

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

KERÉNYI KÁROLY ÉS KOSZÓ JÁNOS

LIV. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1930.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

A Budapesti Philologiai Társaság 1930-ban.

Tiszteleti tagok:

Amandos Konstantin egyetemi tanár, Athén.
Bees A. Nikos egyetemi tanár, Athén.
Berzeviczy Albert a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Budapest.
Burány Gergely csornai prépost, Csorna.
Chatzidakis N. György ny. egyetemi tanár, Athén.
Dörpfeld Vilmos ny. egyetemi tanár, München.
Fináczy Ernő egyetemi tanár, Budapest.
Kukules Phaidon, Athén.
Kornis Gyula államtitkár, egyetemi tanár, Budapest.
Négyesy László egyetemi tanár, Budapest.
XI. Pius pápa, *Ratti Achille* a vatikáni könyvtár volt prefektusa, Róma.
Ruszt József udvari tanácsos, Budapest.
Sir Stein Aurél, archaeologiai felügyelő, London.
Szász Károly volt képviselőházi elnök, Budapest.
Szinnyei József ny. egyet. tanár, a Magyar Tud. Akad. főkönyvtár., Bpest.
Takács Menyhért jászói prépost, Jászó.
Wilhelm Adolf egyetemi tanár, Bécs.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Némethy Géza*. Másodtitkárok: *Egry Gyula* és
Alelnökök: Bleyer Jakab és *Császár Elemér*.
Schwartz Elemér.
Pénztáros: *Császár Ernő*.
Elsőtitkár: *Vayer Lajos*. Szerk.: *Kerényi K. és Koszó J.*

Választmányi tagok:

Budapestiek:

<i>Alszeghy Zsolt</i>	<i>Gombocz Zoltán</i>	<i>Kemenes Illés</i>	<i>Pintér Jenő</i>
<i>Balogh József</i>	<i>Gyulai Ágost</i>	<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
<i>Baros Gyula</i>	<i>Heinlein István</i>	<i>Melich János</i>	<i>Pukánszky Béla</i>
<i>Binder Jenő</i>	<i>Hittrich Ödön</i>	<i>Moravcsik Gyula</i>	<i>Szidarovszky János</i>
<i>Eckhardt Sándor</i>	<i>Hóman Bálint</i>	<i>Papp Ferenc</i>	<i>Szinnyei Ferenc</i>
<i>Finály Ágost</i>	<i>Hornyánszky Gy.</i>	<i>Pauler Ákos</i>	<i>Vári Rezső</i>
<i>Friml Aladár</i>	<i>Horváth János</i>	<i>Petz Gedeon</i>	<i>Wagner József</i>
<i>Garda Samu</i>			<i>Zlinszky Aladár</i>

Vidékiek:

<i>Alföldi András</i>	<i>Gálos Rezső</i>	<i>Lajti István</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
<i>Birkás Géza</i>	<i>Gulyás József</i>	<i>Lám Frigyes</i>	<i>Thienemann T.</i>
<i>Csengery János</i>	<i>Gyomlay Gyula</i>	<i>Láng Nándor</i>	<i>Tolnai Vilmos</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Huszt József</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Décsi Lajos</i>	<i>Jirka Alajos</i>	<i>Módi Mihály</i>	<i>Zolnai Béla</i>
<i>Dóczi Imre</i>	<i>Kastner Jenő</i>	<i>Pap Károly</i>	<i>Zoltvány Irén</i>
<i>Förster Aurél</i>	<i>Kmoskó Mihály</i>	<i>Prácsér Albert</i>	<i>Zsigmond Ferenc</i>
	<i>Kristóf György</i>	<i>Rácz Lajos</i>	

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1930-ban:

<i>Alföldi András</i>	<i>Kerényi Károly</i>	<i>Nagy Ferenc</i>	<i>Schröder Imre</i>
<i>Bittenbinder M.</i>	<i>Koszó János</i>	<i>Nagy M.-Péter Z.</i>	<i>Schwartz Elemér</i>
<i>Csengery János</i>	<i>Kövendi Dénes</i>	<i>Ny. Nagy László</i>	<i>Skala István</i>
<i>Dercsényi Mór</i>	<i>Korzenszky E.</i>	<i>Országh László</i>	<i>Szerb Antal</i>
<i>Eckhardt Sándor</i>	<i>Krampol Miklós</i>	<i>Petrich Béla</i>	<i>Szücs-Szomor L.</i>
<i>György József</i>	<i>Kurzweil Géza</i>	<i>Papp Zoltán</i>	<i>Techert Margit</i>
<i>Hornyánszky Gy.</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Remete Lucia</i>	<i>Waldapfel József</i>
<i>Huszt József</i>	<i>Módi Mihály</i>	<i>Sáros Lajos</i>	<i>Waldapfel Imre</i>

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Alföldi András</i> : A gót mozgalom és Dácia feladása	1, 81
<i>Dercsényi Móric</i> : Platon Theaitetosza egynémely helyének kritikai magyarázata	209
<i>Kerényi Károly</i> : Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok	20
<i>Kerényi Károly</i> : Vergilius, a megváltó ezredik év költője	145
<i>Korzenszky E.</i> : Leges polnales militares e cod. Laur. LXXV, 6. primum edidit	155, 215
<i>Remete Lucia</i> : A tragikum forrása Thomas Hardy regényeiben	95, 171, 218

II. HAZAI IRODALOM.

<i>Antalfy Mária</i> : Coppée Ferenc költészete. <i>Sipos Lajos</i>	182
<i>Császár Elemér</i> : A középkori magyar vers ritmusa. <i>Bittenbinder Miklós</i>	115
<i>Farkas Gyula</i> : Romános-Romántos-Romantikus. <i>Országh L.</i>	44
<i>Fuhrmann Kamilla</i> : Gr. Teleki József. <i>Sipos Lajos</i>	183
<i>Gombocz—Melich</i> : Magyar etymológiai szótár. <i>Kerényi Károly</i>	230
<i>Hencze Béla</i> : Kazinczy és a francia felvilágosodás. <i>Sipos Lajos</i>	233
<i>Horváth János</i> : A középkori magyar vers ritmusa. <i>Bittenbinder Miklós</i>	115
<i>Kastner Jenő</i> : Együgyű lelkek tükre. <i>Bittenbinder Miklós</i>	117
<i>Katona-émlékkönyv</i> . <i>Waldapfel József</i>	180
<i>Koinis, Julius</i> : Ungarische Kulturideale. <i>K.</i>	38
<i>Máté Károly</i> : Sajtó és tudomány. <i>Krampol Miklós</i>	118
<i>Moravcsik, Giulio</i> : Il Caronte Bizantino. <i>Korzenszky Eleonora</i>	232
<i>Moravek Endre</i> : Klasszika-filológia. <i>J. A.</i>	178
<i>Módi Mihály</i> : Kallimachos első himnusza. <i>Kerényi Károly</i>	111
<i>Németh Antal</i> : A színjátszás esztétikájának vázlata. <i>Ny. Nagy László</i>	122
<i>Némethy Géza</i> : Az ember és az Isten. <i>Husztai József</i>	35
<i>Palos Bernardin</i> : Irodalmunk ismertetése XIX. századeleji német folyóiratokban. <i>Országh L.</i>	44
<i>v. Pukánszky, B.</i> : Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. <i>I. K.</i>	234
<i>Rác Lajos</i> : Keleti hatások a görög filozófia kezdeteire. <i>Kövendi Dénes</i>	36
<i>Spranger Eduárd</i> : Az ifjúkor lélektana. <i>Szücs-Szomor Lajos, Nagy M.—Péter Z., Szücs-Szomor Lajos</i>	39, 119, 185
<i>Szegzárdy József</i> : Babits Mihály Iphigenia-fordításának méltatása. <i>Krampol Miklós</i>	118
<i>Terbe Lajos</i> : Petőfi és a nép. —y.	178
<i>Thienemann Tivadar</i> : Irodalomtörténeti alapfogalmak. <i>Ny. Nagy László</i>	183

Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Ny. Nagy László	Lap 122
Várkonyi Nándor: Modern magyar irodalom. Bittenbinder Miklós	179
Vatter Ilonka: A soproni német színesztet. Országh L.	45

III. KÜLFÖLDI IRODALOM.

Aufriss der deutschen Literaturgeschichte. —ó —s	238
Biese: Deutsche Literaturgeschichte. K.	238
Cohen: Le Théâtre en France au Moyen-âge. K.	126
Crémieux: Panorama de la litt. it. cont. B—a M.	129
Das Mittelalter. K.	239
Drerup: Die Schulaussprache des Griechischen. Marót Károly	236
Edwards: Englische Dichtung aus Goethes Zeitalter. K.	241
Eggli: Schiller et le romantisme français. H. G.	127
Genethliakon Wilhelm Schmid. Kerényi Károly	235
Goethes Werke. —ó —s.	52
Gierson: Cross-Currents in XVII. Century English Literature. Szerb Antal	55
Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Kurzweil Géza	198
d'Haricourt: La jeunesse de Schiller. Petrich Béla	197
Hansentein: Kuntsgeschichte. K.	52
Hirts Deutsche Sammlung. Papp Zoltán	242
Hofstaetter—Peters: Sachwörterbuch der Deutschkunde. Koszó János	60
Jäger: Platos Stellung im Aufbau der griech. Bildung. Kövendi Dénes	46
Klatt: Die geistige Wendung des Maschinenzeitalters. Ny. Nagy László	130
Körner: Die Botschaft der deutschen Romantik in Europa. Koszó János	61
Lebensgut: Aufklärung. Empfindsamkeit. Rokoko. Papp Zoltán	243
Lehmann: Pseudantike Literatur des Mittelalters. Ny. Nagy László	193
Lipparini: Virgilio. Schröder Imre	192
Naumann—Müller: Höfische Kultur. Szerb Antal	56
Nuick: Hölderlin—Eichendorff. Országh L.	62
Petersen: Die literarischen Generationen. Bittenbinder Miklós	195
Philosophie der Literaturwissenschaft. Koszó János	238
Pour un humanisme nouveau. Hornyánszky Gyula	188
Precht: Italienfahrt. K.	242
Rohrmann: Grundlagen und Charakterzüge der französischen Rokokolyrik. —ó.	241
Rotfuchs: Der selbstbiographische Gehalt in G. Freytags Wer- ken. Országh L.	63
Sommerfeld: Deutsche Barocklyrik. K.	240
Steinhausen: Geschichte der deutschen Kultur. —ó —s.	51
Trevelyan: Thamyris. Országh L.	53
Újabb vita iráni vallásos elemeknek a hellenizmus gondolkörében való szerepéről. Techert Margit	123
Wache: Der österreichische Roman seit dem Neubarock. Koszó János	240
Walzel: Deutsche Dichtung von Gottsched bis zur Gegenwart. Országh L.	63
Wechssler: Esprit und Geist. Koszó János	128

	Lap
Wiegler: Geschichte der deutschen Literatur. I. —ó —s.....	239
Wilde: Der Gottesgedanke in der englischen Literatur. <i>Koszó János</i>	241
Woermann: Geschichte der Kunst. <i>K.</i>	58
Zeitgeist und Literaturpädagogik. <i>Papp Zoltán</i>	243
A Budapesti Philologiai Társaság LV. rendes közgyűlése	131

IV. VEGYES.

A bñcsi francia könyvek bibliográfiája. <i>Eckhardt Sándor</i>	244
A magyar Pindaros-fordítás kérdéséhez. <i>Csengery—Kövendi</i>	66
A mi ideáljaink. <i>Marót Károly</i>	199
A mi ideáljainkról. <i>Kerényi Károly</i>	202
A pozsonyi jiddis hangtana. <i>Schwartz Elemér</i>	247
B. Eötvös J. levele és Finály H. tudósítása Mommsen kolozsvári tanulmányútjáról. <i>Kristóf György</i>	135
„Görög tragédiánk“ egykorú bírálója. <i>Waldapfel Imre</i>	70
„Hármas pyramid.“ <i>Skala István</i>	252
Kallimachos első himnuszának fordításáról. <i>Módi Mihály —k. k.</i> ..	205
Leibniz és a magyar nyelv. <i>György József</i>	251
Tiszteleti tagjaink	65
Külföldi vélemények	208, 252
Beküldött könyvek. — Új könyvek	75, 137, 139, 141, 143, 253
Előadások	80, 144

INHALT.

	Seite
A. Alföldi: Die Gotenbewegung und die Preisgabe Daciens 1,	81
M. Dercsényi: Kritische Erklärung einzelner Stellen von Platons Theaitetos	209
K. Kerényi: Unsere Altphilologie und die sog. nationalen Wissenschaften	20
K. Kerényi: Vergil, der Millenniumsdichter	145
E. Korzensky: Leges poenales militares e cod. Laur. LXXV, 6. primum edidit	155, 215
L. Remete: Quelle der Tragik in Th. Hardys Romanen .. 95, 171,	218
Vaterländische Literatur	35, 111, 178, 230
Ausländische Literatur	46, 123, 188, 235
Varia	65, 135, 199, 244

TÁRGYMUTATÓ

I. Klasszika-filologia.

Achilles Tatios 236.

αἰδώς 235.

Aischylos Sept. c. Th. 233.

Ἄσσαντος 65.

Anaximandros 37.

Anaximenes 37.

Antiphon 235.

Apulum 2 kk., 165 kk.

ἀρετή 113, 206, 230 k.

Aurelianus 3 kk., 83.

Aurelius Victor 90.

Basilica 155 kk., 215 kk.

Beda Venerabilis 253.

Βέης 66.

Boethius 77. k.

Caligula 4.

Charon 232 k.

Χάρισσα 232.

Χάρος 232.

Codex Justinianus 155 kk., 215 kk.

Commodus 4.

csoda 236.

Dácia 1 kk., 81 kk., 164 kk.

Decius 2 kk.

Demokritos 37.

Demosthenes 235.

Dexippos 18, 90.

Digesta 155 kk., 215 kk.

δικαιοσύνη 50.

δίκη 235.

Ecloga IV, 157.

Empedokles 37.

Enchiridion 215 kk.

Erasmus 237.

etymologia 230 k.

Euripides Alkestis 232.

Gallienus 3 kk., 86 kk.

Gallus 3 kk.

gót mozzgalom 1 kk., 81 kk., 164 kk.

görög filozófia kezdetei 36 k.

görög kiejtés 237.

görög-latin tanulmányok 188 kk.

görög regény 236.

görög sociographia 191.

görög tragédiánk 70 kk.

haláltánc 233.

hellenizmus 123.

Henning (Henninius) 237.

Herakleitos 37 209, 214.

Herakles 232.

Herodotos 232, 235.

Hippokrates 143 k.

Homerios 232, 236.

ὁμόνοια 235.

humanizmus 188 kk.

ima 236.

iráni vallásos elemek 123 kk.

Kallimachos 111 kk., 205 kk., 230.

keleti hatások 36 kk.

klasszika-filologia 20 kk., 178.

Κουκουλές 66.

Kritias 235.

kultúra 46.

Laonikos Chalkokandyles 208.

Laurentianus-codex 155 kk.

Leges poenales militares 155 kk.,

215 kk.

Leo Sapiens 156 kk.

Léthé 233.

Mahábhárata 150.

Moesia 10 kk., 19, 90.

Moirá 233.

Mommsen 135 kk.

millennium 145 kk.

nemzeti tudományok 20 kk.

fila sororum 233.

Odenathus 9.
Ovidius Amores 236.
Ovidius hatása 193 kk.

Pannonia 3 kk., 84 kk.
Pilippus 2 kk., 91.
pénzforgalom 164 kk.
Philon 124 kk.
Pindaros 66 kk.
Platon 46 kk., 209 kk., 235.
Plautus Curculio 236.
Pollio 146 kk.
Prochiros Nomos 157, 215 kk.
Protagoras 209 kk., 235.
Pythagoras 38.

Regalianus 5.
Rufus 158.

Sarmisegethusa 2 kk.
Sibylla 146 kk.
Sirmium 13.
Sokrates 209 kk.
σωφοσύνη 235.
Statius 233.
Stein Aurél 65.
stélé 236.
Suidas 232.
szofisták 144.

Tacitus 143 k.
Terentius Andria 236.
Thales 37.
Θάλαρος 232.
Theaitetos 47, 209 kk.
Theokritos 205.
Traianus 3 kk., 86 kk.

Urbicius 156 kk.

Valerianus 1 kk, 90.
Vergilius 145 kk, 192 k.
Viminacium 6.

Zarathustra 149 kk.
Zosimos 18, 90.

II. Modern filológia.

Aberglauben 198.
Arany J. 252.
Arnim 139.

babona 198.
barokk 56—58, 59, 80, 141.
Byron 241.

Coppée 182.
Cowper 241.
Cross-Currents 55.
Császár E. 115.

Dácia 1—20, 81—94, 164 s köv.
Dante 240.
Deutschkunde 60.
Drach, E. 144.
Dryden 56.

egyház 220.
Eichendorf 62.
Eötvös J. b. 135.

felvilágosodás 233.
Freitag, G. 63.

Gellert 139.
Generation, liter. 195.
Goethe 52, 60, 64, 137—8, 140,
144, 242, 255, 256.
Gótok 1—20, 81—94, 164 s köv.
Gottsched 63.
Gray, Th. 241.
Grillparzer 138.
Gutzkow 139.

Habsburg-udvar 58.
Hardy, Th. 95 s köv., 171 s köv.,
218 s köv.
Herder 256.
Horváth J. 115.
Hölderlin 62.
Hugo, V. 62.

igazságszolgáltatás 223.
Immermann 138.
irodalompedagógia 251.
irodalomtört. alapfogalmak 183.
Itáliaromantika 242.

jiddis 246 s köv.

Kant 256.
Katona 180.
Kazinczy 45, 233.
Keller, G. 255.
Kleist, H. v. 140.
Kornis 38, 39.
Kulturgeschichte 51, 56.

VIII

Leibniz 250.
 Lenau 140.
 Lessing 137.
 Ludwig 140.

Mann, Th. 79, 256.
 Merker, Paul 80.
 Mikcs 254.
 Milton 56, 241.

Necker, Mme 62.
 Nietzsche 254.
 nyelvújítás 122.

olasz irodalom 129.
 osztrák irodalom 240, 254.

Petőfi 178.
 Petrarca 58.
 Pope 241.

Raabe 251.
 Rokoko 241—2, 251.
 romantika 44, 61, 127, 253.
 Rousseau 233—4.

sajtó 118.
 Schiller 140, 144, 197, 256.

Schlegel, A. W. 61, 62.
 Shakespeare 56.
 Sopron 45.
 Spranger 39—44, 119—121, 185.
 Stifter 139.
 Storm 256.
 Strowski, F. 144.

Széchenyi 252.
 szerda 250.
 színháztárs 122, 126.

társadalmi osztálykülönbség 222.
 Teleki József gr. 183.
 Thienemann T. 144, 183.
 Tieck 138—9.
 Troeltsch 55.

Voltaire 233—4.

Walzel, O. 63.
 Walzeliskola 241.
 Weber, Max 55.
 Wechsler 128.
 Wolfram 57.

Ziegler, L. 254.

1930. JAN.—MÁRC.

LIV. ÉVFOLYAM.

I—III. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1930.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Zsigmond-utca 8), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendő. Fölolvasások az első titkárnál, **Vayer Lajosnál** (IX, Bakáts-tér 7) jelentendő be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. Zsigmond-utca 8. (altphilologischer Teil) und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Alföldi András</i> : A gót mozgalom és Dácia feladása II.	1
<i>Kerényi Károly</i> : Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok	20

HAZAI IRODALOM.

Némethy Géza: Az ember és az Isten. <i>Husztai József</i>	35
Rácz Lajos: Keleti hatások a görög filozófia kezdeteire. <i>Kövendi Dénes</i> . ..	36
Julius Kornis: Ung. Kulturideale. <i>K.</i>	38
Spranger Eduard: Az ifjúkor lélektana. <i>Szücs-Szomor L.</i>	39
Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. <i>Országh L.</i>	44
Palos Bernardin: Irodalmunk ismertetése stb. <i>Országh L.</i>	44
Vatter Ilonka: A soproni német színészet. <i>Országh L.</i>	45

KÜLFÖLDI IRODALOM.

W. Jäger: Platos Stellung usw. <i>Kövendi D.</i>	46
G. Steinhausen: Gesch. d. deutschen Kultur. —ó —s.	51
W. Hausenstein: Kunstgesch. <i>K.</i>	52
Goethes Werke: Festausg. d. Bibliogr. Instituts. —ó —s.	52
R. C. Trevelyan: Thamyris. <i>Országh L.</i>	53
Grierson: Cross-Currents. <i>Szerb Antal</i>	55
Naumann-Müller: Höfische Kultur <i>Szerb Antal</i>	56
K. Woermann: Gesch. d. Kunst. <i>K.</i>	58
Hofstaetter-Peters: Sachwörterbuch der Deutschkunde. <i>Koszó J.</i>	60
J. Körner: Die Botschaft der deutschen Romantik an Europa <i>Koszó János</i> . ..	61
M. Ninck: Hölderlin-Eichendorf. <i>Országh L.</i>	62
E. Rotfuchs: Der selbstbiographische Gehalt in G. Freytags Werken. <i>Országh L.</i>	63
O. Walzel: Deutsche Dichtung von Gottsched bis z. Gegenwart I. <i>Országh L.</i> ..	63

VEGYES.

Stein Aurél társaságunk tiszteleti tagja.	65
Görög tudósok társaságunk tiszteleti tagjai	65
<i>Csengery—Kövendi</i> : A magyar Pindaros fordítás kérdéséhez.	66
<i>Waldapfel Imre</i> : „Görög tragédiánk“ egykorú bírálója	70
Beküldött könyvek	75
Német-mag. tud. hét Budapesten	80

INHALT

ABHANDLUNGEN.

<i>A. Alföldi</i> : Die Gotenbewegung und die Preisgabe Daciens II.	1
<i>K. Kerényi</i> : Unsere Altphilologie und die „nationalen Wissenschaften“	20

BUCHBESPRECHUNGEN.

Vaterländische Literatur	35
Ausländische Literatur	46

A GÓT MOZGALOM ÉS DÁCIA FELADÁSA.

II.

1. Dáciának mindenképen el kellett vesznie¹ a birodalom számára a Kr. u. III. század nagy krízisében, de nem lokális okokból, mert hiszen a germán offenzíva gyújtópontja nem itt, hanem az Alsódunánál volt és Alsómoesia — mint még látjuk is majd — hamarabb esett agóniába, mint a bérckoszorúzta Erdély; nem is az illyricumi események, hanem az imperium általános stratégiai helyzete pecsételte meg Dácia sorsát.² Ismeretes ugyanis,³ hogy a római haderő a II. század óta — tisztán defenzívára beállítva — a rengeteg hosszúságú határvonal csendőre csak és nagyobb támadás esetében csak más frontszakaszokról elvont erők állnak rendelkezésre nagyobb katonai akciók végrehajtására; valamint az is tudott dolog, hogy mióta a III. században a vékony katonai határkordont koncentrikus ellenséges nyomás éri, teljes katonai csőd következik be: nemcsak a Kr. u. 226 óta újraéledt Perzsia nyomását és vele egyidejűleg a hatalmas germán ostromot kellett kivédeni a Dunamentén, hanem a Rajnánál és Afrikában is meg kellett állítani a megmozdult barbárságot; ráadásul jön ezekhez egy tengeri front keletkezése a germánoknak a Pontus északi partjáról induló flottatámadásai miatt (256 óta), azután az ellencsászárok egymást érő felkeléseikor szükségessé váló expedíciós seregek

¹ Az első részhez pótlásul még a következő két megjegyzést szeretném fűzni: 1. A 185. (= 25) l.-on tárgyaltakhoz pótlom, hogy a kereszténységnek a *divus* imperatorok elleni éles vitájára való felelet a H. A.-ban, mikor az író hangoztatja, hogy a jó császár a *divus*-okat tiszteli (v. *Alex. Sev.* 28, 6; 29, 2), templomot emel nekik (v. *Tac.* 9, 5; *Maxim. duo* 26, 2) a derék szenátussal karöltve, stb. Ezért emlegeti oly buzgón a *divus* nevet még Valerianusról is, akiről pedig maga árulja el v. *Aurel.* 42, 4, hogy nem részesült apotheózisban. A pogány apologetika terméskészítésen már régen védelmébe vette az elhalt istencsászárokat, aminek legfontosabb emléke, hogy az üldöző Decius (vagy közvetlen utóda) propaganda-pénzsorozatát veret a *divus*-ok képmásaival. Lásd Mattingly-Salisbury, *Journ. Rom. Stud.* XIV., 9. l. — 2. Marót Károly figyelmeztet a Schmid-Stählin-féle *Gesch. d. griech. Lit.* I. 1, 1929, 735. lapjára, ahol a fokként elzüllő tyrannus példaképe mint a pythagoreus erkölcsi paraenesis eszköze van említve (*id. h.* 5. jegyzet): úgy látszik, hogy Polykratesre szabták először a τρυφή — ὕβρις — δέσπος fokokon át süllyedő erkölcsi tönkrejutást.

² Lásd C. Patsch, *Anzeiger d. Wiener Ak.* 1925, 212 l.

³ V. ö. p. o. Kornemann rövid, de igen pregnáns sorait erről. Gercke-Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft* III² 227—8 ll.

összevonása, melyek együttvéve elviselhetetlen nyomást gyakoroltak a rajvonalra és folyton elvonták az ezredeket védő szakaszaiktól. E lehetetlen helyzetben csak egy segítség volt, a frontrövidítés; és mivel az antik felfogás bámulatosan ragaszkodott a folyóhatár mélyen beleidegződött képzetéhez, adva volt már előre is, hogy a Duna balpartján fekvő nagy, előretolt állásokat kell mindenekelőtt feladni, — tehát a Rajna és Duna szögét védő *agri decumates*-t és az alsódunai provinciák nagy hídfőjét, Dáciát. Tudjuk, hogy ez a katonai szituáció pontosan a század közepén érett meg és most már áttérhetünk arra, hogy ennek keretében miként rajzolódott ki Dácia tragédiája.

Az első halálos csapást Philippus alatt méri Erdélyországra: dacára annak, hogy a császár győzelmesen kikergeti a carpokat 246 és 247-ben,⁴ a normális pénzforgalom — s vele természetesen az egész romanizmus normális életmenete — még az ő uralma alatt erősen megbénul. Oly meszire ugyan ma már nem mehetünk, mint J. Jung,⁵ aki az északdáciai limes teljes feladását következteti abból, hogy az alsóilosvai táborban Philippus után, az eddigi megfigyelések szerint,⁶ már nem forgott a római pénz, mert ezen táborhely védelmi láncának egyik szomszéd állomásán, Rettegen,⁷ még Decius antoninianusai is előfordultak és gondos ásatások még további adatokat hozhatnak a jövőben. Mert aki a függelékben található leletlajstromkat átfutja, érdekes kettősséget fog érzékelni a belőle kibontakozó tényállásban. Bármily nagy tömegű pénzt rostáltak át ugyanis a régebbi megfigyelők a szörványos és véletlen leletek anyagából, olyant, amely Kr. u. 253-nál későbbi lett volna, úgyszólván nem is találtak Erdélyben,⁸ úgyhogy az eddigi történeti feldolgozások emiatt írják, hogy már Valerianusék alatt döntő katasztrófa ment itt végbe. Azonban kiderült Apulum esetében⁹, hogy ahol beható és rendszeres ásatások folynak, ott egészen Aurelianus uralma kezdetéig elérnek a pénzleletek; már pedig, ha a tartomány kellős közepén így volt, akkor így kellett lenni a tőle délre fekvő Sarmisegethusában és legalább is fel a Marosmentéig a legtöbb városban, minthogy a szeben-

⁴ V. ö. L. Schmidt, *Gesch. d. d. St.* I. 59 I, és E. Stein, *PWRE* X, 761 hasáb.

⁵ *Römer u. Romanen in den Donauländern* (1887), 176 l.; v. ö. még *Mitt. d. Inst. f. österr. Geschichtsforschung*, Erg.-Bd. IV., 11 lap, ahol azt mondja, hogy Philippus óta „die Räumung der exponiertesten Kastele beginnt“.

⁶ V. ö. még Mommsen *CIL*. III. 161. lap.

⁷ L. *Függelék*, 4. sz.

⁸ Három gallienuskori veret került itt azelőtt elő mindössze; Apulum helyén, a vöröstorny szoros forgalmi vonalába eső Szentersébeten és Vajdahunyadon és egy Aurelianus-pénz ugyancsak Szt.-Erzsébeten (amint ez a függelékben kitűnik).

⁹ L. a függelékben 10—13. sz.

megyei Szentersébeten máris előfordult Aurelianus-pénz sem 'véletlenül' került oda, mint hitték. Ennek dacára nagyon helytelenül tenné, aki ezért egyszerűen félredobná a régebbi megfigyeléseket, melyek szerint Philippus alatt nagy összeroppanás áll be a pénzforgalomban, amelynek Decius és Gallus alatt már csak gyér nyomait találták és amely ezentúl 271-ig meg éppen annyira megritkult, hogy alig tudták valami jelét felfedezni. T. i. ettől teljesen függetlenül már régebben megállapítottam, hogy (száz évvel később) a pannoniai római pénzforgalom megszűnésének is ugyanez a két fázisa van: Kr. u. 376-ban, a hunn lökés hullámainak megérkeztek az aprópénz rendes lükettése megáll, illetve annyira megritkul, hogy régebben a rendkívül számos alkalmi lelet dacára sem ismerték folytatását s azt hitték, hogy teljesen véget ért. De a szakszerű nagy ásatások éremanyagából és a szórványos leletek rendszeres átvizsgálásával sikerült bebizonyítani,¹⁰ hogy itt is továbbvergődik a vérkeringés, csak roppantul megcsappanva, egészen 395-ig Kr. u. Ha tehát Dáciában is oly ritkasággá válik a 240-es években az állami fizetőeszköz, hogy csak olyan nehezen sikerült forgalmának nyomát felismerni, akkor itt is úgy kellett lenni, mint Pannóniában, ahol az első nagy visszaesést az okozta, hogy a barbár portyázás lett úrrá a falaik mögött megdermedt provinciálisok között; és a másfél évtizedes utánrezgés is azt tanúsítja mindkét helyen, hogy a római szervezet még ott vergődik, ha megcsönkítva is. De csak sínylődik, pedig Dáciában az első összeroppanás után még néhány egészen nagyszabású erőfeszítést tett a központi kormányzat a tartomány megmentésére. Ismeretes, hogy Traianus Decius dáciai győzelmeit nagyjelentőséggé eseménynek tekintette a hivatalos római világ: tudjuk, hogy a császár felvette a *Dacicus maximus* jelzót és hogy a pénzeken *felix*-nek nevezik tartományunkat megmenekülése öröme, Apulum pedig, ahol talán az erődítéseket javította meg a császár,¹¹ *restitutor Daciarum* névvel tiszteli meg őt, s a tar-

¹⁰ *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* I. (1924), 16 és kk. ll.

¹¹ A *CIL* III 1176 feliraton *colonia nova Apulensis*-nek nevezi magát ez alkalommal a város, amit rendesen úgy szoktak érteni, (p. o. C. Gooss, *Chronik der archaeol. Funde Siebenbürgens* (1876), 14 l., Rappaport, *Die Einfälle* 40 l. 2. jegyz., Jorga, *Gesch. d. rumän. Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen* I. (1905) 52 l., C. Diclescu, *Die Gepiden* I. (1923), 31—32 l., Mattingly—Salisbury, *Journ. of Roman Studies* XIV. (1924) 17 l. és sokan mások), hogy itt új telepítés történt. Igaz, hogy a *colonia nova* jelenthetne esetleg új városrészt, mint Hadrianus Új-Athénje (v. ö. W. Weber, *Unters. z. Gesch. d. Kais. Hadrianus* [1907] 164 l.), de kétségtelennek tartom, hogy az adott viszonyok közt ily nagyszabású munkálatokat itt nem vihettek véghez, és hogy a *colonia nova* itt is csak úgy értendő, mint a *colonia Augusta Verona nova Gallieniana* a Dessau *ILS* 544 feliraton, ahol a *muri Veronensium fabricati* kifejezés mindjárt megadja a megújodás mértékét. (Másik egykorú analógia, mikor Thugga városa a Sept. Severus

tományi pénzekben a rendes perszifikáció helyett a *pax Romana* alakja jelenik meg olajágával a *σὺν*özelem ünneplésére.¹² Mikor ezen uralkodó 251 nyarán¹³ elpusztult az aldunai mocsarakban, szabadon tombol a barbárság talán Erdélyben is, de a Gallus által vásárolt béke¹⁴ tényleg biztosított bizonyos nyugalmat, amit az ekkor végzett nagy útjavításokkal¹⁵ már mások igazoltak. Az állandó portvázások ekkor sem szűnhettek meg, különben a pénzforgalom újra jobban neki indult volna, de újabb tehermentesítés jött 253 tavaszán, amikor a moesiai helytartó, Aemilius Aemilianus először provinciájából veri ki a bent dúló csoportokat, majd átkel a Dunán és ott mér rájuk csapást. For-

és Severus Alexandertől való *Septimia Aurelia Alexandria* neve mellé a *Licinia* nevet is felveszi Gallienus nomen-je után.) Rögtön érthetővé válik ez a terminológia, ha arra emlékezünk, hogy az alapítók dicsőségére való vágyakozás micsoda óriási mánia volt az ókorban. (A szellemtörténeti háttérhez l. R. Reitzenstein, *Gött. gel. Nachr.* 1917, 487 l.; Geffeken, *Zwei griech. Apologeten* (1907), 86 l.; W. Weber, *Gött. gel. Anz.* 1908, 996 és kk. ll.) A kisázsiai feliratokon a *κρίστις* „(bedeutet oft weiter nichts als einen Mann, der sich um eine Gemeinde verdient gemacht hat;“ és Liviusból látjuk, hogy könnyen megtörténhetett már a köztársaság vége felé is, hogy valakit a *vanae laudes* úgy dicsőítenek, mintha *Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis* (V 49, 7; v. ö. VII 30, 19) volna. Persze a császárok is elsősorban a főváros alapítójának glóriájára pályáznak: Octavianust is majdnem elnevezték új Romulusnak (Dio 53, 16, 8; Suet. A u g. 7, 2 stb.), de ő legalább valódi újraalapító lett (v. ö. Norden, *Neue Jhb.* IV [1901], 7 köt., 264 l. stb.). Kevésbé megérdemelt volt, mikor Caligulának *decretum autem ut dies, quo cepisset imperium, Parilia vocaretur, velut argumentum rursus conditae urbis* (Suet. Calig. 16, 4); ismeretes, hogy *videbaturque Nero condendae urbis novae et cognomento suo appe'landae gloriam quaerere*. De a Flaviusok se voltak mentek e frázis ígézetétől (Nissen, *Rh. Mus. N. F.* XLIX [1894], 275 és kk. ll.), Commodus *colonia Commodianae* akarja átkeresztelni az örök várost (v. ö. J. M. Heer, *Der historische Wert der Vita Commodi* etc. [1901] 17, 95, 101 és kk. ll.; W. Weber, *Gött. gel. Anz.* 1908, 994 és kk. ll. stb.) és így megy ez tovább (p. o. Mamert. *paneg* X 1, 4 [p. 263 W. Baehrens]; Vict. *Caes.* 41, 4; 41, 17, Claud. *in Eutr.* II 79, sqq. stb. stb.) és amit az irodalom a fővárosról tükröz, százszorosan visszavetíti az epigrafia a birodalom ezernyi városáról; a végén már szinte nem hivatalos címévé válik a császárnak a *conditor atque amplificator totius orbis Romani* (CIL VIII 1179 Constantinusról).

¹² B. Pick, *Die ant. Münzen Nordgriechenlands* I (1899), 6 l.

¹³ V. ö. A. Stein, *Arch. f. Pap.* VII (1923), 40 l. Salisbury-Mattingly, *Journ. Rom. Stud.* XVI (1924), 19 l.

¹⁴ Rappaport, *id.* m. 40 l. szerint, e békében „versprachen die Barbaren... Dacien, soweit es noch in ihren Händen war, zu räumen.“ Ez az általa (*id.* h. 2. jegyz.) citált forrásokban nem áll, Zonaras szerint csak azt ígéri meg, hogy μη τὰ 'Ρωμαίων ληΐζεσθαι. cf. még Sync. p. 705; a citált Volusianus-pénz DACIA felirattal egykorú hamisítvány s így semmit sem mond.

¹⁵ CIL III 8061.

rásaink szerint utóbbi győzelem a „barbárok földjén”¹⁶ történt, szóval vagy Dácia déli előterepén, vagy déli részében magában. Sokat ronthatott tartományunk helyzetén 253-ban, hogy a dunai csapatok ott hagyják a frontot, Gallus, Aemilianus, Valerianus seregeiben küzdve egymás ellen¹⁷ s ezért 254-ben¹⁸ rettentő barbár előzónlás következik, de a Valerianus és Gallienus közös uralmának első idejében is értek el itt számbajövő sikert a civilizálatlan hordák ellen, amit bizonyít, hogy a feliratok *Dacicus Maximus*-nak nevezik Gallienust, még néhány év múlva, 257-ben is.¹⁹ Az a kérdés tehát, hogy mikor következett be az a csapás, amelyet az egykorú hagyományon nyugvó, elveszett biografikus császártörténet Gallienus uralmához fűzött és amelynek következtében szerinte Dácia elveszett (*amissa*) a rómaiság számára?²⁰ Mommsen²¹ (amint vele a legtöbben) 256-ra teszi ezt, s úgy véli, hogy ekkor „grave bellum in his partibus gestum esse etiam rerum scriptores tradiderunt (v. Aurel. c. 11.) eoque ipso provincia vere videtur amissa esse”. Azonban egyfelől a *Dacicus Maximus* jelző említett előfordulása 257-ben előre is bizonyítja ezen évszám téves voltát, másrészt a Valerianus citált levele (mely a *viſa Aureliani*-ba van beszöve), koholmány és minden történelmi alapot nélkülöz.²² Ugyanezen koholmányokra támaszkodik L. Homo is,²³ aki a köztük előforduló *scupi*-i csatát a Dácia felhagyásakor szabadon maradó Dunavonatra zúduló „attaque générale” kivédésének szeretné beállítani. Ezeknek a pseudo-történelmi adatokra felépített kombinációknak tarthatatlansága mellett a vélt kronológia kiindulópontja is hibás, mert Regalianus lázadása nem 258/9-ben, hanem 260 őszén volt.²⁴ De vajjon egyáltalában egy új ellenséges dúlás, vagy barbár hódítás az, ami Dácia sorsának a kegyelemdőfést megadta? A pénzforgalom megszűnéséről gyűjtött adataink²⁵ kizárják ezt: a tartomány centrumában, Apulumban organikus sorban

¹⁶ Zos. I. 28, 2. ἐπὶ τὴν ἐκεῖνων γῆν τοὺς στρατιώτας διαβιβάσας; Zon. XII. 21 τὴν χώραν καταδραμόντες αὐτῶν. L. még Joh. Ant. *frg.* 150 = FHG IV, 598 l.

¹⁷ Mommsen, *Röm. Gesch.* V 220 l.

¹⁸ L. Schmidt, *id. m.* I., 65 l.

¹⁹ *CIL* II 2200; VIII 1430. Rappaport, *id. m.* 53 l., 8 jegyzet látta már ezt, de a v. *Aur.* idézett helyei (10, 2—3; 11; 13, 2) Aurelianus eredményeiről a gótok ellen sajnos, értéktelenek, u. i. tipikus hamisításai a H. A. kompilátorának.

²⁰ L. I. rész, 18 és kk lapon.

²¹ *CIL* III., p. 161.

²² A benne előforduló nevek, mint Ulpus Crinitus (v. ö. Domaszewski, *Die Personennamen bei den Script. hist. Aug.*, 35 l. = S. Ber. d. Heidelb. Akad., Phil. hist. kl. Jhg. 1918, 13 Abh.) és a germán vezérnevek (Domaszewski, *id. m.* 136 l.) a szerző által kifundált dolgok és a tartalom pedig a Hist. Aug.-ban sokszorosan fellelhető tipikus fordulatok és frázisokból áll.

²³ *Rev. hist.* CLII (1926), 18 és k. l.

²⁴ Lásd a *Numismatic Chronicle* 1929 kötetében közölt érvelésemet.

²⁵ L. a függelék.

egész Aurelianus első idejéig ér a pénz beáramlása, s így ekkor valóban az *amissio Daciae* sem történni lehetett meg; a IV. századi írók tehát más okból nem tulajdoníthatták Gallienusnak ezt, mint amiért a többi nagy csapást neki tulajdonították: ez is csak a szenátusi törvénytörés gyűlöletéből fakadtrafogás, amelynek hátterét az I. részben részletesen ki dolgoztuk. A következő kérdés tehát, hogy teljesen üres vád-e ez, vagy pedig van-e némi történelmi háttér? Nézzük ehhez a többi adatot.

Régtől fogva felismerték, hogy mily fontos ujjmutatással szolgál problémánkat illetőleg a külön helyi aera szerint datált tartományi pénzverés félbeszakadása. De míg azon törték a fejüket a szakemberek, hogy a PROVINCIA DACIA feliratú pénzek Apulumban vagy Sarmisegethusában készültek-e, ki vétel nélkül elsiklottak L. Laffranchinak egy alapvető megállapítása fölött.²⁶ A római pénzeknek ez a nagy gyakorlati ismerője kiderítette ugyanis, hogy ekkor Viminaciumban (a mai szerbiai Kosztolac helyén, a Duna mellett) egy hatalmas birodalmi pénzverde működött, mely az állami vereteken kívül, — úgy mint p. o. Antiochia verdéje Tralles és más városok számára²⁷ — elvállalta a Moesia superior és Dácia tartományok autonóm rézpénzeinek gyártását is.²⁸ Úgy gondolom, hogy e tartományi váltópénzt nem egész éven át verték,²⁹ csak néhány hétig, többnyire a lokális aera újéve után, amely újév stílusát illetőleg augusztus, Dáciában pedig július egyik napján kezdődött,³⁰ — amit a pénzverő üzem beszüntetésének pontosabb

²⁶ Riv. Ital. di Numismatica XXI (1908), 202 és köv. II. V. ö. Voetter, Num. Zeitschr. 1912, 163 l.

²⁷ V. ö. p. o. az Egger Auct. Catal. 46, Taf. 25, Nr. 1580 trallesi pénzt, stb. — Általánosságban fontosak az ilyen esetekre nézve Kubitschek megjegyzései, Num. Zeitschr. XXXVIII (1907), 250—1 II.

²⁸ Laffranchi id. m. 202 l. szerint „esclusi però gli esemplari di fattura barbara, che si devono considerare come imitazioni”; de úgy látom, e nyers stílusú darabok is Viminaciumban készültek, amire vall, hogy Moesia sup. és Dacia hátlapjaival egyaránt és egyöntetű stílusban fordulnak elő az utolsó évekből.

²⁹ Ezért van p. o., hogy Pacatianus, aki kétségtelenül Viminaciumban verette antoninianusait — köztük mindjárt 248 ápr. 21 után az *anno mi lesimo primo* nevezetes feliratát viselőt, — (v. ö. jegyzetemet Num. Chron. 1924, 75. l.), már nem szerepel a két tartomány veresetein; ilyen ok működött közre, mikor a zavarokkal teli moesiaí X-ik évben (248 aug.—249 aug.) egyáltalán nem vertek, stb.

³⁰ B. Pick, Die ant. Münzen Nordgriechenlands I (1899), 3 és 25 II.; Mattingly-Salisbury Journ. Rom. Stud. XIV (1924), 18 és 21 II. Tévesen Kubitschek Num. Zeitschr. 1908, 51. l. és Grundr. d. ant. Zeitrechnung (Müller—Otto, Handb. d. Alt.-Wiss. I. 7) 81—82. II., mert: 1. Ha a moesiaí AN. I. = 239 Kr. u., akkor 255 Kr. u. = AN. XVII volna és az AN. XIII 252-re esne, ami lehetetlen, mert Gallus, Aemilianus és Valerianus veretei esnek bele. 2. Ha ez elírás és Kr. u. 240-nek gondolta

meghatározhatása miatt említek; jó lesz kiemelni azt is, hogy e megszűnést nem okozhatta a pénzügyi csőd, mert a dupla-
dénár csak néhány évvel később romlik anyira, hogy vékonyan
ezüstölt bronzpénzzé süllyedve, illuzóriussá tegye az igazi bronz-
pénzek kibocsátását. Így tehát csakis a germánok generális
ostroma által előállott helyzet folytán történhetett, hogy a vimi-
naciumi verde 255 őszén már nem ver többé Moesia superior
számára;³¹ igen érdekes, hogy a saját tartományánál kedvezőbb
helyzetben kell lenni akkor még Dáciának, amelynek számára
még úgy a 255 júliusában, mint a 256 júliusában kezdődő (X. és
XI) esztendőben gyártanak pénzt. De 257 nyarán már erre sem
kerítenek sort, sőt beszüntetik ez évben az állami arany-, ezüst-
és bronzpénzek készítését is. Nemcsak Dácia, hanem az egész
Illyricum csődje nyilvánul itt tehát, mert ezt jelenti, ha a kato-
naság zsoldfizetését és minden állami fizetést teljesítő, Róma
és Antiochia mellett e pillanatban egyedüli pénzgyár megáll.
A megbízható (dexipposi) irodalmi tradíció is bizonyítja, hogy
itt nem Dácia külön bajáról van szó, hanem az egész Duna-
völgyében tönk szélén áll a római uralom: *ἐν ἐσχάτῳ δὲ καὶ τῶν
ἐν Ἰλλυριοῖς πραγμάτων ἐκ τῆς τῶν Σκυθῶν ἐφόδου διακειμένων καὶ πάσης
τῆς ὑπὸ Ῥωμαίοις ἀρχῆς ἐς τὸ μηκέτι λοιπὸν εἶναι σαλευομένης, λοιμὸς
ἐπιβρίας τοῖς πόλεσιν, οἷος οὕτω πρότερον ἐν παντὶ τῷ χρόνῳ συνέβη...*³²
Nem kevésbé fontos jelenség, hogy viminaciumi *moneta* —
amit szintén Lafranchi vett észre —, Lvonba költözik, mert ez
teljesen megegyezik avval, hogy Gallienus, aki apja keletre
távoztakor az európai haderőt átvette, szintén L y o n b a
megy, mert fontosabbnak tartja a Rajna védelmét, mint a
Dunáét, ahol hadvezérei helyettesítik.³³

E jelek tehát tényleg bizonyos sorsfordulatra mutatnak,
mely abban áll, hogy míg az egyik császár távol keleten, a másik
nyugaton harcol, a Dunavidék ezekkel szemben háttérbe szorul;
e súlyos helyzetben újra csak Itália harci előterepévé válik ez
a föld, amelynek áttörése után még a *claustra Alpium* természe-
tes védőfala is védi az anyaországot. Így Dácia helyzetét az
nehezítette csak, hogy mikor ennek az állapotnak katonai
következményeit levonták, az erők átcsoportosítása legelőször is

a kezdőévet, ez is téves, mert így az AN. XI = Kr. u. 250 volna, s nem
lehetne a Philippus és Decius érintkezési éve; éppen e két császár
bukásának, ill. felülkerülésének érintkezési dátuma miatt a juliánus új-
évtől való kiindulás kizárva.

³¹ Az utolsó pénzek AN. XVI jelzéssel a 254 aug.—255 aug. közti
évből valók.

³² Zos. I 37, 3; v. ö. 37, 1.

³³ Zos. I. 30, 2: ὁρῶν δὲ ὁ Γαλληνὸς τῶν ἄλλων ἐθνῶν ὄντα τὰ
Γέρμανικὰ χαλεπώτερα σφοδρότερον τε τοῖς περὶ τὸν Ῥῆνον οἰκοῦσιν Κελτικοῖς
ἔθνεσιν ἐνοχλοῦντα, τοῖς μὲν τῆδε πολεμίοις αὐτὸς ἀντετάττετο, τοῖς δὲ τὰ
περὶ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὰ ἐν Ἰλλυριοῖς καὶ τὴν Ἑλλάδα προθυμοῦμένοις λήσασθαι
τοὺς στρατηγούς ἅμα τοῖς ἐκέῖσε στρατεύμασιν ἔταξε διαπολεμεῖν. (Azonos
forrásból, de erősen elkurjtva Zon. XII 24: Γαλιηνὸς... ὄν ὁ πατὴρ κατὰ
Περσῶν στρατεύομενος εἰς τὰ ἐσπέρια εἶασε τοῖς ἐν τῇ Ἰταλίᾳ ἐφεδρεύουσι
καὶ τοῖς τὴν Θράκην ληϊζομένοις ἀντικαθίστασθαι.)

öt fosztotta meg védőitől. Aminthogy a feliratok vizsgálata meg fogja mutatni, hogy tényleg nem a germánok morzszolták fel az Erdélyben állomásozó csapatokat, hanem — legalább is a legiókat — áthelyezték. Bár a pénzforgalom életjeleiből valószínű, hogy 260 és 271 között feliratos köveket is állítottak még helyekkel-közzel, mégis jellemző tünet marad, hogy az eddig felt utolsó erdélyi feliratok azon időpontból valók, mint a vimináciumi verde utolsó veretei. Az ifjabb Valerianus említése ugyanis a 256 tavaszától 258 tavaszáig tartó időközbe³⁴ szorítja a *CIL* III 875 = *ILS* 4345 és a *CIL* III 7971 = *ILS* 554 inscriptiókat; az előbbi az *V. Macedonica* legió parancsnoka állítja, Potaissában, a másikat maga Sarmisegethusa városa hivatalosan, még pedig az említett trónörökösnek, úgyhogy nincs kizárva e Caesar személyes itt tartózkodása.³⁵ „Beides Beweise — mondja helyesen Patsch³⁶ —, dass damals trotz manchen Besorgnissen weder von militärischer noch von ziviler Seite im Zentrum Daziens an ein Ende der römischen Herrschaft gedacht wurde.“ De az imént már láttuk jelét, hogy 258 óta az erők nagy átcsoportosítására kényszerült a kormányzat Illyricumban; és ha már a Duna mögött leépítik az államszervezetet, kétségtelenül történtek megegyező intézkedések Dáciában is, amelyek közül első sorban a haderők visszavonására kell gondolnunk. Erre vannak pozitív jeleink is, amelyek jobb megérthetése végett újra emlékeztetünk a kor katonai koncepciójára:³⁷ arra, hogy miután a Kr. u. II. század egyszerű katonai kordonja a határokon a III. század általános barbár rohamában teljesen csődöt mondott, a római stratégia visszatért a merev és egyszeres védvonal elvétől a hajlékony és mélyen tagozott front alkalmazására. Az arcvonal e felfogásban csak kisebb akciók feltartóztatására vagy egy ellenséges offenzíva késleltetésére való, az értékes csapatok jórészt a front mögött, hadászatiilag fontos pontokon állomásoznak, ahonnan a legkönnyebben dobhatják őket egy háború színterére. És míg az első vonal hézagait barbárokkal igyekezik kitölteni Gallienus, a hátravont tábori sereg az addig csak ideiglenes vállalatokra használt és most állandó alakulatokká váló kikülönített zászlóaljkból (*vexillationes*) tevődik össze, úgy mint az új nagy központi lovassereg is.³⁸

³⁴ V. ö. Wickert, *PWRE* XIII, 244.

³⁵ Ily messzemenő következtetést levonni egy dedikációból természetesen csak úgy szabad, hogy e feltevés hipotétikus voltát hangoztatjuk; mivel azonban Gallienus idősebb fiának halála után a másikat, Saloninust is arra használta *Caesar*-rá való kinevezése után, hogy a saját tartózkodási helyétől távol eső birodalomrészben képviseltesse vele magát, nyugodtan feltehetjük ezt Valerianus Caesart illetőleg és mivel Gallienus ezidőtájt Galliában verekedett, elég valószínű, hogy fiát a bajban lévő dunai vidékekre küldötte.

³⁶ *Anz. d. Wiener Akad.* 1925, 209 lap.

³⁷ L. erről még megjegyzéseimet a *25. Jahre Römisch-Germanische Kommission*. Frankfurt 1929. c. kötetben (14. l.).

³⁸ Erről l. *Zeitschr. f. Num.* XXVII. 198 és kk. II.

Dácia sorsát illetőleg is érvényesül ez a koncepció, még pedig természetesen elsősorban is a határmenti frontra nézve. T. i. lent még inkább ki fog domborodni, hogy bár Gallienus Dáciáról, mint római tartományról egyáltalában nem mondott le, a helyőrségek zömét Erdélyből mégis hátravonta; ezt pedig valahogy pótolni kellett. Igen valószínű, hogy ezt az űrt egy barbár *foederatus* néppel töltötte be;³⁹ annál is inkább, mert máshol is mindenütt ezt a rendszert alkalmazta. Már rajnai harcaiban is az ellenség soraiból verbuválja a szövetségeseiket (253—258 közt);⁴⁰ markomannoknak adja át Pannonia superior határvédelmét⁴¹ és a palmyrai törzsfőnöknek az Euphrates őrzését; természetesen, amint a keleten sem végleges lemondást jelentett Odenathusnak a római császár nevében való uralkodása, úgy nálunk is csak a kellő pillanatban lerázandó kényszer-megoldások voltak ezek, átmenet gyanánt elgondolva. De a legfontosabb analógia Dáciához az északi folyamhatár másik nagy előretolt hídfőállításának, az *agri decumates*-nek esete, amelyet szintén Gallienus alatt kénytelenek átengedni a germánoknak⁴² és noha a Gallienus és Postumus közti súrlódási területen 260 óta a senki jószága,⁴³ még a negyedik században is a régi limesen vannak a *confinia Romanorum et Burgundionum*.⁴⁴ Minthogy a többi helyen is úgy tűnik fel, hogy Gallienus a veszélyeztetett vidékekre éppen legveszélyesebb támadóikat engedi be, hogy így ezek méregfogát kihúzza, Dáciában is karpok vagy nyugati gótok betelepítésére kell elsősorban gondolnunk.⁴⁵

Összefügghetett ezzel az intézkedéssel az a körülmény,

³⁹ Jorga, *Revue hist. du Sud-est européen* I. (1924) 47. és 51. l. arra gondolt, hogy Aurelianus fogadja be *foederatus*-nak a gótokat; ez téves.

⁴⁰ πλήθει δὲ παμπολλῶ μετὰ δυνάμεως ἐλάττωον τῷ σπονδᾷ πρὸς τινὰ τῶν ἡγουμένων ἔθνους Γερμανικοῦ πεποιθῶσαι (Zos. I. 30, 3).

⁴¹ *Epit. de Caes.* 33, 1: ...*concubinae, quam per pactionem concessa parte superioris Pannoniae a patre, Marcomannorum rege, matrimonii specie suscepit Pipam nomine*; v. ö. chhez *Vict. Caes.* 33, 6: ...*filiae Attali Germanorum regis, Pipae nomine*.

⁴² *A laterculus Veronensis* (Riese, *Geogr. lat. min.* p. 129) azt írja a rajnajobbparti városok neve után, hogy *istae civitates sub Gallieno imperatore a barbaris occupatae sunt*. Ugyanerre kell vonatkozni, ha az *Incerti paneg. Constantio Caes. d. 10* azt állítja, hogy ugyanczen időben *amissa Raetia*: Raetia ugyanis nem veszett el ekkor, tehát csak az előtte fekvő 'Zehntland' értődhet itt.

⁴³ Téved C. Jullian, *Hist. de la Gaule IV*³ (1924) 579. l., amikor a megbízhatatlan *Hist. Aug. (trig. tyr. 5. 4)* *solo barbarico*-jából a föld visszafoglalását következteti Postumus által; az a tény, hogy Postumus elsősorban a szabad germánokra támaszkodott Gallienus-szal szemben (l. cikkemet, *Zeitschr. f. Num.* 1930), az ellenkezőjére vall.

⁴⁴ *Amm. XVIII* 2, 15; a hely helyes szövegét megállapítja Norden, *Forschungen u. Fortschritte V.* (1929) 135. l., de már előtte látták ezt Nissen, *Westd. Zeitschr.* VI. (1887) 331. és k. l. és K. Weller, *Württemberg. Vierteljahrshefte f. Landesgesch.*, N. F. VII. (1898), 304. l., 4. jegyzet.

⁴⁵ L. még alább azt, amit e népek beköltözéséről tudunk.

amelyet⁴⁶ Mommsen észrevett már,⁴⁷ hogy t. i. míg Erdély bércgyűrűjéből a római katonaság zömét és vele kétségkívül jórészt az állami adminisztrációt is kivonták, addig a Bánátot — szóval Patsch szerint a *Dacia Malvensis* — erősebben tartja még Gallienus alatt a kezében Róma: így biztosították egyrészt a felvonulási utat egy újabb teljes megszállás esetére, másrészt így szigetelték el az új barbár jövevényeket Moesiától. Tanúsodik erről először is a pénzforgalom, amely nem törik meg itt, úgy mint Erdélyben Aurelianus elején, hanem bizonyos mértékig folytatódik tovább. A Moesia felőli legfontosabb felvonulási út mentén, mely a mai orsova-karánsebesi irányban haladt, egyelőre Gallienusig érzékelhetjük a pénz forgását Golecen; de szintén római kézben kellett lenni még tovább is a Pannonia felőli felvonulási útnak, a Marosmentének is, amint ez a szeged-környéki Németcsanád kontinuális leleteiből látható.⁴⁸ Ezenkívül az egész Bánátban továbbra is beszüremlik a római pénz. Még nem volna meglepő, hogy a Duna környékén előfordulnak Orsovától a Tiszatorokig a III. század 2. felének veretei, de igen érdekes, hogy mélyen bent a sík részen is forognak ezek; mintha még védené e vidéket a krízis idején a Duna-Tisza közének délkeleti csücskét lemetsző „nagy római sánc”.⁴⁹ Sőt, ha még Aurelianus idején sem szakad vége az aprópénz beáramlásának, annak is alapos oka van: míg Erdélyt friss népek és z a k e l e t f e l ő l j ö v ő l ö k é s e i n e k s o r a t e s z i t ö n k r e, addig a Bánát ez irányból valamelyest védve, inkább a régi szomszéd szarmatáktól szenved, s ezek is szállják meg az evakuáció után.⁵⁰

A rómaisággal való összeköttetés tehát itt — összezsugorodva bár, de mégis — fennáll tovább az új foglalók révén is, egész addig, míg a hunn roham el nem vágja a Rómához és a romanizmusához vezető összes szálakat.

⁴⁶ Lásd p. o. N. Vulič kételyeit, *Le Musée Belge* XXVII. (1923), 254. l., aki nem érti a Philippus—Gallienus-féle részleges katonai és az Aurelianus-féle teljes polgári evakuáció együttes lehetőségét.

⁴⁷ *CIL* III. p. 161: *Retinuerunt tamen sine dubio per aliquot annos in ea (Sc. Dacia) Romani loca quaedam munita et magis tuta, maxime inter Temes fluvium et Danuvium, donec Aurelianus...* etc.; ezt a legtöbben utána írták. — Ritterling ellenkező álláspontja ellen már Patsch, *Anz. d. Wiener Ak.* 1925, 211. l., 1. jegyzet felszólalt; l. még lent.

⁴⁸ Ez katonai állomás volt, v. ö. Mommsen, ad *CIL* III. 6272. és Patsch, *Anz. d. Wiener Akad.* 1925, 197. l.

⁴⁹ Amellyel Buday Árpád foglalkozott gondos helyszíni tanulmányok alapján utoljára, *Dolgozatok az Erdélyi Nemz. Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből* IV. (1913) 18. és kk. ll., VII. (1916) 1. és kk. ll.; V. ö. a IV. kötet 34. l., 13. rajzot; Ortway, *Temes vármegye és Temesvár tört.* I. 2. (1914), 94. l., 2. jegyzet. Buday azt hiszi, hogy az Amm. XVII. 13, 1, stb. említett *limes* e sáncot jelzi, amiben, sajnos, el kell térnem az érdemes szerzőtől, mert p. o. XIX. 11, 5, ez a kifejezés a szarmaták Pannóniába való betörési szándékáról áll, amikor azt mondja, hogy *limites contra interdicta pulsarent*.

⁵⁰ V. ö. Patsch, *id. m.* 195. és kk. 214. l.

Ha már most a feliratok és a pénzek adatai nyomán rekonstruálni próbáljuk a római csapatok visszavonulásakor előállott hadrendet, két nagy nehézség bukkan elénk. Az egyik, hogy a lenti adatok kétségtelenül nem egyazon csapatelosztásra, hanem legalább is két különböző stádiumra vonatkoznak; a másik pedig abban áll, hogy a különítményeknek rendszerré válása miatt ugyanazon név alatt két ezred operálhat: a fronton maradt defenzív anyacsapat és ennek hátravont mozgósított osztálya. A két dáciai légiót illetőleg tudjuk, hogy a különítmények legalább is Philippus óta⁵¹ — akinek a fönt vázolt hadtörténeti fejlődésben talán nagyobb szerepe volt, mint vélik⁵² — Aquileiában s más fontos északitáliai csomópontokon állomásoznak más illyricumi egységekkel együtt.⁵³ És hogy e *vexillatiók* Gallienus korában is itt voltak még, bizonyítani látszik, hogy más illyricumi és orientális zászlóaljakkal együtt 268-ban átpártolnak Milánóban Postumushoz a lázadó Aureolussal,⁵⁴ amint ezt Victorinus aranypénzein való ábrázolásukból megtudjuk.⁵⁵

⁵¹ Domaszewski, *Die Rangordnung des röm. Heeres* (1908), 187. és kk. ll.

⁵² Grosse, *Röm. Militärgesch.* (1920), 63. l., 2. jegyzet értéktelenségnek véli a *Chron. pasch.* (= *Mon. Germ. hist., auct. ant.* IX., p. 227. sq.) Philippus katonai újításaira vonatkozó adatát, amely figyelemre méltó módon ismétlődik Kedrenosnál (p. 451. Bonn) is, szintén igen romlott formában. Mivel azonban ez a citátum kétségtelenül abból a forrásból származik, mint az oly értékesnek bizonyult másik, mely Gallienus centrális lovasseregéről szól (l. Ritterling, *Hirschfeld-Festschrift* [1903], 345—349. ll. és az én fejtegetéseimet, *Zeitschr. f. Num.* XXXVII. [1927] 198. és kk. ll.), egyáltalában nem vethetjük el egyszerűen. Annyit valószínűleg megtarthatunk belőle, hogy Philippusnak a *protectores* szervezetének kiépítésében valami része lehetett. (Mellesleg: a *protectores divini lateris* feltételezett germán eredete ellen — Grosse, *id. m.* 13. l., Domaszewski nyomán — szólhatna a kifejezés régi volta; cf. Martial. VI. 76: (Cornelius Fuscus) *sacri lateris custos*, ahol az is egyezik, hogy kezdetben e kitüntető megbízás kevés számú főember kiváltsága.) Ezenkívül figyelemreméltó Zos. I. 20, 2, amely szerint Philippus-szal szemben a karpok seregei οὐχ ὑποστάντες τῷ Μάυρουσιων ὀπῶν, tehát a már korábban is elitcsapatnak használt (v. ö. Grosse, *id. m.* 16. l.) *equites Mauri* alatta már nagyerejű csapatotmög.

⁵³ Ritterling, *PWRE* XII. 1581. és 1721—2. hasáb. Az általa citált kövek lelhelyei: Aquileia, Concordia, Ticinum, Dertona, stb.

⁵⁴ V. ö. *Zeitschr. f. Num.* XXXVII. (1927) 198. és kk. ll. A másik eshetőség volna, hogy 263-ban (v. ö. cikkemet, *Zeitschr. f. Num.* XL, 1930), Gallienus megsebesülése után pártoltak volna el ezek; ez esetben a keleti légiók Macrianussal jöhettek volna. De valószínűbbnek tartom a fönti megoldást.

⁵⁵ Már Blanchet, *Le Musée Belge* XXVII. (1923) 169. és kk. ll. észrevette, hogy a Victorinus aureusain szereplő nem-galliai csapatok (a dáciai *V Macedonica* és *XIII gemina*, a Pannónia superiorból való *XIV gemina*, a Moesia superiorban állomásozott *IV Flavia*, valamint a phoenicci *III Gallica*, a palaestina *X Fretensis* és az aegyptusi *II Traiana*) csak vexillatiók lehetnek; hiába utasítja vissza C. Oman, *Numismatic Chronicle* 1924, 59. és kk. ll. e felfogást, melyet azután

Ezeket nem feledve, helyesebben ítélniük meg a dáciai legiók hátrahelyezésének nyomait. A Dierna-tól Sarmisegethusa felé felvezető utat őrző Mehádia és Plugova közt a *cohors III. Delmatarum* 257 és 260 közt.⁵⁶ Amíg Dácia állott, e hátsó kapujának kulcsponjtját legfeljebb egy kis rendőrosztagnak kellett őrizni, amiért is szintén az utolsó időkből való lehetne egy *vexillatio Daciarum* téglabélyegegek által igazolt⁵⁷ jelenléte Mehádián.⁵⁸ Annál is inkább, mert az a körülmény, hogy építkeznek, állandóbb állomást bizonyít, ami a korábbi időben *vexillatio*-nál nehezen képzelhető, másfelől pedig a szomszédban, Herkulesfürdőn előfordult a *legio XIII Gemina* parancsnokának egy köve a 261—268. évek valamelyikéből.⁵⁹ Kétségtelennek tartom Ritterlinggel szemben⁶⁰ Patsch-sal,⁶¹ hogy a legiónak magának is itt kellett Mehádián lenni, csak az a nagy kérdés, hogy a törzscsapat volt-e itt, vagy előretolt különítménye, — amire visszatérünk alább.

Érdekes egy pillanatra kissé nagyobb keretben is nézni a katonai helyzetet e sorsdöntő években. Kr. u. 258-ban brit és

E. Ritterling, *PWRE* XII, 1343—4. hasáb, véglegesen megtámasztott. — Blanchet (v. ö. Schiller, *Gesch. d. r. Kaiserzeit* 832. l.) téved benne, hogy Victorinushoz magához pártoltak át e legiók, mert ez csak 270-ben kezdett valójában uralkodni, (lásd H. Peter, *Die röm. sogen. dreissig Tyrannen* [1909], 209. l. és A. Erman, *Zeitschr. f. Num.* VII. 337—351. ll., akinek biztos eredményét hiába kétli A. Stein, *Festheft d. Wiener Studien* zum 60. Geburtstag Prof. Dr. E. Bormanns 113. l., 2. jegyzet.) — Blanchet figyelmeztet rá, hogy Victorinus légios pénzeinek egyik sorozatán a köriratban megnevezett légio jelvényállatán kívül mindig még egy másik állat is ábrázolva van, amit tévesen magyaráz (*id. m.* 174. l.) arra, hogy e második jelvény a *vexillatio* külön jele, mert a kikülönített zászlóaljnak eredetileg nem állandó alakulatok s így külön jelvényük nem volt. Megnehezíti az ítéletet, hogy véleményem szerint korántsem ismerjük e kétjelvényes hátlapokra nézve az összes, eredetileg létezett kombinációkat: hogy e ritka típusok közül mily sok elveszett, mutatja p. o., hogy a Gallienus légios pénzei közül csak most vált ismeretessé az első aranyveret (*Num. Közl.* XXV [1926] 74. l.) és hogy van e császárnak egy másik légios aureus-sorozata (*Zeitschr. f. Num.* XXXVIII. [1928], 201. l.), amelyből mindössze két típust ismerünk, a túlnyomó többség ezúttal is elveszett tehát. De így is bizonyos, hogy az említett második állat Victorinus egy másik legiójának a címerállata s ezért közelekvő arra gondolni, hogy a párosítás az e korban alkalmazott 'Doppeltruppe' (Ritterling által felismert) elvének kiemelése valamely szempontból.

⁵⁶ *CIL* III 1577.

⁵⁷ *CIL* III 8074³⁰ = 1633¹⁹.

⁵⁸ Meg kell jegyeznem, hogy Téglás G. (*Tört. és régészeti Értesítő* új f. XXVIII, 1912, 13 l.) hamisnak tartja e bélyegeket, mert csak Caryophilus által ismerjük őket, de kételyeinek egyéb alapja nincsen. A kifejezés maga nem szokatlan; v. ö. például *CIL*. VIII. 7977—8: *vexillationes Daciscae*.

⁵⁹ *CIL* III 1560 = *ILS* 3845.

⁶⁰ *PWRE* XII. 1720 hasáb.

⁶¹ *Id. m.* 209 l.

germániai különítményeket találunk Sirmiumban,⁶² amelyek bár betöréseket vannak hivatva megakadályozni, mert *Juppiter Monitor*-nak szentelik feliratukat, szóval megfigyelniök kell az ellenséget.⁶³ E tény nagy jelentősége az, hogy olyan kísérletet jelez, mely mégis a nyugati tartományok csapataival igyekezett megvédeni a középdunai frontot; de egyúttal a Dácia részleges katonai kiürítése miatt alkalmazott óvintézkedés is lehetne. Ugyanekkor Moesiában, a Balkán-hegység első magaslatain crődítenek, és hogy itt, mélyen bent a Duna mögött a front zónája van, bizonyítja az erődépítés indokolása: „hogy a garázdálkodó barbárokat (latrunculos) megfigyelhessék.”⁶⁴ A dáciai legiók sorsára a pénzck vetnek fényt a kavarodásban. Abban a parádés típus-sorozatban, melyet Milanóban Kr. u. 260 vége felé a rajnai és dunai csapatok címerállataival vertek,⁶⁵ az *V. Macedonica* és a *XIII. Gemina* emblémái nem egyedül foglalják el a képes mezőt, úgy mint az összes többi csapatok hátlapjain, hanem kicsik és Victoria áll fölöttük. Ebből a feltűnő eltérésből annyi bizonyos, hogy a legiópár valamely tekintetben különálló helyzetben van a többiekhez képest; e különállás pedig más nemigen lehet, mint hogy régi garnizonjaikból feloldva, mozgó csapatokká lettek. Ez egyúttal *terminus ante quem*-je Erdély sorsára hagyásának és úgy gondolom, hogy 260 nyarán és őszén azért lázadtak fel oly makacs elkeseredéssel Ingenius és Regalianus alatt éppen a moesiái és pannoniái csapatok,⁶⁶ mert Erdély részleges katonai feladása és az emiatt a Duna-frontra nehézüljő újabb nyomás a kétségbeesésbe kergették őket; ezért csatlakoznak még 261-ben is inkább Macrianushoz a pannonok [Zon. XII 24], (a csapat sohasem értékeli a nagy stratégiai összefüggések parancsait s itt a dunai tartományok élete forgott kockán). Megjegyzésre érdemes még, hogy a két dáciai legió Regalianus felkelése pillanatában nem lehetett együtt, mert közülük csak a *XIII. Gemina* vesz részt ebben,⁶⁷ ez tehát Moesiában vagy Pannoniában állhatott a felkelés kitöréscor, majd résztvett a délpannoniai harcokban.

⁶² CIL III 3228 (v. ö. add. p. 2382¹⁸²) = ILS 546 = Fiebiger-Schmidt, *Inschr.-Samml. z. Gesch. d. Ostgermanen* (1917), 142.

⁶³ Ritterling, *PWRE* XII 1340 azt hitte, hogy Ingenius lázadása miatt jöttek, azonban most már tudjuk, hogy ez csak két évvel később volt (v. ö. cikkemet, *Num. Chronicle* 1929 és egyelőre *Num. Közöny* XXV [1926], 72 l.), s így ez az eshetőség elesik.

⁶⁴ CIL III. 12376 = Fiebiger-Schmidt 140 (Kr. u. 256) és CIL III. 7450 = ILS 2622 = Fiebiger-Schmidt 141. — A *latrunculus*-ok betöréseit azelőtt és később a fronton épített burgusok sora volt hivatva megakadályozni, v. ö. a Ritterling, (*Arch. Ért.* 1927, 74 l.) által utoljára tárgyalt Commodus alatti feliratsorozatot; l. még Domaszewski megjegyzéseit, *Neue Heidelb. Jahrbücher* III. (1893), 195. és kk. l.

⁶⁵ *Num. Chronicle* 1929 és *Num. Közl.* XXV (1926), 63 és kk. II.

⁶⁶ U. ott.

⁶⁷ L. az előző jegyzetben említett cikkeimet.

Illyricum provinciáinak e rettenetes évei csakhamar kissé jobb állapotoknak adtak helyet. Ugy látszik, 262-ben, kisázsiai expedíciójával kapcsolatban rendezhette Gallienus szemé-lyesen e vidékek viszonyait, mert ebben az esztendőben nyílik meg az új sisciai pénzverde,⁶⁸ mely a viminacium helyett ezentúl megszakítás nélkül végzi a Dunamedence pénzellátását. De e reorganizáció nem kísérli meg Dácia megmentését; sőt a régi megszálló csapatokat ismét új állomáson találjuk meg. A pettaui új mithraeum felirataira célszerűen t. i., amelyeken Gallienus üdvéért áldoz e két regiment teljes tábornokarával, a később nagy karriért befutott Fl. Aper parancsnoksága alatt, aminek jelentőségét már B. Saria,⁶⁹ M. Abramić⁷⁰ és mások méltóképpen kiemelték. Ritterling⁷¹ azt hitte, hogy ezek mobil csapatrészek, Ingenuus és Regalianus leverésére, de mivel már láttuk, hogy a *XIII. gemina* a lázadók között van, ez nem lehet; sőt az alamannok ellen indított északitáliai akció résztvevői sem lehetnek, mert e katonai vállalat hadrendjét véletlenül rekonstruálhattuk,⁷² s mert különben is ez 258/9-ben történt, míg a poetovioi feliratok az említett belső háborúk miatt 262-nél korábban nem keletkezhettek. De ettől egészen eltekintve, még ha *vexillatio*-k volnának is, ezek az egységek akkor sem átvonuló csapatok, úgy mint a régi *vexillatio*-k, hanem a későbbi *comitatensis* alakulatoknak megfelelő menetalakulatok⁷³ lehetnek csak, amelyek fontos közlekedési gócpontokon állnak állandó harc készségben. Mert az archeológiai tényállás kétségtelenné teszi, hogy a két ezred nem futólagos szálláson volt itt, hanem rendes garnizonja volt Pettauban:⁷⁴ egy mithraeumnak teljes átalakításáról és (pannóniai viszonylatban) a legnagyobb fényűzéssel való berendezéséről van itt szó, amit csakis egy állandó jellegű tábor engedhet meg magának.

⁶⁸ Amint ezt a *Num. Közl.* legközelebbi számában igazolom az első emissióba tartozó, P M T P C V P P feliratú, eddig kiadatlan típussal.

⁶⁹ *Strena Bučiana* (1924), 249—252 ll.

⁷⁰ *Poetovio, Führer durch die Denkmäler der röm. Stadt* (1925), 172 és kk. ll., kül. 184—186 l.

⁷¹ *PWRE* XI. 1340 (v. ö. 1580 és 1722) és vele W. Schmid, *XV. Bericht der Röm.-Germ.-Kommission* 1923/4 (1925), 221 l., téves dátálással; Abramić, *id. m.* 184 l., stb.

⁷² V. ö. többször idézett cikkeimet.

⁷³ E. Stein, *Geschichte des spätröm. Reiches* I (1928), 92 l. szerint a III. század fejlődése folyamán „bezeichnete *vexillatio* bald in prägnanter Bedeutung die vereinigte Reiterei der Legion“, (amely lovaság ekkor több mint 700 főre rúgott ezredenként). Ez a *Notitia dignitatum* másfél száz évvel későbbi adataiból levont, igen szellemes visszafogott következtetés a későbbi időkre nézve biztosan helyesnek fog bizonyulni és a mi általunk tárgyalt kor nagy északitáliai lovaskoncentrációjával is pompásan összevágthatna. Azonban a Philippus óta az Alpesek mögött konstataálható különítmények feliratos emlékein a gyalogság nyoma kétségtelen, s így e fejlődés csak későbbben érett meg.

⁷⁴ V. ö. Abramić, *id. m.* 186 l.

Az ellen, hogy az északitáliai különítményeket hozták volna Poetoviába huzamosabb időre — úgy, mint ahogy Emonából is vannak nyomaik az Alpok északi oldalán⁷⁵ —, e *vexillatio*-k átpártolása Postumushoz (Itáliában) súlyos érv; és különben is van okunk rá, hogy Saria-val⁷⁶ az anyaezredek lássuk bennük. Már maga az egész törzskar (*officium*) jelenléte is, élén a *cornicularius*-szal,⁷⁷ a főcsapatra vall, de igaza van Vulićnak is, hogy ha *vexillatio*-k szerepelnének itt, az öt felirat valamelyike biztosan megjelölte volna ezt. És ha Ritterling⁷⁹ felhozhatta, hogy két légiónak akkor szokott közös parancsnoka lenni e korban, ha kikülönített zászlóaljakat egyesítenek operatív egységbe, elhárítja ismét ezt az ellenvetést Baynes észrevétele,⁸⁰ mely szerint ekkor, az *edictum Gallieni* életbelépte után, a szenátori rangú helytartók megfosztatván a katonai parancsnokolástól, a vezérséget csakis lovagi rangú *praepositus* kaphatta, mint amilyen éppen ez az Aper volt;⁸¹ különösen Dácia esetében, ahol a helytartói állás megszűnhetett és helyette csak lovagrendű vezér vehette át a két légiőt. Tehát, ha jól nézem a dolgot, Mehádia körül csak előretolt osztagai lehetnek a Poetovióban Itáliát őrző anyaezredeknek. Emellett fel kell tételeznünk, hogy kisebb csapatrészek, főleg segédcsapatok, Erdélyben is maradtak a főbb stratégiai pontokon, mert, ha egyedül a barbár foederatusok lettek volna itt, még azon minímális római életjeleket sem várhatnánk a 260—271 évekből, melyeket Apulumban megállapíthattunk.

Ha most visszatekintünk az eddigiekre, úgy néznek ki a Gallienus dáciai intézkedései, mint a Philippus alatt beállott katasztrófának és a mobilizált seregrészek Philippus által kezdeményezett északitáliai összpontosításának végső kifejlése.

Még valamit: Dácia katonai és közigazgatási evakuációja, melyért, mint láttuk, egyrészt a nemzeti szellemű római történetírás feketíti be Gallienust, másrészt az illyricumi népesség keseredik el ellene végkép, olyan gondolat volt, amely az offenzíva és defenzíva elvei közti ingadozás során a római külpolitikában már régen felbukkant, messze a III. század világfelfordulása előtt: mindjárt az igazi római imperializmustól fűtött

⁷⁵ V. ö. Ritterling, *PWRE* XII 1722.

⁷⁶ Id. m. 250 l.

⁷⁷ Mivel a feliratainkon említett *canaliciarius*-nak ugyanazon sarszik vannak alárendelve, mint a *cornicularius*-nak (v. ö. Domaszewski, *Die Rangordnung* 38, 73. és k. l.), azt hiszem az eddigiekkel ellentétben, hogy a máshol elő nem forduló *canaliciarius* egyszerűen a *cornicularius*-nak dialektus-alakja.

⁷⁸ Le Musée Belge XXVII. (1923), 254. l.

⁷⁹ *PWRE* XII. 1721.

⁸⁰ *Journ. of Roman Studies* XV. (1925), 199. és kk. II.

⁸¹ Akiről l. még Ritterling, *Arch. Ért.* 1927, 88. l.

Traianus hódítása után, közvetlen utóda akarja odadobni a nagy áldozatokkal megszerzett és berendezett provinciát (mint a mezopotámiai hódítást is), láb alól téve az offenzív szellem letétményeseit, Traianus nagy tábornokait és kevésen múlt, hogy ez tényleg nem következett be.⁸²

És mikor Gallienust elsöpörte az illyricumi generálisok reakciója,⁸³ utóda sem gondolhatott e katonai „Rückwärtskonzentrierung” megmésztására, mert 268/9-ben utolsó nagy csúcsponthoz ért a germán nyomás és a gallo—brit provinciák, meg a Kelet visszaszerzése univerzálisabb érdekű, s így égetőbb feladatok voltak.⁸⁴ És mégis, az utolsó reménysugár még pisláskolt ekkor, amint az Aurelianus trónraléptekor vert DACIA FELIX hátlapú pénzek teszik kétségtelenné. E pénzeket eddig egy kutató sem értelmelte helyesen: Mommsen⁸⁵ és vele mások⁸⁶ azt vélik, hogy ezek már a dunajobparti Dácia megalapítását ünneplik, míg L. Homo⁸⁷ szerint itt még a régi tartományt értik és e pénzek „font probablement allusion à quelque succès remporté en Dacie, au début du règne d'Aurélien.” A valódi tényállás mindjárt kiderül, ha e típusokat eredeti összefüggésükbe helyezzük vissza. Rohde Tivadar⁸⁸ kitűnő rekonstrukciója mutatja t. i., hogy a milanói⁸⁹ pénzverdének Aurelianus számára vert legelső antoninianusai (ha eltekintünk azoktól az ábrázolásoktól, amelyek a lovassereg és a legiók hűségére és egyetértésére hivatkoznak, vagy a háborúnak a béke céljából való szükségességét hangoztatják), a következő összefüggő sorozatba igazodnak:

P(rima officina):	S(ecunda officina):	T(ertia officina):
GENIVS ILLV	DACIA FELIX	PANNONIAE
(rici)		

Nyilvánvaló ebből először is, hogy csakis a régi Dáciáról lehet itt szó:⁹⁰ mikor itt az új császár trónra kerülésekor⁹¹ az

⁸² Kitűnően megvilágította ezt A. v. Premenstein, *Das Attentat der Konsulare* etc. (*Klio*, Beiheft VIII. 1908), 3. és kk. II.

⁸³ V. ö. id. cikkemet a 25. *Jahre Röm.-Germ.-Kommission* c. kötetben, 14. l.

⁸⁴ Webb, *The Roman Imperial Coinage* V. 1. (1927), 222. l., 143. sz. még mindig felsorolja (Cohen 264. sz. nyomán) Claudiusnál a DACIA FELIX köriratú pénzeket, holott már Markl, *Num. Zeitschr.* XXXVII. (1905), 61. l. rámutatott, hogy ezek nem léteztek.

⁸⁵ *CIL* III. p. 161.

⁸⁶ Schiller, *Gesch. d. r. Kaiserzeit* 853. l., 4. jegyzet, stb.

⁸⁷ *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien* (1904), 314. l., 2. jegyzet.

⁸⁸ *Die Münzen des Kaisers Aurelian* etc. (Miskolc 1881), 328—9. l.

⁸⁹ Altala még tévesen a spanyolországi Tarracoba helyezve.

⁹⁰ Így Webb is, *id. m.* 253. l.

⁹¹ A 3. officina PANNONIAE típusa Quintillustól öröklődött tovább (v. ö. Markl, *Num. Zeitschr.* XXII, 20. l.), ami mutatja szintén, hogy egyiknek legutolsó, a másiknak legelső típusairól van szó.

első bélyegvasakat vették, még semmiféle akciót sem kezdhettek Aurelianus. De ugyanezért világos az is, hogy itt nem is valami Dáciában elkövetett haditényt dicsőítenek, sőt hogy a Dácia perszónifikációja nem is magáért áll itt, hanem a benne rejlő gondolat csak része az egész sorozat eszmei hátterének. A sorozat pedig a *Genius Illyrici* diadalát hirdeti a trónváltozás alkalomával,⁹² ugyanolyan formában, mint Decius alatt,⁹³ ahol Dácia már a *felix* jelzővel szerepelt⁹⁴ s amint a sisciai verde egyidejű készítményei is megpendítik: Illyricum birodalommentő szellemének uralomrajutását hangsúlyozzák itt, amelynek Pannónia és Dácia a fő letéteményesei, — Dácia, melynek újra boldognak kell lennie. A *Felix* itt eufemisztikus értelemben van használva, úgy, mint a *felicitas temporum* és rokonképei e kor pénzain számtalanszor.⁹⁵

Tehát Aurelianus proklamációjakor felhangzott a jelszó: Dáciát pedig megmentjük! És tényleg, erre itt volt az alkalom. Mert ehhez csak úgy lehetett hozzákezdeni, ha a Dunától délre Moesiát biztosítják előbb, — t. i. ez a stratégiai bázis és nem a jazyg puffer által Erdélytől elválasztott Pannónia — és éppen ekkor, a nagy herul-gót betörésnek Gallienus és Claudius által való lehengerelése után megindulhatott az első nagy ellentámadás. Meg is indult, amint látni fogjuk. De csakhamar felbukkan az első jele a visszafoglalási szándék zátonyra jutásának: ez az, hogy a milanói verde második sorozatában a *Genius Illy(rici)* és *Pannoniae* hátlapok továbbkészülnek, míg a *Dacia felix* elmarad!⁹⁶ Azután nemsokára elviszik a milanói verde vésnőkeit⁹⁷ Serdicába, ahol új *moneta* nyílik, tehát a régi visszaszerzése helyett már az új Dáciát szervezte meg a császár (melynek fővárosa Serdica); és mivel az első serdicai antoninianusok stílusa közvetlenül csatlakozik a kevés ideig vert első milanói veretekéhez, nem lehetnek 271-nél későbbiek.⁹⁸ Ennek megfelel másfelől,

⁹² V. ö. *Zeitschr. f. Num.* XXXVII. (1927), 212. l.

⁹³ V. ö. fejtegetéseimet, 25. *Jahre Röm.-Germ.-Komm.*, 12. l.

⁹⁴ Téves tehát, amit Jung, *Die roman Landsch.* 403. l., 2. jegyzet mond.

⁹⁵ Lásd *Zeitschr. für Num.* XXXVIII. (1928), 184—186. ll.

⁹⁶ Ez Rohde hatalmas anyaggyűjtéséből tűnik ki szintén.

⁹⁷ Az érmeek portréstílusa mutatja ezt meg.

⁹⁸ Rohde, *id. m.* 371. l. téved itt; ha az első serdicai darabok nagyobbak a milanóiaknál, annak csak az az oka, hogy az elején kivétel nélkül mindig ragaszkodnak az előírt súly és méretekhez a verdék. — Azok a Gallienus és II. Claudius-féle pénzek, melyeket N. Mouchmoff *Les monnaies de Serdica* c. munkájában (1926) leír (a 138. és kk., 207—8. lapokon, reprodukálva a IX. táblán), azok a 268-ban megnyílt kyzikosi verde gyártmányai, amire máshol visszatérek. — Érdemes említeni még, hogy az alsódunai tartományoknak Aurelianus-féle újjászervezését szolgálta a serdicain kívül a Rohde-féle „unbekannte Münzstätte“ is, mert ez kyzikosi és mediolanumi vésnőkökkel dolgozik, tehát a két hely közt keresendő és produktumai Moesiában fordulnak elő a leggyakrabban.

hogy Erdélyben az Aurelianus óriási tömegben piacra került aprópénzei csak roppant kis számban fordulnak elő, úgyhogy még uralma elején meg kellett a római forgalomnak végleg szűnie, — itt is kb. 271 tehát a határ.⁹⁹ Ez tehát az új, jobbparti Dácia megalapításának éve;¹⁰⁰ hogy a Dáciát „boldog”nak hirdető császár hogy kényszerült ily hirtelen a provincia halálra ítélésére, ahhoz a palmyrai háború előtt, tehát Kr. u. 270 májusától 271 őszéig a Duna balpartján lakó barbár népekkel vívott hádjárait kell röviden szemügyre vennünk. Az eddigi irodalom¹⁰¹ e rövid időközbe két juthung, egy vandál és egy gót háborút szorít be, esetleg egy szarmata expedíciót¹⁰² még és legalább egy (de inkább két) rómovárosi tartózkodást, ami az akkori közlekedés sebességét nézve, lehetetlennek látszik előttem. Úgy látom, hogy nem volt ekkor két juthung háború,¹⁰³ csak egy. Mert ha Dexippos szerint¹⁰⁴ a vandálok leverése után διὰ τὴν τῶν Ἰουδοαίων αὐτῆς παρουσίαν megy Aurelianus Itáliába, akkor nem kell az ő uralkodása alatti második juthung invázióra gondolni az αὐτῆς miatt, hiszen Dexippos nem a császár, hanem a betörések szerint tagolta a Σκυθικὴν és e nép tényleg kevéssel azelőtt garázdálkodott itt;¹⁰⁵ különben is látszik az athéni író fragmentumából, hogy először ütközik össze Aurelianus a juthungokkal, mert ellenkező esetben nem a más népen vett győzelmével, hanem a maguk vereségével ijesztgetné őket.¹⁰⁶ Az itt említett „scytha” vereség tehát a vandálok kiűzését jelenti és így elfogadhatjuk az eseményeknek Zosimosnál¹⁰⁷ adott sorrendjét: Aurelianus a bíbor felöltése után Rómába siet, onnan Aquileián át Pannóniába nyomul a vandálok ellen; alig

⁹⁹ Későbbi pontos és tudományos leletfeldolgozások bizonyosságra fogják emelni ezt a hozzávetőleges végdátumot.

¹⁰⁰ Így már Jung, *Roman. Ladsch.* 402. l.; Groag, *PWRE* V. 1379. l. Patsch, *id. m.* 212. l., stb. — Tévesen 274—75-re gondoltak p. o. Rappaport, *id. m.* 99. l.; Homo, *id. m.* 314. l., 2. jegyzet; Ritterling *PWRE* XII. 1346, 1581, 1720. hasáb. (Egyéb irodalom Groag, Rappaport és Homo *id.* helyein található, ahol a Kr. u. 270-es évszám mellett állást foglalt kutatók is elő vannak sorolva.)

¹⁰¹ Groag *PWRE* 1359, 1366—8, 1377. és kk. hasábok; Homo, *id. m.* 60—61. l. jegyzet; 85. l. jegyzet; 90. l. jegyzet; 109. l. jegyzet; Rappaport *id. m.* 94. és kk. II.; L. Schmidt, *id. m.* I., 77. l. (Ugyanezeknél a megelőző irodalom bibliográfiája is megtalálható.)

¹⁰² V. ö. Groag *PWRE* V. 1368; a *vita* megbízhatatlan adatai beszélnek egyedül róla.

¹⁰³ Egy második volt később, Zenobia legyőzése után Vict. *Caes.* 35, 1—2. szerint: *Quis (Persis) deletis Italiam repetivit, cuius urbes Alamannorum vexationibus affligebantur.*

¹⁰⁴ *Exc. de leg.* ed. de Boor I. p. 386, v. 24 sq = *F Gr Hist* II A, p. 461, v. 20—21. (frg. 7.)

¹⁰⁵ *Epit. de Caes.* 34, 2, (II. Claudius győzelme).

¹⁰⁶ *Exc. de leg.* I. p. 384, v. 6 sq = *F Gr Hist* II A., p. 459, v. 19 sqq.

¹⁰⁷ 148, 1—49. l.

intézi el ezeket, vissza kell mennie Északitáliába a juthungok kikergetésére. 270/271 telén Róma és Itália viszonyait rendez¹⁰⁸ és nagy hadat készít elő, amelynek célja a dunai tartományok rendbehozása, utána Zenobia birodalmának megsemmisítése. Bizonyára tavasszal indult¹⁰⁹ el hazánkon át Moesia felé; illýri- cumi harcairól egyedül¹¹⁰ a *vita Aureliani* értesít, 22, 1—2: ... *contra Zenobiam... iter flexit, multa in itinere ac magna bellorum genera confecit. nam in Thraciis et in Illyrico occurrentes barbaros vicit, Gothorum quin etiam ducem Cannaban sive Cannabauden cum quinque milibus hominum trans Danuvium interemit.* Ez a szöveg egyáltalában nem mondja, amit ki szoktak olvasni belőle, hogy t. i. a gótok betörték a Dunán át;¹¹¹ csak az áll itt, hogy Aurelianus a portyázó barbárok elsöprése után a gótokra indult, akikkel *trans Danuvium* volt az ütközet. Már Groag¹¹² kiemelte az auktorok nyomán, hogy e gót győzelem hatalmas arányú és hatású dolog volt; emlékezzünk Ammianus súlyos szavaira, XXXI 5, 17: *per Aurelianum, acrem virum, et severissimum noxarum ultorem, pulsi per longa saecula siluerunt immobiles.*¹¹³ Aurelianus tehát most a helyzet feltétlen ura Dáciában, de annál jellemzőbb, hogy az eredeti programot nem teljesíti, hanem — mint a serdica-i verde be rendezése megmutatta¹¹⁴ —, *desperans eam posse retineri*, a jobbpartra telepíti Dácia polgári lakossága maradványait és ami az előretolt katonai osztagokból még menthető volt. Egyik oka ezen elhatározásnak a rettentő pusztulás láthatott, mely őt előnyomulásában fogadhatta, de főleg az, hogy a frontrövidítést nem kerülhette ki: véletlenül tudjuk, hogy a rögtön következő első palmyrai hadjárat seregének zöme a dalmata lovasság mellé lett Moesia, Pannónia, Noricum és Raetia csapataiból állott,¹¹⁵

¹⁰⁸ Lásd Groag *PWRE* V. 1359.

¹⁰⁹ Rappaport *id. m.* 96. l. és utána a többiek 271 őszére gondoltak; erre forrásadat nincs és miután az egyik vélt juthung háborút kikapcsoltuk, a valószínűség inkább ellene szól. Homo *id. m.* 85. l. jegyzet szerint azért teszi 271 utolsó hónapjaira a gót győzelmet, mert a császár *Gothicus* jelzője csak a 3. *tribunicia potestas*-szal fordul elő; ez azonban csak *terminus ante quem* természetesen.

¹¹⁰ A kyzikosi verde *VICTORIAE GOTHIC* köriratú pénzei, sajnos, nem számítanak, mert ezek nem önálló, hanem Claudiustól és Quintillustól (v. ö. *Riv. Ital. di Num.* IX., 3. tábla, 14. sz., v. ö. 15. sz.) örökölt típusok és a legelső veretek lévén, csakis a Claudius alatti győzelemre vonatkozhatnak. (Tévesen Homo, *id. m.* 90. l., jegyzet.)

¹¹¹ A v. *Aur.* 41, 8 üres deklamáció koholmány.

¹¹² *PWRE* V. 1379. és k. hasáb.

¹¹³ Eutr. IX. 13, 1: *Is quoque Gothos strenuissime vicit.* V. ö. Oros VII, 23, 4; Iord. *Rom.* 290.

¹¹⁴ És amint Groag, *PWRE* V 1378 és mások már látták, míg Rappaport *id. m.* 98—9. ll. és az őt követők tévesen 274, vagy 275-re gondoltak.

¹¹⁵ Zos. I 52, 3.

— tehát örülni kellett, ha a Dunafrontra futotta az ott maradó erőkből. De másrészt a nagy győzelem alkalmat adott rá, hogy¹¹⁵ Erdélyben és a Bánátban összegyűjtse a romanizmus maradványait *ex urbibus et agris Daciae*,¹¹⁷ akiket a jobbpartra telepített. (Folyt. köv.) A. A.

KLASSZIKA-FILOLÓGIÁNK ÉS A NEMZETI TUDOMÁNYOK.*)

cum bona pace.

Tisztelt Közgyűlés.

Ha visszatekintünk jeles magyar klasszikus-filológusok néhány év óta gyakorivá lett elvi megnyilatkozásaira, azt kell éreznünk, hogy bennük a végpusztulás előtti idők reménytelenségének hangulata uralkodik. Klasszika-filológiánk akadémiai történetírója azzal a megállapítással ad kifejezést ez alkalommal nem először hangoztatott rezignációjának, „hogya Thewrewk Emil és Abel Jenő kora mindig a magyar klasszika-filológia hőskora marad, melynek bátor kezdeményezésére, szárnyaló reményeire, gazdag ígéreteire sok csalódás, meddő erőlködés után egy megértés nélküli, sőt ellenséges közvélemény nyomasztó légkörében s egy nemzeti katasztrófa romjai közül fájdalmas irigységgel nézünk szárnyszeggett utódok”.¹ Nem árul el semmivel több optimizmust, legalább ami három év előtti külső és belső helyzetünket illeti, tudománypolitikai alapvetésünk klasszika-filológiai munkatársa sem.” A Tudományos Akadémia legutoljára megválasztott klasszikus-filológus rendes tagja pedig székfoglalójában már látja „egy nagy öldöklés után a sirmezőn egy megcsodált új tenyészet hímese virányát a mi tudományszakunkra külsendülni”. „Mert — úgymond² — régen kell már küzdenünk s mintha mi filológusok ebben a küzdelemben kifáradtunk volna!” És a költő lemondó szavával fejezi be:

En e kifáradt küzdelemnek
Hanyatló korszakán merengek.

Méltóztassék megengedni, hogy mielőtt fejtegetéseimet e nyilatkozatokhoz kapcsolnám, külön is kifejezést adjak annak a mély tiszteletnek, amelyet az idézett, s a többi még

¹¹⁶ Lásd ezen adatokról az I. részben adott elemzést.

¹¹⁷ A városok és szántók említése Entropius egyéni fogalmazásából való kifejezés lehet, amiért is túlnagy hangsúlyt nem helyezek rá, v. ö. Eutr. VIII. 6: *Traianus victa Dacia... infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas.*

* A Budapesti Filológiai Társaság 55. közgyűlésén, 1930. jan. 15-én tartott előadás.

¹ Förster Aurél, A Magyar Tudományos Akadémia és a klasszika-filológia az Akadémia alapításától 1883-ig, Budapest, 1927, 32. l.

² Huszti József, A magyar tudománypolitika alapvetésében, szerkesztette Magyary Zoltán, Budapest, 1927, 102. l.

³ Vári Rezső, Klasszika-filológiánk. Nyelv- és széptud. Értekezések XXIV. 11, 1927, 26. l.

idézendő kitűnő filológusok személye és tudománya iránt érzek. Ilyen szavakat nem mernék erről a helyről, ebben az órában megismételni, ha nagyon is súlyosaknak és megokoltnaknak nem tartanám őket. De az imént megszólaltatott székfoglalóval helyütt azért is foglalkoznunk illik, mert egy elvi állásfoglalásból folyó rosszallását Társaságunkra is kiterjeszti.⁴

Ez az elvi állásfoglalás egy miniszteri rendelkezésre vonatkozik, melyre most bővebben nem térhetünk ki, de amelyért 1926-i közgyűlésünk köszönetet szavazott.⁵ Tette ezt sem nem sietve, sem elhamarkodottan, hanem az őszinte hála érzetében azért, hogy hazai klasszika-filológiánk a Berlinben tanuló ifjak révén új színekkel gazdagodhatik, s örvendő az ifjak nevében, akiknek tudományos lendületét nem lohasztja le majd itthoni szegénységünkben a legegyszerűbb tudományos témához szükséges könyvapparátus összeállításának lehetetlensége. Társaságunk a filológiai tudományok művelésével foglalkozó egyesület, amelynek más érdeke nem lehet, mint tudásunk forrásainak bővülése. Társaságunk tagjai nagy többségben középiskolai tanárok, akik a maguk komoly lelkesedéssel végzett nevelőmunkáját nem becsülhetik le oly kishitűséggel, hogy a kezük alól kikerülő ifjúságot a külföldi egyetemi tanulmányok alatt a magyarságukban való megingástól féltsek.

De ismétlem, e tárggyal újra nem kívánunk foglalkozni. Megértjük más testületek más szempontjait, mi sem bántani, sem védeni nem akartunk senkit, amikor üdvözlöttük az első reménysugárt a sötétben. S még nagyobb örömmel üdvözljük a következőt is, amely a tudós székfoglaló régen hangoztatott óhajának, legalább egy fontos részében, teljesülését jelenti,⁶ t. i. hogy magyar egyetemeken végzett jeles hallgatók 1—2 esztendőre Görögországba, Kisázsziába ma már igenis elmehetnek. A régi kölcsönös magyar és görög vendégszeretetnek ez a váratlan ajándéka elvi szempontból is a kellő pillanatban jött: egyfelől megerősítheti törekvéseikben, s a jövőben való több bizalommal töltheti el a klasszika-filológia történeti fel fogásának híveit, akiknek köréből az idézett csüggedő szavak felhangzottak, másfelől útját vágja annak a szomorú visszavonulásnak, amelyet az aggodalom klasszika-filológiánk másik irányának egyik neves képviselőjével tanácsoltat.

Csaknem egyidőben a szerencsés fordulattal, amely végre lehetővé teszi, hogy ifjú filológusaink tudományos műveltségének, minden tekintetet kielégítő módon, a Görögországban folytatható helyszíni tanulmányok adjanak európai stílus és színvonalat, a legutoljára elhangzott klasszikus-filológus rectori székfoglaló beszédben az az óhaj jutott kifejezésre, hogy „itt a mi hazánkban a klasszika-filológia tárgyát csupán a nyelv köz-

⁴ I. h. 4. l., 1. j.

⁵ L. Egyet. Phil. Közl. 50, 1926, 265.

⁶ L. Vári i. h. 21. l.

vetítésével kifejezett antik hagyományra szorítsuk. A hazai gyakorlatban a klasszika-filológia fiatalabb munkásainak munkakörét a kizárólagosan irodalmi irányú modern filológiák kutatómunkájának mintájára szeretné a szónok megszorítani, mert az érdeklődés körének korai és túlságos kiterjesztésétől a nyelvnek és a nyelvbeli formáknak biztos tudásán alapuló pontosságot, a tudós akribiát félti a hazánkbeli mostani állapotok miatt.⁷

Mindenesetre meggondolt figyelmeztetésnek komoly szavai ezek, melyekre legyen szabad egyelőre csupán annyit megjegyezni, hogy az érdeklődés körének túlságos kiterjesztését illető félelemre a tanárvizsgálati vagy doktori dolgozatok készítői nem igen adnak okot; előrehaladottabb fiatal munkások⁸ pedig alig vannak. — „Az alkotó tudományosság nemzetközi természetét én is elismerem — mondotta tovább a székfoglaló rector⁸ —, de a mi különös viszonyaink között nem tudom eléggé hangoztatni, hogy a gyakorlatban a hazai szükségletekhez alkalmazkodni nekünk minden téren hazafias kötelességünk“. E szükségletekhez hozzátartoznék — a jelzett irodalmi megszorítással — „a görög kultúra egész területén való kutatás is“, többek közt, mert enélkül a latin irodalom tudományos megértése elképzelhetetlen, a latinnal való tudományos foglalkozást pedig szónokunk magától érthető nemzeti kötelességünknek tartja.

Ezt a gondolatmenetet a mult küzdelmei során bizonyára nem egyszer kifejtették az alkalomtól kívánt nagyobb részletességgel is. Ma azonban a benne kifejezésre jutó nemzeti szempontnak tagadhatatlanul nagyobb jelentősége van, mint a multban. Sokkal súlyosabb válságba jutott az utóbbi esztendőben az egész művelt emberiség, semhogy minden komoly tudományos kutatónak lelkiismerete legbenső fóruma előtt fel nem kellett volna vetnie a kérdést, vajjon kiválasztott munkaterületén a humanitás nagy közösségének érdekét szolgálja-e. Magyar tudósról pedig fel nem tehető, hogy e kérdést egyúttal nemzete szempontjából is ne tisztázta volna, s olyan munkára pazarolná szelleme erejét, amely végső eredményben a magyarság ügyét is ne szolgálná. A kötelességteljesítésnek ez a tudata olyan természetes kell hogy legyen valamennyiünkben, mint tudományos dolgozásunk módjának tisztaságáé: az egyiknek különös hangsúlyozása a tudomány légkörétől épp oly idegen volna, mint a másiké. A tudós kutatás nemzeti értéke általában, bármely területen folyik, s bármely nyelven jut nyilvánosságra, nem vitás, és jóhiszeműen nem is tehetné senki azzá. De éppen mert a nemzeti érdek és tudományos ideál összeegyeztetésének kérdése azokat is mélyen foglalkoztatja,

⁷ Dr. Gyomlay Gyula az 1926/27. tanév Rector Magnificusának Beszéde, mellyel rectori székét elfoglalta. Pécs, 1928, 4—5. l.

⁸ I. h. 6. l.

akik nem hajlandók a klasszika-filológiai kutatás területét korlátozó, célkitűzéseit megváltoztató feleletet adni rája, szükséges vele a nagy nyilvánosság előtt behatóbban foglalkozni. Tennünk kell ezt annál is inkább, mert a körünkben legutóbb elhangzott elvi nyilatkozatok közül olyan sem hiányzik, amely kutatásunk mai szellemét általános szempontból kifogásolja.

Egyik, tágabb területen mozgó munkássága mellett klasszikus-filológusnak is elismert tudósunk tett közzé a tavalyi göttingai filológusgyűlés alkalmából egy vidéki folyóiratban cikket, amelyben a gyűlésnek — előtte különben közelebről ismeretlen — eredményeiből a klasszika-filológia válságára következtet.⁹ Minthogy a szóbanforgó gyűlésen én sem voltam jelen, s helyzetem így a cikkíróéval teljesen azonos, állástoglalásom komolyságának veszélyeztetése nélkül nem kelhetek a göttingaiak védelmére. Legfeljebb annyit jegyezhetek meg, hogy aki a tudományos előrehaladás tényezőivel és lehetőségeivel általában tisztában van, nem várhat az évenként ismétlődő felolvasógyűlések mindegyikétől korszakalkotó eredményeket, s ezek elmaradása miatt viszont még nem beszélhet válságról; a tudományos részletkutatásnak rendkívül fontos árnyalati vívmányait pedig nehéz pusztán közvetett hallomás alapján értékelni. A cikk a továbbiakban azt a hatást teszi, hogy szerzője a ma is tagadhatatlanul haladó klasszika-filológiai tudományosság régibb tekintélyeit a később született kényelmes helyzetéből próbálja ledöntögetni, egyes kiválasztott újabb munkáknak viszont az álortárs forradalmiságot imputálja, s ezzel az erőszakolt beállítással nyer további támasztékot ahhoz a nézetéhez, hogy válság van. Ugyanekkor a jogosultsága annak is, hogy a klasszika-filológiai kutatásnak a renaissance óta legfőbb törekvését, t. i. hogy az egész élő embert rekonstruálja az antikvitas töredékeiből, a holnap filológiájának hirdetett programmul a maga számára sajátítja ki. Így szerencsére mégis módunkban van legalább ezt a legfőbb követelményét szívvel-lélekkel a magunkénak is vallani. Méltóztassék tehát megengedni, hogy visszatérjek a fejtegetéscim középpontjába állított kérdéshez, s a magam álláspontjának kifejtésével feleljek az idézett cikknek még számbajövő tartalmára is.

A nemzeti érdek és tudományos ideál összeegyeztetésének felvetett kérdése nézetem szerint egyedül ebben a formában alkothatja elvi megvitatás tárgyát: a klasszika-filológia tudományos művelőitől mit várhat el a nemzet, mely különben bizonyos mértékig működésük anyagi lehetőségeiről is gondoskodik? Ezt az utóbbi szempontot azért említem meg, mert e gondoskodás mértékéből az illető tudományszaktól elvárt szolgálat értékelésére is lehet következtetni.

Láttuk azt, hogy klasszika-filológiánk hivatott művelőinek

⁹ Marót Károly, A klasszika-filológia válsága. Széphalom, 1928, 37—44. l.

körében az államhatalom és közvélemény részéről való elhanyagoltság, sőt mostoha bánásmód érzése uralkodik. Ez a nyomott hangulat éles ellentétben áll azzal a frissességgel és mozgalmas-sággal, amelyet más történeti tudományok működésük fokozása, segédeszközeik kiépítése terén a háború óta kifejtenek. Úgy tetszik, mintha a klasszika-filológiai tudományos kutatás jelentősége teljesen a görög és latin nyelvnek a középiskolai tantervben elfoglalt helyzetétől függene, s e helyzetnek lényeges romlása lenne az elcsüggedés egyik főoka. Kétségtelen, hogy a klasszika-filológia a görög és latin nyelvnek középiskolai tanulmányként való szerepléséről nem mondhat le. Azok a tudományos feladatok, amelyeknek a megoldására vállalkoznia kell, a középiskolai nyelvi előkészületet elengedhetetlenné teszik. S minél nagyobb területet fog be a humanisztikus iskolák hálózata, annál nagyobb a lehetőség a megfelelő klasszikus-filológus tudósanyag kiválasztására. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy klasszikus-filológus közvéleményünk csak ebből az egyoldalú szempontból védené a humanisztikus oktatás ügyét. De ez alkalommal legyen szabad a középiskolai vonatkozásoktól — amennyire lehet — eltekinteni. Az oktatásügyben való érzékeny területvesztés, a görögtanítás Trianonja a még meglevő erőknél éppen úgy csak fokozott kifejtését követelné a tudomány területén, mint a szerencsétlen békekötés.

Azonban épp ebben a vonatkozásban a klasszika-filológia helyzete nem olyan egyszerű, mint a történeti tudományok közül azoké, amelyeknek a működésére már céloztam: az ú. n. nemzeti tudományoké. Azoknak a tárgya nemzetünk multja, vagy e multtal áll oly szoros összefüggésben, hogy a ráfordított figyelem nem egy esetben jövőnk méltányosabb alakításához is szolgáltathat támasztékokat. S valóban: ki foglalkozzék a magyar multa vonatkozó kérdésekkel, ha nem sajátmagunk? Ne is beszéljünk róla, mily veszedelmes volna itt a teret idegeneknek átengedni. Emellett ennek a kutatásnak az a saját-sága is megvan, hogy minden tárgy, a legcsekélyebb hagyomány is, mely nemzetünk életére vonatkozik, bizonyos érzelmi értékkel bír, s ez igazi tudósna nem éleslátását vagy igazság-érzetét tompítja, hanem annál bőségesebben és ösztönzőbben buzgó erőforrás a számára, minél súlyosabb a nemzet sorsa. A vér szavát a tudományban, azt az elemet, amely a tudományos kérdést életkérdéssé teszi, egyáltalán nem akarom lebecsülni. Sőt minden tudományos fellendülés nélkülözhetetlen feltételének tartom, amelynek megszólalása természetes jutalmaként hívja ki a megértés, megbecsülés, hála visszhangját a rokon közösségből. De itt rögtön emlékeztetnem kell oly rezonanciák lehetőségére is, amelyek egy nemzetnél nagyobb közösségből is kiválthatók, s amelyek a határokon messze túlról hívhatják felénk a szellem birodalmában azonos életérdekűek konerzését.

Ez a lehetőség a nemzeti tudományok elől sincs elzárva:

ezek számára mégis az itthon az éltető légkör, a haza határain túl csak lehűlt igazságaik színtelen hangja jut el, amelynek vágni kell, mint az acél, ha hatni akar. Hogy pedig ezt elérhesék, nemzeti tudományaink nem mondhatnak le arról az iskolázásról, amelyet a források kezelésében mintaszerűen egyedül a klasszika-filológia adhat meg. Csak másodsorban említem azt, hogy történeti forrásaink és irodalmi emlékeink jórésze görög- és latinnyelvű. A bizantinológia s a középkori és újlatin-kutatás nálunk ma fontos nemzeti tudományok, amelyek nem nélkülözhetik maguk mögött egy életképes, sőt erőfölöslegekkel rendelkező klasszika-filológia segítségét. Hogy képzelhetnők el e tudományok művelőit anélkül a műveltség nélkül, amelyet csak egy teljes és szigorú klasszika-filológiai előképzettség adhat meg? S azt is állítani lehet, hogy e tudományok eredményei közül csupán azok bizonyultak eddig elfogadhatóknak, amelyek a klasszika-filológia kipróbált módszereinek jóliskolázott alkalmazásáról tanuskodnak.

Klasszika-filológiánk egyik fontos nemzeti funkciója, amelyet kezdettől fogva nem kis vervesztesség árán betölt, hogy egyelőre még bizantinológusokat és újlatinistákat is nevel. Nem azért mondom, hogy egyelőre még, mintha valamikor a jövőben ezeknek nevelése az öncélú klasszika-filológiai tanulmányoktól függetlenül is lehetséges volna, hanem azért, mert a bennünket nemzeti szempontból érdeklő görög és latin szövegek száma véges, kiaknázásuk hamarabb bekövetkezik, mint várnók. Azt hiszem, e legjobb szándékom szerint tárgyilagosan elgondolt eszmemenettel nem sértek meg senkit akkor sem, ha azt is hozzáfűzöm, hogy bizantinológiáknak már egypár évtizede folyó aratása minél gazdagabb ma, annál kevésbé biztosítéka egy hosszú jövődőnek.¹⁰ A bizánci világ emlékei számunkra nem bírhatnak azzal az érzelmi értékkel, mint a mai görögök mellett a balkániak vagy az oroszok számára; az újlatin irodalom másodlagossága pedig azzal a veszedelemmel is fenyeget, hogy különösen fiatal kutatók munkája sokszor olyan anyagon vész el, amelyet az említett érzelmi elem sem tehet erőpazarló feldolgozásra érdemessé. Szinte azt mondhatnók: mind e szövegeknek — bizánciaknak és újlatinoknak egyaránt — csak felszíni kiterjedésük van: hiányzik belőlük az a mélység, amely emberi élmények és tanulságok szempontjából kieméríthetlenné teszi oly tehetséges népek szellemi alkotásait, mint az antik görög és római.

Tisztelt Közgyűlés, tudatában vagyok annak, hogy itt az értéktételek kényes területére léptem. De meggyőződésem szerint semmi sem lehet károsabb az utánunk következő tudós-

¹⁰ Ez természetesen semmivel sem csökkenti — de nem is növeli — az olyan tudányszervezeti elgondolás elméleti értékét, mint Moravcsik Gyulác, Neonacionalizmus — nemzeti tudomány. Napkelet, 11, 1928, 850. s. kk.

nemzedék fejlődésére, mint ha körünkben, a természettudományok mintájára, az értékeléstől való teljes tartózkodás marad uralkodó. A filológiában ez a minden tiszteletet megérdemlő magatartás, mint ismeretes, a múlt század folyamán az esztétikai újhumanizmus ellenkező egyoldalúságának helyébe lépett. Félcéértések elkerülése céljából nyugodt lelkiismerettel valómást tehetek amellet a nézetem mellett, hogy a színvonalas tudós munka tárgyától függetlenül, önmagában véve is érték. De ugyanakkor hangsúlyoznom kell azt a nagy különbséget, amely a tárgyak értéke tekintetében a természettudományok és az emberi alkotásokkal foglalkozó tudományok között fennáll. A természettudományos megismerésnek nemcsak formái, hanem lelki feltételei is mások, mint a történeti tudományokéi: a botanikusból nem vált ki lelkesebb érdeklődést az idahgyi *Crocus gargaricus*, mint a legközönségesebb moszat. Ezzel szemben az emberi alkotások nem egyformán forrásai annak a produktív kíváncsiságnak, amely minden tudományos haladás mozgatója. Nem az esztétikai érték tesz ugyan különbséget köztük, hanem emberi érdekességük, amely tehetséges szellemek és azok egész csoportjai, népek és korok alkotásaiban a legnagyobb mértékben megvan, míg másutt csak a tudósak magával hozott szempontjai révén fedezhető fel. Ilyen szempontnak a nemzeti tudományokét már megjelöltem, s több oldalról megvilágítottam: ez az, amely az elvégzendő feladatok tudatával — de mindig egy nemével a vadászszenvedélynek is, mely önmagában hordozza jutalmát — a bizánci és kései latin szövegek emberileg gyakran igen sivár területére csábítja a kutatót.

A klasszikus-filológust bizonyos érzékenység jellemzi — ha úgy tetszik: nagyfokú emberi gyengeség a görög és római antikvitas értékeivel szemben; gyengeség, amely leküzdhetetlenül és menthetetlenül beléscsedíti az említett mélységbe, s amely nyugati műveltségünk határain belül ugyanolyan megítélést kíván, mint a természettudósé a természettel, a matematikusé a számok, a muzsikuse a hangok birodalmával szemben. Érzékenység, amely az örökké megújuló életnek atavisztikus visszhangját jelenti sajátmagának az antik világban megnyilvánult emberi teljességével szemben, érzékenység, amely termékenységével ezt a visszhangzást fokozni és kihívni tudja nyugati kultúránk hasonló érzékenységű hordozóiban az egész világon. Az emberi szellem egyes képviselőiben nem lehet olyan sokoldalú, amely sokoldalúságot a lét egészének megfelelő érzékenység jelentene: különböző érzékenységek hálózata külön-külön rendszerekben tartja össze a szellemeket, akik együttesen az emberiség magasabb öntudatát alkotják. Egvetlen egy nemzet sem vághat el büntetlenül egyetlen szálat sem, amely ezzel az öntudattal összeköti: legkevésbé mi, akiknek ehhez az öntudathoz nem most kell még először a görög-típusú öncélú gondolkodás hídját verni, mint a mai balkániaknak, s a

többi keletieknek Japánon keresztül egészen az amerikai indiánokig. Amint nem mondhatunk le nagy zenészeinkről, akik a hangok rezonanciáján át hívják fel a figyelmet nemzetünk léteire is, nem fejlődő természettudományunkról: éppúgy nem mondhatunk le a klasszika-filológia európai színvonalú műveléséről sem.

Itt van a nemzeti követelmény klasszika-filológiáinkkal szemben: örökifejtés a legnagyobb mértékben; színvonaltartás a külföldi helyzethez való viszonyunkban; sőt előretörés a nemzetközi tudományosság területén, egy előkelően tárgyilagos és élet-halálra komoly kutatói szellem lendületével, az előteremthető legtökéletesebb eszközökkel, külső szempontok szerint meg nem szűkített határok közt.

Ilyen külső, idegen, a klasszika-filológiai kutatás termékenységét egyenesen megsemmisítő szempontot érvényesítenénk akkor, ha a modern filológiáknak könnyebb helyzetéből adódó korlátozást lemásolnók. E könnyebb helyzet oka az, hogy az európai népeknek, amelyeknek filológiáira gondolunk, szellemi fejlődése a kereszténység elterjedése és a népvándorláskori nemzetalakulások óta olyan világnézeti feltételek mellett folyik, amelyek a szellemi életben bizonyos szerkezeti egyenműséget eredményeztek. Ez teszi lehetővé azt, hogy a modern filológiák megelégedhetnek a szellemtörténeti intuicióval, mint a legmagasabb szempontjaiknak s lehető legfinomabb megkülönböztetéseiknek megfelelő módszer ideáljával — ha ugyan kisebb igényű célkitűzések nagyobb biztonsága kedvéért erről is le nem mondanak. Tegyük fel azonban, hogy egyszer egész Európára nézve érvényessé válnék az a beszélgetés, amelyt egy külföldi magyar szerző legfrissebb regényének címlapján olvasunk¹¹ (szikratáviratváltás New-York és Moszkva között: »„Es war doch merkwürdig und schön, das mit der Seele!“ — „Seele? Was hatten die Menschen eigentlich damit gemeint?“«) —; vagyis ha a jövő világnézetét és világberendezkedését mai európai világunktól ahhoz hasonló lelki és társadalmi kataklysmos választaná el, mint az antik világot tőlünk, s úgy kellene foglalkozni a lélek szó keresztény-európai alapjelentésével, mint ma a görög ψυχή szó értelmével: akkor a jövőben a modern filológiáknak is a szellemtörténetinél nagyobb érzékenységet igénylő rekonstruktív módszerekhez kellene folyamodniuk. Azt hiszem, a példának felhozott drasztikus feltevés megérteti, hogy miért nem tesszük, és miért élvezhetik teljes joggal könnyebb helyzetüket ugyanakkor, amikor a klasszika-filológia számára hasonló, pusztán esztétikai vagy szellemtörténeti magatartás minden esetben, kivétel nélkül, a tudományosság rangjáról, érvényességéről és hatásosságáról való lemondást jelentené.

Hogy a klasszika-filológia feladatainak könnyebb végükről

¹¹ Béla Balázs, *Unmögliche Menschen.*

való megragadása, a súlyosabb problémaállítások elkerülésével, magában véve sem a nemzeti, sem az ebben is bennfoglalt tiszta tudományos követelmény komolyságának nem felel meg, arra elég volna nagy általánosságban figyelmeztetni, s az előbb elmondottak igazolására csupán a mai helyzetre hivatkozni. Arra t. i., hogy amilyen szerencsés a modern és klasszikus filológusok együttműködése tudós testületekben, mint egyetemi karok, akadémiák és Társaságunk is, éppoly károsnak bizonyult nálunk a klasszika-filológiára nézve ennek szak tanulmányként való részleges egyesítése a modern filológiák akármelyikével. Az utóbbiaknak saját területükön kitűnően beváltó, teljes tudományos érvényű módszere, amelyet fiatal kutatók a legtöbb esetben egészen öntudatlanul klasszika-filológiai feladatok megoldására is átvívnak, itt értéktelen dolgozatok évről-évre szaporodó tömegének létrejöttét eredményezi. Arra a kérdésre, hogy mint lehetne ezt, klasszika-filológiai tudós és tanárképzésünknek egyaránt érdekében, ellensúlyozni, csak kétsőbb adhatok feleletet. Most bármily röviden, de mégis, úgy érzem, valamivel mélyebbre hatva kell megvilágítanom a klasszikus-filológus sajátos tevékenységének természetét, amelyet bátor voltam általános emberi, s ebből folyó nemzeti jelentősége tekintetében a természettudósé, matematikusé és muzsikuské mellé állítani, s amelyből végeredményben sok másféle filológiai tevékenységtől különböző súlya is következik. Súlyon itt nem rangot értek — a tudományos munka tárgy szerint való rangsorozása, ismétlem, távol áll tőlem —, hanem receptív és rekonstruktív erők igénybevételét, egy kötelességszerűen sokoldalú érdeklődés terhéért, egy egészhez s részletekhez való elérhetetlen hűség önkínzó szenvedélyét.

Nincsen olyan jelentéktelen antik szöveg vagy szövegdarabka, amelynek tudományos megértéséhez a nyelv- és irodalomtörténeti módszer, bármily messzemenő szellemtörténeti kimélyítéssel elegendő volna. Ahhoz még az is szükséges, hogy egy kétezzer éve lélekvaltoztató kataklysmosban elsüllyedt világ újra felmerüljön, istenek és emberek jelenjenek meg, akikkel sehol nem találkozunk, életviszonyok, melyek örökre megváltoztak, művek, amelyeknek nyomorúságos törmelékei maradtak meg, tehetségek, amelyek folytatás nélkül kilobbantak. A klasszika-filológia bármely ágában olyan mértékig a parusiák tudománya, mint egyetlen történeti tudomány sem. Ideális követelménye művelőjétől mindannak állandóan jelenlevő, kívülről való tudása, ami görög és latin nyelven az ókorból reánk maradt, amit emléktanyagban a világ múzeumai őriznek, s ami még a görög és római föld felületén fellelhető, belsejében található. A jelenvalóság a fontos: a tények tömegének eleven együttartása, amennyit csak idégrendszer elbír — nem pusztán összefüggésükért, amelyet a keletkezés oksági láncolatán a történész nyomoz (ki az ókori anyaggal szemben különben mindig filológus is); nem is csupán holt önmagukért, amint a könyv

vek és gyűjtemények szerelmesei dédelgetik őket, hanem össze
függő önmagukért. Ilyen jelenvalóságuk — parusiájuk — az,
ami létük sajátos törvényszerűségének fonálát adja kezünkbe,
hogy otthon legyünk köztük, tájékozódni tudjunk világukban,
egy egész valónkra kiterjedő, szinte testivé lett érzékenysé-
g ösztönös biztosságával.

Tudjuk: vak örei vagyunk a kincsesháznak — mert ki nem
vak a kortárshoz és szemtanuhoz képest, aki akár csak száz-
éves multra visszatekint —, de épp ezért fejlesztünk magunk-
ban új érzékszerveket, amelyekkel tudjuk a helyét, alakját,
ábráját, értékét minden drágaságnak: nekünk lángol, ami más-
nak tómpa feketeség és beszédes *κόσμος*, ami az avatatlannak
— lomhalmaz. Mert éjjel-nappal minden darabja újra meg újra
forog az ujjaink közt: a mondatot mondjuk, a dalt dúdolni
megpróbáljuk, újra gondoljuk a gondolatot, a szobrokat újra
megfaragjuk, felépítjük a templomokat, az istenek jelenés-
szerűen tűnnek fel előttünk. Lassan vérünkkel válik az az
állandó tudomás, hogy milyenek *szoktak* azok a dolgok
akkor lenni, amik ma, nálunk, éppoly természetesen más-
milyenek. Úgy tapasztaljuk ki a görög s római valóságot, mint
a sziklakúszó azt, ami kezében s a lába alatt van: annak máso-
dik élete az odafönn, olyan tájékozódási, lépésválasztási, biz-
tosságérzési képességekkel, melyekhez szülőházának lépcsői
nem szoktatták. A klasszikus-filológus második élete az antikvi-
tás: élnie kell benne „régivé vált lélekkel”,¹² hogy ezzel az em-
beriség lelkének egy része merüljön belé, kerüljön megismét-
lődő kapcsolatba az antik világban kivirágzott legpazarabb ön-
magával.

Azt a mély érdekeltséget, melynek megszólalását a nem-
zeti tudományokról beszélve a vér szavának neveztem, a klasz-
szikus filológusnál az antikvitással való összenövés magyarázza
meg. Amint a jelen világ elkerülhetetlenül az összetevőnk, úgy
kell, hogy az antik világ is lényeges összetevővé váljék benne:
ez tudományos termékenységeinek egyszerre tárgyi és lelki fel-
tételc. Annak az egészen személyes természetű odaadásnak,
melyet ez az összeolvadás jelent, mélyenfekvő forrása viszont
a görög és római antikvitásnak oly értékelése, amely szavaim-
ban eddig is, közvetve vagy közvetlenül, kifejezésre jutott.
Értékelés, amely nem mindenkinél elég tudatos, de amely min-
den említésreméltó klasszika-filológiai törekvés és teljesítmény
mögött ott van, mint a bennefoglalt munka és életáldozat oka
és igazolása. Az antikvitásnak áldoztuk magunkat? Úgy érez-
tük, hogy csak neki érdemes. Tisztelet és hála az orientalistá-
nak s a primitív kultúrák kutatójának, hogy az emberiség ön-
tudatosabb, görögébb lelkét, az európaiat az inddel, sínaival,
ausztráliaival összeköti. A mi áldozatunk talán kisebb, talán
inkább magában a jutalma. Nem kutatjuk ugyanis, mennyiben

¹² Livius XI.III. 13.

toplálkozik az említett filológiákban a tolmácsoló önátengedése az emberiségnek oly ösérzéseiből és szükségleteiből, melyek klasszikusan a keleti és primitív kultúrákban nyilatkoznak meg — és ha kutatónk, sem lenne tiszteletünk kisebb. Nekünk, klasszikus-filológusoknak, ha kis magyar csoportunk vezérének példájára¹³ hívek akarunk maradni a mult századvég lelki világának éppen számunkra oly becses vívmányához, a lélektani tisztánlátás és őszinteség kíméletlen követelményéhez, még talán nála is messzebbmenően kell vallomást tennünk tudományos érdeklődésünk legbenső mozgatójáról: arról, hogy az antik életnek az utánaérzésben és szellemi lemásolásban is rendkívüli lehetőségei azok, amelyek bennünket legszerényebb, legzavarosabb, másodlagos és depraválódott emlékeihez is áhítatos gonddal és megbecsüléssel nyúlni késztenek. Mert az antik élet mindig nagy valamiben: egyéniségekben, társas alakulatokban, művekben, intézményekben, gondolatokban, történetekben, az életben magában. S ott, ahol végképen megszűnt már sajátosságosan és elsősorban nagystilú lenni, jön a bizánci, újlatin, modern filológiák működési köre, más szempontokkal, feladatokkal és értékekkel.

Hisszük, hogy az antikvitásnak ilyen értékelésével azokhoz a lehetőségekhez, amelyeket az utána következő korok hoztak, nem vagyunk igazságtalanabbak, mint amennyire a léthez való ragaszkodás elkerülhetetlenné teszi, sőt még annyira sem: a klasszika-filológia léte éppen annyira gyökeredzik ezekben az új lehetőségekben, mint az antikvitásban magában. Az emberiség érzékei — ha szabad tovább is az egyetemes humanizmus világszemléletének nyelvében beszélnem — minden évtizeddel finomulnak. A természettudósoknak sem csupán a műszereik tökéletesbednek, hanem képességeik is megfigyeléseik finomságán túlmenő, azokat gyakran megelőző megkülönböztetésekre. Hasonlóképpen jut a klasszika-filológia a maga humanus anyagával szemben évtizedről-évtizedre finomuló felfogóképességekhez. Ezért kell az emberiségnek lelke egy részével az antikvitásban mindig elmerülve lenni: minden nemzedék új érzékenységekkel lép hozzá és új színeket nyer vissza belőle. Egy mindig teljesebb és hívebb anvagérés, kényesebb valóság-érzés jelzi a klasszika-filológia haladását s mindig kedvezőbb lelki feltételek annak a méltánylására, ami az antik szellem alkotásaiban egyszer-megvalósult, meg nem ismétlődő. Az, hogy az ókori hagyománynak egy fejlettebb tárgyilagosságra képes lelkiséggel való elsajátítása minden kor számára új tanulságokat ígér, sokkal marandóbb biztosítéka egy mindig még haladottabb jövő gazdag munkásságának a klasszika-filológia területén, mint az, hogy e hagyomány maga sem lezárt.

¹³ L. Némethy Géza, Helena és Faust, 1922-ben a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglaló, legutoljára lenyomatva szerző Az ember és az Isten c. újabb költeményeinek éln.

Filológust, aki az antik anyaggal állandóan bensőséges érintkezésben van, s aki nem maradt el korának lelki fejlődésétől, nem fog el egyhamar a „kibányászott bányá” látszatából fakadó nyomasztó érzés, melyet az érintett válság-cikk felidéz¹⁴ — sokkal inkább lehet élete súlyos sorsává a sarló alatt felszökő termés élménye —, s azt igazán nem lehet rossz néven venni tőle, hogy eközben másodlagos ismeretelméleti gondok sem gyötrik: másodlagosak az ő, legbelső mozzanatában mindig ösztönösen differenciáló felvevő munkájához képest. A munka anyagával való szakadatlan érintkezésben nevelődő, önkéntelen érzékenysége filológusnak, természettudósnak egyaránt mindig a kor filozófiai érettségének felel meg: elméleti kifejtése legtöbbször csak nyomában jár a tudományos élelátás tényleg már elért fokának. S ahol a tiszta elmélet megelőzi az egyes szaktudományokat, ott sem segíthet rajtuk: tekintete az általánosra irányul, érdeme az egyszerűség, feladata a sokféleségek összefoglalása. Szempontjait csak naiv teorétikusok értelmi göggyében elvakulva lehet a szaktudományoknak részletekbe mélyülő problematikájába belevonni. A filológus viszont nem tehet egyebet, mint hogy ebben a problematikában él, anélkül azonban, hogy az emberi szellem lehetőségeinek szabad egét a feje fölött tudatából elvesztené; lelki készenléte az alaposabb tudás meglepetéseire el nem ernyedő, s csak egyet utasít vissza föltétlenül: az elméleti „nem lehet” és „úgy lesz majd”-ok tudományos igényekkel fellépő abszolutizmusát.

A klasszika-filológiai kutatás igazi megtermékenyülése még olyan tudományok elméleti szempontjainak érvényesítésétől sem várható, amelyek nem minden emberi kultúrmegnyilatkozást tesznek általában vizsgálatuk tárgyává, hanem azoknak csak bizonyos köreit. A szociális és a vallásos jelenségek iránt való fogékonyság kétségtelenül érzékenységünk mai gazdagodására jellemzőek. Ismeretes, hogy a vallástörténeti érdeklődés felébredése a görög és római világ megértését minden irányban mily hatalmasan mélyítette ki. De a vallástudományi szempont használhatóságának határát ma már pontosan meg is jelölhetjük: t. i. éppen ott, ahol lényegében érzékenység — s ebben az irányban előrehaladásának útja még hosszú —; ellenben ott, ahol kigondolt rendszerezés, a különböző elméletek bámulatosan gyors elvirágzásának voltak a szemlélői. S ennek lehetünk tanúi ma is, amikor a primitív népek vallásaiból bevezetett fogalmak általános emberi érvényét saját területükön ingatja meg az etnográfiába is bevonuló filológiai módszer pusztán azzal, hogy a forráskritikai megalapozottság biztonságát lassan-lassan ott is megteremti. Másszempontú kutatási köröktől átvett fogalmak az ókori viszonyokra alkalmazva nagyon könnyen lesznek hamis vagy felületes megértés forrásává, antik anyagon való pusztá igazolásuk pedig a tudományos haladás szempontjából egészen közömbös.

¹⁴ Marót i. h. 38. l.

Igazi problémák és feladatok a klasszika-filológia területén abból támadnak, hogy a filológus személyében mai ember lép érintkezésbe az antik világgal, a hagyományozás minőségével szemben támasztott magas igényekkel s a hagyomány tartalmához intézett új kérdésekkel. Szerencsés dolog, ha kérdései a filológus szükséges tulajdonságain kívül többoldalú tehetségre valló érdeklődést is elárulnak: aminthogy az antikvitás valóban mindig a legkülönbözőbb tudós egyéniségeket foglalkoztatta eredménnyel. De a kérdések feltevésének tudományos eredményessége nem egyéni hajlandóságoktól és célkitűzésektől függ, hanem mindig attól a hozzáértéstől, amelyet az antik anyag sajátos természete megkövetel. A filológiai szakszerűségnek ez a követelménye nemcsak a problema-állítás módjára vonatkozik, hanem olyan célszerű kifejezési formákat is teremtett magának, amelyeket a klasszikus-filológus gyakran nem adhat fel anélkül, hogy tudományos pontosságát ne veszélyeztetné, s épp emiatt szélesebb körökben aratható sikerekért sincs kedve feladni. Munkájának minden szempontból megkövetelt komolysága ellen vétene, ha a korszerű szintézisek általában felmerült óhaját gondolná a maga számára irányadónak akkor is, amikor tárgya még csak az analízisre érett meg. S egyenesen szégyenletes volna, ha tudományos dolgozatait a klasszika-filológia barátainak vagy ellenségeinek ízlésére való különös tekintettel írná meg csak azért, mert kutató tevékenységének külső feltételeit laikus részről átmenetileg vitássá tehetik. Sajnos, hogy az opportunizmus e szempontjai — klasszika-filológiánk mai lelki depressziójának szomorú jeléül — nálunk a tudományos kritikai irodalomban is felbukkantak.¹⁵

Helyzetünknek ilyen és hasonló szemponttévesztéseket mutató belső megzavarodásából is egy a kivezető út az elmondottak szerint: az Antaeus erőforrásához, tudományunk kimeríthetetlen anyagához való folyamodás, éppen az, amit ma a görögországi munka kiváltképpen tesz lehetővé. Szándékosan nem görögországi tanulmányutakról beszélek, hanem arról, ami valóban segíthet: az antik kultúra anyaföldjén végzett küzdelmes és komoly egyéni munkáról; nemcsak „multba-ábrándozásról Keos és Paros ködből kikéklő szigetbérceinek láttán”,¹⁶ hanem az alkotó antik élet világában való erőteljes előretörésről ott, ahol valósága leginkább tapintható, s ahonnan elindulva leginkább megvalósítható egy egészen másfajta szintézis, mint ami fölényes elméleti áttekintések verbalizmusában valaha is kifejezésre juthat: a nyelvi és tárgyi hozzáértés termékeny egyesítése. Ez az utóbbi a ma követelménye klasszika-filológiánkhoz, és szerencsénk, hogy ezen a ponton kiváló filológusaink meggyőződése s a közoktatásügyi kormányzat eszméi találkoznak.

¹⁵ Hornyánszky Gyula, *Egyet. Phil. Közl.* 52, 1928, 112. l.

¹⁶ Így, megkapóan, mint tudóselményekre való célzásaiban más helyen is, Vári i. h. 14. l.

És épp ezért kell ma komolyan gondolkodni klasszikus-filológus-képzésünknek olyan keretekbe való állításán, hogy a görögországi betetőzés ne maradjon ernyő a kas nélkül guruló kocsí felett. Sietek megjegyezni, hogy távolról sem gondolok a tanárképzés fontos szempontjainak megbolygatására. Erre vonatkozólag, külföldi példára hivatkozva, mindig csak azt hangsúlyoztam, hogy a tudós- és tanárképzés kapcsolata a humanizmus legszebb hagyományaihoz tartozik s bármely szervezetben mind a két irányban egészséges hatású.¹⁷ A tanár-vizsgái dolgozatok követelményében bennefoglaltatik a szak-irodalomban való olyan jártasságnak a bemutatása, amelynek megszerzése a tudományos segédeszközök akadálytalan felhasználása nélkül elképzelhetetlen. Ezen az alapon, csak még fokozottabban kell gondoskodni a klasszika-filológiai műveltség hivatottabb terjesztőinek sokoldalú kiműveléséről: nem további előadásokkal való megterheléssel, hanem jókor elkezdett, céltudatos szellemi támogatással. Szükség van a nyelvi és tárgyi, irodalmi, történeti és archaológiai műveltség forrásainak minden, majdan Görögországba jutó jelölt számára könnyen hozzáférhető, egységesen megszervezett, szuggesztív csoportosítására, szükség van más szóval egy klasszika-filológiai tudományos intézetre, amilyen Németországban a legkisebb egyetemeken is van, nálunk Budapesten még ma is hiányzik. Szükségünk van arra, ami a vegyésznek a laboratórium, az orvosnak a klinika. Szükségünk van arra, ami nélkül ifjaink az athéni tudományos intézetekben tájékozatlanul és tehetetlenül fognak révedezni, s aminek a hiányát — ha műveletlenségük mentségére kénytelenek lesznek bevallani — elmaradottságunk miatt pironkodva szégyelhetik. Ha már nemzeti szempontok érvényesítéséről beszélünk, azt hiszem, itt a nemzeti büszkeségünkre való hivatkozás is megengedhető.

Tisztelt Közgyűlés. A tarentumiak azt a jóslatot kapták egyszer, hogy jobb lesz együtt lakniok azokkal, akik többen vannak, s ők erre falaik közé befoglalták a temetőiket.¹⁸ Mi klasszikus-filológusok is azokkal lakunk együtt, akik többen vannak. A temetőket őrizzük, melyeknek áldott talajából az európai műveltség világfája a legtermékenyebb szellemiség kifogyhatatlan nedűit szívja. De nemcsak a holtak azok, akik velünk vannak: velünk vannak azok is, akik utánunk jönnek. A szellemiség, erő és szépség görög csodái mindig erősebben kell, hogy hassanak az emberiség mindig nagyobb igényű fiatalságára. A legújabb német nevelési regény¹⁹ kisdíák-hőse lebeg előttem, aki görög-tanára elől egy ú. n. újskolába menekült. Mindjárt hozzátéscem, hogy a regény sokkal inkább az újskolával, mint a humanisztikus oktatással tart, bár nvilt irányzatos-

¹⁷ Magyar Paedagogia, 34, 1925, 142. l.

¹⁸ Polybios, VIII., 28.

¹⁹ Erich Ehermayer, Der Kampf um Odilienberg.

ságot nem mutat. És ime egyszerre, egy elkeseredetten őszinte baráti beszélgetésben kis hősünk összecsap a görög- és latin-talan újkola ultramodern vezetőjével és új módszerekkel fejlesztett szellemi önállóságának teljes meggyőződésével annak az érzésének ad kifejezést, hogy az, amit fiatal lelke műveltségének tetőpontjául kíván, mégis csak a görög *καλοκαγαθία* — valami, amit szerinte más nyelven mondani is ostobaság. Ez az ideál az, mely az elfásultabb idősebbeknél mindig inkább jobbra és szebbre vágyókat — az ifjabbakat örökké a görögség felé fogja vonzani, a legnagyobb igényűeket biztosan a fordításoktól és népszerűsítésektől felhigítatlan valósághoz.

Igaz, egyes nemzedékekben az antik szépség vágya háttérbe szorulhat másféle érdeklődések és képességek mögött. Nálunk Magyarországon a humanisztikus oktatás ügyét egy ilyen nemzedék döntötte el egyelőre, és jellemző, hogy e nemzedék klasszikus-filológusai ugyanakkor egy szenvtelen kultúr-történeti érdeklődés tantervét juttatták diadalra, amelynek hatásosságát azonban az ifjúság szempontjából mégis, továbbra is, mindinkább csak a minden szempont fölött álló klasszikusoktól várhatjuk. És kétszeresen kell sajnálnunk görögtelen iskolái miatt a nagy többséget, ha korunk egyik hírneves filológus-pedagógusával együtt²⁰ helyesen sejtjük a reánk következő nemzedékekben olyan humánus értékelési hajlandóságok erőrekapását, amelyek éppen görögstanulmányokat posztulálnának. Ma legalább a legújabb berlini újhumanizmus értékelő gondolatmenete kell, hogy ezekben irányadó legyen,²¹ de czentül is mindig az egyszerű jelszó, amely a jövőre nézve legnagyobb erősségünk: az emberi tavasz legszebb virágait az emberiség virágának.

A fiatalságnak az antikvitás iránt való érdeklődése már ma is jellemző módon annak értékei felé fordul: ezekre vonatkozik főkérdésük, ezeknek homályos megérzésére választják szaktárgyul a görögöt és latint az elhelyezkedés nagyobb gondjának ellenére évről-évre, gyakran igen szép nyelvi tudással és sokat ígérő tudományos érdeklődéssel. S hát még ha azok mind jöhetnének, akiket szüleik, tanáraik, jóakaróik lebeszélnek. Az európai szellemiségnek emberi és nemzeti szempontból egy-

²⁰ Eduard Spranger, *Der gegenwärtige Stand der Geisteswissenschaften und die Schule*, 2. kiadás, 1925, 2. l. E ragyogó előadással való érintkezési pontokat több helyen jelezhettem volna előbb is. Nem tettem, mert érzésem szerint ezeknek abból a tényből kellett következniök, hogy az én szerény szavaim ugyanannak a világszemléleti áramlatnak a kifejezései, amelyből Spranger is levonja következtetéseit a filológiák számára. A különbség viszont az, hogy ő a filológiákat egy síkba állítja s a klasszikus-filológus munka élményeivel szemben idegen.

²¹ L. Werner Jäger *Humanismus und Jugendbildung*, Berlin, 1921; *Die Antike*, 4, 1928, 1. s. kk. Az értékelés mellett van, iskolai vonatkozásban, Hornyánszky Gyula is, *Társadalomtudomány*, 8, 1928, 132. l.

aránt becses magyar értékei mehetnek így — és bizonyára mennek már most is — veszendőbe. Klasszika-filológiai tudós- és tanárképzésünk segédeszközeinek mai megszervezetlenségében az induló kevesek sem kaphatnak hathatós segítséget. Vezető egyéniségeink köréből hallottuk a teljes elkedvetlenedés hangjait, láttuk egyfelől a tudományos, másfelől a κατ' ἐξοχήν filológiai szempontoknak homályosulását. Hálások vagyunk tudós hűséggel átérzett antik gondolatoknak az egyéni világ-nézet hangján való felcsendüléséért.

Ez a helyzet ma. Am hogyha szabad a nagy svájci költő olymposi eposzának²² végén küzdelmes útjára induló Herakles szavát használnom — a Zeus fiának önbizalma nélkül, de az antik ideálba vetett megingathatatlan hittel — :

„Mein Herz heisst ‚Dennoch‘.“

„Az én szívem úgy hívják: ‚Csak azért is‘.“

KERÉNYI KÁROLY.

HAZAI IRODALOM.

Némethy Géza: Az ember és az Isten. Újabb költemények. Értékes könyvek. Glória-kiadás, 1929. 16°. 85 l.

A kötet bevezetését alkotó Kisfaludy-Társasági székfoglaló (*Helena és Faust*) valóban a legjobb kalauz a költemények megértéséhez: Némethy történetfilozófiai álláspontjának ismerete nélkül nehéz lenne a későbbieket teljesen felfogni. „Nekünk a legszebb jutalom — írja —, amit a hellénizmus tanulmányából meríthetünk..., szellemünk felszabadulásának öröme, amikor érezzük, hogy a minden bilincset széjjeltört gondolat akadálytalanul szökken fel a legszédítőbb magasságokba olyan vakmerően, olyan vidáman, olyan szabadon, mint Goethenél Helena és Faust frigyének nemes gyümölcse, az ég felé szálló Euphorion.“ Vakmerőség, szabadság és az a bizonyos görög „derű“ Némethy egész gondolatvilágának vitathatatlan sajátja s vajjon ki szállhatna perbe a költővel, mikor az a maga leg-egyenibb történetfilozófiája magaslatáról, a gondolatok elefánt-csonttornyából letekintve a történeti ember, e „nemes, de törpe s árva mikrokozmosz“ bukdácsolva megtett útjára, büszkén hirdeti a saját, minden „bilincstől“ megszabadult életszemléletét.

Az Ész tragédiájának költője ebben a kötetében — ha lehet — még kihívóbban „hellén emlőn fölnevelt pogány“, mint amilyennek eddig ismertük. Állásfoglalása itt: ott már valóság-gal lázadásszámba megy. Szent Agoston, a „nagy manicheus“, az ő hellén világszemléletének tükrében „az embernemzet átka“! (*A bűnös ember*). Az *elveszett paradicsom* Ádámja, akiben nem nehéz a költőre ráismerni, megfenyegeti Jehovát, a „harag s

²² Carl Spitteler, Olympischer Frühling.

gyűlölség szörnyű istenét", hogy a Prometheus-formálta ember majd ledönti őt trónjáról. Hozzá legközelebb hozza Némethyt, az embert, *Az ember és az Isten*, melytől a kis kötet címét is kapta. Itt is vannak „vakmerő” részletek: a költő leszámol a régi istenekkel, az ő istene a Természet, a féktelen Erő, „kitt el nem gátol semmiféle Erkölc”. Ennek a panteizmusnak azonban csak egy célja van, még pedig az, hogy a költő ennek segítségével minden gátlás nélkül megkonstruálhassa a maga élet-eszményét. S ez a βίος θεωρητικός:

Az, amit egykor hellén bölcseim
Emberhez legméltóbbnak véltenek
És istenéletnek mondtak ők.

Itt érzem legmelegebben az egyéniség legmélyebb, legtitkosabb forrásaiból táplálkozó lirát, a vakmerő gondolkozó itt lágyul szerény földi boldogságra áhító álmodozóvá, aki csak azért akar megszabadulni a régi istenek „lidércitől”, mert legbensőbb meggyőződése, hogy csak így lehet a maga módján boldogéletű a földön.

(Szeged.)

HUSZTI JÓZSEF.

Rácz Lajos: Keleti hatások a görög filozófia kezdetekre. (A debreceni Tisza István tudományos társaság I. osztályának kiadványai. IV. 4.) 8. r. 40 l.

Érdemes és nálunk hézagpótló mű, mely széleskörű olvasottsággal tájékoztat e kérdés mai állásáról. Minthogy a filozófia a vallásos teogóniai és kozmogóniai spekuláció folytatása, továbbá a szaktudományok e korban még nem szakadtak ki a filozófiából: ezért szerző vizsgálódásaiban a kultúra szélesebb területeire kiterjeszkedik. Már a görögség külső története alapot nyújt az egyiptomi és keleti hatások feltételezésére: a kereskedelem az Égei-tenger mellékén való megtelepedésük óta kapcsolatba hozta a görögöket a Kelettel s jellemző, hogy a görög filozófia kezdetei azon korra esnek, midőn az Egyiptommal s Kelettel való kereskedelmi és kulturális összeköttetés könyvényűvé válik (Egyiptom kikötőinek megnyitása a görögök előtt a VII. század végén, a líd birodalom virágzása, majd a perzsák előnyomulása Jóniába) s épp ott ébred a filozófia, hol ez érintkezés a legintenzívebb: a kisázsiai partokon, s épp a legnagyobb kereskedőváros: Miletos az első három görög filozófus hazája. A belső kapcsolatokra térve, a görög vallás sok rokon vonást mutat a keleti, főleg: föníciai vallással, sok istenalak közös: azonban már a ködös, egymásba átmenő szemita istenalakok közt rendet, világosságot teremt, alakjaikat emberire redukálja a görögök racionális szelleme, mely e megnyilvánulásában a filozófiai racionalizmus előfutárja. A Homéros utáni teo- és kozmogóniák is erős keleti hatást mutatnak, így különösen az orfikusokéi: ezek viszont a görög filozófia kezdetekre voltak serkentő hatással. Hogy a kezdő görög filozófusok s a filozófia kez-

detei egyáltalán a mitikus-vallásos gondolkodás befolyása alatt álltak, azt külső hasonlóságok mellett (a mítoszban Okeanos az istenek ősatya, Thalesnél a víz az őanyag) a *gondolkodás-mód* belső hasonlósága is mutatja, mire Kerényi Károly mélyenjáró értekezése¹ vetett világot. Thalesnél a víz, Herakleitosnál a tűz átalakulása minden: tehát az elemek rejtelmes módon jelentkeznek mindabban, ami *érzékileg* éppen nem víz vagy tűz. Hogyan képzelhették ezt? Erre az Indiában és Görögországban analóg primitív mitikus gondolkodás ad útmutatást, mely szerint az elemek oly potenciákkal, mintegy az önmaguk szellemi emanációival vannak telítve s körülveve, melyek épp az ő különös erejüket, lényegüket teszik ki: s e *ható jelenlét* fennállhat akkor is, ha az illető elem nem érzékelhető: ilyenkor csak a beavatott, a varázsló, — illetőleg később: a filozófus *látása* előtt mutatkoznak meg. Még Demokritos is *látta* az anyag atomos szerkezetét s az elmélet görög neve: *δευπία látást* jelent. A hillozoizmus (anyag és szellem határának elmosódott volta) a filozófiában csak a vallásos felfogás folytatása. „Mind den daemonokkal van telve” — mondotta Thales. Kár, hogy szerzőnk, a sok idegen forrás mellett, nem használta fel a vallás és filozófia kapcsolatának kimélyítésére ez úttörő magyar művet.

A filozófiára áttérve, szerzőnk erősen hangsúlyozza — Karl Joël nyomán — a kezdő gör. filozófiának Kelettel rokon szellemét, amennyiben „félig misztikus fantáziával kozmikus egységet és végtelenséget keres”; Anaximandros „művében a „határtalan” mindent legyőző hatalmának misztikus—eschatologikus hirdetésében, e szenvedélyes univerzalizmusban a Kelet szelleme diadalmaskodik s a hellén szellem elenyészni látszik”. Keleti reminiscencia szerinte Anaximandros világfolyamatának etikus jellege is; nemkülönben Anaximenes tana a kozmikus lélekzésről, mint a görög gondolkodástól idegen antropomorfisztikus képzet, egyiptomi eredetű. Szerintünk, ha Anaximandros *ἀπειρον*-ja *végtelen*-t s nem: *meghatározatlan*-t jelentene, akkor lehetne a keleti fantázia hatását megtalálni benne; hogy *egységet* keresnek a gör. filozófusok a világban: ez épp a filozófia jellemzője; hogy fizika és etika még nem váltak külön, ez általában a kezdő gondolkodásra jellemző, nem speciális keleti hatás: Herakleitosnál is a Nap pályájának szabályossága etikai parancs, Empedokles a vonzó- és taszítóerőt Szeretet és Gyűlöletnek nevezi; végül a kozmikus lélekzés a görög antropomorfizmus és hillozoizmus éppen nem áll ellentétben. Hogy Thales a vizet veszi őanyagnak, az se feltétlenül egyiptomi hatás (mint szerzőnk gondolja), ha tekintetbe vesszük, hogy a görög mítoszban is Okeanos az istenek ősatya. Itt, valamint az előbbi s más hasonló esetekben a népek gyermekkorában

¹ „Herakleitos és a görög filozófia eredete.” Athenaeum. X. k. 1924. 4—6. f.

általános primitív vallásos gondolkodásmód utórezgéseit kell látnunk. — Herakleitosnál hangsúlyozza Zarathustra hatását. Azonban itt is felületes analogiahajszolás az, midőn szerzőnk K. Joël nyomdokain haladva, Kelet külső univerzalizmusa (nagy birodalmi) hatásának tulajdonítja azt, hogy az efezusi filozófus belső egységet keres a világban.²

Kiemeli a görög geometriai ismeretek egyiptomi, az asztronómiai ismereteknek chaldeai-babiloni eredetét. Itt azt is hangsúlyozza, hogy a chaldaeusoknak nemcsak pozitív tudományos asztronómiájuk, hanem sziderális teológiájuk és misztikájuk is hatott a görögökre. Szemben a homérosi *emberi* vallással, az *égitestek* istenítése jelenik itt meg a görögök előtt: s tényleg a pythagoreusok számára az égitestek isteni lények, melyek kartáncot lejtve harmóniában mozognak; e tan Platon s Aristotelesén át² a középkorra, sőt a harmónia gondolatával Keppler-re is hatott. Chaldeus eredetű a számoknak, szögeknek, mint istenszimbólumoknak használata. Babiloni mintára adnak a görögök a IV. sz. óta a bolygóknak isten-neveket. Indiából vehetett Pythagoras úgy vallásos, mint tudományos tanokat; indiai eredetűek lehetnek: lélekvándorlás, ételtilalmak egyrészt, másrészt a pythagorasi tétel, az irracionális szám képzete, melyek a görögöknél hirtelen bukkannak fel, míg Indiában hosszú fejlődésük van.

Ha a részletekben nem is osztottuk mindenütt szerző fel fogását, konkluziójával egyetértünk: a görög tudomány Keletről kapta az első magvakat; ezeket azonban a görög génusz fejlesztette tovább igazi tudománnyá, mely mindent ésszel magyaráz, logikai összefüggést visz az ismeretekbe és mely előtt a tudomány: öncél és önérték.

Kúnsszentmiklós.

KÖVENDI DÉNES.

Julius Kornis: Ungarische Kulturideale 1777—1848. Nagy 8°. XXVIII + 609 l. Quelle und Meyer, Leipzig, 1930.

A hatalmas mű magyar kiadásának ismertetésekor már céloztunk arra, hogy hamarosan meg fog jelenni német nyelven is. Ez most megtörtént és a jöncvű német cég mindent megtett, hogy híréhez méltón állítsa ki ezt az impozáns kötetet, melybe össze van sűrítve a magyar kiadás két kötetéből mindaz, ami a külföldnek is érdekes és elsőrangúan fontos. Tehát nem teljes fordításról, hanem német viszonyokhoz szabott átdolgozásról van itt szó. Igaz, hogy így is rengeteg anyagot ölel fel

² Szerző úgylátszik nem tud arról, hogy a keleti asztrológiának már Platon Phaidrosára is hatása van, amint ezt Kerényi Károly mutatta ki „Astrologia platonica” c. értekezésében (Archiv f. Religionswissenschaft XXII. 3—4. 1923—24.); hogy a platonai akadémia Aristoteles ifjúkorában a keleti, iráni—chaldeai szellemi áramlatok fókusa lett, arra már Werner Jaeger utalt „Aristoteles”-ében (Berlin, 1923).

ez a magyar kiadásénál nagyobb tükörrel bíró és jóval sűrűbb sorokat mutat nagyalakú kötet, melybe a képeknek csak egy része ment át. A fordító, Kemény Ferenc, derekas munkát végzett, mikor aránylag rövid idő alatt ilyen szerencsésen, jó németiséggel s a német gondolkodáshoz alkalmazkodva ültette át ezt a nagy művet, melyre, azaz világnyelven való megjelenésére, feltétlen szükség volt ma, mikor mindjobban belátja minden nemzet, hogy az egymás minél behatóbb megismerésére kell törekednünk. Mi, akik nemcsak éveket töltöttünk külföldön, hanem a kapcsolatokat azóta is fenntartjuk, nagyon jól tudjuk, hogy még a hozzánk legközelebb eső németek is mennyire nem ismernek és félreismernek bennünket. Éppen őket, a tudósok nemzetét, népét, elsősorban komoly, alapos tudományos művekkel győzhetjük meg. Bármily nagy propaganda aránylag keveset számít és gyorsan muló hatást bír csak elérni. Itt ráadásul egy olyan korszak képéről van szó, amely a modern európai nemzetek valamennyijének kialakulásában sorsdöntő fontosságú volt. A modern nemzeti államok ezekben az évtizedekben formálódtak. Innen lehet megérteni a mai adott helyzetet, innen lehet tárgyilagosan meglátni a trianoni ú. n. béke átkát is. Modern kultúrpolitikánk alapjai természetesen szintén itt rejlenek, úgyhogy logikus folytatásként hirdeti meg ugyanez a nagy cég Kornis Gyula másik kötetét: „Ungarns Unterrichtswesen seit dem Weltkrieg“.

K.

Spranger Eduard: Az ifjúkor lélektana. Fordították Nagy Miklós és Péter Zoltán, a szeghalmi ref. reálgimn. tanárai. A fordítók tulajdona. (Török-nyomda, Mezőtúr.) 1929, VIII és 338 l. 15 P.

E bírálat nem maga a mű miatt, hanem a fordítás miatt jelenik meg. Mivel azonban nálunk még nem ment át a köztudatba kellőképpen Spranger szóbanforgó lélektanának *nélkülözhetetlensége*, azért bevezetőül megpróbáljuk ezt is néhány mondatban levezetni. (*Tartalmát* kivonatolni pár sorban — kegyetlenség volna.)

Az ifjúkor a neveltetésnek igazi kora. Egy életkor sem szorul rá megközelítő mértékben sem a lelki vezetésre — s maga az alany sem érzi egy életszakában sem ennyire annak szükségét, hogy más, érettebb valaki őt megértse (Spranger). Amde idősebb korunkban életünk egyik szakaszát sem felejtjük el annyira, mint éppen a pubertas éveit (Spranger). Nem csupán *emlékezünk többé rá*, hanem *érzünk is ki-szárad belőlünk iránta: a felnőttiség reális jellegű életviszonyai és reális élettartalmai közepette nem is tartjuk többé valóságnak* a lényegében ideális természetű, mert absztrakt *elvi* problematikájú ifjúkori válságot. Pedig éppen ennek a forrongásnak sorsa dönt egész további életünk szellemisége felett. S a nehézségek betetőzéseül: ifjúkorunk lelki világa minden másikénál hasonlíthatatlanul bonyolultabb szerkezetű.

Mármost: sokaknak (szülőknak, nevelőknek, lelki vezetőknek stb.) *kötelességük* is megérteni az ifjúkort —, de kb. senki sem értheti meg *önmagától* — tehát kulcs és *kalauz* kell hozzá. Itt jön segítségül Spranger Eduárd berlini professzornak, a szellemtudományok világtekintélyének munkája: *egyedülálló s egyszersmind minőségileg is*

páratlan.¹ Szemünket is, szívünket is kinyitja életfolyásunknak legnagyobb dolga: fiatalkori fejlődhetésünk iránt. Egyszeriben *akarunk* törődni vele. É finom tapintatú, gazdag lelkű s élesen látó kalauz oldalán megszeretjük a „csodálatos” kort és a szeretetben érzékünk sarjad ideáljai és mélységei iránt. Sőt hovatovább úgy érezzük, hogy csak most, Spranger típusainak tükrében látjuk meg először saját önünknek igazi arculatát és most fedezzük fel magának „az Élet”-nek lélektani struktúráját is. Friss életérzésünk fakad, ennek nyomán pedig kedvünk támad, hogy felnőtt jómagunknak talán már stagnáló belső világát új mélységek és magasságok felé elindítsuk. Hiszen úgyis „minden életkornak újból meg kell keresnie a saját életformáját” (Spranger).

Szószerint értjük: Spranger lélektanát *minden* ifjúnevelőnek *állandóan* forgatnia kellene — tehát meg kellene vennie. A most megjelent magyar fordítást azonban mégsem merjük ajánlani. Ime ugyanis egy marék szemelvény különféle gyarlóságaiból:

A) *Szótévesztések*: im günstigen Falle: „szükség esetén” (319. l.); Stauung: „az ösztön lefolyása” (119, az éppen ellenkező „felduzzadás” helyett); *verklärend* (= megdicsőítő, megszépítő): „felvilágosító” (110, bizonyára erklärend-del tévesztették össze); säkulare (világi, sias) Religiosität: „örök vallásosság” (271); letzte Beseligung (= betetőző boldogítás): „utolsó tökéletesedés” (266); treuster Hort (és nem Hirt): „leghűségesebb őrző pásztorunk”; a határozószóknak a helyessé *ellenlétes* jelentéseket adnak, pl. übrigens auch unter Medizinern (= egyébként még az orvosok között is): „legalább is az orvosok között” (31); wenigstens dahin (= legalább odáig): „legtöbbször odáig” (115); zumal erősítő értelmével éppen ellenkezőleg megengedőnek „szokták” fordítani; pl. „mégha erős... is” (110), e h.: *főleg* mivel erős...; a nüchtern (= józan) típust fejezeteken át „szemérmesnek” fordítják (319—321, talán a schüchtern-re gondoltak?); a fiatal (!) lányban (!) sellők és tündérek (Nixen und Elfen) helyett szerintük „törpék és boszorkányok élnek” (325). Stb. — B) *Kifejezéseknek félrefordításai*: von dem produktiven Stachel der Einsamkeit (a magányosságának produktív fulánkjától, azaz ösztökéjétől): „az egyedüllet alapján kifejlődő produktivitásból” (101); das Verhältnis dieser Frömmigkeitsformen (= a vallásosság említett formáinak viszonyát): „ezeket a szektárius mozgalmakat” (271)!; Stockungen (megakadások, pangás) in der geistigen Sphäre: „a szellemi szféra elcsábítása” (120) — teljességgel értelmetlen, akárcsak ez is: das Motiv (!) der werbenden Rivalität mit dem Manne: „versengés a kereső férfival” (322); egyébként ez az egész oldal igen gyenge; pl. fent: „az ifjú *saját maga élvez*...” Mi ez?: er genießt, indem er dichtet; u. a. mondat végén: az ifjú „a politikai részvételle” képezi magát — igen rendén van, ha *előkészül* rá, azonban Spranger szerint: az ifjú a politikában való részvételben is csak önmagát keresi; a következő bekezdés mindkét első mondata hibás; alább kimaradt egy mondat elejéről — éppen nem az értelem kára nélkül —: Aus dem letzten; majd Dienes Kapital der Liebe: egyszerűen „a szerelem”; stb. — C) *Értelemkiforgatások*: egész gondolatokat, sőt gondolatcsoportot az eredetivel ellentétes értelemre vagy — értelmet-

¹ A szerző maga mondja művéről (35. l.), hogy tudtával ez az első kísérlet egy életkor egész tipikus lelki alkatának jellemzésére. Bühler Saroltának nemrégiben magyarra is lefordított rokontárgyú munkája sok szépsége, érdekessége és részletgazdagsága mellett is elméleti értékében nem áll Sprangerének nivóján; s egyébként is — szerzőnkével éppen ellentétben — elsősorban leányfiatalságra érvényes.

lenségre forgatnak át. A 123. l. közepén a fordítók szerint a kultúra magyarázza az erkölcsi eltévelyedést, míg a Sprangertől idézett fel fogás szerint éppen az eltévelyedés volna a kultúra magyarázata. — „Ez minden iskola ifjúságellenes iránya, mert az ifjút az összes jövőre irányuló vágyaival egyszer meg kell fűrosztani a történelem élő vizeiben” (154). E mondat grotesksége a következő elhibázásokból jött létre: nem „Ez”, hanem „Az”, mert eddig nem említett dolog következik; az eredetiben hiányzó „mert”-nek nincs itt helye; a németben éppen a „kell” ellentétéről van szó: „kénytelen” a mai iskola vele, bármennyire is nem „kellene” az ifjú számára; „megfűroszt” szelíd az *elmerit* helyett; az „élő vizek”-et a legrosszabbkor *toldották* be: éppen a történelemnek *életölésére* gondol Spranger; viszont a „kitanítás, szakiskola, előbb, egészen” szavakat a szövegből egyszerűen kimarasztalták. — A 239. l.-on egymásután három mondat van tönkretéve: 1. Nagy súllyal nehezedik középiskoláink ifjúságára a „túlterhelés”. Spranger teljesen másról beszél: a „Schwergewicht des Bildungsganges” nehezedik az ifjúságra, úgyhogy kb. kényszerítve van a hosszú tanulási processzust az egyetem kijártaig végigkínlódni. 2. Közvetlen ez után idézi a szerző, hogy a tanulás menetének ezen megkötöttsége (nem pedig a „túlterhelés”) miatt ma az ifjú nem is választhat szabadon hivatást, hanem szinte a hivatás eleve *leköti* őt magának; a fordítók az erlösen-t erlösen-nel tévesztik össze s így azután pontosan az ellenkező értelmet hozzák ki. „Nem ti teszitek *szabaddá* a hivatásokat, hanem a hivatás tesz benneteket *szabaddá*. 3. Két sorral alább ezt írják: „az érettségi a főiskolák „rostája”, azt szerintük az érettségi valami kiválogató s a főiskolától visszatartó intézmény volna. — ámde egyenes ellentéte ez a szerző felfogásának, aki az érettségit az egyetemek felszippantó készülékének (Saugautomat) nevezi. Ime, ilyen káros lett a magyarban Sprangernek logikus gondolatmenetéből. — A 89. l.-on gondatlanságból, mondatkihagyásból és szótévesztésből a következő furcsaságok zsúfolódtak össze: „A sovárgással együtt bezárult lélek kopogtat és lüktet... és ki akar törni” — a németben nem „lélek”, hanem Gefieder: tollazat, szárny van bezárva (és nem bezárulva) és ez verdesi a lélekburkot. A Platon-idezet e mondatában tehát a lélek kinyíról, a következőben viszont a lélek örvendezéséről van szó. Ez utóbbi mondat azonban a fordítók kezén szörinszálán elveszett, úgyhogy a magyarban nincs értelme a harmadik mondatnak sem: „S mivel így öröm és fájdalom keveredik benne...” A rákövetkező sorban „a lélek segítség nélkül örvöng”. Vajjon mit jelenthet ez? A hilflos, azaz „tehetetlen” örvöngés azonban már jelent valamit. — A 271. l. alján levő 8 soros mondat bámulatosan ki van vetkőztetve igazi mivoltából. Idézzük az elejéről: „Ha... a vallásban csak azt tekintjük, ami a szó legszorosabb értelmében, vallásos kifejezési forma...”; e fordításnak az eredeti szöveg, ha egészében vesszük, szeges ellentéte, de részleteiben is lényegesen eltér tőle; ezt mondja u. i.: „ha elkülönítjük (azaz nem tekintjük) azt, ami a vallásban a tulajdonképpen gondolt dologgal szemben csupán a kifejezésnek alárendelt szerepét játssza...” — 90/1. l.: „Miként az ifjú lélek önmagában véve tiszta, éppen úgy az ifjú test, már csak azért is, mert ifjú”: az állítás különösége onnan van, hogy a magyarban kimaradt a második mondat állítmánya: schön. — Kétszeresen félreértették e gondolatot is: „De jellegzetesen másféle érzelmek kísérik a *részletekben* azt a pilantást” stb. (337), e. h. „a különböző egyéneknek” (bei den Einzelnen; tovább is hiba van). — D) Felhozunk pár példát sajátosan *nyelvtani félreértéseikből*. „Az ismétlőiskolás lányok szebbnek találják az iskolás-

kort, mint a 17—20 évesek“, c. k.: mint a 17—20 évек közti kort (ihre Schulzeit schönér finden als die zwischen 17 u. 20); „különösen hat e propaganda, ha meggondoljuk, hogy szerzője a világ (?), amelyre az ifjú hatni akar, pedig nagyon kevésbé ismeri“; ezzel szemben a németben egészen értelmes dolgot találunk: a propaganda szerzői, azaz az ifjak, a világot, csak kevésbé ismerik (ihre Urheber die Welt.. nur sehr von ferne kennen). — Egyik fejezet a lányok fájdalmas fejlődését tárgyalja és — szószerint visszaadva — így végződik: „Hogy (a természet) *akaratának* szolgálhassanak, ezért az ő (t. i. a természet) gyermekeinek még szenvedéseken is keresztül kell menniök“, — amiből a fordítóknál a közelben nem is érintett idegen téma lesz: „Ennek a *cél*nek érdekében jut (t. i. a lány) szenvedés árán *gyermekeihez is*“ (102). — Itt tesszük szavá, hogy szokványos helytelenséggel kapcsolják főleg a vonatkozó mellékmondatokat, pl. „a forma utáni *vágy* ez, ami még hiányzik“ (64), pedig nem a vágy, hanem a forma hiányzik (Sehnsucht nach Form, die man noch nicht hat); a helytelen szerkesztés iskolapéldájával szolgálhatna a 239. l. jegyzete, s még inkább a 259. l. jegyzetének hosszú mondata. — E) *Felelőtlen eljárásaikat* három szöveghellyel szemléltetem; az elsőt kivonatolták, a másodikat kivágták és forrasztották, a harmadikat önkényüleg megtoldották. 1. Spranger — szorosan fordítva — ezt mondja a nőről: „de legmagasabb életérzésének gyújtópontja másfelé van: ott, ahol teljesen megtalálja magát, éppen midőn teljesen odaadja“, — mindebből a magyar kivonatban ennyit kapunk: „de igazi élete a teljes odaadásban van“ (244). 2. A 201. l. on: „De mint ahogy a polgári rend és törvényeinek szelleménél van magasabb törvény is az emberek között, mint a hideg, tiszta igazságosság, csaknem fontosabb utakat találni...“; a „szelleménél“ után kimaradt egy mondat („van egy végtelenül mélyebb pszichológia is, éppúgy van“), úgyhogy a gondolat nyilván befejezetlenné lett; a fordítók tehát pótlásul hozzáforrasztották — egyszerűen kisbetűvel kezdve! — a következő önálló mondatot. A magyar szöveg azonban a gondolkozó olvasó előtt e műtét után is érthetetlen. — 3. Spranger: „Liegt doch schon in dem ersten Satz, den ein Denker gelten lässt, ... ein Bekenntnis, das metaphysischer, ja religiöser Herkunft ist.“ E főmondatból a fordítók először is feltételes mondatot alakítottak; mivel azonban egy magányos mellékmondat így nem állhatott meg, tehát *hozzáköltöttek* (!!) s gondolatjel segítségével a végéhez akasztottak egy olyan főmondatot, amelyből *egyetlen szó sincs a németben* s amely még hozzá az összefüggésben *minden értelmes jelentést* nélkülöz: „Hiszen ha már a gondolkozó első mondata... metafizikai, sőt vallásos eredetű vallomás, — *akkor már nincs is többé filozófiai probléma*“ (259). — F) *Bemutatunk* most *külön egy oldalt*, a 281. et. A legfelső mondatban kimaradt a mondatnak jelentős főneve (Not) s csak e főnév jelzője (charakteristisch) szerepel. Valamivel alább kimaradt fél mondat („fennáll a veszély, solche [Autobiographien] zu bevorzugen, die... geschrieben sind und deshalb...“) nem egészen ártalmatlanul. Az új bekezdés elején jön talán az egész könyvnek legmulatságosabb balfogása, kétsoros mondatban egész csomó hibával. Helyesen, kb. szószerint, így szólna a szöveg: „Ezek (a lélektani kísérletek) már eleve kanalizáltak (= egyetlen irányba, előre elkészített csatornába terelik) az önmegfigyelés folyamatát és így bizonyos (t. i. más) irányokban figyelmenlenné (észrenemvevővé, übersichtlich) teszik az embert.“ A fordítók a metaforát egészen bizzarra cseréltek át, az okadó mondatkapcsolást elhagyják, machen-t az itt érthetetlen „követelrek“ igével helyettesítik, übersichtig-et pedig übersichtlich-hel tévesz-

tik össze: „Ezek már cleve parcellázzák a figyelem területét és megszabott irányban követelnek áttekinthetőséget.” A következő másfélsoros mondat is szintén gyökerestül hibás, sőt magában véve is szintén érthetetlen: „A kérdések mesterkélt föltevésével előre feltételeznek olyan világosságot, ami nem lehet meg”; helyescsn így hangzanék: „Őnmagunkról oly világosságot feltételeznek, amely nem lehet meg, amelyet tehát csupán a kérdésfeltételezés által, azaz mesterségesen idéznek elő.” Pár sorral lejjebb a németben „Monadenstil” olvasható, azaz a monaszok mintájára önmagában zárt, csak írójuk által „belülről” érthető stílus — e helyett magyarul a kb. ellentétes értelmű „mozaikszerű” kifejezést kapjuk. Közvetlenül ez után Spranger egy szónoki kérdést, azaz lényegében *tagadó* kijelentést ír — a fordítóknál ebből síma *állítás* lesz. A rákövetkező második mondatban „összintesség” szerepel „komolyság” helyett. Az egy sorral alább kezdődő magyar mondat az eredetinek éles *ellentétét* tartalmazza: „Az önéletrajz azokról a személyiségekről is nyújt valami *általános* felvilágosítást, akik...”: ein konkretes (!) Bild von den Persönlichkeiten; persze a fordítók a német mondat elején levő im Allgemeinen (= a legtöbb esetben) kifejezéssel nem tudtak mit kezdeni. Alul a jegyzetben *Girgensohn* mindkétszer *se*-vel van írva, a zsumal-nak pedig itt is a már említett ellenkező jelentést adják: „Gierg. módszerét sem helyeslem, *még*ha...” e helyett: „főleg mivel...” — G) *Befejezésül* csak két hibát még, két feltűnő helyen. A könyvnek *legutolsó* mondata: Soll... nicht... Enttäuschung folgen (= ha nem akarjuk, hogy csalódás következze): a fordítás ezt pusztá konstataciónak veszi („ha nem követi”), aminek pedig az összefüggésben alig lehetne értelmét képzelni. De értelmetlenre: az eredetinek visszájára van kifordítva a könyv *legelejére jelígeül* tűzött Hölderlin-vers is. Eredetileg ugyanis szó szerint így szól: „És vajjon még akade ifjaink között csak *egy is*, aki keblének sejtelmét, titkát el nem hallgatná” (verschwiege), azaz *mind* titkolva őrzí sejtését a jobb jövőről, de egy sem kiáltja azt ki; a fordítóknál: „Hát nincs már *egy sem*, aki lelke sejtelmes szorongását el tudná hallgatni?” — azaz mindnyájan kikiáltják a — bajukat.

A szép jelige jellemző az egész német könyvre.

Rossz fordítása jellemző az egész könyv fordítására.

Oldalakon keresztül folytathatnók e felsorolást. Ennyi mutatvány is elég azonban ahhoz, hogy az olvasó előtt is megokoltan álljon az alábbi összefoglaló minősítés. (Nem egyformán gyarló mindenütt a munka: a fordítók dolga, hogy e minősítésen részességük arányában osztozzanak.)

A fordítók se a németet, se a tárgyat nem értik kellőképen, de igazában nem is törődtek velük. — A nyelvi kifogásolás nem árnyalat-ellenkésre, hangsúlyeltolásra és hasonló „finomabb” vétségekre vonatkozik; ezek ugyanis oly tömegben fordulnak elő, hogy ily magasabb mérték alkalmazása itt egészen indokolatlan volna. Hiányzik azonban már az az elemi *mesterségbeli tudás* is, amellyel egy ilyen könyv fordításához egyáltalán hozzá lehetne ülni. — Hiányzik továbbá a kényes tárgytól megkívánt szellemtudományi kultúráltság és bensőségesebb érzék is. Ezek birtokában ugyanis szükségképen fenn kellett volna akadniok a fordítóknak az önmaguktól termelt s azután bizonyára párszor el is olvasott mondatoknak hol abszolút értelmetlenségén, hol pedig lélektani vagy összefüggésbeli képtelenségén. (Csak nem képzelték, hogy *Spranger* írta azokat?!) — Mégis ezen kétszeres (t. i. nyelvi és tárgyi) ránemtermettséget némileg helyettesíthette volna valami igazi alaposág (pl. minden gyanús szónak utánanézni, minden

nehezebb gondolatot jól megrágni stb.). Ám a hibáknak jórésze éppen ellenkezőleg olyan gondatlanságot, sőt nemtörődömséget árul el, amely teljességgel szokatlan tünet nyomtatásban megjelent fordításoknál. E felelőtlenség miatt nem jár ki a fordítóknak feltételezett, de hatályosan jószándékukért még a szokásos elnézés sem.

Bármint is forgatjuk a dolgot, kár volt e könyvet nekik lefordítaniuk. De még nagyobb kár volt (elég drágán!) kiadniuk s a tanintézetekre ráküldeniük: jóvátehetetlenül kár volt egy ilyen munkával Spranger nagyszerű alkotásának megfelelő hozzánktelepítését eleve reménytelenné tenniük. Immáron nincs itt más hátra: az önkritikátlanságnak e különös terméke miatt a magyar nevelőkultúra nevében igen-igen kell sajnálkoznunk és — restelkednünk.

SZÜCS-SZOMOR LAJOS

Farkas Gyula: Romános — romántos — romantikus.

könyvtár XXII. sz. Különlenyomat, Budapest, 1929. 30 l. 8°. F. 2 P.

Eddig csak azt hallottuk, hogy a magyar romantika csak önmagából fejthető meg, idegen szemlélettel fertőzött kéz ne is vessen reá hamis fényt. Unos-úntalan emlegették ezt kritikák és tanulmányok, anélkül, hogy valaki is nekimerészkedett volna útat törni a vadonba. A jég azonban, úgylátszik, megtört s Farkas most megtette az első lépést a probléma tisztázására, a kívánt értelemben. Tanulmánya tulajdonképen csak egy, Vörösmarty koráról szóló nagyobb munka töredéke, melyben Farkas bizonyára tisztázni fogja — legalább is Vörösmartyra nézve — a magyar romantikus kérdést. Ez a kis mintaszerű tanulmány a magyar romantikakutatásban eléggé meg nem becsülhető lépést tesz meg, mikor a mozgalom nevét jelölő szó alakváltozását követi nyomon. Ez nemcsak hézagpótló tett (a „nagy” irodalmak már régen megtették), hanem igen nagyjelentőségű a kérdés tisztázódásában, mert ezáltal nemcsak az egyes korok és személyiségek viszonyát kapjuk a romantika fogalmához (tehát felfogásukat a mozgalom lényegéről), hanem a fogalom eredetét is tisztán látjuk. Mindez a tartalom meghatározása és a későbbi alakulás szempontjából fontos.

Igy Farkas kimutatja, hogy a szó (német forrásból) a huszas években kezd terjedni természetszemléleti tartalommal, Toldy adja vissza német jelentését, míg csak Vörösmarty katexochén magyar romantikája önálló eszmélkedésre nem kényszerít. De közben a francia romantika felfedésével zavar támad az értelmezésben; a fogalom közben elhasználdik s az utókor a gondolatok végiggondolása nélkül veszi át a félígkész eredményeket. Csak ma kezdődik meg, útat kereső kísérletek után, ama önmagából való értelmezés. Ezek után nagy reményekkel tekintünk Farkas nagy tanulmánya elé.

ORSZAGH L.

Palos Bernardin: Irodalmunk ismertetése XIX. századeleji német folyóiratokban. Doktori disszertáció. Pécs, 1929. 8°. 76 l.

Kérdéses, hogy azon konzekvenciák után, melyeket a szerző műve végén levon, érdemes volt-e ezt a disszertációt annyi

fáradtsággal összeszerkeszteni. A szerző tolmácsolásából megtudjuk, hogy a múlt század három első évtizedének nagyszámú német szépirodalmi és kritikai lapja majdnem kizárólag magyar sugalmazású kritikákból tájékozódhatott a magyar irodalmi viszonyokról. Ez természetesen azt jelenti, hogy kortársak többé-kevésbé elfogult kritikája németre fordítva és egyszerűsítve, érdemlegesen nem mondott. Itt csak Kazinczy kivétel, aki — Rumy K. Gy. útján — elég helyes, nagyrészt ma is helytálló recenziókat írt. Másrészen többnyire kritikátlan hozsannázás és nagyritkán letaglózás a recenziók tartalma. Érdekesnek csupán németre fordított népmese gyűjteményeink német tollból származó, ellentmondó, naiv és felületes kritikái nevezhetők. Így a disszertáció anyaggyűjtése tudományos értékeket aligha ment át korunknak. A technikai megoldás sem a legszerencsésebb, a szerző Nacherzählungjai néha nagyon szabadoznak látszanak, nem ellenőrizhetők és nem mindig egyértelműek (nem is említve a bibliográfia citálásának helyenkinti zavarosságát). Talán jobb lett volna, legalább a fontosabbakat, németül idézni, az illető lap háttérét megadni, s az anyagot megrostálni. Legfőképp pedig az első fejezet (A német irodalom hatása századeleji irodalmunkra) túlzó és helyenkint kritikátlan germanizálását az újabb kutatás figyelembevételével likvidálni.

ORSZÁGH L.

Vatter Ilona: A soproni német színészet története 1841-ig. Német Philológiai Dolgozatok. Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1929. 8°. 129 l. + 1 színlap-fakszimile.

Nálunk a színészettörténelem még meglehetősen kezdetleges állapotban van, alig akad rendszeres kutatója. Pedig ezen az újonnan felfedezett kutatóterületen úgyszólván még korlátlanok a lehetőségek, a legtöbb lelőhely feltáratlan, s hogy egy ambiciózus kutató milyen szép eredményeket produkálhat, arra V. I. hangyaszorgalommal összeállított disszertációja a példa. Igaz, ösztökélhette az anyag érdekessége, mint legtöbb német színpadunkon (Pozsony, Pest, Szeged), másutt talán soványabbak az eredmények. A disszertáció csak a hivatásos színészettel foglalkozik, de megemlíti a fontosabb magyar mozzanatokat is (1792-ben első nyilvános színpadi diákelőadás, 1820-ban Kilényi Dérnyével és Szentpéterivel, stb.). 1716-ban bukkanik fel az első német színtársulat, s attól fogva gyakran keresik fel a várost osztrák vándortársulatok, Sopront Bécs érdekszférájába vonva. Berner gyermektársulata az első 1768-ban, mely valószínűleg először játszotta Lessinget, Goethet, Schillert és Shakespearet. 1769-ben épül az első színház, mely számos átalakítás után ad helyet 1841-ben modern színpadnak. A változó társaságok vegyes értékű darabokat hoznak, műsoruk Bécestől függ, a színészi gárda is ritkán foglal magába nagyobb tehetségeket, mint Therese Krones, Ferdinand Raimund, ki tulajdonképpen Sopronból indul el 1810-ben nevezetes színészi

és költői pályájára. A disszertáció rendszeresen felsorolja a szintársulatokat, ismerteti a műsort, s általában mindenütt a található fontosabb adatokat. Nagyarányú adatgyűjtéssel alakítja ki hazánknak Pozsony után legrégebb színházzal bíró város szellemi képét, mely anyagilag, politikailag és társadalmilag (fejlett polgári osztály) volt olyan szerencsés, hogy színház-kultúrában Ausztriával lépést tarthatott. Így válik ez a kitűnő monográfia a magyar-német kölcsönhatások felderítésének egyik nagyértékű részletmunkájává.

ORSZÁGH L

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Werner Jäger: Platos Stellung im Aufbau der griechischen Bildung. Ein Entwurf. Berlin—Leipzig. 1928. Walter de Gruyter et Co. 4-r. 49 l.

W. Jäger széles horizonú fejtegetései három előadás tartalmát alkották, melyeket 1927-ben a neves berlini professzor Münchenben mint vendég tartott, s melyek azután a „Die Antike” c. folyóiratban jelentek meg.

Az első címe: *Kulturidee und Griechentum*. — A „kultúra” szó kétértelmű. Mint leíró fogalom, jelöli bármely nép művelődési állapotát, a primitívékét is. Mindeniknek más jellege, másnemű értéke van: abszolút becsüt nem lehet köztük felállítani. — De épp ha elfogulatlanul vizsgáljuk a tőlünk idegen kultúrákat, ötlük fel a különbség azok s a mi, az antikon alapuló, európai kultúránk között: azokból hiányzik a *kultúröntudat*, a kultúra tudatos eszméje, mint a földi lét centrális, legmagasabb értékéé. A „kultúra” második jelentésében, mint öntudatos emberművelés: értékfogalom, végső célja minden szellemi harmónikus kifejlesztése, a görögöktől ered. Ez különbözteti meg humanisztikus európai kultúránkat a görög hatás alatt nem álló többi kultúrától: amazoknál *egyoldalú* moralizmust, spiritualizmust találunk, mely az ember célját a földi léttől való megszabadulásban látva, a földi életben való alkotó tevékenységről elvileg lemond. A „kultúra” szó kezdetben magában foglalta úgy az ember kiművelésének szubjektív folyamatát, mint az erre szolgáló objektív művelődési anyagot: idők folyamán azonban az utóbbi értelem lett uralkodó s így bármely nép szellemi világának egyetemét jelölhetjük e szóval. Pedig az izlam népeinél v. az indusoknál a kultúra, mint öntudatos törekvés, nem szerepel.

Tehát az idegen kultúrákkal való objektív összehasonlításból kiderül, hogy mégis van európai kultúránknak valami egyedülálló, a görögöktől eredő, értéke: egyedül ez törekszik tudatosan az embert egész valójában kifejlesztetni, egyedül itt önmagában való *érték* az ember.

A XX. sz. történelmi belátása, mely szerint értékfogal-

maink, gondolkodási kategóriáink sajátos történelmi fejlődés termékei s így relatívok, más strukturájú népekre nem feltétlenül alkalmazhatók: végetvetett az optikai csalódásnak, mintha európai történelmünk a világtörténelem volna. A görögök sem, mint abszolút minta, állnak előttünk. Abszolút normák nincsenek; de épp értékfogalmaink historiai-relatív jellegének felismerése vezet a görögök értékelésére: ők a megteremtői a mi értékrendszerünknek, az ő formaviláguk az eleven alapépítménye a mi szellemiségünknek. Az európai történelem szervező egységét az öntudatos humanisztikus kultúra adja meg, melynek alapformái a görögöktől valók.

J. szerint a görögök vallást, államot, művészet és tudományt az *emberművelés szolgálatába* állítottak, az ember kiművelése „auf Kosten jener Mächte”: azok árán, rovására történik. Az állam az erkölcs és humanitás szolgálatába áll (jegyezzük meg e mondást!), az istenfélelem: a földi élet megistenülése lesz, a művészet: a harmónikus emberképzés kifejezése; a tudomány arra koncentrálódik, hogy az embert életében boldoggá és szabaddá tegye. A modern tudomány viszont nem korlátozza magát azzal — a görögöt J. szerint korlátozó — szemponttal, hogy kutatásai az embert képzik és boldogítják-e.

Mi azonban nem látjuk, hogy *általában* az ember *szolgálatába* állították volna a görögök a tudományt. Ez igaz az epikureusokra, stoikusokra, kik valóban csak azért és annyiban akarták a természetet megismerni, hogy az embert boldoggá és szabaddá tegyék. De a praesokratikusok más szellemet: a tudományban való önzetlen elmerülést tárják elénk; *öncél* nekik a tudományos kutatás. Midőn Anaxagorastól kérdezték: miért kíváncsi élni?, azt felelte: „hogy az eget s a világrendet szemlélje az ember”. (Eudem. Eth. A. 4. 1216/a. 11.) Másutt azt mondja: „az élet célja a szemlélődés s az ebből származó szabadság”. (Clem. Strom. II. 130.) Demokritos inkább egy oksági magyarázatot akar találni, mint a perzsák királyságát elnyerni. (Eus. P. E. XIV. 27, 4.) Platon is Theaitetosában azt mondja, hogy a bölcs saját városában idegen, szelleme szabadon szárnyal mindenfelé, a föld s ég mélyeit és messzeségeit méri, átkutatja a nagy természetet anélkül, hogy a közelében levő dolgokhoz leereszkednék. (XXIV. c. 173. C.k.)

Aristoteles (Fr. 58.) is ezt mondja: Nevetséges mindentől valami önmagán kívül eső hasznot várni. Ha gondolatban a Boldogok Szigetére helyezkedünk, ott semmire nincs szükségünk, ott nincsenek hasznos dolgok; nincs egyéb teendője ott az embernek, mint gondolkozni és szemlélődni — s ebben látjuk most is (a földön is) a szabad életet. Knidosi Eudoxos (366 tájt Kr. e.) azt kívánta, hogy a Nap közelében tartózkodva s alakját, nagyságát kikutatva: ha kell, úgy haljon meg, mint Phaëthon. (Plut. non posse suav. vivi c. 11.)¹ Ezekből azt látni,

¹ Idézeteink egy részét J. Burckhardt szép könyvének, az aristotelesit Wilamowitz Platon-jának köszönhetjük.

hogy a görögök naivul, önzetlenül, magukról megfeledkezve merültek bele a *θεωπία* gyönyörébe s ez őket boldoggá, szabaddá tette; nem pedig: tudatosan csak *eszközül* tekintették a tudományt az ember boldogítására, művelésére. J. maga is elismeri, hogy az ión természetfilozófusok önzetlen *θεωπία*-jában a szemlélődő emberi én egészen elmerült. (35. és 45. l.)

Visszatérve hozzá: a görög tehát a tipikus ember-képző a népek között. Természetben és emberi életben a törvényeket keresik, hogy ezekre építsék fel a legjobb életet. Plasztikai erejük pedig a művészet s irodalomban egy forma-világot teremt, melyben a felismert törvényszerűségek művészi alakot öltenek. Így szellemi alkotásaikban maximális emberképző erő rejlik. Szellemi fejlődésük tetőfokán maguk is kultúrájukat: mint a *παίδεια*-nak nagy rendszerét tekintették. A görög irodalom az „ember” eszméjének fokozatos kifejlődését mutatja. Szerves tárgyalás e szempontot szem előtt kell, hogy tartsa. Ily szempontból akarja J. Platont s az újabb kor Platon-felfogását tárgyalni.

Második előadásában a Platonról alkotott kép változásait adja a XIX. sz. óta. Schleiermacher érdeme, hogy már értékelte a dialógikus formát, mint a gondolatok életet átható forrongásának drámai kifejezését; de még nem látta Platon fejlődését az egyes dialógusok között. K. Fr. Hermann volt az új felfogás megindítója, mely Platon fejlődését, életviszonyait, hangulatai nyomait: az író egyéniségét is kereste. A filológusok túlzásba is vitték e módszert: reakciókép a filozófus-interpretátorokkal szemben, kik szisztémát kerestek Pl.-ban, ők viszont minden benső egységről lemondva úgy látták, mintha Pl. műről-műre fejlődött volna, sőt változó élethangulatok kifejezésének tekintették az egyes dialógusokat. A filológiai s filozófiai eljárás előnyeit nagyszerűen egyesíti Stenzel a platoni dialektika fejlődéséről írt művében. A platoni filozófia logikai kutatása terén újabban felmerült problémákat meglepő módon tisztázza, rámutatva az abból eredő félreértésekre, hogy a modern gondolkodás fogalmait, problémáit Pl.-nál már meglévőnek föltételezték.² Stenzel érdeme, hogy Pl. gondolatainak benső egységét összhangzásba hozta az organikus fejlődés gondolatával. Végetvetett azon törekvésnek, mely Pl.-t csak, mint művészt, költőt fogta fel s nem törődött az egyes művek tárgyi összefüggésével. Stenzel e megértő méltatása után kissé diszharmónikusan hat Wilamowitz Platon-jának túlkedvező beállítása. Csak érdemét emeli ki: mennyire kidomborodik nála az, hogy Platonnál a filozófia az egész embert, életet átható eleven erő; viszont hallgat arról, hogy Wilamowitz is a tárgyi összefüggést

² Már Péterfy Jenő hangsúlyozta e szempontot Platon interpretálásában; nemkülönben megtaláljuk nála Pl. filozófiájának, mint műalkotásnak, továbbá, mint a görög élet alkonyán értékei szintézisének felfogását.

figyelman kívül hagyva, költői hangulatok kifejezését látja a dialógusokban. Szemben a szakfilozófia szempontjával, mely csak a filozófiai problémák fejlődése egyik állomásának tekinti Pl.-t, jogosult a historikus szempontja is, ki a görög szellem és nemzet történetének egységes összefüggésébe állítja be. Értékelése így nem lesz alacsonyabb, sőt Pl.-nak a görög életben való küldetéséből határozódik meg működésének célkitűzése, alapeszméje: a megingott νόμος helyébe új, öntudatos erkölcsöt akar állítani, továbbá: tudatossá teszi a görögség egyetemes tendenciáját: az *emberképzés* eszméjét. Így tárja fel a historiai beállítás Pl. világtörténeti jelentőségét: általa lett a filozófia elvonult kontemplációból az embert, az életet átható, tökéletesítő eleven erő: az európai humanizmus zászlóvivője.

A harmadik előadás a platonai filozófiát, mint παιδεία-t tárgyalja: szemben a természetbölcselekkel nevelő irányú. Az *emberképzés* az a kristályosodási pont, mely köré nála a tudományok koncentrálnak. Az állam is a tudományon fog felépülni nála. Mily történeti okok folyománya a tudásnak ily szempontból való tekintése, szemben a θεωρία-jukba elmerült természetfilozófusokkal? E kor egyetemes erkölcsi krízis kora a görögöknél: középpontjában az új morál, új nevelés kérdése áll, melyet Pl. filozófiája által akar megoldani. E krízis a racionalizmus általános elterjedésének következménye, mely megdöntötte a νόμος-ban való hitet. De a mind bonyolódottabb állami élet szükségletei is új nevelést, szélesebb műveltséget követeltek. Pl. már családi hagyományainál fogva is a társadalmi kérdések középpontjába került. Hogy mennyire foglalkoztatták ifjú korában a közélet kérdései, mutatja a 7. levél. Ez arról tudósít, hogy az állam ügyei iránti érdeklődés volt az első tényező lelki fejlődésében. Azonban J. túlozza a 7. levél jelentőségét, mint Stenzel is: Pl. egész életére viszi át, amit ő csak ifjú koráról mond: „νέος ἐγὼ ποτὲ ὡν πολλοὶς δὴ ταυτὸν ἔπαθον” ψήθην... ἐπὶ τὰ κοινὰ τῆς πόλεως εὐθύς ἵεναι.”³ Nem lehet azt állítani, mint J. és Stenzel, hogy itt Pl. szellemi fejlődésének egész menetét és benső motivumait adja, élete tulajdonképeni tartalmát vallja be, mintha az teljesen az államnak lett volna szentelve.

J. be akarja bizonyítani, hogy a Politeia felé gravitálnak az összes korábbi dialógusok. Szerinte az erényekről szóló dialógusok nem a tudományos ethika kezdetei, hanem alappillérek az Államhoz: tehát a *politikai* filozófia részei. Még a Symposium is e szisztémába erőszakolja: a szép ideája az alapja minden nemes emberi közösségnek. A Gorgiasban Sokrates népének nevelője új állami közösség felé. Sőt az Apologia s Kriton alapjelentése, igazi arca is az, hogy Sokr. van hivatva

³ „Egykor ifjúságomban ugyanaz esett meg velem, mint sok mással: úgy gondoltam, hogy, mihelyt a magam ura leszek, tüstént a közügyekre vetem magam.”

megújítani az államot az erkölcs igaz normái által. Mi helyesebbnek érezzük azt a felfogást, hogy az ethikai lelkesedés volt Platonban a döntő s az ethika követelményeit alkalmazta az államra. A Kriton alapmotívuma mindig az lesz, hogy igazságtalanságot cselekedni semmi körülmények között sem szabad. A Symposium a szép világának fokozatos feltárlása a mámoros lélek előtt: itt igazán nem gondolt az Államra Platon. A Gorgias épp a közélettől való elfordulását magyarázza, mert az nem elégíti ki ethikai követelményeit. A filozófus megváltik a közélettől, mint a Theaitetos idézett helye is mutatja s a tudományos szemlélődésbe menekül. Magában a Politeiában is a filozófusok csak kényszerűségből foglalkoznak államügyekkel, megvetik az uralmat, az ideák világával való foglalkozás az igazi életük — s az Állam IX. könyv végén azt mondja Pl., hogy az ő állama csak a gondolatok országában létezik, égi minta azon ember számára, ki ahhoz képest akarja saját benső lényét alakítani (ἐαυτὸν κατοικίζειν). Tehát erkölcsi mintakép ez az állam az ember lelki harmóniájának kialakítására; a δικαιοσύνη öncél, a legmagasabb értékfogalom, nem pedig az állam felépítésének eszköze. Előbb J. is elismerte, hogy az állam a görögnél az erkölcs szolgálatában áll. Erkölcsi filozófia ez és nem: politikai. Úgy kellene kifejezni a dolgot: Platon azok közé tartozik, kik a megismert igazságot az életben meg is akarják valósítani s őse mindazoknak, kik vallják: ethikai tisztaság nélkül nincs igazi politika sem az egyes nemzetek életében, sem nemzetközi viszonylatban. Fiat iustitia, pereat mundus: ez lehetne Pl. jelmondata. Kortársai előtt is Pl. elvont spekulatív tudósnak tűnt fel: Epikrates komédiáiról leírja a Pl. köré seregülő ifjakat, amint a panathenaia ünnepen a növények fajait megkülönböztetik és definiálják. A tudomány, igazságosság, szépség igenis: önértékek Pl., az ideák rajongó szerelmese előtt. Épp J.-nek, ki Pl. kultúrtörténeti jelentőségét akarja feltárni, kellett volna hangsúlyozni Pl. azon világtörténeti tettét, hogy az igazságnak, a jónak az embertől független, örök voltát először hirdette s ezzel tényleg az emberiség nevelője lett.

De térjünk vissza J.-hez. Pl. Államában a régi πόλις éled újra, hol az egyént az állam formálja a maga képére; de mivel a νόμος-ban való hit megrendült, új normák kellenek: ezeket a filozófia nyeri az ideák szemléletéből. Nagy jelentőségű az emberi kultúrára e tény, hogy Pl. a helyes cselekvést a tudományos megismeréshez köti. Ebből következik először az, hogy erkölcsi autonómia csak a filozófus számára létezik, a tömeg csak az államban lehet erkölcsössé; másodsor, hogy a tudományos képzés előtérbe nyomul a nevelésben: ezzel Pl. az európai nevelés irányát adta meg.

A racionalizmus mozgalmának Pl. a befejezője: mint az iónok a makrokosmosnak, úgy ő a mikrokosmosnak törvényszerű, természetes rendjét fedezi fel s erre alapítja az új erköl-

csöt. Nála a görög művelődés ellentétes elemei harmónikus egésszé illeszkednek: történeti hivatása az, hogy egy széjjel hulló világ alkonyán annak értékeit egy nagy, embernevelő szintézisbe egyesítse. Filozófiája egyúttal művészet is, az új normatív belátásának művészi kifejezése, megtestesítése. Maga is a πλαττειν (formálni, alakítani), πλασμα szóval jelölte filozofálását s kutatása tárgyait *alakoknak*: ιδέα-*knak*. Műve költői megtestesülése a görög művelődésidéának: *emberformálás* egy *objektív idea-világ* felállítása által, tehát: humanisztikus művelődés. A Jó az emberi szellemmel veleszületett életcél, mely felé oly mértékben törekszik, amint azt megismerni képes: tehát a filozófia, mint út a Jóhoz: az ember valódi rendeltetése, az igazi önszeretet, út az ember igazi természetéhez. A filozófia, a tudomány e humanisztikus felfogása örök érdeme marad Pl.-nak.

J. felfogása egészséges reakció egyrészt az egyoldalú szak-filozófiai, másrészt az egyoldalú történeti-filológiai Pl.-felfogásával szemben. Altalában közelebb hozza a platoni filozófiát a nyugati kultúrember legfőbb életérdekeihez és értékeihez, sőt ily éles világításban elsőnek mutatja be e körben való alapvető jelentőségét. Viszont ő is egyoldalúvá lesz — nagy új szempontok meglátóinak szokása szerint —: túlságosan az emberképzőt látja Pl.-ban az önzetlen tudományos igazság kutatójának rovására.

Kunszentmiklós.

KÖVENDI DÉNES.

Georg Steinhausen: Geschichte der deutschen Kultur. 3., teljesen átdolg. kiadás. 15 táblával és 151 szöveggéppel. Nagy 8°, X + 686 l. Leipzig (Bibliographisches Institut), 1929. Kötve 26 M.

Steinhausen kultúrtörténeti munkája rég standard művé nőtte ki magát s mégis bővült, javult, fejlődött még ebben a legújabb kiadásában. Főérdeme az volt már régebben is, hogy egységes, nagyvonalú szempontok alá tudta rendezni a roppant anyagot, úgyhogy nem esnek szét a részek s nem kapunk egymás mellé erőltetett művészet-, erkölcs-, vallás-, jog- és gazdaságtörténetet, hanem egy, noha sokfelé ágazó, művelődési folyamatot. Szerző szép, könnyen folyó stílusa a tárgynál fogva is érdekes könyvet még vonzóbbá teszi. A jellegzetes, jól kiválasztott képek egész sora nemcsak érdeklődést keltő, hanem nagyon tanulságos is. A szerző a német ember fejlődéstörténetét akarta saját bevallása szerint nyújtani, vagy G. Freytag szavainak megfelelően a német lélek történetét. Joggal hivatkozik arra, hogy „szellemtörténet”-et csinált már a szellemtörténészek föllépése előtt, kiknek minden helytálló új dolgozatát figyelembe vette, tudományos eredményeit fölhasználta ennél az átdolgozásnál. A könyv nyomdatechnikai kiállítása is clismerést érdemel.

—ó —.s

Wilhelm Hausenstein: Kunstgeschichte. 510 képpel és 8 színes táblával. Nagy 8°. 528 l. Félbörköt. 11-70 M. Deutsche Buch-Gemeinschaft, Berlin (SW 68, Alte Jakobstr. 156—157), 1928.

Erre a rendes könyvárusi forgalomban meg nem jelent, pazar kiállítású s szokatlanul elevenen megírt kitűnő kézikönyvre a legkomolyabb német szakfolyóiratokban egymásután napvilágot látott feltétlen elismerések terelték rá a közfigyelmet. Hausenstein neve nagyon jóhangzású Németországban, de még szaktársainak is meglepetést jelentett ez a munkája azáltal, hogy le tudott szállni benne a tudományos stílus régióiból a közérthetőséggel párosult művészi frissesség színvonalára, amely valóságos művészettörténeti eseménnyé avatta megjelenését. Rövidre fogott s mégis mindent felölelő, tudományos lelkiismeretességgel s amellet meglepő tetszetősen, könnyedén megírt művészettörténet volt már régóta egyik főcélja, nagy álma a nagyon szépen fejlődött német szakirodalomnak. Hausenstein ezzel a művével megvalósította ezt. A legrégibb kortól máig adja a képzőművészet összes ágainak fejlődéstörténetét valamivel több mint 500 lapon anélkül, hogy ez zsúfoltságot idézne elő, vagy pedig névhalmozásokra vezetne. Olyan biztos érzéssel osztja be az anyagot, kalauzol az egyszerűtől az összetetthez, a régítől a modernhez, hogy minden nehézség nélkül követheti a minden rendű laikuson kívül pl. a tanulóifjúság is, amelynek kezébe bátran adni lehetne ezt a munkát. A szó legnemesebb értelmében népszerűt teremtett itt egy elismert szaktudós. Könyve mindenkép terjesztésre érdemes, de még külön dicséretet érdemel a kiadó Deutsche Buch-Gemeinschaft áldozatkészségének jóvoltából is, amely olyan pompás kiállítást biztosított neki, hogy az még az elkényeztetett német közönségnek is szokatlan lehet. Mondani sem kell, hogy az ezzel szemben álló meglepően alacsony ár csak azáltal volt elérhető, hogy a Buch-Gemeinschaft tagjainak többszázazres létszáma szolgált biztosítékkal.

K.

Goethes Werke. Fests Ausgabe des Bibliographischen Instituts. Im Verein mit Fritz Bergemann, Ewald A. Boucke, Max Hecker, Rudolf Richter, Julius Wahle, Oskar Walzel, Robert Weber herausgegeben von Robert Petsch. Sok képpel és kéziratmással. (Meyers Klassiker). Leipzig 1926 s. k. é. 8°. 18 köt. Vászonnköt. egyenként 4-25 M, félbörk. 7-50.

Meyers Klassiker kiadásában a harminckötetes „nagy Goethe”-t régebb idő óta nélkülöztük már. Ennek helyébe lépett ez a jubileumi kiadás (a Bibliographisches Institut százéves fennállásának ünnepére), melyet az ismert svájci irodalomtörténész, Harry Maine fenntartás nélkül a legjobb újabb Goethe-sorozatnak jelentett ki. A kiadóvállalat tényleg százéves jubileumához méltót nyújtott itt, úgyhogy semmikép sem sajnáljuk a régi harminckötetes kiadás újranyomásának elmaradását. A bevezetések, jegyzetek, szöveggkritikai függelékek gazdagsága

első pillantásra is szembeötlő, de ennél is többet mond az, hogy a fölfogás, beállítás teljesen modern és alkalmas arra, hogy Goethe újra kedvelté, népszerűvé tegye még azokban a műveiben is, melyek az utóbbi évtizedekben halványulni kezdtek. A kiadók egész helyesen abból a szempontból indultak ki, hogy az utolsó negyedszázadban a nagy klasszikusokhoz való viszonyunk lényeges változáson ment át. Goethe sem szeretjük már a filológiai részletkutatások áradatával minden vonatkozásban lemért, skatulyázott és végkép elintézett bálványnak tekinteni, hanem új megértéséhez keresünk utakat-módokat. Mindjobban szeretjük őt korába beállítva s hallatlan nagyvonalú fejlődésnek menetében szemlélve újra átélni s átérezni. Éppen ezért csoportokba foglalva jelenik itt meg az egymáshoz tartozó s a jelentősebb művek a maguk különböző fejlődésfokon álló első tervezéseikkel, töredékes megoldásformáikkal időrendi s logikus sorban mutatkoznak be a teljesen kiforrt, végső simításon is átesett tulajdonképeni alkotásig. A sok név- és tárgymutató, egyéb útbaigazító táblázat lehetővé teszi, hogy bármilyen szempontok szerint gyorsan s hézagtalanul átcsoportosítsuk az egész nagy anyagot. A bevezetések meg jegyzetek fölhasználják az utóbbi években napvilágot látott jelentős Goethe-kutatások összes eredményeit, de józan, tudós tárgyilagossággal igyekeznek a maradandó becsűt különválasztani a szellemesen meglepőtől. — Az első három kötet a hatalmas bevezetésen kívül a költeményeket, a IV. az eposzokat, az V—VIII. a drámákat, a IX—XIV. a regényeket s elbeszéléseket, a XV—XVIII. az életrajzi műveket adja. Minden műfajra vonatkozólag külön alapos bevezetések világítják meg a felmerült kérdéseket s igyekeznek Goethe formakezelésével is jobban megismertetni az olvasót. Mindent összefoglalva, igazat kell adnunk Harry Mainenak, ki a legjobb modern kiadásnak ítélte ezt a tizennyolc kötetből álló sorozatot és azt kell kívánnunk, hogy más nagy klasszikusokat is hamarosan ugyanilyen formában tegyenek hozzáférhetőkké. Kifogásolni csak a jegyzetek apró betűit lehet.

—ó —s.

R. C. Trevelyan: *Thamyris, or is there a future for poetry?*

(In the series: *To-day and To-morrow.*) London, Kegan Paul. 89 p. 16°. Kötve 2sh 6d.

„Ma és Holnap“ címen indult meg az a könyvsorozat, mely kisebb-nagyobb esszékben igyekezik korunk legkülönbözőbb problémáinak és jelenségeinek valószínű jövőbeli képét felvázolni. Szerzőik között Anglia legkiválóbbjait megtaláljuk, Bertrand Russelt, Haldanet, Schillert, Joadot stb., akik lebilincselő esszékben a tudomány („Icarus“ és „Daedalus“), az ember („Tantalus“), az erkölcs („Trasymachus“) mai állásából vizsgálják azok jövőjét. Ebbe a sorozatba tartozó könyv Trevelyané (maga is költő), mely azt a kérdést feszegeti, hogy van-e költészetnek jövője? A finom elmefuttatás — igazi angol esszé — nem igyekszik mindig konkrét választ adni. Inkább csak vázolja

az auspiciumokat, az angol poezis madártávlati képét adja, kissé pesszimista, de mindig találó és szellemes. Amit mond, jórészt talán ismert, szinte „a levegőben lóg”, de az újra-fogalmazásban, a „miként”-ben sokszor több a mondanivaló, mint a kétes próféciákban.

Két legenda közé zárul a könyv anyaga. Az ismertebb Thamyrisről szól, a múzsák egykori földi tanítványáról, ki nemcsak az örökölt költői formákat és tartalmakat akarta merészen továbbfejleszteni, hanem kihívta költői versenyre mestereit is. Elvesztette, vaksággal és költői némasággal bünhődött. De utódai (a költők) örökölték tehetségét és mind messzebb távolodtak az isteni ősök hagyományától. Ennek a mítosznak az értelmezése Trevelyan könyvének lényege. A forma örökké változik a rombolva építő utódok kezén, csak a tartalom, a szent láng marad mindig ugyanaz.

Van-e a költészetnek jövője? T. leszámol a materializmussal, mely a vallást, mítoszt, poézist és metafizikát kiveszésre ítél primitívkorai álmoknak mondja. A világnak csak a külseje változhatik s vele együtt a versé is (a könyv tulajdonképpen csak a vers, a kötött beszéd kérdésével foglalkozik), de a lényeg, a költő lírai állásfoglalása és a kifejezésre-törekvés megmarad, míg a nyelv él. A versforma sokat változott, az énekelt és szavalt versből hangtalanul olvasottá lett s ebben a zökkenőben elvesztette a zenét és éneket, mellyel egykor még szerves egységgé forrhatott össze. Azután csak az időmérték és hangsúly maradt, de ezek is, jórészt korunkban, félmulttá lettek; T. sokat vár a kötött formák feléledésétől. Maradt: alig-kötött vers, mely látszólag próza, de tőle érzelmi és formai okokból még messze esik, s itt van még a szabadvers, mely prózává oldódva, nem tudott egyenértékű lenni a kötött verssel s ezt siratja el T. Aztán sorra veszi a még élő műfajokat tárgyi csoportosításban s szellemes optimizmussal vár mindegyiknek nagy jövőt. Néhol ez az igyekezet (pl. a tanítóköltemény) céltévesztetté válik. Hisz a költői tragédia újjászületésének lehetőségében, mert korunk füstös levegője nem lehet alkalmatlan a tragédia műzsájának. A formák jövőjét nem meri részletezni, csak általános érvényű megállapításokat tesz, természetesen mindig az angol verset tartva szem előtt. Így valószínűnek tartja, hogy a XVIII. századig uralkodó latin, az azt követő rövid, de tartalmas görög orientációt a keleti költészet hatáshulláma fogja felváltani. Ez angol viszonylatokban egyáltalán nem valószínűtlen, útja elő van készítve. Óvatosan rejti el mellékmondatokba fontosabb megállapításait, így pl. a „szabálytalanság” metrikai és éteszbeli jelentőségét becsülve, vagy amikor a lírai költemény jövőjét nem a nagyszabású, fejlett formájú versben látja, hanem valami delikát finomkodásban, mesterkéltnak érzelmeke furcsa kultuszában várja aggódva.

Ami az észhez fog szólni, az változni fog, de ami a szívét, az megmarad. Ennyiben lehet csak racionalizálódásról szó. A költ-

tészet aranykora bizonyosan a múlté, jövőjében sok ezer a veszély, de boldogulására és szerepe megőrzésére megvan a remény. Itt egy másik legendával visszazárul a könyv köre: a mennyei karok elé idézett kilenc műza régi éneke tetszésre lel, de a Sátán interpretálta modern, profán és bomló formájú versek felháborítják és elkeserítik a mennyei karokat. És itt T. megjegyzi, hogy bár a mennyei álláspont is szimpátikus, ő mégsem tudja azt a magáévá tenni. ORSZÁGH LÁSZLÓ.

Grierson, Cross-Currents in XVII. Century English Literature,
London, Chatto & Windus, 1929. XIV. 355. 15. s.

Az angol irodalomtudományt, általánosságban beszélve, nem érintették a németek németkertani harcai és reformjai; mikor a németek már neue Sachlichkeitről beszélnek, az angolok még a régi Sachlichkeitnél tartanak és kutatásuk általában kimerül az írók élettörténetének és a művek keletkezésének a vizsgálatában. Hecht a Vierteljahrsschrift 1925-ös évfolyamában (Wege neuerer englischer Literaturforschung) megjósolja ugyan a szellemtörténeti módszer bevonulását Angliába, de azóta is igen kevés történt ebben az irányban. Annál örvendetesebb Grierson új könyve, mely, amint a címe is mutatja, a XVII. századot végre nem mint nagy egyéniségek és iskolák történetét, hanem mint „ellentétes áramlatok” harcát vizsgálja.

Tudománytörténeti szempontból kétségtelennek látszik, hogy Grierson könyve német inspirációk hatása alatt készült. A XVII. századi Anglia felekezeti harcainak kihatását a társadalmi és a szellemi életre, renaissance és reformáció összefüggését, a puritán szellem lényegszemléletét a jól ismert Troeltsch- és Max Weber-féle elgondolás alapján látja; a teóriák irodalomtörténeti alkalmazásában pedig sokszor hűségesen követi azt a német tudóst, aki ezeket a teóriákat először alkalmazta, W. Schirmer (Antike, Renaissance und Puritanismus, München, 1924).

Schirmer könyve páratlan adatbőséggel igazolja tulajdonképpen sovány tételét: hogy az angol humanizmus már eredendően moralizáló jellegű volt és természetesen fejlődéssel hajlott a puritanizmus felé; Grierson műve, mint mű, sokkal élvezetesebb és használhatóbb, mind megírási módjánál, mind szempontjainak nagyobb perspektívájánál fogva. Előnyére válik ennek a könyvnek, hogy egy amerikai egyetemen tartott előadássorozatról épülve ki, megőrzi még az élőszóbeli előadás frissességét és szuggesztivitását. Azonkívül maga a szerző sem egészen biztos benne, hogy a szellemtörténet tudomány-e és ezért helyenkint szándékosan kiélezi művének irodalmi jellegét, pl. novellisztikus alcímével: or the world, the flesh & the spirit; its actions & reactions. A német szellemtörténet is szerette a novellisztikus címetet kezdeti korában, gondoljunk pl. Bertram Nietzsche-könyvének háborzongató fejezetcímeire. A későbbi fejlődés folyamán, amikor sikerült tudomány-voltát elismertetni, leszokott az ilyen esztétikai feleslegességekről.

Grierson megőrzi a régebbi angol iskola egy-két műhelyszokását, melyek szintén hozzájárulnak a mű olvasmányértékéhez. Például a szöveget bőven ellátja illusztráló idézetekkel, amelyeknek igen sokszor nem az a tulajdonképeni rendeltetésük, hogy illusztráljanak, hanem inkább hogy az olvasónak mintegy gyönyörködtetésére átnyujtsanak egy szép versszakot — ez a szokás Grierson könyvében is hangsúlyozza az angol irodalomtörténet kedvesen és finoman dilettantisztikus, „műélvező”, úri időtöltésre szolgáló jellegét.

Sajnos, ahhoz a rosszabb tradícióhoz is hű marad, melynek értelmében egy angol irodalomtörténeti tanulmány (amennyiben nem adatfilológia) azt tekinti céljának, hogy szép dolgokat, szellemes íróniát vagy ékes eulogiumot mondjon egy költőről. Grierison sem tudja megállni, hogy ne beszéljen mindenkiről, akiről az angol XVII. századdal kapcsolatban beszélni szokás; és amennyiben a centrális szemlélethől az illetőre vonatkozóan semmi nem következik, akkor független „szép dolgokat” állapít meg róla.

De erre csak ritkán kerül sor. A centrális szemlélet elég eleven ahhoz, hogy vitalitásával az egész művet átjárja. Grierison úgy mutatja be a vizsgált kort, mint humanizmus és puritanizmus harcát. A humanizmus (Erasmus, Montaigne, Shakespeare humanizmusának derűs, emberszerető arculatát érti alatta) képviseli az építő, a puritanizmus a romboló szellemet. A puritanizmus tönkretette Angliában a nagyarányban fejlődő drámát és zenét és zordon légkörével évszázadokon át bénította és bénítja az angol szellemet. A humanizmus szerinte a század viharaiban az anglikán egyházban, a cambridgei platonikusokban, Laudban és követőiben talált menedékre, az anglikán egyház bölcs via mediája mentette meg, ami menthető volt, a régi merry England szelleméből.

Legérdekesebbek azok a részek, melyekben a század három, egymást váltó nagy szellemének, Shakespearenek, Miltonnak és Drydennek puritanizmushoz és humanizmushoz való viszonyát vizsgálja. Elgondolkodik a nagy problémán, hogy tulajdonképpen mit tartott Shakespeare tragédiának? volt-e valami etikai mozzanat Shakespeare tragikumában? Arra a megállapodásra jut, hogy volt: a humanizmus etosza, melynek értelmében az ember összeomlik, ha szenvedélye belütközik az örök emberi korlátokba. A puritanizmus Shakespeart még nem érintette, ő még középkori ember volt, akiben immanens és transzcendens dolgok egymástól teljesen függetlenül éltek. De a puritanizmus gátolta meg abban, hogy Shakespeare még több legyen, mint az emberi dolgok legnagyobb költője; ha nem lett volna oly veszélyes dolog Shakespeare korában vallási problémákhoz nyúlni, akkor talán hallottuk volna véleményét és átlését a transzcendens dolgokra vonatkozólag is, akkor elmélyítette volna tragédiáját abban az irányban, amerre Ben Jonson és Chapman kísérleteztek.

Milton gondolkodásában már puritán volt és puritán jellegű nagy művének célkitűzése. De fantáziája humanista fantázia volt és művében az a legszebb, ami nem puritán, hanem az Ellenség: a Sátán alakja és története.

Drydenre vonatkozólag nem tudja teljesen elfogadni az új klaszikus iskolának, T. S. Eliotnak és Van Dorennak a hódolatát; szerinte Dryden is a puritanizmus áldozata; tipikus reprezentánsa annak a korának, amikor az emberek megcsömörölve, immár semmiben sem tudtak hinni. Hitetlensége okozza Dryden költészetének sajátos belső szárazságát. Végeredményben, Grierison könyvének értéke sokkal nagyobb, mint az „első fecské” szokott lenni.

SZERB ANTAL.

Hans Naumann und Günther Müller, Höfische Kultur. Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. Buchreihe 17. Band. Halle, Niemeyer, 1929. 158 l.

A XIX. századot, a Volksgeist és a Nationalliteratur századát nem érdekelte az udvari kultúra; a század eredendő demokratikus és romantikus történelemlátása öntudatlan meg-

győződéssel hitte, hogy minden emberi értéket a nép spontaneitása termel ki, az udvari kultúra a népi eredetű kultúra végső, dekadens hajtása. Ma fordítva gondoljuk. Hans Naumann Absinketheorie-ja értelmében — mely egyébként ma már általánosan elismert igazságot fogalmaz meg — a népművészet nem más, mint a magasabb társadalmi osztályok régebbi elhagyott kultúrális formáinak a popularizált továbbélése. Pfandl spanyol, Magendie francia irányú kutatásai után most előttünk fekszik két nagyszabású tanulmány a német udvari élet szerepéről az irodalomtörténetben.

Az egy kötetbe foglalt két tanulmány különben nem egyforma hangú. Hans Naumann műve (Ritterliche Standeskultur um 1200) Stefan George körének kristályos német nyelven íródott, áttetszően világos és mégis valósággazdag és elmélyedő, mint az új német iskola legjobb művei. Günther Müller tanulmánya (Höfische Kultur der Barockzeit) nem ilyen sikerült; talán a veszélyes témakör, a barokk vonzza maga után az állszellemtörténeti hangnemet régi megállapítások új terminológiával való felélesztését és a felesleges Cysarzimitációt. (Ez utóbbit nem látjuk benne. Szerk.)

Naumannak minden egyes fejezete érdekes és újszerű megállapításokat tartalmaz: első fejezetében bemutatja, hogy a lovagi erényrendszer antik eredetű, az aristotelesi erények keresztény ízű megfogalmazása; a régebben annyit hangoztatott ősgermán elem igen kis szerepet játszik benne. A második fejezet az Udvari Szerellemmel foglalkozik és kimutatja, mennyire ellentétben állt a házasság ideáljával. A harmadik, a legérdekesebb fejezet a forma jelentőségéről szól; szerinte a középkorban tartalom és forma még egyet jelentettek, a formáknak még majdnem az a mágikus jelentősége volt, mint a primitív kultúrákban. A negyedik fejezet az Udvari Isten fogalmát mutatja be, Istent, mint jóságos legfőbb hűbérurat. Itt foglalkozik a középfelnémet irodalom két legvonzóbb problémájával, Wolfram és Gottfried vallásosságával. Az ötödik fejezet Naderre emlékeztető módon Stauf és Welf irodalomhatárvonalát igyekszik megvonni. A tanulmány a Staufoknak, mint a középkori német virágzás éltetőinek apotheoizálásában cseng ki.

Nem tudunk egyetérteni Naumannak azzal az állításával, hogy udvari szerelem és házasság két teljesen diszparát, egymást kizáró fogalom volt és hogy az igazi lovagnak semmiféle skrupulust nem okozott feleségét időnkint elhagyni a Magas Hölgy kedvéért. Neumann is csak két példát tud erre felhozni a német epikában: Gahmuret történetét Wolframnál és a Moritz von Craunt. Úgy képzeljük, hogy a házasságtörés a keresztény középkorban is házasságtörés volt¹ és legalább is

¹ A bírálóknak ez a része alkalmasnak látszik a könyv vonatkozó fejtegetéseinek félreértésére. Itt nincs minden esetben házasságtörésről szó. Naumann továbbá nem feledkezik meg azokról a példákról sem, hol a feleség a Hohe Minne tárgya (Erek, Iwein, Parzival). (Szerk.)

skrupulusokat okozott. Hiszen a szerelem általában, a legtisztább formájában is, büntudathoz vezetett, még Petrarca is írt olyan szonettet, amelyben bűnbánatát fejezi ki. A provençali költészet további fejlődése, Guilhem de Montanhagolában, Sor-dellóban és főképp az olasz dolce stil nuovóban, a szerelemnek teljesen aszkétikus, spirituális felfogásához vezet. Ami a házasságot illeti, a lovagi szerelem kodexirójának, Andreas Capellanusnak az első szabálya azt mondja: Causa coniugii ab amore non est excusatio recta, de ez még nem jelentette, hogy amor excusatio volt egy másik, a vallási értékrendszerben. (V. ö. L. F. Mott: The System of Courtly Love, Boston & London, 1896 és Vossler idevonatkozó írásait.)

Amint Naumann a Hohenstaufokét, úgy vizsgálja Günther Müller a Habsburg-udvar jelentőségét. Legértékesebb, bár azt hiszem, vitatható, megállapítása az, hogy a kisebb német fejedelmi udvarok számára nem Versailles volt a paradigma, hanem Bécs. További következtetései, az udvari élet konstitutív szerepéről az irodalomban, nagyobbára megegyeznek azokkal a vonásokkal, melyeket, mint a francia klasszikus kultúra lényegjegyeit ismerünk: a túlságosan individuális kiküszöbölése, államrezon és egyéni hajlamok csodálatos kongruenciája, és főképp a költői értékrendszerre vonatkozó megállapítások: nem az a jó költő, aki egyéniségét, szubjektumát fejezi ki, hanem aki a tárgynak, az objektumnak tud új és megfelelő formát adni. A tanulmány legfőbb értéke az, hogy energikus kísérletet tesz, hogy kimutassa a habsburgi, délnémet, katolikus csemete döntő fontosságát a német kultúra épületében.

SZERR ANTAL.

Karl Woermann: Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker.

Második, javított és bővített kiadás. I—VI. köt. Nagy 8°. 2028 szövegképpel és 381 (nagyreszt színes) táblával. Bibliographisches Institut A. G. Leipzig, 1927. Vázonk. 90 M, félbörk. 120 M.

Ez a már első kiadásában közismertté vált összefoglaló nagy művészettörténet új kiadásában is megtartotta a régi előnyöket, de bővülve s néhány ponton átalakítva még tökéletesebbé vált. Az egyetlen befejezett német művészettörténet, amely a képzőművészet minden ágát minden korban és minden népnél behatóan tárgyalja. A hat kötet beosztása érdekes: az I. az őskori, a régi keleti, valamint a görög s római antik művészetet tárgyalja, a II. a vad népek, Amerika őslakói, az európai pogány idők, azaz népek, az indiai, keletázsiai s az izlám művészetét, a III. a keresztény művészetet a legrégibb időktől a XV. századig, a IV. a XV. és a XVI. századit, az V. kötet a barokkot és rokokót (1550—1750), a VI. a legújabb kor művészeti irányait az expresszionizmusig bezárólag. Nagyon jól sikerült így Woermannnak egységet és könnyen áttekinthetőséget biztosítania. Stílusa színes és mégis keresetlenül egyszerű, minden fölösleges idegen, avagy szakkifejezést kerülő, úgyhogy szakembereken kívül rokonszakok (irodalmak) képviselői, sőt

a nagyközönség is használhatja. Különösen ki kell emelni azt a tehetséget, hogy néhány szóban is mesterin tudja leírni a műalkotásokat, úgyhogy a képmellékletre sincs szükségünk, hogy meglevenedjenek előttünk. A magyar művészeket sem agyon nem hallgatja, sem el nem sikkasztja, mint ez, sajnos, sokszor megesik (akár tudatlanságból, akár rosszindulatból) más művészettörténeti munkákban. A képek elég jók, noha a szövegbelek túlkicsik, a betűtípus is elég kicsiny, de éppen ez még jobban mutatja, hogy milyen rengeteg anyagot fogott be a páratlan szorgalmú szerző ebbe a hat vaskos, nagyformátumú kötetbe. Mindegyikhez bő és gondos könyvészet tartozik, amely kitűnő útbaigazítást nyújt a vonatkozó szakirodalomról. Ennek elrendezése betűrendes, de a szerzők a tárgyalásban meg lévén említve, nagyon könnyen meg lehetni mindent téma szerint is. Tárgyilagos óvatosság jellemzi az egész fölfogás s előadás módját, úgyhogy nyugodtan bízhatjuk magunkat Woermann szakavatott vezetésére. Elég két példát kiragadni: az V. meg a VI. kötetet. Az előbbiben az utolsó két évtizedben annyit vitatott barokkot, az utóbbiban a modern irányokat tárgyalja. Az elsőre nézve jellemző, hogy pl. Weisbach-ot (Barock als Kunst der Gegenreformation) meg sem említi, pedig Wölfflinre, sőt még Spenglerre is bőven hivatkozik, no meg minden más modern íróra, kinek írásai valamiképp ide vágnak. Tehát Weisbach kerülése nem modernség hiánya, hanem óvatosság, amely abban is megmutatkozik, hogy nem hajlandó elfogadni a merészebb barokk szómagyarázatokat és a stílusmeghatározásokat sem. Emlékeztet arra, hogy barocco az olaszban annyit is tesz, mint burjánzás s csakis azt a stílust hajlandó így nevezni, amelynél ez az ismerv meg van: Jedenfalls verbindet der Sprachgebrauch mit dem Ausdruck Barock den Begriff des Ausladenden, Wuchernden und Eigenwilligen. Figyelmeztet a késői középkori művészettel való szorosabb összefüggésekre (a renaissance itt mintegy közbeékelődő idegen erő, amely azonban a barokk uralmának idején is tovább él és hat), méltányolja Worringer törekvéseit, ki a gótikával igyekezett kapcsolatokat kimutatni, de őva int itt is: Doch sollte man in der Verschmelzung der Begriffe „Barock“ und „Gotik“ nicht zu weit gehen. Auf die Grundverschiedenheit des gotischen und des barocken Baudankes hat namentlich A. E. Brinckmann mit Recht wieder hingewiesen. — A legmodernebb irányok tárgyalásánál ugyancsak erre az óvatosan mindent mérlegelő, de új fölfogások elől semmiképp el nem zárkozó álláspontra helyezkedik Woermann, ami annál nagyobb dolog, hogy a szerző ezt 80 éves korban írta le.

Mindent összefoglalva, jól megírt művészettörténettel állunk itt szemben, amelynek nemcsak a művészeti alkotások tömkelegében való tájékozódás céljából vehetjük hasznát, hanem a mostanában annyira a művészettörténet után igazodó irodalomtörténetben is. A szomszédos terület kellő ismerete

nélkül nincs ma igazi irodalomtörténet, de ezzel szemben jó, ha minél tapasztaltabb s óvatosabb vezetőre bízunk magunkat, amilyen éppen Woermann.

K.

Walther Hofstaetter—Ulrich Peters: Sachwörterbuch der Deutschkunde. I. kötet: A—J; VIII + 604 lap. 4°. B. G. Teubner, Leipzig—Berlin, 1930. A két kötetre tervezett nagy mű ára (teljes vászonkötésben) előjegyzésben à 27 M, de 12 havi ötmárkás részletre is kapható.

Mult számunkban már röviden utaltunk erre az alapvető munkálatra, amelynek második (befejező) kötete előreláthatóan húsvét táján fog megjelenni. A „Deutsche Akademie“ támogatásával kiadott ez az első kötet úgyszólván pazar kiállítású és a szép könyveiről híres Teubner-cégnél is méltán kelthet felűtűnést, hogy tudományos munkát ilyen megkülönböztetett megtiszteltetésben részesít. Ennek oka egyszerűen az, hogy a Nemetszágban ma dívó német tanítás éppen a Zeitschrift für Deutschkunde körétől és kiadójától parancsoltan követelt egy mind belsőleg, mind külsőleg lehető tökéletes összefoglaló művet. Az új tantervektől s utasításoktól megkíránt német anyanyelvi oktatás olyan sok és nagy ígérenyel lép föl a tanárral szemben, hogy a német nyelv és irodalom oktatójának majdnem modern polihiszturnak kellene lennie, hogy mindennek megfeleljen. Nyelvészeti és irodalom mellett a vallástörténet kérdéseiben messzemenően járatosnak kellene lennie. Éppen ezért egymásután jelentek meg az utóbbi években az egyébként szintén nagyon sikerült Deutschkunde-k. Végeredményben azonban egy lexikális mű, mely betűrendben s így sokkal hozzáférhetőbben nyújtja a tudnivalót, nagy előnnyel bír mindannyi fölött, különösen, ha ilyen bő és alapos, mint az előtűnk fekvő (604 nagyformátumú, kéthasábos oldal csak az A—J betűk anyagát öleli fel). Egy kiragadott példa legjobban fogja illusztrálni az anyagbőséget: a Germanen címszó pl. 36 kéthasábos oldalt foglal le és tíz alcímen (German. Altertum, Land, Heimat und Ausbreitung, Stammeskunde, Beziehungen zu fremden Kulturen, Körperbau, Wirtschaftliches und häusliches Leben, Soziales Leben, Religion, Geistiges Leben) tárgyalja az összes elképzelhető idevágó problémákat. Minden szakaszt a legfontosabb bibliográfia zár le. A nyelvészeti fontosabb kérdesei szintén elég behatóan, de amelletű tömören vannak tárgyalva (Abhlaut; Akzent; Grammat. Formen stb.). Az irodalom nagy képviselői méltó helyet kaptak, de semmikép sem irodalomtörténeti lexikonok szellemében. Elég innen is egy példát kiragadva, a kérdést megvilágítani: Goethe címszó alatt nemcsak életrajzi adatokat olvashatunk, hanem világnézetéről, filozófiájáról, pedagógiai elveiről, az iskola számára való jelentőségéről kapunk tömör felvilágosítást, egy kevés könyvészettel megszerezve. A Goethe-cikket pl. W. Linden, ez a kitűnő Goethe-ismerő (Bielschowsky könyvének átdolgozója) írta. Természetesen fel

vannak véve mindazok a kisebbrendű írók s költők is, kik az iskolában szerepet játszanak s így bizonyos mértékig irodalomtörténeti lexikont is pótol ez a nagy munkálat. Főérdeme azonban az, hogy a nemrég másutt megjelent, de más természetű Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte-hez hasonlóan, egy egész csomó olyan kérdésre ad gyors, kényelmesen hozzáférhető feleletet, melyekre másutt hiába keresünk választ. Így pl. a saját szempontunkból fontos anyag és motívumtörténet (Stoff- und Motivgeschichte) kellően tekintetbe van véve. Egyáltalán olyan gazdag tartalmú kötettel állunk szemben, amely tényleg egy egész könyvtárt pótol s ha a saját szakunkhoz tartozó cikkek nyomán (bizonyosan joggal) következtethetünk a többiek feltétlen megbízhatóságára, meg jóságára, a legkiválóbb germanisztikai segédkönyvnek mondhatjuk. A legjobb német irodalomtörténész és nyelvész-nevek egész sora díszíti az egyes címszavakat: Bernt, Borchardt, Brüggemann, Ermatinger, Linden, G. Müller, G. Neckel, Herm. Schneider stb. Főként az egy-egy korszakot, stílust, szellemi áramlatot jellemző cikkek mintaszerűek és minden szaktársnak nagyon nagy segítségére vannak. A nagyobb egységek meg a kisebbek között megvan a megkívánt kapcsolat; az utalások gondosak s nagyban előmozdítják a könyv használhatóságát. Mindenki rögtön megtalálhatja az őt az adott pillanatban leginkább érdeklő részletkérdést külön is, de egyben megkapja a nagyobb összefüggésbe beágyazva. Évek óta foglalkoztak a kiadók és szerkesztők a lexikonnal; ez magyarázza ezt a kitünő beosztását. Az első terv 1915-re nyúlik vissza s 1926 óta dolgoztak rajta belterjesebben. Mindenkép melegen ajánlható segédmunka, melynek egy tanári könyvtárból sem lenne szabad hiányoznia mind azokban az intézetekben, hol német tanítás folyik. Egy (saját nemzeti szempontból menthető) hibája, hogy néhol német kérdésekben elfogult.

KOSZÓ JÁNOS.

Josef Körner: Die Botschaft der deutschen Romantik an Europa. (Schriften zur deutschen Literatur für die Görresgesellschaft. Hg. v. G. Müller. Bd. 9.) Benno Filser, Augsburg, 1929. 8°. 152 l. 5 M. vászonk. 6-50 M.

Körner pár év óta behatóan foglalkozik mindazokkal a kérdéskomplexumokkal, melyek az ú. n. első romantikus iskola két szellemi vezérével, a két Schlegel-lel vannak kapcsolatban. Jelen munkájának középpontjában Aug. Wilhelm Schlegel sokat emlegetett „Dramaturgische Vorlesungen“-jei állnak, amelyek mind Németországban, mind a külföldön legnagyobb mértékben terjesztették el az új, romantikus eszméket. Érdekesen mutatja ki Körner, hogy a sokkal eredetibb Friedrich Schlegel, kitől az összes főbb eszmék származtak, szükségkép háttérbe szorult a terjesztés körül, mert az ellaposított forma, melybe az ügyesebb, de hétköznapiabb észjárású bátyja öltöztette őket, szélesebb köröknek megemészthetővé tette ezeket. Az is fontos volt, hogy könyvformában vitte a közönség elé; az első romantikus folyó-

iratok és a szétszórta n megjelent cikkek hamarosan könyvészeti ritkaságokká válván, szélesebbkörű avagy tartósabb s mélyebb hatást nem bírtak kiváltani. Így ez a könyv mintegy kézi-könyvévé vált mindenkinek, ki a romantikával foglalkozni akart. Különösen azonban a külföld felé. Francia fordításban hamarosan a német eredetinel jóval nagyobb mértékben terjedt el, de sok más nyelvre is lefordították. Már Strich azt írta erről a műről, hogy ennek hatástörténete egy a romantika európai történetével. Az angolok, olaszok, spanyolok, az északi népek és a szlávok is kapva-kaptak rajta a franciák mellett. „Dem Ausland gegenüber das repräsentative Buch der neuen deutschen Kunst- und Weltauffassung, für die Landsleute eine klare und knappe Vulgata der romantischen Theorien, so ist A. W. Schlegels Hauptwerk zum wahren Lehrbuch, zur Bibel der deutschen Romantik geworden.“ Körner a tőle megszokott gondosan filozófizáló módon tárja elénk e fontos mű keletkezéstörténetét s az európai irodalmakon át megtett útját. Necker asszony francia fordítását, mint legfontosabbat, behatóbban ismerteti a függékben s a német szövegtől való eltéréseit leszögezi. Préface-át egész terjedelmében közli, mit már az is megokolttá tesz, hogy a francia eredeti roppant ritka könyv ma már. Viszont hatását eléggé kiemeli egy utalás: V. Hugo híres Cromwell-előszava A. W. Schlegel munkájára támaszkodik. — Körner látszólag száraz adatai hihetetlenül beszédesen hirdetik Schlegel e munkájának középeurópai hatását és kellően alátámasztják az első pillanatra hivatkozónak tetsző könyvcímet: tényleg a német romantika kinyilatkoztatása ez az A. W. Schlegel-féle munka egész Európa felé.

KOSZÓ JÁNOS.

Martin Ninck: Hölderlin — Eichendorff. Vom Wesen des Klassischen und Romantischen. Niels Kampmann, Heidelberg. É. n. (1928.) 8°. 152 l.

Nagyjából már a mult divatjának tekinthető a német irodalomtörténetben az a szököár, mely a romantikával foglalkozott, bár elvétve fölbukkanik még új szempont s mondani-való (vagy legalább is újrafogalmazás), mint Ninck könyvében. A cím meglehetősen elfogulttá tesz, mert Hölderlint, ezt a be-sehogyse skatulyázható problematikus egyéniséget klasszikusnak kijátszani talán merészség (bár ez nem az első eset), s Nincknek sem sikerül mindenkör meggyőzni bennünket, de rövidke Hölderlin-tanulmánya ügyesen emeli ki a költő arcából a klasszikus vonásokat. Épp ilyen szokatlan Eichendorffot a romantika representative manjének feltüntetni a klasszicizmus-sal s éppen Hölderlinnel szemben. Mindenesetre maradéktalanul levezethető Eichendorffról is a késői romantika lényege, s Ninck könyvének tulajdonképen ez az érdekesebb és tanulságosabb része. A könyv négyötöde Eichendorff egész költői pályafutását megrajzolva, munkásságának már-már feledésbe merülő felére is fényt vet, mellyel talán pontosabbra rajzolja

arcképét, de a tudományos köztudatban szereplő képen alig változtat. Ninck tárgyalásmódja lebilincselő, néha nyelvezetét külsőleg is a cél szolgálatába állítja s a tartalmat mintegy ezzel is fokozva, látszólag öntudatlanul az illető költők ígéit és stílusát veszi ajkára. A könyv külső kiállítása is nagyon artisztikus.

ORSZÁGH L.

Eduard Rotfuchs: Der selbstbiographische Gehalt in Gustav Freytags Werken (bis 1855). Ein Beitrag zur Frage von Wechselwirkungen von Erlebnis und Dichtung. Universitas-Archiv No. 18. Helios, Münster i. W. 1929. 8°. 95 l.

Dilthey értekezése óta éli rőnszánszát az élmény- és személykutatás a költői művekben, bizonytalan, sikos területre csábítva a kutatót, ahol biztos eredményt nehéz találni, bár néha annál értékesebb a felfedezés. Mostanában sűrűn burjánznak efféle disszertációk, különösen a múlt század közepének nagyobb kutatófelületet nyújtó írói kerültek abba a kellemetlen helyzetbe, hogy művük minden porcikájáról lehetőleg felhadjanak valami kis élményi magot. Rotfuchs még kikerüli az egyik hibát, nem veszik el nevetséges élménybogarászásban, viszont amit nyújt, alig számottevő. Sok a disszertációban az előzők munkájának összefoglalása. A „Soll und Haben“-ról szóló fejezet teóriája érdekes, mely szerint Freytag lelki kettőssége (művész és polgár) többek között a S. & H.-ban is két személy alakjában éli ki magát a két fiatal főhősben. Ennek a paralelizmusnak a többi munkán való végigvezetése is ügyes és tanulságos, kétséges azonban, hogy a helyenkint még fényképekkel is alátámasztott kutatás minden részlete nyereség és érték-e a tudománynak. Önállót nyújt Freytag kezdőkori művei felderítésénél is. Bizonyításának eszközei Freytag levelei, újságcikkei és egyéb önvallomás-féléi. Kétségesse teszi azonban a tanulmány jelentőségét Freytag mai értékelése, az egykor annyira túlbecsült író művészi értéke talán még süllyed is a jóhiszemű munka után, nem annyira a felhasznált élményanyag tekintetében, hanem inkább a felhasználásmód és a világ és egyéb nézetek meghaladottsága következtében.

ORSZÁGH L.

Dr. Oskar Walzel: Deutsche Dichtung von Gottsched bis zur Gegenwart. Bd. I. Im Handbuch der Literaturwissenschaft, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion m. b. H. Év nélkül. (1927-től füzetekben 1929-ig.) 4°. 370 l.

Keresve sem lehetett volna alkalmasabb író-találni a Handbuch modern német kötetének megírására, mint Walzelt. Biztosítéka ennek egyrészt kiváló tehetsége, másrészt az a számos könyv, melyben a német irodalomnak ezt az utolsó két századát újra és újra feldolgozta irodalomtörténetekben, mindig új szempontokból, revideálva régebbi nézeteit, közeledve és most elérve a végleges koncepciót. (Közlönyünknek éppen utolsóélti száma

ismertette a Scherer folytatásának írt és önállóan is megjelent ötödik kiadású irodalomtörténetét Goethe halálától napjainkig, mely a Handbuch ezen első kötetének lehetne tulajdonképpen folytatása.) Az első kötetet (egyelőre csak erről van szó, ez van készen) a német klasszicizmus kialakulásának szenteli Gottschedtől Goethe utolsó műveiig. Talán aránytalannak látszik, hogy az első kötet ily rövid időt ilyen terjedelmesen tárgyal, ezt Walzel maga is tudja és meg is okolja, részben hivatkozva a XIX. századról írott könyvére (így nem kell ennek a kornak annyi hely a Handbuchban), másrészt a klasszicizmust lezártabb kornak tartja, tartalmasabbnak, a német szellem betetőzésének (bár ez inkább csak a sorok közül olvasható ki) az utolsó száz évvel szemben, mely még túlközel van hozzánk és mindig másnak látjuk.

Roppant nagy apparátussal rajzolja a klasszicizmus messze szétágazó gyökérszárait és termőföldjét, a filozófiai megalapozás ennek a komplex és nagyszabású könyvnek egyik legnagyobb értéke. Anyaga és mondanivalója csak a föltétlen szakembernek adja meg magát, komplikált, de rendszeres. A könyv jórésze, az expozíció, a Vorklassizismus magyarázása (mely szinte érdekesebbnek és elevenebbnek tetszik vajúdó formáival, rendszerező akaratával és a nagy egyéniségekkel, Shaftesbury, Hamann, Lessing, kik a szálat a kezükben tartják). Szinte túlságosan tömörnek és szükséztűn érezzük ez után a betetőzést a két nagy költő érett klasszicizmusában. Olyan és úgy ragad magával ez a könyv, mint egy hullám, kiterjedt és nagy mélységekről szökik fel a beteljesedés hullámhegyére, de ott már mint az igazi hullám tajtékja, túlmölv és túlhabozva bukik le az új hullám elé: az öreg Goethe késői romantikus elhajlása.

Hatalmas könyv, nem kompendium, nem a szokott típusú irodalomtörténet, hanem hihetetlen tömör összefoglalás és keresztmetszés; egy eleven kor húsában látunk minden erőt működni a mélyben, melynek eredménye a nyugodt és harmónikus külszín. Mindent, ami lényeges, elmond és beilleszt az általános folyamatba (ezért hiányolható néhány ismert, de jelentéktelen név), sokszor mellékmondatokba vagy pársoros apróbetűs bekezdésekbe foglalva össze mások alapvető kutatásait. Közben gyakran hivatkozik „Gehalt und Gestalt”-jára, mely nélkül számos részlet homályos maradna. Sajnos, éppen abban nem követi ott kifejtett elveit, hogy megfelelő analízist adna mindenütt. Bibliográfiát azonban alapos elvi okokból nem közöl. Mindenki, aki ismeri azt, amit a német irodalom az utolsó két században alkotott, olvassa el ezt a könyvet és benne megtalálja ezeknek az időknek ma lehetséges és legjobb szintézisét. Vannak lapjai, nyilatkozatai művekről, emberekről és áramlatokról, melyek hosszú időkre nélkülözhetetlenek és iránymutatók lesznek.

O-S ÁGH L.

VEGYES.

Stein Aurél Társaságunk tiszteleti tagja. A Budapesti Philológiai Társaság 54. közgyűlésén, 1929. január 9-én, külföldön élő kiváló tudósunkat, Sir Stein Aurélt *Kerényi Károly* következő indítványára választotta tiszteleti tagjává: * „Tisztelt Közgyűlés! A *Geographical Journal* 1927-i évfolyamában egy rendkívül érdekes jelentést közöl, amely nekünk magyar filológusoknak egy kitűnő honfitársunk jól ismert nevét idézi ismét emlékezetünkbe. Sir Aurel Stein azonosítja a jelentésben, tudományos szempontból ő előtte felderítetlen vidéken, Nagy Sándor indiai útjának azt a szakaszát, amely az Indus völgyébe való leereszkedését megelőzte (*Alexanders Campaign on the Indian North-West Frontier*). Eddig csak Arrianosból ismeretes helynevek lettek ezzel számunkra földrajzi valósággá és a hellenisztikus kor fontos eseményeinek ismeretéhez nyertünk először szilárd alapot.¹

Stein Aurél hatalmas kötetsorozatra menő tudományos munkájának csak egy forgácsa ez, és nem az első, amely közvetlenül a klasszika-filológia kutatási körére vonatkozik. E világhírű tudósunk Budapestről, német orientalisztikai szemináriumokon s lahorei és kalkuttai egyetemi tanárságán keresztül mai működési terére, Kasmirba s a British Museumba vezető pályája ismeretesebb, semhogy vázolnom kellene. Hogy őt Társaságunk tiszteleti tagjainak sorába iktassa, elég lenne egyetemes jelentőségű érdemére hivatkoznunk: az első között neki köszönhetjük, hogy az iráni, ind és sinai műveltség érintkezési területét borító sivatagból egy ismeretlen világ emelkedett ki, és e világ emlékei között nem egy bizonyossága annak, hogy a humánus kultúrát teremtő munka serkentője a távoli keleten is végső elemzésben Hellas szelleme volt.

Stein Aurél mint filológus jeles szanszkritista és az indoszkitha érmek és feliratok kiváló ismerője. Mint kutató szellem annak a fényes példája, hogy a tudományt nem olcsó igazságokat kedvelő, kétkedő és kényelemszerető fölényes elmék viszik igazán előre, hanem a kalandot kockáztatni merő kezdeményezők és felfedezők.

Tisztelt Közgyűlés, indítványozom, hogy a Budapesti Philológiai Társaság Sir Aurel Steint tiszteleti tagjává válassza.“

Görög tudósok Társaságunk tiszteleti tagjai. A Budapesti Philológiai Társaság 55. közgyűlésén, 1930. január 15-én *Amantos, Bees* és *Kukules* kitűnő athéni tudósokat *Moravcsik Gyula* következő indítványára választotta tiszteleti tagjává: „*Kerényi Károly* tagtársam s a magam nevében Társaságunk tiszteleti tagjául ajánlom Κωνσταντῖνος Ἀμαντος-t, az athéni egyetemen a bizánci történet tanárát, Νῆκος Ἀ. Βένετ-t, az athéni egyetemen a közép- és újjörög filológia tanárát, továbbá Φαίδων Κουκουλέτ-t, a görög nyelvtörténeti szótár bizottságának és az athéni Byzantinológiai Társaságnak főtítkárát.

Κωνσταντῖνος Ἀμαντος, a görög Tudományos Akadémia tagja, elsősorban szülőföldjének, Chios szigete történeti multjának és nyelvének hivatott kutatója, kinek idevonatkozó értékes tanulmányai főként az általa alapított és szerkesztett *Χιακὸ Χρονικὸν* című időszak kiadványban jelentek meg. Ezenkívül egyik úttörője az újjörög helynevek tanulmá-

* Az indítvány szövegének közlése annak idején helyszűke miatt maradt el. Szerk.

¹ A felfedező útról szóló jelentés most könyvalakban: Sir Aurel Stein, *On Alexanders Track to the Indus*, London.

nyozásának. Megindítója és egyik szerkesztője az 'Ελληνικά című folyóiratnak, amely a görögség egyetemes történetének, de főleg közép- és újkorának művelését tűzte ki célul s különös tekintettel van a görögség és a szomszédos népek érintkezéseire. Itt jelent meg Amantosnak a bizánci írók ethnológiai neveire vonatkozó becses tanulmánya is, amely a magyar történet bizánci forrásainak kutatása szempontjából is figyelemre érdemes.

Νίκος 'Α. Βέης a középkori görögségre vonatkozó emléktanyag fáradhatatlan és sokoldalú kutatója. Figyelme egyaránt kiterjed a bizánci feliratokra, molydobullákra, oklevelekre, krónikákra és a népies költészet és folklór emlékeire. A görög könyvtárak anyagának rendszeres felkutatása és publikálása Lampros-on kívül elsősorban az ő érdeme. E téren főleg a thesszaliai Mctea=monostor gazdag anyagának publikálása és a peloponneszosi Mega Spelaion=monostor kéziratának katalogizálása által tett nagy szolgálatot a tudománynak. Tanulmányai közül különösen becsesek a XII—XIII. századi szeldsuk=bizánci érintkezésekre, továbbá a magyar irodalomból is ismert Szép Magelóna történetének bizánci feldolgozására, az „Imberios és Margarona” című közép-görög verses regényre vonatkozó munkái. Ő alapította meg és szerkeszti a „Byzantinisch-neugriechise Jahrbücher” című folyóiratot, mely a bizánci tanulmányoknak egyik elterjedt nemzetközi organuma.

Φαίδων Κουκουλής a bizánci görögség életének és nyelvének legalaposabb ismerője, aki a középkori görög irodalmi emlékek megvilágítása céljából szerencsésen és nagy sikerrel egyesíti a néprajzi és nyelvi szempontokat. A bizánci népszokások és folklór terén alapvető kutatásokat végzett s ezirányú munkái közül különösen becsesek a bizánci házasságra és a közép- és újkörög megigézésre vonatkozó tanulmányai. Szerkesztője az athéni Byzantinológiai Társaság évkönyveinek ('Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών) és vezetője a „Görög Nyelvtörténeti Szótár” munkálatainak, melynek első kötete rövidesen meg fog jelenni.

A magyar hellénisták és a görög tudomány közt már régóta szoros kapcsolatok létesültek. Elég e téren boldogult Pecz Vilmos nevét említenünk, kinek emlékét ma is őrzik Hellas tudós körei. Legújabbban Παύλος Χαρίσης volt budapesti görög főkonzul (1830—1902) nemes szellemű alapítványa (τὰ Χαρίσεια ιδρύματα) lehetővé tette, hogy a magyar-görög szellemi kapcsolatok az állandó érintkezés által kimélyüljenek és még intenzívebbé váljanak. Amidőn tehát ezúttal a görög filológiai tudományok e három kiváló képviselőjét Társaságunk tiszteletli tagjául ajánljuk, tesszük ezt abban a meggyőződésben, hogy ezáltal Társaságunk nemcsak e görög tudósok személye és tudományos munkássága iránti elismerésének ad kifejezést, hanem egyszersmind a magyar-görög szellemi kapcsolatok úttörőinek s így elsősorban Παύλος Χαρίσης-nek az emlékét is megtiszteli.

A magyar Pindaros-fordítás kérdéséhez. 1. Válasz Kövendi Dénes úrnak Pindarosomról írt bírálatára. E folyóiratban¹ megjelent, általában elismerő bírálatra nem válaszolnék, ha nem gondolnám közérdekűnek, hogy a nálunk sokféleképp értelmezett *műfordítás* megítélésének egy pár szempontját e bírálattal kapcsolatban tőlem telhetőleg megvilágítsam. Meggyőződésem szerint a műfordítás bírálójának mindezenelőtt a fordító célját kell tekintetbe vennie. Én bevezetésemben

¹ 53. 1929, 109 kk. E választ helyszűke miatt nem közölhattuk előbbi füzetünkben. Szerk.

megmondtam, mire törekedtem: „hogy Pindarosnak a magyar költői irodalomban polgárjogot szerezzek“. A hűséget, mely minden fordításomat jellemzi, itt sem tévesztettem szem elől, de azt a hűséget, amely egy Pindarosnak közvetetlen élvezhetősre törekvő átültetésében elérhető, szerintem nem szabad szörszálhasogató pedantériával tekinteni és egyoldalú filológiai homlokráncolással számon kérni. Költői műnek szörszerinti reprodukálását méltán bélyegzi meg *Wilamowitz-Moellendorff* a „Schlendrian“ szóval.² „Es gilt auch hier, den Buchstaben verachten und dem Geiste folgen, nicht Wörter, noch Sätze übersetzen, sondern Gedanken und Gefühle aufnehmen und wiedergeben... Jede rechte Übersetzung ist Travestie.“ Vagy hallgassuk meg saját Aranyunkat: „Költői műben nem a puszta értelem a földolog, hanem a benyomás, melyet tesz az olvasóra. Ez utóbbit olykor némi hűtlenséggel lehet elérni, feláldozván a szóhűséget.“

A hűség, igaz, megkívánja, hogy a fordító ne mondjon az eredetivel se többet, se kevesebbet, s mégis azt mondhatjuk, hogy nincsen a világon olyan költői műfordítás, melyből az eredetinek némely szavai ne hiányoznának s amely egy szót se tenne hozzá az eredetihez, éppen, mert nem szokat fordít, hanem gondolatokat s hűsége nem egyoldalú, nem kicsinyes, hanem sokfelé ágazó. Mert nemcsak az eredeti szöveg iránt tartozik hűséggel, hanem a maga nyelve, a maga irodalma, a maga költői dikciója iránt is; ezenkívül a saját olvasóközönségére is figyelemmel kell lennie. Így pl. kénytelen mellőzni egy-egy jelzót, de kárpótlásul tartalmasabb névszót használni; vagy kénytelen a világosság kedvéért vagy a költői dikció kívánalma szerint egy-egy magyar szót bepótolni, mert főleg közvetetlen érthetőségre és élvezhetőségre törekszik, hogy fölöslegessé tegye a hosszús magyarázatot. Nem mehet tehát a hűségben annyira, hogy az eredeti szöveget nehezen érthető és élvezhetetlen szokatiasságaiban is mindenkor kövesse. Csak azt tartja meg belőle, amit saját idiómájának sérelme nélkül áthozhat, elfogadhatóvá tehet. A bírálónak igaza van: elvi különbség van közöttünk; én a „jó magyaros zamatú fordítást“ tekintem főcélunk, ő „az eredeti nyelv szellemének, színének, ízének minél hívebb, oly hű visszaadását, aminőt csak a magyar nyelv szelleme még megenged“. Mintha csak Toldyt hallanók, aki a Czuczor-féle Corn. Nepos-fordítást e szavakkal gondolta megdicsérhetőnek: „Római itt minden, szellem és hang, kifejezés s a formák daciai, csak a szavak nem.“

Nincsen műfordítás, se nálunk, se más nemzeteknél, amelyben ilyen bírálói szemüvegen át hiányokat ne lehetne fölfedezni. S neki a maga szempontjából igaza is van, annyira, hogy kifogásainak cáfolatáról szinte le kell mondanom. Nem mondhatom, hogy fordításomban benne van, ami nincs benne. De szerintem talán éppen az volna hiba, ha minden benne volna. Akkor magam vagy fordításom csakugyan Icarus sorsára jutna. Ha tehát pl. Pindaros a ποιητὴς helyett σοφός-t mond, nem követem s nem mondok a költő helyett bölcset, vagy bölcs költőt, hanem megelégszem a költővel, vagy nálunk is szokásos körülírást használok, pl. *műzsák papja* („musarum sacerdos“ Hor.) s nem fogok így szólani a bírálóval (még ha a mérték engedné is): „Onnan (Olymposról) hull a híres himnusz a bölcs költők elméje körül“, mert ez szerintem még „hevenyészett“ prózának is gyöngye volna. Persze, ha a bíráló a görögből „a himnusz hullámainak ringását“ (ἀμφιβάλλεται talán nem éppen ringást jelent!) érzi a költők „elméje körül“ — s ez a ringás nálam elvész, azt sajnálom, de nem bánom.

² Nézze meg csak a bíráló a mesterek e mesterének Pindarusból való mutatóványait. (Reden und Vorträge I, 127. skk. 1.)

Éppen így prózai fordításban sem elégítene ki bennünket a bírálónak illetően magyar stílusa: „a hónapra felező, aranysekerű Hold az est teljes szemét ragyogtatta rá”; ami nálam így hangzik: „A Hold aranyos kocsiján tovaszállva az éjben, hónap derekán telt arca sugáiraival beragyogta”. Éppígy különösnek tartanók azt a Pindaros-fordítást, melyben ezt olvassuk: „Azt (a Gorgók panaszdalát) hallotta, amint előszivárgott kínos erőlködéssel”. (Nálam: „Akkor hallotta kitérni kígyóktól övezett rettenetes fejükből a metsző kín visításait”). A panaszdal nem szivároghat, de λείπει nem is éppen azt jelenti.

A bíráló figyelmét, úgy látszik, kikerülte, hogy a mai költői nyelv hővebben ki szokta fejteni az egy-egy szóban nyilvánuló antik metaforát, s ezért ezt: παίνεμεν εὐλογίας nem úgy fordítjuk, mint ő szeretné („meghinteni dicséretekkel”), hanem inkább így: „hinteni a dicséző himnuszok áradatát”. Különös kívánsága az is a bírálónak, hogy valamely mondatrészt (pl. apposiíót) ugyanolyan mondatrésszel (tehát apposiíóval) kell fordítani: „Az apposiíókat kár külön mondattá alakítani”. Néhol pláne a szórend megbolygatását is sajnálja! Boldog Isten! hát grammatikai sémák vagy szórend visznek közelebb Pindaroshoz?

A bíráló azt mondja a fordítóról, hogy „hajlama a pompázó, lendületes előadásra túlzásra ragadja”, hogy „erős hajlama van a túlzó színekre és túlzott pátoszra”. Nem csoda, hogy így ítél az, aki az „értelem pontosabb visszaadását szeretné kapni”. (L. erre nézve Arany János fent idézett nyilatkozatát!) A cerimóniás pompázásra, a lendületre, a túlzásra maga Pindaros nyújt klasszikus példát. Ha a fordításban akadnak olyan pompázó helyek, túlzások, melyek az eredetiben egyszerűbbeknek látszanak, azon nem kell fennakadni: bizonyára lesznek más helyek, ahol Pindaros jár elől a pompázásban. Itt is el lehet mondani, amit Arany Vergilius fordítójáról mond: „Virgil fordítójában kell lenni abból a szikrából, mely az eredeti író lelkesítő”.

Hogy a bíráló Pindaros-fordításba nem illő „keresztény közép-kori terminológiának” tartja az ilyen szokat: *üdv, kegy, esdekel, áldás*, arról nem tehetek. Én nem tartom annak, s a φιλοφρων ἀρετή sem tudnám semmivel sem jellemzőbben fordítani, mint a kifogásolt „humanizmus”-sal. Igaz, hogy *anachronismus*, de nem baj. Goethe azt mondja, hogy: „minden igazi költészet anachronismusokban él és lélegzik”.

Megvallom, szívesen tanulok holtig, de magyarságra ne tanítson engem még Kövendi Dénes sem s ne rójjon meg a *legénytoll pelyhéért* vagy a *szemrevaló palotáért* s ne hibáztassa a kifogástalan *sárig aranyt*. Azt is tudhatná, hogy a régi nyelvben *kegyes* nem = kegyelmes.

S mi a bírálónak konklúziója? Ezt mondja: „Stílhű prózai fordítás célravezetőbbnek tartunk, mert abból jobban kiérezni Pindaros szellemét, színét, zamatát”. Nem mondom, hogy nem érdemes követni Dornseiff példáját és prózában is lefordítani Pindarost (pl. egyetemi hallgatók számára), de ez költői mű hatását sohasem fogja tenni, pusztán értelemre ható, iskolai fordítás marad. Jól mondja *Wiarnitz* Pindarosról: „die strenge Bindung ist Voraussetzung für diesen Stil”. És bocsánatot kérek nyíltságomért, de tudatában annak, hogy életem munkája nem volt hiábavaló, kimondom, hogy az én költői átültetésem *után*, mely megközelítőleg mégis csak fogalmat nyújt a magyar embernek Pindarosról, s egy majdnem ismeretlen dicső korból új hangokat, eszméket és formákat hoz a magyar költészetbe, egyenesen prózai fordítás szükségét hangoztatni, mint megfélelőbbit, mégis csak megfontolatlan ítélkezés. Hogy egyeztessük ezt össze a

bírálnak e szavaival: „Ez célunk, ez Csengery célja is egy *munkás élet gazdag termésével*”; vagy ezekkel: „*Munkája oly nagy teljesítmény, hogy megjegyzéseink általános érdemét és hézagpótló jelentőségét úgyszólván nem érinthetik?*...”
CSENGERY JANOS.

II. A bíráló végszava. Kénytelen vagyok megállapítani, hogy Csengery professzor úr félreért, ha azt állítja, hogy én szözszerinti hűséget kívánok a műfordítástól. Valamennyi megjegyzésem oly helyekre vonatkozott, ahol a görög költő valamely jellegzetes, eredeti képe helyébe költői közhely, sablón került a fordításba, vagy a *gondolat* csak körülbelül, sőt elferdülve adatott vissza, — s általában, ahol az eredeti nek színe, stílusa, hangulata megváltozott, elveszett. Ezt mégsem lehet szörszálhasogatásnak minősíteni. Wilamowitz is megkívánja a szellem: a gondolatok, érzések hű visszaadását. „Es bleibt die Seele, aber sie wechelt den Leib” — mondja „Was ist übersetzen?” c., Cs. által is idézett értekezésében. (Reden u. Vorträge.³ 5. l.) S ha megnézzük Wil. Pindaros fordításait, azt látjuk, hogy a gondolatot, képet szerető gondolat és hűséggel adja vissza. Pl. a szép Delosra írt himnuszban (78—88. töredék) e szép sort: (ἀντε βροτοὶ Δῶλον κικλήσκουσιν.) μάκαρες δ' ἐν Ὀλύμπῳ τηλέφαντον κυανέας χθονὸς ἄστρον Wil. így fordítja: „doch vom Olympos die Götter (nennen dich) *weithin schimmernden Stern in der Bläue der Erde*”, ellentétben Csengeryvel, kinél „az égi lakók a barna föld *jénnyel teli* csillagának” nevezik. S Wil. még külön (idézett munkája 229. l.) felhívja az olvasó figyelmét a merész fantáziára, mely az istenekkel az ég messzeségéből a földet épp oly kéknek láttatja, mint aminő nekünk az ég és a kékségben aztán a kicsiny sziget, mint csillag tűnik fel. Ezt szerettem volna én is a magyar fordításban, hogy a görög fantázia friss, még a mitoszok levegőjét lehelő képei el ne tűnjének, hiszen a komoly olvasó épp az ilyeneket élvezné s ezeken szeretné meg a görög szellemet. Ha tehát én szeretném, ha a Hold, mint a sötét este nagy, teli szeme ragyogna a fordításban is, ez nem egyoldalú filológiai homlokráncolás. A III. pythói óda 73. sorát, valamint 105—6. sorát is bárki megnézheti, hogy Wil. az eredeti gondolathoz híven fordítja, — nem, mint Csengery — s így ezekhez fűzött kifogásaimmal sem vagyok rossz társaságban. (Wil. id. m. 237 és 239. l.)

A *szözszerinti* fordítást persze joggal bélyegzi meg Wil. De hogy is mondja a Csengery által idézett helyen? Id. m. 5. lapján J. G. Droysen fordításairól ezt mondja: „Auch bemerkt man leicht, dass er sich vom *Schlendrian*, das heisst hier von der *wörtlichen Treue* und von den *Versmassen der Urschrift*, um so weiter entfernt, je sicherer er des Verständnisses ist”. Tehát az eredeti versmértékhez mindenáron való ragaszkodást is megbélyegzi a „*Schlendrian*” szóval. Pár lappal odább (18. l. jegyzet) is elítéli a szözszerinti hűségnek s az eredeti versmértékeknek „hamis methodusát”. A műfordításról szóló értekezésének az a főgondolata, hogy valamely idegen versmértéket nem szabad megfontolatlanul saját nyelvünkbe áthozni, hanem a nálunk egyes műfajokra kialakult versformákat kell alkalmazni. „Pindaros” c. tanulmányában lehetetlennek mondja az ő komplikált versformáinak modern nyelvekben való utánzását, hisz még ugyanazon stófa ritmusának ismétlődését sem érzi meg a mai olvasó. (Id. m. 224. l.) Maga sem tartja meg Pindaros versmértékeit fordításaiban; a responziót is feladja, hisz ily terjedelmes stófáknál úgyse volna érezhető a mi fülünknek. (Id. m. 25. l.) A „*strenge Bindung*”-ot tehát nem az eredeti versformához való ragaszkodásra érte Wil. Hiába, a zene hijján nem érezzük s nem élvezzük e ritmusokat; mentsük és éreztessük azt, amit lehet: stílusát, képeit, gondolatait.

Csengery egyes kifogásaira térve: nem azt mondom, hogy a himnusz a költők elméje körül hull, hanem: köré. Sőt a következő sorban így fejezem ki: „Mint valami virágkoszorú, hull a himnusz a költők elméjére”. S a himnusz hullámainak ringását ἀμφιβάλλεται-nak nem: jelentéséből (hisz ez fordításomból nyilvánvaló: hull... köré), hanem hangzásából, ritmusából érzem. A gorgók panaszdala, hiába, Pindarosnál mégis csak nagy-nehezen szívárog elő ajkaik közül, nem: *visitnak* a metsző kintől. Itt is színezésbeli árnyalatokról van szó. S leíratni egész híven fordítható így: szívárog. Természetes, hogy az egy-egy szóban nyilvánuló metaforát bővebben ki lehet fejteni, de nem így: „hinteni a himnuszok áradatát”: *áradatot* nem lehet *hinteni*. Egyáltalán nem kívántam, hogy valamely mondatrészt ugyanolyan mondatrésszel fordítsunk; csak akkor sajnálom az appozíciónak külön mondatná való felbontását, ha vele a tömörségben rejlő erő, lendület elvész, vagy, ha ezáltal az értelmi összefüggés lazul meg. A szórendet is csak akkor óhajtottam volna megőrizni, ha ezzel valamit nyomatékosabban, határozottabban ki lehetett volna emelni. Mindez kiténik bírálatomból. Túlzott pátozst, felesleges díszeket Pindarosnál én nem találtam. Ami az anachronizmusokat illeti: nem bizonyos, hogy a műfordítás is anachronizmusokban él és lélezkzik. Ha Pindaros-fordítást olvasok, az ő korába szeretném visszaérezni magam s nem örülök annak, ami a kor eszméi világába, stílusába nem illik. Igazán nem akartam Csengeryt magyarságra „tanítani”. Viszont: „legénytoll pelyhe” így mégis csak: tautológia; „szemrevaló palota”: mégis csak stílustalan. S ha kevésbé ismert népies, vagy félreérthető régies kifejezéseket használ a fordító, nem csodálkoznak, ha olykor — félreértik.

Megfontolatlan ítékezés Cs. szerint, hogy az ő költői átültetése után menten prózai fordítás szükségességét hangoztatom. Nézetem szerint az lett volna bántó, ha másik költői fordítás szükségességét hangoztatnám. De kimondani azt, hogy: íme, még oly jeles műfordító, mint Csengery, sem képes a pindarosi versformákhoz ragaszkodni a gondolatok, képek, stílhűség gyakori feláldozása nélkül, tehát célravezetőbb volna egy *stílhű* (nem: szószerinti!) prózai fordítás, — igazán nem sértő és jól megfér azon meggyőződésünkkel, hogy munkája érdemes, nagy teljesítmény és hézagpótló jelentőségű irodalmunkban.

KÖVENDI DÉNES.

„Görög tragédiánk” egykorú bírálója.

Ungvárnémeti Tóth László Nárcisz című tragédiájáról irodalomtörténetírásunkban Toldy Ferenc ítélete élt, mely szerint ebben „költészsége és mély beavatottsága a görög tragédia lényegébe valódi diadalt ültet. T. i. a költő itt a címhős szép mythoszáét (az Ovid által ránk hagyott monda szerint) egészen görög formában, a lyrika alkalmazásával, s görög szellemben, az őszinte szép emberiség megillető jellemzésével, alkotta meg”.¹ Ezt a megállapítást Kerényi Károly vette revízió alá és arra az eredményre jutott, hogy „a sárospataki diák végtelenül kedves rokokó-görög álma”. Poliziano Orfeójával kell hogy egy megítélés alá essék. „A pastoráléval ölelkezik mind a két barokk tragédia — s az athéni tragédiától egyformán messze van.”² Talán érdemes tudnunk, hogy „görög tragédiánk” egyik egykorú bírálója

¹ *A magyar nemzeti irodalom története.* 1872.³ 20. l.

² *Görög tragédiánk.* EPhK. 1918. 42—51. ll.

— Kerényi az egykorúakból csak Horvát István és Kazinczy Ferenc nyilatkozatait említi — éppen a tragédia görögségét téve vita tárgyává, megítélésében már oly szempontot érvényesít, mely ma ízléstörténeti elhelyezésében lesz irányadó.

Terhes Sámuelért, kinck Ungvárnémetivel folytatott polemája, melynek során a *Nárcisz* érdekes bírálata elhangzik, nem volt idáig sem ismeretlen, de vagy csak kuriózum-oldalát hangsúlyozták — Terhes héber epigrammakkal akarja lefőzni Ungvárnémeti görög műzsáját —,³ vagy pedig durva hangja miatt ítélik el, ami az irodalmi etikát illeti, kétségkívül jogosult megbotránkozással.⁴ Császár Elemér kritika-történetében ezt a polemikát is belefoglaltak érezzük abba az általánosságban tartott praeteritióba, mellyel a kor személyeskedő polemikus irodalmát cleve kizárja a magyar irodalmi kritika történeti tárgyalásából.⁵ De kérdés, hogy nem több-e ez már annál, mint amihez jogunk van, mikor ezekben a „rút paskillusok”-ban a személyeskedő, durva hangon túl sokszor nagyobb erővel jut szóhoz a kor irodalmi tudata, mint sok higgadtabb tónusú, talán objektivebb, de mindenestre egyszersmind semmitmondóbb irodalmi híradásban? Terhes iránt Szinyei Gerzson a legméltányosabb, ki elismeri róla, hogy „nem csak tudós, de művelt ember is volt” és hogy az említett polémia „még eddig nincs eléggé méltatva”.⁶ Rákóczy Géza⁷ és Váczy János⁸ bővebben szólnak róla, anélkül azonban, hogy akár a *Nárcisz*-bírálat érdekességét, akár a polémia során felmerülő és határozott megfogalmazáshoz jutó elvi ellentéteket kiemelnék. Hogy Rákóczy ismertetése milyen felületes, arra csak egy példát: Terhes és Ungvárnémeti között az első ütközőpont a rimes verselés kérdése volt *Florian* meséinek magyar fordításával kapcsolatban; Rákóczy szerint Ungvárnémeti fordításai egyedül képviselik irodalmunkban *Florian* meséit, s még hozzáteszi, hogy Érzéki (Terhes) fordításairól tudomásunk van ugyan, de ezek nem maradtak ránk és így nincs módunkban a kettő között összehasonlítást tennünk. Pedig Terhes első röpirata függelékül, éppen az Ungvárnémetiével való összehasonlítás megkönnyítése végett, ugyanazt a hat *Florian*-mesét közli, melyet Ungvárnémeti is lefordított, nyilván a saját, rimes fordításában.⁹ — Váczy is csak a személyeskedést látja Terhes két röpiratában (*Tükröske*, 1816. *Újra amalgamozott Úveg-táblátska*, 1819), s már maga az is jellemző, hogy az elsőből mutatóba, mint az

³ V. ö. főleg *Vasárnapi Ujság* 1863: 197—198. II., hol idézve van egy „a keleti nyelvekben kitűnő tudós rabbi” kijelentése, mely szerint Terhes héber epigrammáinál „Jeremiás próféta sem tudott volna különöset írni”. Ki lehet ez a rabbi? Annyi kétségtelen, hogy maga Terhes nem tartotta ilyen sokra a maga héberségét: az egészet csak tréfának vette, hogy megmutassa, milyen kevésbé művészet holt nyelven tudós módra verselni: „*in silvam ne ligna feras*” — és hozzáteszi: „Nékem megenged az okos Világ, hogy vagy tíz darab cédrust a’ Libánusra felhurtzolék. — Más bohót játszani, más annak lenni.” ראי מוצק תנינות vagy újra amalgamozott Úveg-táblátska. Második darab. 1819. 72—73. l.

⁴ Pintér Jenő: *A magy. irod. tört.* Bessenyei György fellépésétől Kazinczy Ferenc haláláig. 1913. II. 254. l. 1. j.

⁵ *A magy. ir. kritika tört. a szabadságharcig.* 1925. 20. l.

⁶ *Irod. Közlemények.* II. 401. l.

⁷ *Ungvárnémeti Tóth László.* Sopron, 1892. 14—15. és 35—36. II.

⁸ *Kazinczy levelezése.* XV. k. 572—577. II. és XVI. k. 585—586. II.

⁹ *Tükröske.* Eggy Ficzko-poéta számára. Első darab azon esetre, ha a’ Ficzko nem szelődül. 1816. 51—56. II.

egész füzet foglalatát, a negyedik levelet közli, mely csakugyan nem tartalmaz egyebet a legdurvább személyeskedésnél. Mi elsősorban a következő, ötödik levelet, Bárdos levelét Alagihoz — a nevek szemmel láthatóan költöttek — fogjuk közelebből szemügyre venni, azzal a megjegyzéssel, hogy a polémia külső történetére Kazinczy levelzése s Váczy Jánosnak erre tett jegyzetei adják meg a szükséges felvilágosítást.

A két levél merőben különböző jellegét Terhes azzal a fikcióval jelzi, hogy a *negyedikben* Alagi tájékoztatja Bárdost U. Th. L. *személye* felől, mert Bárdos, ki éveket töltött a francia háborúban, őt csak írásából ismeri: annyit tud róla, hogy verseskötete glossariumában a derék Erzékit — ilyen néven adta ki maga Terhes ifjúkori költeményeit — támadja és ítéletet róla csak a *kezéhez jutott verskötet alapján* tud mondani. S az *ötödik* levél éppen ezt az ítéletet tartalmazza: általanosságban és külön a *Nárciszról*. Evégből *Brumoy* pátert szeretné feltámasztani halottaiból, hogy a leghivatottabb mondjon véleményt a görögnek mondott tragédiáról. *Brumoy* első kérdése az volna, hogy *tragédia-e* vagy *komédia-e* a Tóth László darabja s azután ilyenformán alakulna a beszélgetés közöttük:

„*Páter B.* Hogy hiszi az Úr, a' Nárczis dolga igaz történet-e; melly a' Tragédiában elő van adva, vagy csak régi mese?

Tóth. Igen is régi mese; mert ki hinné, hogy olyan ember volt volna valaha e' Világon, a' ki a' kútfőben meglátott maga tulajdon ábrázatába szeretett volna, 's azt valami más személynek gondolta volna, míg meg nem bolondult.

Páter B. Most már ha tud Görögül az Úr, ideig óráig Poéta Úr és ha mesének ismeri a' Nárczis' történetét, próbálja felhányini a' Görög Írókat, meg fogja látni, hogy Athéne Városában igen igen keveset, vagy talán egyetlen-egy Tragédiát sem játszottak, a' mellynek akkor mesének ismert mese lett volna a' fundamentoma, *Aristoteles* említ egyet, *Agathon* nevűt, a' ki olykor próbálta a' mesét használni a' Tragédiában; de senki sem követte: mert kétség kívül senkinek sem tetszett, mert a' Görög izlés ellen volt. — Ha hát Görög izléssel akart az Úr Tragédiát írni, nem mesén kellett volna építeni; mert azzal keveset indítunk vagy legalább is addig buzdít, míg nem tudjuk, hogy mese. Azomban a' régi Görögöknél a' jelenéseket többnyire a' chorusok foglalták el, énekelvén a' Strophákat, Epodosokat, Antistrophákat, mellyek komoly táncz' nemével voltak összekötve. De sok volna először beszélni a' Görögök Tragédia' címjeit, mellyeket az Uréban nem talállok, hanem olvassa meg az Úr *Theatre des Grecs* nevű munkámat.”

Mint látjuk, Terhes főleg két pontban állapítja meg a *Nárcisz* tökéletlenségét görög szempontból: 1. a tárgya mese; 2. hiányzanak benne a strofák, epodosok, antistrofák: ehhez a megállapításhoz az anyagot megtaláljuk *Brumoy* említett művében.¹⁰ Érdemes kiemelni, hogy a tárgy alexandrin mese-volta s a tragikus karok hiánya Kerényi beváltásában is jellemző a darabra.

Brumoy műve a francia irodalom történetében *querelle des anciens et des modernes* név alatt ismeretes irodalmi harc egyik késői

¹⁰ *Le Theatre des Grecs*, Par le R. P. *Brumoy*, de la Compagnie de Jesus. Tome premier (az egész munka 6 kötetből áll) Amsterdam, 1732. — A tragikus karok szerepéről a 102—103. és 198—199., a tragédia tárgyáról — szemben a költött tárgyat is feldolgozó komédiával — a 185—195. ll.-on szól *Brumoy*, a francia klasszicizmus drámájával téve folyton összehasonlítást.

darabja, amennyiben Brumoyt a görög tragédiával való beható foglalkozásra kifejezetten az a meggyőződés készítette, hogy az antik és modern irodalmakat összehasonlító írók szélsőséges állásfoglalásait a görög irodalom s főleg a görög dráma önálló, alapos ismeretének a hiánya okozta. A két véglet: „C'est, disent les uns, le plus haut point de perfection où l'esprit humain puisse atteindre; à entendre les autres, ce n'est au plus que l'enfance et le begayement de la Tragédie”.¹¹ Így már a Brumoyra való hivatkozás is a *querelle*-hez fűzi némileg Terhest, még szorosabban a továbbiak. Mert szerinte nem csak a *Narcisz kivitele* tökéletlen, hanem maga a görögség utánzása is teljesen elhibázott törekvés. „Hiszen a' mennyire az Ég a' földtől, annyira elhagyták már az Anglus Adisson, a' Franczia Racin, Voltér és mások a' régi görögöket.” Ki mégis őket utánozza, mintha azzal dicsekedne, „hogy ő olyan csónakot tud készíteni, a' millyen a legelső csónakos csinált”. „Én nem gyalázom, Isten őrizz! épen nem a' régi Görög írókat; mert ők méltó tiszteletben lehetnek örökre a' háládatos maradék előtt mint első feltalálók.” És idézi Voltaire-t: „On respecte Homere, mais on lit le Tasse on trouve dans lui beaucoup de beautés, qu' Homere n'a point connues.” S hármennyire Brumoy-hoz hasonlóan hangsúlyozza is teljes objektivitását a régiek megítélésében az *Úveg-táblácska* (49. l.) — „Zoilus, 's utánna Perrault nem vagyok, de ellenben Madame Dacier sem” — Brumoy-nál sokkal közelebb áll Perrault-hoz s a vele egy nézetten levőkhöz, mint Boileau álláspontjához, bár Boileau-t is sokszor idézi s talán többször megnyilatkozó Longinus-érdeklődése sem Boileau-tól független. Viszonyát a *querelle* íróihoz legjobban a machina s általában a mitológiai vonatkozások alkalmazása kérdésében való álláspontja világítja meg. Boileau *L'art poetique*-jének idevágó helye ismeretes;¹² s mint a stilus díszítőjét, a görög mitológia okkal-móddal való alkalmazását, Terhes főforrása Brumoy páter is megengedi (i. m. 201—204. ll.). De Terhes Perrault körével tart (Saint Evremond!): „Elhagyhatná már valaha a' Keresztény Világ nem csak a' Tragédiákban, de egyéb poétai Darabokban is a' sok görög 's Deák mythologiai haszontalanságokat; én ugyan testembe lelkembe megúntam. Hiszen már annyira ment a' visszaélés, hogy három négy verset sem tud némelly Poéta írni, hogy tele ne legyen Vénussal, Cupidóval, Phébussal 's a' t. Mért ne lehetne az Isten' hatalmáról beszélni szépen a' nélkül, hogy a' Cyclopsokkal Jupiter' számára mennyköveket ne kalapáltatnánk? miért kell a háromágú villás Neptunust először megharagítani 's vele a' tengert felkavartatni, hogy a' hajótörést szennyvedők inségeket leírassuk? és mért kell mai időben Narciszról írni Tragédiát, holott tele a' História számtalan keserves történetekkel.” Terhes közvetlen mesterének legtermészetesebb itt is Voltaire-t tekintenünk, kire többször hivatkozik s kit csak néhány sorral feljebb a Zaire és Alzir dicső szerzőjének nevez. De ez is csak a *querelle*-hez vezet vissza, hiszen, mint Finsler rámutat,¹³ Voltaire a XVII. század álláspontjáról ítéli meg Homerost és az antik irodalmat, s idevágó megjegyzései is a már aktualitását veszített *querelle* körébe tartoznak. A fontos az, hogy Terhesnél oly eredetiség-programmot találunk, mely egészben véve független az *Originalgenie* angol irodalmától és oly népiességet, mely független Herdertől. „Nem azt akarjuk tudni, Görög Stilisztikai gyakorlásában mennyire ment? hanem az a

¹¹ I. m. 7. l.

¹² Boileau: *L'art poetique*. III. 217. ss.

¹³ *Homer in der Neuzeit*. Leipzig u. Berlin, 1912. 240. l.

kérdés Fitzkó Ur! vallyon nagyok és szépek-é, édesek-é gondolatai munkátskáiban? ha ki kell mondani, az a' kérdés, vallyon az Ur szép Természet Anyától lett-é? Rózsafán termett-é? 's piros Pünköst napján hajnalba született-é?" (*Üvegtáblácska* 8. l.)

Terhes költői gyakorlatát Horváth János illesztette be a magyar irodalmi népiesség történetébe, azok közé az énekszerzők közé sorolva, kik régebbi magyar hagyományt követve — „Faludi nyomában, Révai körül” — Herdertől függetlenül népiesek.¹⁴ Ez az irány, úgy látszik, elméleti igazolásáért is korábbra nyúl vissza: egy érdemes képviselője mindenesetre a *querelle* fegyvertárából veszi érveit. Egy helyen valóssággal Perrault jut az eszünkbe, kinél nem hiányzott az összefüggés a *Parallèles des Anciens et des Modernes* és a tündérmesék iránti érdeklődés között.¹⁵ Ungvárnémetinek válaszolva, de, mint látni fogjuk, önkéntelenül éppen Herderrel polemizálva, azt hangoztatja Terhes, hogy a képzelő erő még ma is eleven, s bizonyítékul valami jóízű Hány János egészen népmesészerű, Petőfi János *vitézében* is hasonlóan előforduló füllentéseit idézi. „„En, gazd' uram, úgymond, a' világnak abban a szélső falujában is voltam quártélyon, a' hol a' nap letseppen.” — Meleg volt ott úgy-é katona uram, kérdé a' gazda. — Meleg bizony felele, mert egész nap nyers tehénhúst 's disznóhúst kötöztünk magunkra, 's estvére mindég megsült rajtunk, 's jó volt vatsorára. Illyen szépet soha egy görög katona sem hazudott.” (*Üvegtáblácska* 47. l.) (Más összefüggésben: „Hogy menjek édes gazdám, úgy-e mint a szél, vagy mint a gondolat? kérdé tőlem táfos paripám; csak úgy, mint a' szél, édes szolgám. Azzal repül velem, egyszer olly magasra felszökött, hogy a' fias-tyúk' farkát is megkaptam, azután egy perc alatt a' sarkon forgó arany-várban termettünk.” *Tükröcske* 39. l.)

Azt lehet mondani: népiesség ez is, de nem Herder, hanem a *querelle des anciens et des modernes* szempontjából. A népit hangz súlyozza, de nem a néphagyományban megőrzött nemzeti karakter irányt adó elvül, hanem mint a ma is eleven, teremő képzelet bizonyítékát. Herderhez Ungvárnémeti áll közelebb, amint értekezése, melyben Terhesnek is válaszol első röpiratára, világosan mutatja.¹⁶ Az emberiség fejlődését ő is az egyénéhez hasonlítja, s ebben a fejlődésben szerinte is a görögség képviseli az eleven költői képzelettel bíró gyermekkort, az igazi eredetiséget. „Ha a' folyó századból költő akarna lenni valaki, nem elég neki személyesen ifjúnak lennie, hanem az egész emberi nemzet virágzó korába is vissza kellene ifjúdnia: mert csak ott találjuk a költőségnek eleven lelkét.” A görögségben való elmerülés ezt a „vissza-ifjúdást” jelenti számára, s ebben az összefüggésben a népdal is szóba jön, félreismerhetetlenül herderi hangsúllyal. „A' Magyaroknak igen sok köz daljaik (scolia) vagynak, mellyek valóban Anacreoni kedvességet lehellenek, 's annál inkább megérdemlenék, hogy összevesszede őket valaki, mivel többnyire együgyűek (sőt a' Csereháton asszonyok, 's leányok) által szereztetnek, 's a' nemzetnek gyermekkori bélyegét legtisztábban adják elő.”^{16a}

¹⁴ A magy. ir. népiesség Faluditól Petőfig. 1927. 70—71. l.

¹⁵ V. ö. Hettner. *Literaturgesch. d. XVIII. Jhdts.* Braunschweig. 1894⁵. II. Theil: 53—57. ll.

¹⁶ A' költőnek remekpéldáiról, különösen Pindarról, 's Pindarnak *Versmértékéről*. Tud. gyűjt. 1818. VI. 54—89. ll.

^{16a} Szolgálon közlésem kiegészítésül Pukánszky Béla munkájához is: *Herder hazánkban*. Ném. Phil. Dolg. 23. Bp., 1918; bibliográfiájában — mely „lehető teljes sorozatát” kívánja adni „1848-ig mindazon érte-

Különös helyzet: Terhes Sámuel Ungvárnémetiben a humanistát támadja — a humanistát: a tudós költőt és az udvari költőt egyaránt¹⁷ —, de a *Tudományos Gyűjteményben* már Herder követője veri vissza a támadást. A fejlődést humanista-barokkból a neohumanizmus német-görögsege felé Ungvárnémeti költeményei is mutatják. Görög költeményei jogosultságát még Scaliger, Filitzky stb. példájával bizonyítja,¹⁸ *Hermine* még tipikusan barokk „Pindarisierung”.¹⁹ Utolsó költeménye. *Az istenülés dicsősége* görög hangulatát már a németiséghez kötöttnek érzi a költő is és legmértvadobb egykorú olvasói is, amint arra Kazinczy levelezésében érdekes adatokat találunk. Kazinczy, mikor kéziratban megkapja az ódát, siet németre fordítani,²⁰ majd elküldi Majláth János grófnak, ki szintén lefordítja.²¹ S jellemző, hogy maga Ungvárnémeti is Kazinczy német fordításában nagyobb megértést remél itthon is költeményének.²² S ezen az a körülmény sem sokat változtat, hogy idézett értekezésben a görögök közvetlen követését hangsúlyozza: ha modern irodalmakat követünk, csak másodkézből kapjuk a görögseget. „Jó ugyan ez is! mert a görögökhöz viszen, mint a patak a kútforráshoz, de többnyire zavarosan, úgy hogy ha p. o. Német költőket követünk, már azokban a Görög Németiséggel vegyült öszve, amit csak az tudhat megkülönböztetni, a' ki a' kútfőt maga tisztázza-ban látta.”²³

WALDAPFEL IMRE.

Beküldött könyvek. A *-gal jelzettekre visszatérünk.

Handbuch der Altertumswissenschaft, bgr. v. Iwan von Müller, neu herausgeg. v. Walter Otto, VII. Abt. 1. Teil: *Geschichte der griechischen Literatur*, 1. Teil: Die klassische Periode v. Wilhelm Schmid, I. Band: Die griech. Lit. vor der attischen Hegemonie, München, C. H. Beck, 1929, 803 l. 45 M.;

s u. a. VIII. Abt. 1. Teil: *Geschichte der römischen Literatur* v. Martin Schanz, 1. Teil: Die röm. Lit. in der Zeit der Republik. 4. Aufl. v. Carl Hosius, u. o. 1927, 654 l. 38 M.

Nagy örömről szolgál, hogy a Müller-féle kézikönyvsorozat korszerűen felrészített kötetei közül e kettőre itt is felhívhatjuk olvasóink figyelmét. Schmid irodalomtörténetének ez az első kötete többé már nem pusztán új kiadás. A Christ—Schmid-féle feldolgozások mélyre-

kezőseknek, költeményeknek, gyűjtési felhívásoknak, leveleknek és bírálatoknak, melyekben a népiesség elméletéről szó esik, tekintet nélkül arra, hogy Herder hatása alatt állnak-e vagy sem — sem Terhes Sámuel, sem Ungvárnémeti Tóth László nem fordulnak elő.

¹⁷ Ez utóbbit illetőleg v. ö. különösen *Üvegtábláska* 52. és 60. l.

¹⁸ *Ungvárnémeti Tóth László Görög versei*. Pest, 1818. XVIII. l.

¹⁹ V. ö. Wilhelm Koch: *Das Fortleben Pindars in der deutschen Literatur von den Anfängen bis Andreas Gryphius*. Euphron. 1927. 196. l. és főleg 208. l.

²⁰ *Kazinczy levelezése* (kiadja Váczy), XVII. k., 3. ll.

²¹ U. o. 45. ll.

²² U. o. 18. ll.

²³ Terhes Sámuel polémiáját Ungvárnémeti Tóth Lászlóval érdekesen egészíti ki támadása a Felső Magyar Országi Minervában (1825) a deák nyelv „igájába görbedt” iskola ellen: l. Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777—1848*. 1927. II. 326. ll. V. ö. még Terhes: *Szüroly*, Kassa, 1844. II. 73. és 93. epigramma. (*Latán nyelvtan még nem bőcsesség.* — *Deák rudimentás.*)

ható kettőssége teljesen megszűnt. Schmid a Christ-féle elavult szöveget végérvényesen félretette s a görög irodalom klasszikus korának önálló, egyöntetű történetével lepte meg a tudós világot. Az előttünk fekvő kötet nem tartalmazza még Athén klasszikusait, de máris feljogosít annak a megállapítására, hogy most, Schmidtől kapja meg a klasszika-filológia azt az irodalomtörténeti kézikönyvet, amelynek hiányát a háború óta minden szakember keservesen érzi. Végre a hatalmas, új töredékekkel oly szépen gazdagodott anyagnak színvonalas összefoglalása, olvasható formában, finom ízléssel, józan ítélettel megírva. Végre a roppantul megnövekedett tudományos irodalom megbízható összeállítása, kielégítő utalások kapcsán. Állítani lehet, hogy a görög irodalomtörténet újabb feldolgozói közül egyik sem tett tanúságot olyan kimerítő tudásról, összefoglaló erőről és kifejezőképességről, mint Schmid. Természetesen, akinek a görög irodalomhoz megvan a saját személyes kapcsolata, árnyalatokban eltérhet tőle, s épp ennek a korszaknak azok az ismerői, akik az archaikus művészetnek ma oly frissen kibontakozó pompájával látják egy synopsisban az irodalmat is, úgy érezhetik, hogy ez az irodalomtörténet sokszor kárára pusztán könyvtári és íróasztali munka gyümölcse. De mindenki, akinek görög irodalomtörténettel dolga van, hálás lehet azért a biztonsági érzésért, amelyet ez az elsőrangú kötet a szakirodalmi ismereteknek ma elérhető teljességével nyújt.

Nem egészen így áll a dolog a Schanz-féle irodalomtörténet Hosiustéle átdolgozásával. Ebbe a kitűnő munkába most került csak belé bizonyos kettősség, de rögtön hozzátehetjük: egyelőre még nem a tudomány kárára. Előre látható azonban, hogy az érintetlenül hagyott régi szöveg hamarabb fog elvülni, mint a teljesen új fogalmazással történt volna. Sajnáljuk azt is, hogy az eredeti munka felfrissítésével a rövidítés szempontját is egyenesítén kellett a feldolgozóknak. Az előszóban közölt adatok szerint az utolsó kiadás megjelenése óta, kb. 15 év alatt 4000 új kiadás és dolgozat jelent meg a kötetben felölelt területen. Ezeknek teret adni a régibb irodalom jelentékenyebb törlése nélkül e szűkebb formában nem volt lehetséges. A kutató tehát a régibb Schanz-kötetek figyelembevételétől ezután sem tekinthet el. Az új kiadás természetes előnyeire emellett fölösleges külön rámutatni. Ezek közé tartozik az is, hogy ez a 650 lapos kötet könnyebben megszerezhető az előbbi, összesen 900 lapos, két félkötetnél, s így az új kiadás bizonyos tekintetben közeledett az igazi kézikönyv ideáljához. Reméljük, hogy ezt a minden klasszikus filológus számára nélkülözhetetlen munkát nálunk legalább a tanári könyvtárak megszerzik.

k. k.

ΠΑΝΘΕΙΟΝ. Religiöse Texte des Griechentums. In Verb. mit Gerhard Kittel und Otto Weinreich, herausgeg. v. Hermann Kleinknecht. Stuttgart, Kohlhammer, 1929, 8-r. 115 l.

Ez a csinos és olcsó kis kötet egyetemi szövegkönyv teológusok számára, de természetesen melegen ajánlható minden görögül tudósnak, vagy tanulóknak, aki a görög vallás iránt érdeklődik. A nemrég megjelent Nilsson-féle gyűjtemény (Bertholet, *Religionsgeschichtliches Lesebuch* 4. füzet, l. közlönyünkben 51, 1927, 76. l.) gazdagabb, de csak fordításokat nyújt, s így annak, aki az eredeti aromáját akarja élvezni, a nem mindig könnyen hozzáférhető kiadások után való keresgélés fáradtsága nélkül, ez az új szemelvény jobb szolgálatot tesz. 101 érdekes és jellemző szöveget tartalmaz, homerosi helyektől elkezdve császárkori papyrusokig, s ez ismét előnye Nilsson kiszemelésével szemben, aki a későkori vallásosság emlékeit nem közli. Kleinknecht kiszemelése friss, ügyes és sokoldalú. Kiterjeszkedik a kultusszal és az istenekkel közvetlenebb vonatkozásban álló szövegeken kívül olyanokra is, amelyek

az egyes korszakok vallásos érzületére anélkül is jellemzők, hogy bennük vallásról szó esnék. Filozófia, népvallás, synkretizmus, gnosz és varázslat egyaránt szerepel benne. A gyűjtemény érdekes fordítási gyakorlatokul kezdők számára épp úgy alkalmas, mint azoknak, akik görögnyelvi ismereteiket felfrissíteni kívánják. k. k

Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. 2., völlig neubearbeitete Aufl. herausgeg. von H. Gunkel u. L. Zscharnak. I—IV. Tübingen, I. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1927—30.

E fontos, filológus számára is nagy segítséget jelentő kézikönyv legújabb folytatásos füzetének érdekesebb cikkei: *Liebe* (Clemen, Seeger, Lüttert); *Liturgie* (Mensching, Lietmann); *Luther* (Blanke); *Macht* (Söderblom); *Märchen* (Baumgartner); *Magie* (Bertholet); *Magyaren* (Szimonidesz); *Mandäer* (Bauer); *Manichäismus* (Schaecker); *Mantik* (Clemen); *Mensch* (Beth, Bertholet, Bertram); *Menschenopfer* (Pfister, Eissfeldt); *Mexikanische Religion* (Preuss); *Mischna, Talmud u. Midrasch* (Elbogen); *Mithras* (Stier); *Mitleid* (Winternitz); *Mönchtum* (Bertholet); *Mond* (Rühle); *Monotheismus u. Polytheismus* (Petazzoni); *Mose* (Gunkel); *Muhammed* (Schaecker); *Musik u. Gesang* (Bertholet); *Mysterien, Mystik* (Leisegang, Brack, Bultmann s. mások).

Lane Cooper: A concordance of Boethius. (The five theological tractates and the Consolation of Philosophy.) Published by The Mediaeval Academy of America. Cambridge, Massachusetts. 1928. 8°, XII + 467 l. \$ 5.00.

The Mediaeval Academy of America — mint nevéből is következtethető — középkori keresztény írók művei felé fordul érdeklődéssel. Adatai feljegyzésre méltóak: alapítási éve 1925 (Cambridge). Tagjainak száma nyolcszáz, kik lehetnek rendes, pártoló vagy élethosszigan megválasztott tiszteletbeli tagok. Elnöke Edward Kennard Rand, a Harvard-egyetemen a latin nyelv és irodalom professzora. Hivatalos folyóiratai: *Speculum*, a *Journal of Mediaeval Studies* és *The Bulletin of Mediaeval Studies in the United States of America*. — A társaság legújabbban azzal terelte magára a figyelmet, hogy Lane Coopernek egy Boethius-szal, a Kr. u. V. századi vértanú íróval foglalkozó munkáját közzétette.

Lane Cooper nem kis feladatra vállalkozott akkor, amikor azt tűzte ki célul, hogy *Boethius teológiai iratainak*¹ és „*De consolazione philosophiae*” című munkájának szókincsét rendszeresen egybeveti. Maga vallja be könyvének előszavában, hogy csak „devoting innumerable hours to the examination of proofs” oldhatta meg feladatát. Nehéz munkájában viszont nem egy segítőtárs (és társnő) osztozott. Cooper módszere nem úttörő; hasonló munka már nem egy látott napvilágot. Elég utalnunk a Carnegie Institution of Washington (1916) kiadásában megjelent munkára: *A Concordance to the Works of Horace*. Hasonló munka továbbá: *A Concordance of the Latin, Greek, and Italian Poems of John Milton* (Max Niemeyer, Halle, 1923). Számos helyen tett kísérletünk arra a meggyőződésre vezetett, hogy Cooper alapos munkát végzett. Adatai, utalásai a legmesszebbmenőleg pontosak. Minden szó mellett pontos idézettel adja annak előfordulási helyeit. Például:

numen. licet... Numen Arcadis alitis Obsitum miserans ducem... soluerit. C[onsolatio] 4, M[etrum] 3, 18.

¹ *De Trinitate. Utrum Pater et Filius. Quomodo substantiae bonae sint. De fide catholica. Contra Eutychen et Nestorium.*

Természetesen, ha valaki R. Peiper (Teubner, 1871) szövege alapján ellenőrizi az adatok pontosságát, a hibás utalások egész sorozatát fedezné fel a számozásban. A szerző alapszövege azonban a már elfogadottabb: Rand, Boethius; the Theological Tractates; ... the Consolation of Philosophy (London and New-York, 1918). Nehol azonban az értelem teljessége pontosabb idézetet kíván. Például:

Zenonis. nec Zenonis tormenta quoniam sunt peregrina nouisti...

C[onsolatio] I, P[rosa] 3. 32.

Quod si vezeti be a mondatot, mely a tagadás többszörös megismétlődése folytán ide is tartozik.

abest. abest pluralitas; ubi abest pluralitas, adest unitas.

[De] Trin[itate] 5, 53.

A mondatnak így nincs értelme; ponttól kellett volna idéznie: *Differentiae uero ubi absunt, abest pluralitas; ubi abest pluralitas, adest unitas.* — Teljesen felesleges továbbá egyes szavak mondatrészek szerinti csoportosítása. Különben elvész az, amit Cooper végeredményben kutat, t. i. a szavak egyezése (concordance).

Ennek ellenére Lane Cooper nem végzett hiábavaló munkát. Bár a szavaknak csak viszonylagos értelme kapható meg nála, könyve mégis felér egy Boethius-szótárral. Mindenesetre még az Újvilágban is kellett bizonyos aszkézis ilyen — kétségkívül hasznos — munka létrehozásához; a vaskos kötet elsőrangú kiállítása azonban Amerikára vall.

(Budapest.)

Nagy Ferenc.

Muzsnai László: *A lélek rejtelmes világa*. Bp., 124 lap. 2 pengő. A szerző kiadása. A szerző négy éven át külföldön végezte tanulmányait, a princetoni főiskolán szerezte magisteri, a montreali doktori képesítését. Ezen vizsgákra készültek a jelen könyvében közzétett tanulmányok, melyek egységes, kerek, zárt rendszert alkotnak. Az értekezések a spirituális filozófia és pszichológia irodalmát és irányát dolgozzák fel, főleg a tudatalatti szerepét ismertetik az össz lelki életben, ismeretelméleti, elmefejlődéstan és valláslélektani vonatkozásaiban. Az ismeretelméleti részben kimutatja, hogy az öntudatos lélek életét ki kell bővíteni a tudatalattival, amely érzelmi, értelmi, akarati szempontból egyaránt döntő jelentőségű, főleg a lelki érzékszervek, az intuíció, a libidó, a szuggesztió révén. A tudattalan nemcsak tárgyilag gazdagítja a tudatot, de formájához és értékéhez is hozzájárul. Bár Brandenstein Béla báró fejtegetése és fogalmazása a teljes tudatról szerencsésebb és filozófikusabb, Muzsnai ismertetései és elemzései is figyelemre méltóak. A könyv második része a mentális evolúció, az elme fejlődésének történeti adatait adja elő, az intuíció, a libidó és a szuggesztió magyarázatát is beleszöve, azonban nem eléggé világosan és meggyőzően. Itt tárgyalja a gyermeki elme fejlődését, különösen a tudattalan szerepét a tudatos lelki élet kialakulásában. Az intellektuális elemek mellett rámutat a tudattalan érzelmi és akarati elemeinek jelentőségére és szerepére, amikor a személyt gazdagabbá, teljesebbé és értékesebbé teszik, mert megtöltik tárggyal, lendülettel, értékkel. A harmadik rész valláslélektani problémákkal foglalkozik, megvizsgálja és megállapítja a tudattalan szerepét a vallásos élményben, sokszor a tudomány határain mozogva, sőt azokat át is lépve. Ezen fejtegetéseiben főleg a protestantizmus lélektanára vonatkozó részletek érdekesek és tanulságosak.

A könyv komoly tanulmányokról, szakmai tehetségről, meglepő elemző, bíráló és alkotó erőről tanuskodik. Néha ugyan túlságosan leegyszerűsíti a problémákat, az anyagot nem meríti ki, sőt sok új eredményre sem jut, azonban a felvetett fontos és korszerű problémát

alaposan, összefoglalóan és elmeéllel rendszeresen feldolgozza és így a filológusoknak is útbaigazításul szolgálhat az irodalmi művek keletkezésénél és hatásánál közreműködő tudattalan elemek és összefüggések, formák és értékek vizsgálatánál és fejtegetésénél.

B. M.

Dénes Tibor: *A költői lélektan kísérlete*. Pécs, 1929. Haladás részvénytársaság.

Már az értekezés terjedelme is bizalmatlanná teszi az olvasót (16 oldal!), annak pedig, aki végigolvassa, az az érzése támad, hogy kár ezért a tizenhat oldalért is. A legnagyobb félreértést a végére hagyjuk, egyelőre néhány jellemzően naív kijelentést lássunk. „Ki a költő?” Ez a probléma foglalkoztatja a szerzőt. „Kétségtelen, hogy a költészet, mint tárgy, a művészet egyik ága. A költő mégis több a művésznél.” A vége felé pedig: „A költőiség többlete a művésszel szemben az örök ifjúság, a tragikusság...” stb. Szerinte a költő az ösztönök embere és hihetetlen sokat köszönhet a természetnek. Felveti az alkotás folyamatainak problémáját, amelyre sokan szeretnének feleletet nyerni és hivatkozik Baudelaire-re, mint aki ezt a problémát eddig a legvilágossabban oldotta meg. (!) Az értekezés, mint tudományos munka, nem jöhet számításba. Ha a szerző ismerte volna az újabb szellemtörténeti és esztétikai törekvések óriási irodalmának legalább csekély részét, nem írta volna meg fejtegetését, vagy egész másképen. A befejezés következő sorait azonban feltétlenül elhagyta volna: „Az irodalomtörténetírás a positivizmus hanyatlásával új fejezethez ért. E kísérlet éppen azért útmutatás szeretne lenni.” Sajnos, néhány évtizeddel elkészt. A németek, akikről nem akart tudomást venni, megelőzték.

Krampol M.

M. Havenstein: *Thomas Mann. Der Dichter und Schriftsteller*. Berlin, Wiegandt und Grieben, 1927. Nagy 8°. VII+357 l. Vászonzk. 14 M, félbörk. 18 M.

A ma élő írókról írott könyveket a szakember általában bizonyos tartózkodással veszi kezébe, mert nagyrésztben egyoldalú pártvéleményt kap bennük. Ritkaság, hogy olyan alapos, részletes és mindvégig tárgyilagos művel találkozunk ezen a téren, mint Havensteiné. Sem túl nem becsüli Thomas Mannt és egyes alkotásait, sem nem gáncsolja őket igazságtalan módon. Igazi hozzáértéssel és odaadással mutatja ki a szépségeket, de őszintén tárja föl a hibákat is. Olyan általánosan megcsodált alkotással, mint a „*Tod in Venedig*” bátran szembe száll, mert jól megokolt különvéleménye van értékelését illetőleg, viszont más kevésbé elismert műért lándzsát tör. A közönségnek s az irodalomtörténésznek is segítségére jön olyan komplikált műalkotás szerencsés elemzésével, mint amilyen a „*Zauberberg*”, de bizonyára az írónak magának is szolgálatot tett azzal, hogy jóakarattal, finom érzékekkel s megvesztegethetetlen őszinteséggel vizsgálta végig írásait és igyekezett megállapítani, hogy milyen fejlődésen ment és megy át. Th. Mannra nézve általában kedvező ez az ítélet: jelentőségét mindenképp elismeri s fejlődési lehetőségeit egyáltalán nem tartja kimerítettnek. Minden komoly alapossága mellett érdekesen, jól megírt könyv s a nagy íróval való foglalkozásba ügyesen vezeti be a laikust is.

—ó—s.

Literaturwissenschaftliches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft. Hg. von Günther Müller. IV. Barock. Freiburg i. Breisgau, Herder, 1929. Nagy 8°. 171 l. Füzve 7 M.

Ennek az évkönyvnek előző köteteiről folyóiratunk megemlékezett. Már azokban is bizonyos szerepet játszott a barokk, amely különben is közel áll a délnémet katolikus irodalomtörténeti körökhöz. Ebben az új kötetben elsősorban a kiadónak a barokk-regényről írt nagyobb tanulmánya ragadhatja meg figyelmünket. Teljesen igaza van, mikor azt állítja, hogy a jó egy évtizede megélénkült barokk-kutatás éppen ezt a nagyon jelentős területet hagyta meglehetősen figyelmen kívül, ami persze nem csoda, ha számba vesszük, mennyi és milyen terjedelmes alkotásba kell magát a kutatónak beleolvasnia, míg érdemleges megállapításokig juthat. Nagyon figyelemreméltó cikkek még H. Hatzfeld értekezése a francia vallásos klasszikus lírának barokk stílusáról, J. B. Schoemann tanulmánya Angelus Silesius ú. n. barokk misztikájáról, M. Mostert fejtegetése Grimmelshausen vallásáról stb. A speciálisan délnémet barokknak meg rokokónak van szentelve A. Dörner cikke Déltirol régi nagyheti és úrnapi játékaikról. A könyvészeti részt tanulságosan folytatja R. Häne összeállítása a latin drámáról (Stiftsbibliothek Einsiedeln). Egyáltalán roppantul fontossá kezd válni ez az évkönyv, melynek minden újabb kötete csak növeli azt a jó benyomást, melyet már az elsők tettek.

K. J.

Német—magyar tudományos hét Budapesten. 1929 október 1-től 7-ig Budapesten jártak a boroszlói egyetem tanárai, akik az érdekesebbnél-érdekesebb előadások egész sorát tartották a Pázmány egyetemen, de azon kívül is. A filológusokat közelebből érdeklők közül ide iktatjuk mindenekelőtt a kis csoport vezetőjének, Kornemann Ernőnek előadását: „Doppelprinzipat und Rechtsteilungsgedanke im Imperium Romanum“. Nagy megjelenítő erővel fejtegette K. azt a tételét, hogy a „két uralkodó“ eszméje Augustustól kezdve az egész császárkoron végigvonul. Mellette főként Merker Pál tűnt ki kitűnő előadókészségével. Ő az irodalomtört. módszereiről és a legújabb német drámáról beszélt egy előadásban. Siebs Tivadar a költemény keletkezését tárgyalta. Neubert Frigyes a francia drámáról, Grünenthal Ottó a szláv nyelvészetről, Diels Pál a száz év előtti orosz és német irodalomról értekezett. A görög mondakutatás módszerét Malten Ludolf világította meg mintaszerűen a Philemon és Baucis történetének példáján. Sok más szakbavágó értékes előadás egészítette ki ezt a sort, úgyhogy az egész vállalkozás nagyon eredményesnek és tanulságosnak mondható, amiért megismétlését kívánatosnak tarthatjuk.

VARIA.

	Lap
Aurel Stein Ehrenmitglied	65
Griechische Gelehrte Ehrenmitglieder.	65
Csengery—Kövendi: Zur Frage der ung. Pindaros-Übersetzung.	66
E. Waldapfel: Der einstige Kritiker unserer griech. Tragödie.	70
Eingesandte Bücher.....	75
Deutsch-ungarische Gelertenwoche in Budapest	80

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg.
 Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk,
 egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz,
dr. Császár Ernőhöz (VI. Felső erdősor 1.) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő.
 Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an
 Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI. Felső erdősor 1.) zu richten.
Der deutsche Auszug wird dem letzten Heft des Jg.-s 1930 beigelegt werden.

UNGARISCHE JAHRBÜCHER

Begründet von **ROBERT GRAGGER**
 Herausgegeben von **JULIUS v. FARKAS**

1930: X. Bd. 24 Mark.

Walter de Gruyter u. Co. Berlin

1. Erdélyi Lajos dr.:

Magyar Nyelvi Tanulmányok.

I—II. Budapest 1926—1929. Közérdekű dolgozatok a mondat- és magyar nyelvjárásról, s utóbbinak a magyar történelem és irodalomtörténet körében való alkalmazásáról. I. kötet a Gyulafehérvári Sorok fénykép-művel. II. kötet a Halotti Beszéd nyelvjárása térképével. Egy-egy kötet ára 7 pengő. (Kapható a szerzőnél, Budapest, I. kerület, Győri-út 14, vagy Kókai Lajos könyvkereskedésében, Budapest IV. ker., Kamermayer Károly-utca 3. szám.)

2. Erdélyi Lajos dr.:

A régi magyar irodalom történetéhez a nyelvjárások alapján.

I. Budapest 1929. A Halotti Beszéd nyelvjárása térképével. Ára: 1 pengő 80 fillér. (Kapható a szerzőnél vagy Kókai Lajos könyvkereskedésében.)

Hivatalos nyugtázás.

1929 okt. 1—1930 febr. 12. (Tévedések fenntartásával.)

A) Adományok: Balogh József (3—), Bittenbinder M. (4—), **Eckhardt S.** (47—), Fray J. (350), Heinlein I. (5—), **Kerényi Erzsébet** (150), **Kerényi Károly** (15—), Koszó J. (45—), L. M. (150), Morayesik Gy. (24—), Szigetvári I. (2—), Techert M. (2850), Waldapfel József (1125).

B) Tagsági díjak, 1925: Elek O., F. Neisser Irén, Halász D., Irsik J., Kövendi D., Lovas E., Vézner K., Zibolen E. — **1926:** Csengeri J., Elek O. (2—), F. Neisser Irén, Halász D., Irsik J., Körös E., Kövendi D., Lovas E., Polgár A., Radványi S. (1—), Schröder I., Solymossy S., Vézner K., Zibolen E. — **1927:** Bogsch Gyuláné, Csengeri J., F. Neisser Irén, Halász D., Hanvai Ilona, Körös E., Kövendi D., Lengyel M., Lovas E., Obendorf K., Polgár A., Pruzsinszky J., Schröder I. (3—), Solymossy S., Szegő A., Szilágyi S., Techert Margit, Vézner K., Zibolen E. — **1928:** Alföldi A., Balogh E., Bán A., Bogsch Gyuláné, Bokros B., Csengeri J., Eckhardt S., F. Neisser Irén, Friedreich E., Halász D., Hanvai Ilona, Herczeg Á. (1—), Horváth E. (1—), Kispárti J., Kiss Aladár, Körös E., Kövendi D., Lengyel M., Lovas E., Mahler E., Mayer M. (3—), Melich J. (4—), Obendorf K., Polgár A., Pruzsinszky J., Reményi-Schneller L., Solymossy S., Szegő A., Székely Simon, Szilágyi S., Techert Margit, Tóth András, Vass Klára, Vayer L. (4—), Vézner K., Zellhofer J., Zibolen E. — **1929:** Alföldi A., Almásy I., Angyal D., Balogh E., Bán A., Bärca L. (2—), Bärca G., Birkás G., Bittenbinder M. (1—), Blau L., Bleyer J., Bogsch Gyuláné, Bokros B., Böhm D., Buday M., Czeke Marianne, Eckhardt S., Erdélyi L. (3—), Faragó J., Friedreich E., Frinl A., Heller B., Herczeg Á. (4—), Horváth Endre, Jándi B., Kartal Emilné, Kispárti J., Kiss Aladár, Lengyel M., Lovas E., Mahler E., Málly F., Málnay M., M. Poll Katalin, Máthé E. (350), Mayer M., Melich J. (1—), Mező F., Muráti Fr. (150), Nagy F., Német Károly, Országh L., Perényi J., Pruzsinszky J., Reményi-Schneller L., Solymossy S., Szabó Miklós, Szegő A. (1—), Székely Simon, Szilágyi S., Sziunyei Ferenc, Techert Margit, Tóth A. (124), Travnik J., Tremi L., Várdai B. (3—), Vézner K., Waldapfel József, Weisz M. — **1930:** Alföldi A., Bärca G. (250), Bittenbinder M., Bokros B. (1—), Czeke Marianne, Eckhardt S., Fray J., Friedreich E., Häckel E., Heinlein I., Koszó J., M. Poll Katalin (250), Máthé E. (150), Nagy F. (325), Niszler T., Országh L. (450), Pais D. (4—), Petrich B. (3—), Pickel Ch., Szidarovszky J., Szigetvári I., Techert Margit, Timár Kálmán (2—), Tolnai V., Várdai B. (2—), Wagner József, Waldapfel József, Zsigmond F. — **1931:** Friedreich E., Niszler T.

C) Előfizetések, 1926: *Gyulai* r. k. reálg., *Soproni*-bencés gimn. — **1927:** *Bpesti Bolyai*-reálisk., Ref. gimn., *Egri Dobó*-reálisk., *Gyulai* r. k. reálg., *Jászapáti* kir. kath. reálg. — **1928:** *Bpesti* Angolkisasszonyok tanárk. int., *Bolyai*-reálisk., Ref. gimn., *Debreceni* leányg., *Egri Dobó*-reálisk., *Gyulai* r. k. reálg. — **1929:** *Bpesti* Angolkisasszonyok tanárk. int., *Bolyai*-reálisk., Ciszt. r. tanárképző, Kegyesr. gimn., *Csurgói* ref. reálg., *Debreceni* leányg., Ref. gimn. (3—), *Egri Dobó*-reálisk., *Gyulai* r. k. reálgimn., *Jászapáti* kir. kath. reálg., *Kisvárdai* Bessenyei-reálg., *Mezőkövesdi* Sz. László-reálg., *Nagykanizsai* r. k. reálg., *Nagykőrösi* Arany János-gimn., *Pápai* bencés reálg., *Szeghalmi* Péter András-reálg., *Székesfehérvári* Ybl-reálisk. — **1930:** *Békéscsabai* Rudolf-reálg., *Bpesti* Angolkisasszonyok tanárk. int., Boeskey-reálisk. nev.-int., Ciszt. r. tanárképző, Főv. pedagógiai ktár, Képviseelőház ktára, Kölcsey-reálg., Kunstädter-iroda, Mária Terézia-llé., Városi nyilv. ktár, *Ceglédi* Kosuth-reálg., *Debreceni* Csáthy-féle könyvker., „Méliusz”-könyvker., Ref. gimn. (2—), *Győri* áll. leányg., *Jászberényi* József nádor-reálg., *Karcagi* ref. reálg., *Kisvárdai* Bessenyei-reálg., *Mezőtúri* ref. gimn., *Miskolci* Hunfalvy-reálisk., *Nagykállói* Szabolcs vezér-reálg., *Pesterzsébeti* Kosuth-reálg., *Szarvasi* ág. h. ev. gimn., *Szegedi* Nemz. Sajtóvállalat, *Székesfehérvári* Ybl-reálisk. (4—), *Szolnoki* Versegly-reálg., *Újpesti* Kánizsay D.-llé. — **1931:** *Mezőtúri* ref. reálg.

Budapest, 1930 febr. 13-án.

Császár Ernő pénztáros
VI. Felsőerdősor 1.

1930. ÁPR.—JUN.

LIV. ÉVFOLYAM.

IV—VI. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1930.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

Az **Egyetemes Philológiai Közlönybe** szánt *class. philológiai* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Zsigmond-utca 8), a *modern philológiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendőek. Főolvasások az első titkárnál, **Vayer Lajosnál** (IX, Bakáts-tér 7) jelentendőek be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. Zsigmond-utca 8. (altphilologischer Teil) und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Alföldi András</i> : A gót mozgalom és Dácia feladása III.	81
<i>Remete Lucia</i> : A tragikum forrása Thomas Hardy regényeiben	95

HAZAI IRODALOM.

Módi Mihály: Kallimachos első hymnusa. <i>Kerényi K.</i>	111
Horváth J.: A középkori magyar vers ritmusa. — Császár E.: U. a. <i>Bittenbinder Miklós</i>	115
Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. <i>Bittenbinder Miklós</i>	117
Szegzárdy József: Babits M. Iphigenia-fordítása. <i>Krampol Miklós</i>	118
Máté Károly: Sajtó és tudomány. <i>Krampol Miklós</i>	118
Válasz Szücs Szomor Lajosnak. <i>Nagy M.—Péter Z.</i>	119
Németh Antal: A színjátszás esztétikájának vázlata. <i>Nyitrai Nagy László</i>	122
Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. <i>Nyitrai Nagy László</i>	122

KÜLFÖLDI IRODALOM.

<i>Techert Margit</i> : Újabb vita iráni vallásos elemeknek a hellenizmus gondolat-körében való szerepéről	123
G. Cohen: Le Théâtre en France au Moyen-age. <i>K.</i>	126
E. Egli: Schiller et le romantisme français. <i>H. G.</i>	127
E. Wechssler: Esprit und Geist. <i>Koszó János</i>	128
B. Crémieux: Panorama de la littérature italienne contemporaine. <i>B-a. M.</i>	129
Fritz Klatt: Die geistige Wendung des Maschinenzeitalters. <i>Ny. Nagy László</i>	130
A Budapesti Philológiai Társaság LV. rendes közgyűlése.	131

VEGYES.

<i>Kristóf György</i> : B. Eötvös J. levele s Finály H. tudósítása Mommsen kolozsvári tanulmányútjáról	135
Bongos Goldene Klassiker-Bibliothek. <i>K.</i>	137
Helios Klassiker	139
Középiskolai tankönyv a barokk szellemről. <i>Nyitrai Nagy László</i>	141
Beküldött könyvek. Előadások	143

INHALT

ABHANDLUNGEN.

	Seite
<i>A. Alföldi</i> : Die Gotenbewegung und die Preisgabe Daciens III.	81
<i>L. Remete</i> : Die Quelle der Tragik in Th. Hardy's Romanen	95

BUCHBESPRECHUNGEN.

Vaterländische Literatur	111
Ausländische Literatur	123

A GÓT MOZGALOM ÉS DÁCIA FELADÁSA.

II.

2. Ha az a tényállás, melynek keretében Dácia elveszett az imperium számára, (amint remélem) élesebben domborodik ki fejtegetéseinkből, mint ahogy eddig tudták, és ha maga a tartomány halódása és vége is tisztábban áll most előttünk, akkor azt a sokat marcangolt problémát is tisztábban kell látnunk, hogy maradhatott-e e katasztrófa után is gyökere Erdélyben a romanizmusnak. Miután láttuk, hogy Aurelianus milyen nagyszabású expedíció keretében szedte össze és vitte el az ottani polgáriasult elemeket, melyek a katonai — s vele biztosan a közigazgatási — államszervezet fokozatos leépítése és sok-sok barbár rablótámadás után még ott lézengtek a már rég hadi erőterepnek hagyott tartományban, a válasznak szerintem tagadónak kell lennie. De mivel a mai kutató-generációban is vannak, — a régiektől és a román nép keletkezési helyének vitái irodalmától eltekintve,¹¹⁸ — a későbbi császárkornak kitűnő ismerői, akik erre a kérdésre igennel szeretnének válaszolni,¹¹⁹ indokolt, hogy az ellenkező álláspontot újra részletesebben kifejtsük.

A római kontinuitás problémáját világosabban látjuk, mióta

¹¹⁸ Ezek bibliográfiáját lásd a 63. l. 187. sz. jegyzetben.

¹¹⁹ Így Rappaport (*id. m.* 100. l.), aki így ír: „Die alte dacische Bevölkerung war im Lande zurückgeblieben; sie hatte im Laufe der Zeit die lateinische Sprache erlernt, aus ihr sind die heutigen Rumänen hervorgegangen.“ Vagy L. Homo, aki (*id. m.* 316. és k. l.) szerint maradt Dáciában „un grand nombre d'anciens habitants, qui vivaient en bon accord avec les Goths et n'avaient aucun intérêt à abandonner la province.“ E nézet felé hajlik Groag is (*PWRE* V 1379) és határozottan állást foglal mellette Patsch (*Id. m.* 215. l.): „Die römischen Banater, insbesondere die ländliche Bevölkerung, aber auch Handwerker und Kaufleute der grösseren Orte, die schon früher geschäftliche Verbindungen mit den Nachbarn unterhalten haben werden, konnten hoffen, unter jazygischer Herrschaft unbehelligter zu leben, wie unter dem letzten römischen, als die Jazygen den fremden Besitz, um seinen Ruin unbekümmert, plünderten.“ Hitt a román kontinuitásban J. B. Bury is, *Scottish Rev.* XXIX. 30. és kk. ll.; *Engl. Hist. Rev.* XII, 330. és kk. ll.; (cf. N. H. Baynes, *A Bibliography of the work of J. B. B.* (1929), 68. l. — Teljes felsorolásra nem tartok igényt, csak néhány komoly szakembernek a magaméval ellenkező álláspontját tartottam szükségesnek kiemelni.

ezt A. Dopsch híres munkájában¹²⁰ nagyvonalú történeti perspektívába állította és az őt követő, vagy vele szembehelyezkedő részletkutatás a speciális esetekből mutatkozó tanulságokat mindinkább kidomborítja. A haladás itt kettős: míg egyrészt világos, hogy nagy világtörténelmi korszakok között nem szabad külsőleges bevágásokkal újtát állni a történelmi fejlődés nyomkövetésének, úgy másrészt ugyanolyan visszaesés volna ezen organikus szemlélettől a régi mechanikus felfogás felé, ha az antik kultúrvilág és a helyébe lépő új népek szerves érintkezéseit valamelyik nyugati román nép kialakulásának szemüvegén át mindenütt egyformán és egyforma erővel a mai napig hatónak vélnénk. Pedig ez az ahisztórikus egykaptafára húzás éppen Dáciára nézve virágzik, nem tekintve azt, amit utóbb p. o. H. v. Voltelini¹²¹ fejtett ki: „Die Wirkungen der Völkerwanderung für den Fortbestand römischen Lebens sind sehr verschiedene gewesen, verschieden im langobardischen Italien und im westgotischen Spanien, im westfränkischen Gallien und am Rhein, in Rätien, Noricum und Pannonien, in Illyrien und Dalmatien, verschieden wieder in Rätia prima und secunda, in Noricum ripense und mediterraneum, ja verschieden in ein und demselben Lande, in Österreich ob und unter der Enns. Das hing von den besonderen Umständen ab, unter denen die feindliche Besetzung erfolgte, von dem Stamme und vor allem von dem Volke, das sie vornahm.“ Sőt, még erősebben is lehet hangsúlyozni az egyes országok esetei közt levő nagy különbséget: aszerint, hogy valamely tartomány éppen a népek romboló támadásának egyik főirányába esett-e, vagy pedig ellenkezőleg alig bántották az illető vidéket a viharok, azután hogy egyetlen nép, vagy a néphullámok özöne söpört-e valahol végig, hogy a régi lakosság mily népes és milyen ellenálló erejű volt, hogy milyen anthropogeográfiai környezet hatókörében s mikor történt a bevándorlás. Erőszakosan alkalmazott analógiák helyett tehát az a kötelességünk, hogy Dácia speciális esetét igyekezzünk a kontinuitás kérdésének általános keretébe beilleszteni.

1. Aki Dácia elvesztését azzal fogja egy kalap alá, hogy az V—VII. században hogyan kerítették hatalmukba germán törzsek a romanizált nyugat provinciáit,¹²² azt felejtí el elsősorban,

¹²⁰ *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen.* 2. Bde, 2. Aufl. 1923—1924.

¹²¹ *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien* I (1920), 10—11. II.

¹²² Mint ezt Julius Jung teszi (*Die roman. Landschaften etc.* 404. l., *Römer u. Romanen in den Donauländern*², 177 l. és utána mások; így utoljára C. Diclescu, *Die Gepiden* I., bevez. V. l. és 168, 171. ll. (l. hozzá bírálatomat, *Rev. des Études hongr.* (IV, 1926) 187. és kk. ll., továbbá Melich, u. ott.) N. Jorga, *Revue historique du Sud-Est Européen* I (1924), 39, 53. és kk. ll.

hogy míg a hunn rohammal meginduló általános germán okkupáció korában nincs többé római ország a Nyugaton, ahol a romanizált népség nyugton lehetne s így nem vándorol ki, hanem a hazai rögnél pusztul el vagy olvad lassan össze a hódítókkal: addig a harmadik század derekán csak az előretolt hídfő veszett el, a dunai limes még állott csonkítatlanul, még ott volt az óriás birodalom és ha a dunai tartományokban meg is rendült néhány évtizedre a civilizáció életmenete, az impérium roppant testében minden belháború, pestis és pénzügyi csőd ellenére ott lüktetett még a kolosszális jogállam vérkeringése, — ki gondolt volna rá hát, hogy önszántából a határon kívül töltse életét? Hiszen még egynémely hasonlók által kiveret barbár törzs is vágyik arra, hogy rendezett viszonyok közé kerüljön a limes mögött; arról, hogy a Duna mellől egyszer eltűnhetnek a légiók, még csak nem is álmodott senki sem.¹²³ Igaz, hogy a nagy rázkódtatás idején a pénzek az addig alig látott¹²⁴ *Roma aeterna* körirat lépten-nyomon clénk bukkan — a kormányzat nem győzi eleget hangoztatni, tehát megingott benne a bizalom —, azonban ekkor még korántsem a barbár hódítás, hanem a részekreszakadás az a veszedelem, amelytől rettegnék. Talán nem is annyira a köztük eltelt két évszázad választja el ezt a kort a népvándorlás felülkerekedésétől, mint az a néhány évtized, amely alatt a Nyugat Nagy Theodosius után rettentő, az egész világtörténetben példátlan,¹²⁵ gyorsasággal teljesen össze roppan.

Kétségtelen, hogy a birodalomban a könyörtelen adóprás és a kényszerintézmények kiépülése már Aurelianus idejében is rettentően nyomták a lakosságot, de ez még nem tette a *barbaricum* szabadságát csábítóvá előtte: a polgárságban az elnyomással együtt nőtt az irtózás a katonáskodástól és minden veszedelemtől (mígnem a degenerált gyávaság a barbárok kezére játssza az egész hadsereget a dunai provinciák emberanyagának felmorzsolódása után a IV. szekulumban), viszont a kétszázas években Illyricum katonanépét jól fizette az állam, fényes karrier nyílt fiai előtt s a birodalmi hazafiság zászlóvivői ezek. Dácia kiürítése nem a haláltusáját vívó rómaiság elfásult és tehetetlen generációinak rabságba hajtása, mint ez 400 után kezdetét vette, hanem egy *aktív nagyhatalom öntudatos intézkedése*.

¹²³ Arról, hogy Kr. u. 400 körül hogyan inog meg a Róma örök uralmába vetett hit. J. B. Bury ír szépen, *History of the Later Roman Empire* I (1923), 136—7. II. De még ekkor is „the approaching disruption of the Empire was indeed hidden from Claudian and all others at the end of the fourth century.“

¹²⁴ Kr. u. 69-ben tűnik fel először a ROMA PERPETVA felírás, (Mattingly, *Roman Imperial Coinage* II (1926), 51. l., 309. sz.), tehát jellemző módon akkor, amikor először rázkódik meg a birodalom, majd nagy ritkán olvassuk ROMA AETERNA nevét a II. század éremtípusain, úgyszintén a IV. században.

¹²⁵ Lásd E. Stein, *Gesch. d. spätrom. Reiches* I (1928), 472 l.

Nem lehet véletlen, hogy a végtelenül hézagos hagyományban is maradt nyoma annak, hogy a szegény ember is a Duna mögé vágyik és menekül a karp rablások elől a végveszélyben levő Dáciából.¹²⁶ Természetesen az emberi jogoktól megfosztott legalsó réteg söpredéke itt is mindig versenyt rabolhatott a barbárokkal, mint a kisázsiai betörések esetében Gregorios Thaumaturgos¹²⁷ elkesergi, vagy ahogy száz év múlva tettek azok a *hostes Pannonii*, akik fölött Hieronymus panaszkodik¹²⁸ és azt hiszem, hogy amint valamivel később Galliában a nyomor és az adóprés megszülték a *bacauda* lázadását, úgy itt is feldughatták fejüket a nehéz időkben anarchikus elemek. De a rabszolgák, betelepített barbárok és földhözköltött zsellérek (*colonus*-ok), akik a karpokat és gótokat örömmel üdvözölhették, hamar elmerülhettek a germánságban, mert e félvad és tradícióatlan népségnek a latinság konzervációjának szerepéhez nem volt semmi alapja.¹²⁹

Római lakosok jelenlétét következtették Dáciában abból is, hogy az e korból való leleteknek számottevő római gyártmányú és ízlésű hányada van, amit legjobban a Kovács István¹³⁰ által a tudománynak ajándékozott marosszentannai temető régészeti anyaga szemléltethet. De ha ezt a keleti-germán nekropolist a maga archaeológiai összefüggésében tekintjük, mindjárt kilátszik e római ízü velejárók igazi magyarázata: a Zoltai Lajos által kiásott és publikálás alatt levő¹³¹ hortobágyi temetők, melyek leletei szerves tipológiai előzményei az előbbiének, csakúgy hemzsegnék a római portékától és annak utánzatától, s a római pénzről, holott e vidéket sohasem vette birtokba a romanizmus; sőt az ugyane körbe tartozó és földrajzilag is közeli herpályi és osztropataki leletek sejtetik azt is, hogy a pannóniai trébelőtechnika eljut fel egészen a sziléziai vandálokhoz, a sackraui királysírok fémmunkáinak készítőihez. Nem római réteg jelenlétének bizonyosága tehát e tünet, hanem a kultúra

¹²⁶ A Galerius anyjáról szóló sokszor citált adatra célzok, *Lactant., de mortibus persecutorum* IX. 2.: ...*mater eius transdanuviana infestantibus Carpis in Daciam novam transiectione amne confugerat.*

¹²⁷ Dräsecke, *Jahrb. f. protest. Theol.* VIII (1881), 730. és kk. II., amire L. Schmidt, *id. m.* I, 67. l. figyelmeztet, (de még K. Zeuss, *Die Deutschen* etc., 694. l. és Rappaport, *id. m.* 56. és k. I. is idézik Gregorios levelét.)

¹²⁸ Lásd *Untergang der Römerherrschaft in Pann.* c. munkámban II. 70. l., 2. jegyz.

¹²⁹ Így már A. v. Gutschmid, *Kleine Schriften* V, 388. l.; részletesen szól erről p. o. E. Fischer, *Die Herkunft der Rumänen* (1904), 68. és kk. II. és mások.

¹³⁰ *Dolgozatok az Erdélyi Nemz. Múz. Erem- és Régiségtárából* III. (1912), 250—342. II.

¹³¹ A *Forschungen und Funde aus der Römerzeit von Ungarn* című, Frankfurtban megjelenendő kötetben.

kisugárzása. Ez a kereskedelem útján terjeszkedő római hatás¹³² még a nagy betörések korában sem szűnt meg¹³³ teljesen és a pénzforgalom adataiból láthatjuk, hogy a bánáti szarmaták 270 után is érintkezésben maradtak Moesiával, míg az erdélyi germánoknál csak egy félszázad caesurája után, a IV. században indul meg nagy intenzitással ez a kereskedelmi mozgalom, — a rómaiak által sohasem birtokolt Észak- és Kelet-Magyarországon¹³⁴ éppúgy, mint Erdélyben —, amikor az első romboló lökések helyébe békésebb egybecsiszolódás jön és ekkor tényleg óriási civilizatórium hivatást teljesít, — gondoljunk csak arra, hogy az arianizmust, melynek felvétele oly döntő volt további történelmükre, a dunai tartományokból kapják a népek. De ennek főfeltétele a Constantinus új balparti hídfőállásai — még visszatérünk erre alább —, melyek erős bázisán szerveződik meg a *comes commercii per Illyricum* által szabályozott barbár-római forgalom,¹³⁵ egyrészt katonai ellenőrzés alatt a határon át, másrészt vakmerő vándorházalók által, akik merészségét vad népségekkel szemben gyakran csodálhatjuk, — görög, római időkben és később egyaránt.¹³⁶ Azt sem kell felejtenuünk, hogy ennek a limesmenti kereskedelemnek legértékesebb árucikke a rabszolga volt, amelynek felhajtására nagy buzgalommal vadásztak a barbár népek: nem merném tehát Homoval azt mondani, hogy a romanizált lakosságnak „egyáltalán nem állott érdekében” elhagyni régi hazáját.

¹³² Ha Julius Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*², 129. l. azt mondja, hogy „so gestattete Aurelian bei der Aufgabe des Traianischen Daciens den Vandalen, nicht nur auf den Märkten in den Donaustädten zu erscheinen, sondern auch auf der Donau selbst Handel zu treiben“, ez több tévedésen alapul: 1. Mikor Aurelianus a Pannóniába tört vandálokkal békét köt, akkor Dexippos (*Exc. de leg.* I., p. 386, v. 4 sqq) csak azt mondja, hogy A. a hazatérőknek nyújt étellemezést egész addig, amíg a tartomány belsejéből a Dunához nem érnek: παρ᾽ ἐξοχῶτος τοῦ Πρωταίων ἀρχοντος ἀγορὰν ἔσπε ἐπὶ τὸν Ἰστρον. 2. Ez a vandál betörés nincs összefüggésben Dácia feladásával, amint láttuk, (v. ö. még alább is). 3. A száz évvel későbbi CIL III 3563 sz. felirat adatait helytelen a korábbi időkre alkalmazni.

¹³³ Mikor Zos. 134. l. szerint a pontusi germánok a pithyus—trapezusi kaland után hajóhadat építenek, hasznát veszik azoknak is, akik αὐτοῖς... κατ' εὐπορίαν ἐπιτυγνυμένων. — Nem meglepő ez, hiszen már évszázadokkal előbb ott forgolódnak a legelleneségebb germánok közt is a római *lixae* et *negotiatores* (Tac. *ann.* II. 62.).

¹³⁴ V. ö. a Függelék bevezetését.

¹³⁵ Téves tehát, mikor Patsch, *id. m.* 215. l. azt hiszi a Bánátra nézve, hogy „die Kontinuität der Siedlungen wird durch die Münzfunde erwiesen“ (l. a Függelék bevezetésében); felismerte ezt már L. Schmidt, *id. m.* I., 84. l. is.

¹³⁶ Igen jellemző példákat sorol fel p. o. Peisker, *Zeitschr. d. Hist. Vereins für Steiermark* XV, 199. l., 1. jegyzet a nomád népek közt vándorló kereskedőkről. Ily értelemben módosítandó, amit Jung, *Römer u. Romanen*² 128. és kk. II. előad, ahol az adatok korok szerinti szétválasztása is szükséges.

2. A kontinuitás lehetőségeinek mérlegelésénél ismernünk kell a dáciai romanizmus sajátos alkatát is.

Ismeretes dolog, hogy az itteni romanizált réteg gyengébb altalajon nyugszik,¹³⁷ mint a legtöbb más romanizált vidéken, mert a bennszülött dák nép zömét kiirtották Traianusnak az elfoglaláskor vívott, elkeseredett háborúi.¹³⁸ Harold Mattingly figyelmeztet rá,¹³⁹ hogy ez a vérengzés milyen súlyos következményekkel járt a birodalomra: azt az irt, amit a római habitus hoz évszázadok óta hozzáköszörülődő és a lassú polgáriasulásra reményt nyújtó dák nép kiirtása hagyott Észak- és Kelet-Magyarországon, csakhamar a magas kultúrától még kevésbé érintett germán népek töltötték be folyton újabb rajokkal a Marcus alatti nagy háborús mozgalmak óta és így a dák puffer helyébe azok nyomulhattak, akik később a limest össze is törték. Mert a Traianus által kiűzött dák töredékek és a Meszestől északra tanyázó egyéb „szabad dákok”,¹⁴⁰ akik még néhányszor dolgot adnak a római csapatoknak, csekély számúak és hamar elvesznek a népek árában, s amúgy is a legkevesebb közül volt a római névhez; Commodus alatt ugyan betelepítenek közülük tizenkétezret Erdélybe,¹⁴¹ de bizonyos, hogy az innen Philppusig eltelt, harccal teli 50 év alatt ezek bizony nem romanizálódhattak: az Antoninusok bámulatos civilizáló erejű béke nap sugara ekkor már eltűnt.¹⁴² Ez az oka tehát annak, — amit a nemrég elhalt jelentős román kutató, Vasile Pârvan¹⁴³ emelt ki —, hogy az egykor oly népes dák törzsek csak 1 *ala*-t és 4–5 *cohors*-ot¹⁴⁴ tudtak a római segéds csapatok sorába állítani, míg egyéb kis népek mind sokkal több egységet szolgáltattak; valamint annak, amit utóbb Ritterling¹⁴⁵ emelt ki, hogy az ottani legionáriusok között dák helyett az orientális-görög nevűek hemzsegnek, s amit Hirschfeld¹⁴⁶ vett észre, hogy a feliratokon

¹³⁷ Legújabbban Buday Árpád, *Klebe'sberg-emlékkönyv* (1925), 131. l. fejtette ki ezt.

¹³⁸ Mommsen, *Röm. Gesch.* V^a, 203. l. és Rostovtzeff, *Sozial und Economic History of the Roman Empire* (1926) 229. l., továbbá 620. l., 18. jegyzet és mások szóról-szóra veszik a források adatát a dák nép teljes kiirtásáról. — Nem akarja elismerni e caesurát V. Pârvan páns dák elmélete, amelyet *Getica* c. művében (1926) fejtett ki részletesen, I. kül. 665. és kk. II. Álláspontjának tarthatatlanságát élesen megvilágítja R. S. kritikája, *Journ. Rom. Stud.* XIX (1929), 102 és k. l.

¹³⁹ Levélben.

¹⁴⁰ V. ö. L. Schmidt, *id. m. l.*, 54. l.

¹⁴¹ Dio LXXII. 3, 3.

¹⁴² Azt, hogy a Marcus Aurelius korabeli dáciai felkelés nem nacionalista mozgalom, hanem annak a szociális forradalomnak szimp-tómája, amely ekkor másutt is felütötte a fejét, kiemelte már Rostovtzeff, *id. m.* 301. l.

¹⁴³ *Dacia* (Cambridge 1928), 189. és k. l.

¹⁴⁴ V. ö. Paribeni, *Optimus princeps* I. (1926), 324. l.

¹⁴⁵ *PWRE* XII 1718. hasáb.

¹⁴⁶ *Kleine Schriften* 747. l.

a dák istennevek hiányzanak,¹⁴⁷ — aminthogy a bennszülött dák nevek általában elég ritkák ezeken.¹⁴⁸

A dákok helyébe, mint tudjuk, a Traianus új telepesei jönnek, mindenféle „nationslose Beölkerung”, többnyire a birodalom keleti feléből, úgyhogy a hivatalosan használt latin mellett átüt a görög is,¹⁴⁹ orientális a császárkultusz szervezete¹⁵⁰ és a feliratos kövek tele vannak mindenféle rendű-rangú orientális emberek nevével, kultuszaival stb. Amint Buday¹⁵¹ hangsúlyozta, a latin nyelv csak nehezen kerülhetett uralomra e körben, csak a kulturálódásnak egyenrangú tényezői e keleti emberek az idejött csekélyebb számú nyugati provinciálisokkal.

Ha mindezek dacára mégis volt romanizmus Dáciában, azt két dolognak köszönhetette: először annak, hogy Traianus, Hadrianus és Pius alatt az italikus=latin szellem egy utolsó, nagy előretörésben nyomta vissza a kelet görög nyelvének terjeszkedését a dunai tartományokban, másodszor pedig annak, hogy a dunai tartományok hadserege a Kr. u. III. században a latin=római állameszme legfőbb hordozójává érett¹⁵² és Dácia katonasága is belesodródott ebbe a szellemi áramlatba, versengve vitéz önfeláldozásban a pannonokkal. A békés jólétre alapított polgári élet már a markomann=szarmata háborúban, majd a III. század alig ismert, de kétségen felül számos, súlyos és folytonos barbár támadása következtében fokenként tönkre megy itt Philippusig (a módosabb elemek folyton növekvő délreszivárgását nyomon követheti talán majd egyszer az, aki az illyricumi kis emberek teljes prozopográfiáját meg fogja csinálni); de ez — és a nagy vérveszteségek, pusztítások — korántsem oly végszetesek a romanizmusra, mint a sereg kivonása. Hogy ez mit jelentett, arra Ritterling súlyos szavait¹⁵³ kell citálnunk: D i e s e

¹⁴⁷ Vele szemben lásd: J. Jung (*Roman. Landsch.* 397. l. = *Römer u. Romanen*², 146. l.) Gooss (*Archiv d. Vereins f. Siebenb. Landeskunde*, N. F. XII (1874), 132. és k. l.) nyomán.

¹⁴⁸ Lásd Jung, *Römer u. Rom.*² 116. l., ahol néhány adat törlendő, különösen a *trig. tyr.* 10, 8 locsogása; jobb, de szintén elavult Gooss összeállítása, *id. m.* 126. és kk. II. és 131. l.; a legbővebb kimutatás most A. Philippide művében található, *Originea rominilor* I. (1925) 519. és kk. II., l. kül. 637 és kk. II. Szükséges volna egy megbízható, új nyelvészeti analízis, amely a kelta és illyr elemeken kívül a trákot is el tudná — legalább részben — választani a dák névanyagtól, úgy, amint Philippide már megkísérelte, *id. m.* I., 596. és kk. II. Lásd Mateescu anyaggyűjtését a thrák nevekről a ró mavárosi feliratokon. (*Ephemeris Dacoromana* I (1923), 57—290. II.; V. ö. II. 223. és kk. II.), Krahe és Jokl dolgozatait az illyr névanyagról, stb.

¹⁴⁹ Jung, *Römer u. Rom.*² 114. l.; előtte már Gooss, *Archiv etc. id. h.* 109. és k. l.; utoljára Buday Árpád, *Klebelsberg-émlékkönyv* (1925), 132. l. szólt erről.

¹⁵⁰ *Coronatus* áll az élén, tehát a keleti στεφανηφόρος és nem a nyugati *sacerdos provinciae*.

¹⁵¹ *Id. h.* 131. és k. l.

¹⁵² V. ö. *Fünfundzwanzig Jahre Röm.-Germ.-Komm.* 11. és kk. II.

¹⁵³ *PWRE* XII, 1346. hasáb.

Änderung ist aber nicht, wie in früheren Zeiten, als die Verlegung einer Garnison von einer Provinz in die andere aufzufassen, sondern als die Verpflanzung einer militärisch organisierten Grenzbevölkerung mit Einschluss ihres über das ganze Land ausgedehnten Anhangs von einem Siedlungsgebiet in ein anderes.¹⁵⁴ Ebből az is következik, hogy a már előbb elszökdő sőt jómódúak és a sereggel együtt eltávozott igazi romanizált népesség után jobbra csak a legalacsonyabb földművesréteg maradványai lehettek azok, amelyeket Aurelianus megmentett. De nagy tévedés volna azt hinni, hogy ezek 'quantité negligeeable' voltak Róma szemében: a birodalom egyik legnagyobb baja a földművelőkben és katonákban való hiány volt — ez az a hiány, amely miatt kényszerrendszabályokhoz nyúlva, kasztrendszerbe törték az embereket és amely miatt másrészt a még nem asszimilálódott barbárok túlmérvű felvételével belülről nyomták agyon a kultúrelemeket — s így Aurelianus, aki *vastato omni Illyrico et Moesia* újra akarja népesíteni a dunai provinciákat, valósággal vadászhatott ezekre. Hiszen már nemcsak a 'megbízható' romanizált ember értékes az állam számára ekkor,¹⁵⁵ hanem a vad barbár is, mint egy adózási *caput* képviselője.¹⁵⁶

Nem szabad viszont abba a hibába esnünk, hogy egy organizmus elmúlását, mely a végkimerülés — halál — és a szervezet felbomlásának komplikált folyamatain keresztül ezer részhatásból tevődött össze, egyszerű és pillanatnyi mechanikus megszűnéssel tévesszük össze. Mert az egyszerű ember végtelen ragaszkodása mellett a hazai rőghöz még mindig előfordulhat, hogy a barbár istenítélet, római visszavonulás és a hatalmas energiával végrehajtott mentőakció után is meghúzódott valamely havasi zugban egy-két kisebb romanizált csoport, amit lehetővé tehetett az is, hogy a Gallienus alatt valószínűleg be-bocsátott *foederatus*-törzs¹⁵⁷ pillanatnyilag megkímélhetett ilyen kis szigeteket. Ha ilyenek tényleg voltak, ezeknek sorsát két nagy történelmi tény pecsételte meg végképen. Az egyik, hogy a III. század germán státusquója Erdélyben — mint alant kitűnik — csak nehéz évtizedek véres súrlódásai után született meg, amely harcokban el kellett taposódnia a *lux Romana* utolsó

¹⁵⁴ Ezt az alapvető felismerést nem vették észre eddig a dáciai kontinuitás kutatói, ezért írhatta Pärvan (*Dacia*, 197. l.) a következő, föntiek után további cáfolásra nem szoruló sorokat: „the basis of the country population of Dacia in 270 remained that provided by the veterans who year by year for a century and a half had settled down on Dacian soil.”

¹⁵⁵ Így már R. Roesler, *Römische Studien* (1871), 68. és k. l.

¹⁵⁶ Egy jellemző példa: a II. Claudius győzelme után a még a Balkánon szorult barbárok maradványait ὅσοι δὲ διεσώθησαν, ἡ τὰ γὰρ μαιὶν Πρωμαίων συνηριθμήθησαν ἢ τὴν λαβόντες εἰς γεωργίαν ταύτη προσεκάρτησαν. (Zos. I. 46 2).

¹⁵⁷ L. alant.

csiráinak is; a másik, hogy itt nem úgy volt, mint nyugaton,¹⁵⁸ ahol kezdeti viharzások után egyetlen germán hullám szép csendesen elül a románságon, hanem itt az első hódítók maguk is eltávoztak 100 év múlva, s új népek jöttek, egyre váltva egymást, gótok, gepidák, avarok, szlávok, bulgárok, magyarok, besenyők, kúnok. Amelyik zugot az első seprő nem söpörte ki, ki söpörte a másik és így kérdenünk kell tehát Roeslerrel, A. v. Gutschmieddel és másokkal, hogy ily körülmények közt hol a lehetőség egy román csoport megmaradására?

3. De nemcsak az erdélyi rómaiakra nézve nem szabad összetévesztteni a III. század viszonyait az V—VII. századok állapotaival, hanem az odajött germánokat illetőleg sem.

E barbároknak a romanizmushoz való magatartását illetőleg ne feledjük, hogy csak most először érintkeznek közvetlenül a birodalom civilizációjával, mely még teljesen idegen egészében véve előttük. Csak több mint száz év múlva érett ki a pontusi germánság vezetőembereiben a rómaiakkal való közös kultúrérdek gondolata, melyet Athaulf király híres menyegzői pohárköszöntőjében úgy fejezett ki, hogy a törvények érvénye az uralom igazi fundamentuma és amelyet a rómaiság és germánság összefogásával úgy realizált a nagy Theoderich, hogy a gót harcoljon, a római a béke gépezetét hajtsa és gondozza.

A kétszázas évek keleti-germán támadói még teljesen idegenül állanak a város fogalmával szemben¹⁵⁹ és ahol csak tehetők, dúlták-égették a római telepeket, amint ezt az ásatásoknál mindenütt felbukkanó datálható égési rétegek szemléltetik. E végnélküli fosztogatásnak gazdaságtörténeti háttere is van: e népek még nem tértek át a pénzgazdaságra és nem látják okát, hogy ennek csatornáit, a romanizált társadalom finom gépezetét szét ne rombolják. A kölcsönös megértésnek és idillikus együttélésnek, melyet a kontinuitás hívei oly vonzó, romantikus képekben színeznék néha ki,¹⁶⁰ nincsen nyoma sem az irodalmi forrásokban, sem az archaeológiai tényállásokban és nincsen meg a történelmi valószínűsége sem, szerény véleményem szerint.¹⁶¹ Érdekes rövid pillantást vetni azokra az auktorhelyekre, melyekből

¹⁵⁸ Helyesen Tamm, *Über den Ursprung der Rumäner* (1891), 19. l.

¹⁵⁹ V. ö. Petr. Patr. frg. 170 = Dio Cass. ed. Boissevain, t. III., p. 745: "Ὅτι οἱ Σκύθαι τοὺς ἐν πόλεσιν ἐγκεκλεισμένους ἀπέσκηπτον, ὅτι οὗτοι οὐκ ἀνθρώπινον βίον ζῶσιν, ἀλλ' ὀρνίθων ἐν καλιαῖς εἰς τὸ ὕψος καθημένων, καὶ ὅτι καταλιπόντες τὴν γῆν τὴν τρέφουσαν αὐτοὺς ἀκάρπους πόλεις ἐπιλέγονται καὶ ὅτι τοῖς ἀψύχοις θάρροῦσι μᾶλλον ἢ περ ἑαυτοῖς. Hasonló anekdoták forogtak 100 év múlva a nagy gót betöréskor, amint Ammianus, Synesios, stb. elbeszélései mutatják.

¹⁶⁰ Így Jorga, *Gesch. d. rumän. Volkes im Rahmen seiner Staatsbildung* (1905) I, 48. l.

¹⁶¹ Élesen külön kell itt is választani az egykorú rajnai viszonyokat, mert az ottani germánok már sokkal régebben kontaktusban vannak a birodalommal s egész más lelki habitussal közelednek; a Probus által felszabadított 60 galliai város (Eutr. IX. 17. stb.) megszállóinak esetére stb. gondolk.

ilyen együttélésre akartak következtetni, vagy amelyek látszólag erre magyarázhatók. Ha Aurelius Victor¹⁶² azt írja, hogy *nam cum (Claudius) Gothos pellere cuperet, quos diuturnitas nimis validos ac prope incolas effecerat*, vagy ha Zosimos [I 28, 1] szerint Aemilianus nem a provinciába furakodó, hanem az ott befészkelődött barbároknak (τοῖς εὐρεθεῖσιν ἐκείσε βαρβάροις) megy neki, akkor e két (Moesiára vonatkozó) adat nem békés életre betelepedett gótokról, hanem a gót veszély állandósulásáról szól, amint ezt világosan megmutatja a Kr. u. 256-ban állított kutlovicai felirat.¹⁶³ mélyen bent Moesiában erődöket építenek, *unde latrunculos observarent propter tutelam castresium et civium Montanesium*, szóval az ellenség folyamatos portyázása mintegy előfeltétele már e katonai rendszabályoknak. Teljesen elvetendő a *Historia Augusta* kutatásának mai magaslatán a *vita Maximini, Claudii* és a *Quadrigae tyrannorum* meséi, melyekre Jorga¹⁶⁴ épített.

Tisztába kell jönnünk itt azzal is, hogy vajjon miért csapódnak rá e népek a viharos tenger hullámveréséhez hasonlóan újra és újra a limesre, egyszer visszatörölődve róla, másszor átcsapva rajta? Úgy gondolom, hogy azok a természeti változások, gazdasági okok és a túlfeszültségből születő kölcsönös taszítás stb., stb., amelyeket fel szoktak hozni, mind csak másodlagos jelenségek, amelyek mögött egy serdülőkorába érő népfaj „Sturm und Drang” periódusa áll, egy olyan maximális vitalitású korszak feszereje, mint amilyen több mint egy fél évezreddel azelőtt a kelták hihetetlen arányú megmozdulását előidézte. E germán hőskor hadivállalatait elsősorban a kaland és rablás vágy készíti az impérium megrohamozására és ezért a nagy vállalkozások nem is törzsi kötelékben, hanem óriási sarcolóbandákban indulnak.¹⁶⁵ Dexippos egyszerűen *μοῖται*-nak hívja az egyes portyázó csoportokat; nyugodtan ismételhetjük Mommsennel,¹⁶⁶ hogy „man wird diesen Gothen... — Zügen zu Lande und zur See... nicht die Bedeutung beilegen dürfen, dass die ausschwärmenden Haufen darauf bedacht gewesen wären, die Landschaften, die sie betraten, in bleibendem Besitz zu nehmen“.¹⁶⁷ A birodalomba való vágyakozást elsősorban azoknál

¹⁶² *Caes.* 34, 3; a forrásösszefüggéseket l. az I. részben. Ha J. Jung *Roman. Landsch.* 402. l. e helyet Dáciára vonatkoztatja, mondván, hogy a gótok itt „bereits sich ansässig gemacht haben“, úgy ez erős tévedés, hiszen itt nem a Duna balpartján történekről van szó.

¹⁶³ *CIL* III. 12376. — A latin szavak görögös végződése (*castresii* és *Montanesii*) egy helyi román nyelvhasználat első nyoma lesz, amely dialektus-alak az e vidékről való Jordanesnél is megtalálható a *Sacro-montisii* és *fossatisii* alakokban.

¹⁶⁴ *Gesch. d. rum. Volkes* I, 45, 48, 54. ll.

¹⁶⁵ V. ö. Zos. I. 37, 1: ὁμογνωμονήσαντες καὶ ἐκ παντὸς ἔθνους τε καὶ γένους εἰς ἓν συνελθόντες.

¹⁶⁶ *Röm. Gesch.* V.⁴, 226 l.

¹⁶⁷ Schönfeld (*PWRE* Suppl.—Band III. [1918] 801. hasáb) szerint ezen prédáló betörések később „änderten sich in Wanderzüge“, ami

a törzseknél láthatjuk tényleg fellépni, amelyek erősebbek által megfutamítva, hontalanná váltak vagy leigázva, nem tudnak más menekvést; másokat a császárok kényszerítenek a betelepedésre.

Valami keveset arról is tudunk, hogy mely barbár népek foglalták el Dáciában a provinciálisok helyét. Első kérdés, hogy melyik törzs volt az, amelyiket feltevésünk szerint Gallienus foederatusnak elfogadott. Bizonyosnak látszik, hogy a feladás előtti időszakban nem a gótok, hanem a karpok jelentették itt a legnagyobb veszedelemet. Láttuk, hogy Philippus nagy háborút vezet ellenük, amely a dáciai pénzforgalom tönkretűnéséből érzékelt katasztrófa megtorlása lehetett. Még jobban előtérbe nyomul e nép szerepe az által, hogy a (Jordanes-féle) Philippus alatti gót monstre-invázió mesének bizonyult.¹⁶⁸ Még Decius dáciai hadjárata is a karpok ellen irányul¹⁶⁹ és mozgalmuk ereje

ily általánosságban feltétlenül téves, — annál is inkább, mert csak a Hist. Aug. koholt helyeiből tud oly eseteket felsorolni, amikor „Weiber und Kinder mitgenommen wurden, wie es bei einer beabsichtigten Übersiedlung auf der Hand liegt”. Ilyen mindjárt a v. Claud. 8, 6 és 9, 4, amelyek oly nyilvánvaló koholmányok, hogy nem is kell tovább foglalkoznunk velük; historikum bennük egyedül a *carrago*, melynek szekerei a zsákmány szállítására is szolgálhattak. Ha pedig azt véli, hogy „gefangene gotische Frauen mussten sich an dem Triumphzug des Aurelianus im J. 274 beteiligen; sie hatten also ihre Männer beim Einfall des Cannabandes begleitet. v. Aurel. 34, 1”, akkor nem vette észre, hogy egy ősrégi motívumot szőtt itt előadásába a kompilátor. A v. Aurel. 34, 1 ugyanis így hangzik: *ductae sunt et decem mulieres, quas virili habitu pugnantes inter Gothos ceperat, cum multae essent interemptae, quas de Amazonum genere titulus indicabat*. V. ö. cvvel néhány egyéb példát: Zon. XII 23 (Kallistos és Odenathus győzelme után): 'Εν μέρτοι τοῖς πεσοῦσιν ἐκ τοῦ Περσικοῦ στρατεύματος σκυλευομένους λέγονται καὶ γυναῖκες εὐρέσθαι κατ' ἀνδρας ἐσταλευμέναι καὶ ὠπλισμέναι, ἀλλὰ καὶ ζῶσαι τοιαῦται κατασχεθῆναι ὑπὸ Ῥωμαίων. Továbbá Dio Cass. LXXI. 3. 2 (Marcus korában): καὶ οἱ ὑπὲρ τὸν Ῥήγον Κελτοὶ ἕως Ἰταλίας ἐπῆλασαν, ὧν ἐν τοῖς νεκροῖς καὶ γυναικῶν σώματα ὠπλισμένα εὐρέθη. Azután v. ö. még Appian. *Mithradat*, 103; Plut. *Pomp.* 35; Prok. *bell. Goth.* IV 3, 8—10. Az amazontradícióhoz l. még A. v. Guthschmid, *Kl. Schriften*, V, 115 és kk. II. stb., stb. A motívum a császárok tetteit dicsőítő irodalomból a képzőművészetbe is áttent; ily értelemben módosítandó tehát az is, amit Costa, *L'imperatore Dal-mata* (1912), 41 l. megjegyez: „... le Amazoni, raffigurate nell'arco di Salonicco — v. Kinch p. 33 — e probabilmente in quello di Roma (CIL VI 31383) debbono alludere a questa spedizione secondo quel che si legge in v. Aurel. 34, 1 per Aureliano”.

¹⁶⁸ Philippus a *Carpicus maximus* jelző mellett a *Germanicus maximus* címet is viselte, amelyet L. Schmidtel (*Gesch. d. deutschen Stämme* I (1910), 59 l., 5. jegyzet) „wohl auf Kämpfe des Kaisers gegen Germanen an der oberen und mittleren Donau” vonatkoztathatunk.

¹⁶⁹ Közelebbi l. L. Schmidt, id. m. 61 l. Lactantius, *De mort. persec.* 4, 3 Decius halálával kapcsolatban sem említi a gótokat, csak a karpokat, ami még annak dacára is jellemző, hogy csak egy rövid mondatba foglalja össze e császár összes dunai harcait: *Nam profectus adversum Carpos qui tum Daciam Moesiamque occupaverant, statimque circumventus a barbaris ... deletus etc.*

nem csökkent 253 után sem, mert a Valerianus trónralépte utáni harcok sommás összefoglalásaiban¹⁷⁰ a gótok és boranok mellett a karpok vannak kiemelve; ekkor megint csak Erdély szenvedhetett tőlük első sorban. Annak, hogy a gótok portyázásait már most kiterjesztették Moesia mellett ide is, nincs jele, sőt ez ellen szól, hogy 254-ben a Balkánon vannak és semmi ok sem látszik fennforogni arra, hogy nyugatra tolódjanak: a keleti szomszédok, akik nyomást gyakorolhattak volna a gótok nyugati szárnyára, 256 óta a kisázsiai, görögországi és alsómoesia-i rablókalandozásokban élik ki magukat. Legvalószínűbbnek az látszik tehát, hogy Gallienus a karpokkal szerződött, arannyal véve meg őket. De úgy tűnik fel nekem, hogy mikor 261 táján a szabad rablásnak véget vet a keleten s a Dunánál a kezdődő új római konszolidáció, a megszilárdult limesről visszapattanó energiák egymás ellen fordulnak és ha 268/9-ben még egyszer sikerül is a határprovinciákat elárasztani, az elszenvedett nagy kudarc miatt újra csak a *barbaricum*-ban, — melyhez félig-meddig már Erdély is hozzá tartozik, — tobzódhatnak a harcéhes tömegek. Ekkoriban alakulhatott ki tehát az Aurelianus trónralépte után nyilvánuló helyzet: 271-ben már a gótokat kell tönkrevetni, hogy Dácia evakuációja megtörténhessen és hogy itt nagy eltolódások állottak be a népek földrajzi elhelyezkedésében, mutatja rendkívüli nyugtalanságuk ez években. E kilengések közül legfontosabb számunkra a karpok kiszorítása régi helyükről a gótok által, ami bizonyosan megtörtént, mert 272-ben, mikor Aurelianus megveri őket Alsó-Moesiában, inkább betelepítenek a birodalomba, mintsem visszamenjenek¹⁷¹ és még a balparton maradt részük is bekívánkozik a tetrarchia korában.¹⁷²

Ez tehát azt jelentené, hogy Erdély már a hatvanas években gazdát cserélt egyszer, de a népek kelet felől való idetolása miatt még ezután sem lehet szó nyugalmas állapotokról. Főleg az újonnan érkező gepidák ellen kellett a gótoknak megvédeni új szállásaikat. Sajnos, e népről kevesebbet tudunk, mint eddig hitték, mert első említései koholmányok.¹⁷³ Valószínű,

¹⁷⁰ Zos. I 27, 1 és 31, 1.

¹⁷¹ V. ö. Homo, *id. m.* 109 l.; Groag, *id. m.* 1360 hasáb; L. Schmidt, *id. m. I.*, 76 l.

¹⁷² V. ö. G. Costa, *id. m.* 42 l., L.; Schmidt, *id. m. I.*, 79 l., 1 jegyzet; C. Patsch, *Sitz.-Ber. d. Akad. in Wien, Phil. hist. Kl.* 208. Band, 2. Abh., 7 és kk. ll.

¹⁷³ Ilyen a *Chronicon paschale* meséje arról, hogy a fiatal Philippos a gepidák ellen elesett, amelyet C. Diculesscu, *Die Gepiden I* (1923), 25. ll szeretett volna értékesíteni; ilyen a *vita Claudii* már analizált helye, (I. rész, 9 lap). Ugyancsak a *Hist. Ang.* szerzőjének betoldása az *ex Gipedis, Gauthungis et Vandulis* (v. *Prob.* 18, 2), amely a Zos. I 71, 1 leírt frank tengeri kalózvállalkozás mintájára van kitalálva, (mint már L. Schmidt, *id. m. I.*, 78 l. felismerte) és amelyet így kétségtelenül el kell vetnünk. Diculesscu, *id. m. I.*, 40. ll a gepidákra vonatkoztatja v. *Prob.* 16, 3 e mondatát: *tetendit deinde iter per Thracias*

hogy ezek is a Pontus felől nyomultak be¹⁷⁴ és első igazi históriai említésük a Mamertinus egyik panegyricusában mutatja, hogy Kr. u. 290-ben már ott vannak Erdélytől északra a vandálok mellett. Ugyanitt megtudjuk azt is, hogy ekkor még javában folynak a harcok az itteni népek közt: *Tervingi, pars alia Gothorum, adiuncta manu Taifalorum, adversum Vandalos Gipedesque concurrunt* (Genethl. Maximiani 17, 1); e küzdelmeket kell L. Schmidttel¹⁷⁵ a Jordanesnél (*Get.* 97 sqq) leírt gótgépida háborúban is keresnünk. Evtizedekig tartó harci mozgalom után szilárdult csak meg az a statusquo, amelyet Eutropius (VIII 2, 2) közvetlenül a hunnok megérkezte előtt leszögeztet a volt Dáciáról: *in his agris, quos nunc Taifali, Victoali et Tervingi habent*.¹⁷⁶ Azután hamarosan e három nép is elmenekül innen a hunnok elől, hosszú kalandozások után Európa tulsó végén állapodva meg. És világos, hogy az egész lakosság menekvése ez Erdélyből, úgymint az is, hogy ha lettek volna itt romanizált elemek, csakis a germánsággal kapcsolatban létezhettek volna. Azután újra és újra más népek jönnek...

Valamivel másképen áll a helyzet a Bánáthban, ahol leginkább régi határmenti népek, szarmaták nyomulnak a felszabadult területekre. De ezek olyan hordák, amelyekre a kultúrvilág közelsége csak külsőségekben hatott, amelyeknek a zsákmányolás az ideálja, s amelyeknek a pusztán való mozgásra alapított társadalmában aligha élhetett meg egy cleve helyhez kötött, romanizált töredék, annál is inkább nem, mivel a IV. században az egys törzsek közt és a birodalommal vívott hábo-

atque omnes Geticos populos... aut in amicitiam recepit; ezt cáfolni sem kell. Így szó sem lehet arról, hogy már 249-ben Erdély északi szegélyén ültek (l. L. Schmidt, *Hist. Zeitschr.* CXXXV [1926], 94 l. Diculescu ellenében.) Diculescu szerint ezek a vandálok-lakta Északkeletmagyarországon („Ostslowakei“) jöttek át, amit néhány, nem is sajátos formájú fibulával akar igazolni. Az ilyen eljárás (*id. m. l.*, 23 és 32–3 ll.) nem alkalmas arra, hogy a történeti archaeológia ilyenmő fontos és elvileg helyes törekvéseit jó hírbe hozza; csak hatalmas leletstatisztikák alapján szabad ethnikai következtetéseket levonni, holott e területre nézve csak most fogja az első megbízhatóan kiásott temetőt közreadni Zoltai Lajos a *Forschungen und Funde aus der Römerzeit in Ungarn* c. kötetben. (Diculescu 22 és 26 ll., 23 jegy. stb. kronológiai következtetései is teljesen alaptalanok.)

¹⁷⁴ Ugy látszik, hogy azok a *burgundzones*, akiket Jord. *Get.* 97 szerint a Visztlától jövő gepidák megverték, csakis a keleti gótok szomszédjában lakó, Mamert, *Genethl. Max.* 17, 1. által említett burgundok lehetnek, (V. ö. Zeuss, *die Deutschen* 694 és kk. ll.; ha Diculescu, *id. m. l.* 22. l. azt véli, hogy e pontusi burgundok egy „hunnisch-bulgarisch“ nép, az a III. század közepén filius ante patrem.), és azonosak az Ουρουουνοι népével, amelynek Valerianus alatti betöréseiről fönt hallottunk. Ha ez helyes (l. L. Schmidt, *Gesch. d. Wandalen* [1901] 14 l. 3 jegyz.) mutatja, hogy a gepidák a Pontus felől jöttek.

¹⁷⁵ *Id. m. l.* 78 l.

¹⁷⁶ Patsch, *Anz. d. Akad. d. Wiss. in Wien* 1925, 182 l. szerint a victoralok csak Kr. u. 358 után húzódtak le délre Északmagyarországról.

rúk folyamán több ízben kiürítik ezt a területet, majd újra birtokba veszik,¹⁷⁷ mígnem az V. század elején a hunnok ide tolódott centruma¹⁷⁸ teljesen új helyzetet nem teremt. A határmenti kereskedelem, mely különösen Konstantinusnak új balparti erősítései óta¹⁷⁹ erősen nekilendült, megszűnik, azután Attila nagy hadjáratokban tudatosan töri össze a romanizmus bástyáit a jobbparton is, majd megint gazdát cserél e dúsan termő föld; germán, török és szláv fajú törzsek váltják fel az irániakat itt is, hosszú és sötét századokon át. Nem látom itt sem egy román embercsoport megmaradásának lehetőségét.

*

Az eddigiekben igyekeztünk kifejtetni azt, hogy miért nem szabad a dáciai romanizált népesség sorsát a nyugati provinciák esetével összekeverni. Van azonban egy jogosult analógia is, s ez Pannóniáé; jogosult, mert Pannóniát az V. századtól fogva nagyjában ugyanazok a népek dúlták és lakták félévezreden át, mint Dáciát.¹⁸⁰ Pannóniában azt tapasztaljuk,¹⁸¹ hogy a római helynevek fennmaradása által bizonyított folytonosság¹⁸² csak a nyugati határszélen kezdődik¹⁸³ s itt is csak kivétel, míg Ausztria felé¹⁸⁴ jelentékenyen sűrűsödik; megvan azután sok esetben a Dráva—Száva közén, amely Kr. u. 582-ig többnyire szerves kötelékben maradt vagy Itáliával, vagy Bizánccal. A keleti Dunántúlon viszont megszakad minden szál, mely a romanizmushoz vezet, annak dacára, hogy itt még az V. században vegetált a római lakosság, sőt a belső részek legvédelemből pontjaín egész az avarok jöttéig tartotta magát.¹⁸⁵ Dácia sem nyújtott több védelmet, mint az itteni őserdők és nagy mocsarak és ha itt kiveszett a romanizmus, akkor a másfél száz évvel előbb elveszett Dáciában sem lehetett másképp.

Azt, hogy mindezek dacára miért él a romanizmus maradványa egy mai nép alkatrészeként Erdélyben, úgy, mint egyéb, a Dunától északra fekvő, sőt a rómaiak által soha meg nem

¹⁷⁷ Patsch, *Anz. d. Akad. d. Wiss. in Wien* 1925, 182 és 214 ll.; u. ö. *Sitz.-Ber. d. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil. hist. Kl.* 208 Bd. 2. Abh. részletesen szól ezen eseményekről.

¹⁷⁸ V. ö. *Unterg. d. Römerherrschaft in Pann.* c. munkámban II (1926), 67 és kk. ll.

¹⁷⁹ Patsch, *id. m.* mellett I. még megjegyzéseimet erről *Zeitschr. f. Num.* XXXVI (1926), 161 és kk. ll.

¹⁸⁰ Gondolt már erre Philippide *id. m.* I., 426 és k. l.

¹⁸¹ Amint még visszatérek erre *Unterg. d. Römerherrschaft in Pannonien* c. munkám előkészületben lévő 3-ik füzetében.

¹⁸² Már pedig csak ez bizonyít, a mindenütt megmaradt vízvezetéknek nincs településtörténeti bizonyító ereje, mint ezt már A. v. Guttschmid, *Kleine Schriften* V., 383 l. hangoztatta.

¹⁸³ Arrabona—Raab (Győr) a legkeletibb példa, úgy látom. Lásd E. Moór, *Ung. Jahrb.* IX (1929) 65—67 ll.

¹⁸⁴ A. Vindobona—Wien, Poetovio—Pettau, Celeia—Cilli vonaltól.

¹⁸⁵ V. ö. *Unterg. d. Römerherrschaft in Pann.* II (1926), 31 és kk. ll.

szállott bukovinai, moldvai, galíciai területeken, azt megmagyarázzák a történeti nyelvészet s az etnográfia kutatásai a Balkán fluktuáló, folyton vándorló oláh pásztornépének¹⁸⁶ keletkezéséről, nyelvének kialakulási helyéről és idejéről, melyekre itt elég egyszerűen utalnunk.¹⁸⁷ (Egy függelék köv.)

A TRAGIKUM FORRÁSA THOMAS HARDY REGÉNYEIBEN.

BEVEZETÉS.

Az utóbbi évtizedekben az irodalomtörténeti kritika igen sokat foglalkozott Thomas Hardyval, — és méltán; egyrészt, mert Hardy az angol regényirodalom legeredetibb és legérdekesebb alakjai közé tartozik, másrészt, mert regényeivel kapcsolatban az irodalmi és társadalmi problémák és kérdések egész sora merült fel.

Thomas Hardy regényeit elsősorban a művészi intenció jellemzi, mint ahogy ő maga is egész lényének legteljesebb megnyilatkozásában művész. Távol áll az irányregénytől és mindennemű eszmék propagálásától. Ő maga is hangoztatja ezt: „... the novel was intended to be neither didactic nor aggressive, but in the scenic parts representative simply, and in the contemplative parts oftener charged with impressions than with convictions.”¹ Ez a néhány sor, melyet mintegy védelmül hozott fel a kritikusok támadásai ellen,² igen jellemző Hardy egész munkásságára. De Hardy művészete még sem *l'art pour l'art* művészet; éppen ellenkezőleg; Hardy úgy véli, hogy a dráma vagy regény lehet tanító célzatú, de az olvasónak ezt

¹⁸⁶ E „Schafwanderhirtentum“ természetrajzát illetőleg, l. p. o.: Peisker, *Die Abkunft der Rumänen*, *Zschr. d. Hist. Ver. f. Steiermark*, XV, 160 és kk. ll. Graz, 1917 összefoglalását.

¹⁸⁷ Az egész régebbi vitairodalmat részletesen összefoglalta legutóbb Philippide, *Originea Romînilor*, I (Jassy 1925) 662 és kk. ll. Lásd még: Trembl, *Ung. Jahrb.* VIII. 40. és kk. ll. Melich J., *A honfoglaláskori Magyarország* (= *A M. Nyelvtud. kézik.* I. 6., 1925-től) 55 és kk., 118 és kk., 257 és kk., 273 és kk., majd főleg 302 és kk. ll. és *passim*; a többi új irodalom megtalálható C. Tagliavini részletes ismertetésében a *Studi Rumeni* első három kötetében. L. még Huss R. kis cikkét, *War Bistritz einst römisch?* (1929) és Jancsó Benedek tanulmányát az *Europa Orientale* 1929 kötetében. Végezetül csak köszönetet kell mondanom Sulica Szilárd barátomnak, aki a románnyelvű szakirodalom lefordításával segített.

¹ „... ez a regény sem nem didaktikai, sem nem támadó célzatú, hanem leíró részben egyszerűen reprezentatív, és az elmélkedő részekben inkább benyomásokkal, mint meggyőződésekkel telített.” Tcss of the D'Urbervilles, V. kiadásának előszavában.

² „... Főleg A. Lang, At the Sign of the Ship, Longman's Magazine, Nov., 1892.

nem szabad észrevenni.³ Hardy állásfoglalása tudatos az étellel és az élet problémáival szemben és mindazon kérdések és problémák közül, melyek munkáival kapcsolatban felmerülhetnek, a legizgatóbb és legérdekesebb világszemléletének kérdése.

Szinte egyhangú a vélemény, hogy Hardy a legsötétebb pesszimisták közé tartozik.⁴ Regényeiben és novelláiban vígasztalan a hangulat, hősei sokat szenvednek, sok a szerencsétlenség és boldogtalanság. Remekművei⁵ mind tragikusan végződnek és többi regényeinek és novelláinak nagy része is. E körülmények következtében a kritikusok Hardy világszemléletét a nagy pesszimista filozófus, Schopenhauer Artúr filozófiájával hozzák összefüggésbe.⁶

Egyedül Edmund Gosse helyezkedik szembe ezzel az állásponttal; az ő véleménye annál figyelemreméltóbb, mert Hardynak személyes barátja volt.⁷ Hedgcock erre vonatkozó kérdésére Gosse következőképpen nyilatkozott: „... Hardy nem ismeri el, hogy Schopenhauer hatott munkásságára... Szerintem Hardy filozófiája sokkal modernebb, mint Schopenhaueré... Meggyőződésem, hogy szellemi fejlődésének vonalát sem Schopenhauer, sem más nem módosította.”⁸ Gosse azonban nem határozta meg pontosabban Hardy filozófiáját.

Tagadhatatlan ezzel szemben, hogy vannak érintkező pontok Schopenhauer filozófiájában és Hardy világszemléletében, de ezek nem lényegesek.

Schopenhauer filozófiájának leglényegesebb gondolatai, melyeket összefüggésbe hoztak Hardy felfogásával, a következők: minden dolog magja, lényege, a „*Ding an sich*”, az, ami az emberi lélekben mint *akarat* nyilvánul meg; ez az akarat mindenben megvan, csak különféle fokozatokban jelentkezik; az akarat nem a megismerés eredménye, független tőle; az állatvilág legalsó fokán kapcsolódik az *akarathoz*

³ „In an article on Ibsen in the *Fortnightly* the writer says that his manner is wrong. That the drama, like the novel, should not be for edification. In this I think the writer errs. It should be so, but the edified should not perceive the edification. Ibsen's edifying is too obvious.“ Fl. E. Hardy, *The Early Life of Thomas Hardy*, 249. l.

⁴ Brennecke, Thomas Hardy's Universe. Garwood, Thomas Hardy, An Illustration of the Philosophy of Schopenhauer. Hedgcock, Thomas Hardy, *Penseur et Artiste*. Wild, *Die englische Literatur der Gegenwart*, 159–68.

⁵ The Mayor of Casterbridge, Tess of the D'Urbervilles, Jude the Obscure.

⁶ l. 4. jegyzet.

⁷ Fl. E. Hardy, op. cit. 208., 210., 265., 282., 289., 290., 295. l.

⁸ „M. Hardy n'admet pas que Schopenhauer ait exercé une influence sur son oeuvre... D'après moi la philosophie de M. Hardy est bien plus moderne que celle de Schopenhauer... C'est ma conviction que la ligne de progression de sa pensée n'a été nullement modifiée ni par Schopenhauer, ni par un autre.“ Lettre de Monsieur Edmund Gosse au sujet de Hardy et Schopenhauer, Hedgcock, op. cit. 499. l.

az *értelem* és csak akkor lesz a világ objektív vagy elképzelt (die Welt als Vorstellung) az alany szemében; de ezeket a fokozatokat csak az akarat megnyilvánulásaiban különböztetjük meg; az akarat maga tulajdonképpen minden fokozaton egy: az élni-akarási; ez nyilvánul meg minden élő lényben és élettelen dologban; az akarat legfontosabb tulajdonságai, hogy egy, immanens és autonom; cél és ok nélkül öntudatlanul működik; az akarat céltalan és ok nélküli működésének következménye az emberiség boldogtalansága; a boldogtalanság csak akkor fog megszűnni, ha az ember legyőzi az akaratot, vagyis a halált választja az élet helyett.⁹

Az említett tanulmányok szerint Hardy regényeiben a cselekvényt, éppen úgy, mint Schopenhauer szerint az emberi élet eseményeit, az akarat irányítja. Szerintük ugyanis a Hardy-regények eseményeit a *véletlen* okozza, mely épp oly oly céltalan és ok nélküli, mint a schopenhaueri akarat, ugyanaz a szerepe az ember életében, ugyanaz a működésének következménye, tehát azonosítható vele.¹⁰

Szerintem azonban ez az álláspont csak részben helyes és elfogadható. A Hardy-regényekben a véletlen valóban szerepet játszik; de ezzel szemben nem a véletlen okozza a tragédiákat, az emberi boldogtalanságot; Hardy a véletlent nem is filozófiai elgondolásból szerepelteti, hanem egészen más okból.

Hardy első ránk maradt regényében¹¹ van a legtöbb „véletlen” esemény; szinte minden *véletlenül* történik: véletlen, hogy Cytherea apja lezuhan az épülő ház állványáról és Cythereának kenyérkereset után kell néznie; véletlen, hogy Cytherea Mrs. Aldcliffe-nek, apja szerelmesének szolgálatába kerül és így megismerkedik Acneas Manstonnal; véletlen, hogy azon éjjel, mikor Manston első felesége megérkezik, tűz tör ki a vendéglőben, ahol megszállott és így az a hír terjed el, hogy Eunice Manston odaégett; véletlen, hogy Edward Springrove csak Cytherea és Manston esküvője után tudja meg, hogy Manston felesége elhagyta a vendéglőt, mielőtt a tűz kitört és így nem éghetett benn; de a véletlen működése ebben a regényben, ahol legtöbbször a szerepe, nem vezet tragédiához: Manston gyilkossága kiderül, méltón megbűnhődik érte és Cytherea feleségül megy Edward Springrove-hoz.

Ha figyelembe vesszük a regény keletkezésének körülményeit, természetszerűleg adódik a magyarázat, hogy Hardy nem filozófiai

⁹ Schopenhauer, Die Welt als Wille und Vorstellung alapján.

¹⁰ Hedgcock, op. cit. Chap. VIII. Idées fondamentales, 382. l. „L'ensemble de toutes les petites quantités de force éparpillées compose le Tout, la Volonté Immanente. Le lien entre Elle et l'homme est un lien de cause à l'effet, de force motrice à la chose mue. La Volonté n'est pas consciente, n'est pas accessible aux sentiments moraux. Le trait caractéristique de la Volonté Immanente est: l'activité, l'effort pour l'effort.”

Garwood, op. cit. ugyanígy nyilatkozik: munkájának II. fejezete (Establishment of Purposelessness) és III. fejezete (Effect of Purposelessness: Tragedy) a véletlennek tulajdonítja a Hardy-regények tragédiáit. Brennecke, op. cit. I. Chap. (Hardy and Schopenhauer) szerint is a véletlen egyenlő a schopenhaueri Immanens Akarattal.

¹¹ Desperate Remedies, 1782. — Hardy első regényének, „The Poor Man and Lady”-nek kézírata elveszett. Fl. E. Hardy, op. cit. 83. l.

meggyőződésből juttatott a véletlennek ily nagy szerepet, hanem azért, mert Meredith tanácsára arra törekedett, hogy regénye minél változatosabb és érdekesebb legyen.¹² Ugyanez a véleménye Hardy második feleségének és Wild professzornak.¹³

Hardy többi regényében a véletlennek már sokkal kisebb szerepe van és sehol sem okozza a tragédiát (bár egy esetben¹⁴ része van benne); ez egyrészt kitűnik akkor, ha megvizsgáljuk, vajjon bekövetkezett volna-e a tragédia, ha a véletlen okozta esemény elmarad; ezt a vizsgálatot megkönnyíti az a tény, hogy Hardy alakjai mind határozottan körvonalazottak, úgyhogy alig kétséges, hogy megadott körülmények közt hogyan cselekedtek volna. Másrészt pedig meg kell vizsgálni, hogy mi az oka, a forrása a Hardy-regények tragikumának.

A Pair of Blue Eyes. Véletlen, hogy Elfride találkozik Mrs. Jethway-vel, mikor Londonból hazatér¹⁵ és Mrs. Jethway árulja el ezt az eseményt Knightnek.¹⁶ De Elfride tragédiája épp úgy bekövetkezett volna, ha Mrs. Jethway nem látta volna őt, amint Londonból megjött és nem fedte volna ezt fel Knight előtt, mert Elfride már előzőleg nem tudta titkát elég gondosan megőrizni.¹⁷ Knight a londoni út kivételével már mindent tud, már mélyen boldogtalan, és kétségtelen, hogy Elfride előbb-utóbb egészen elárulta volna magát és Knight akkor épp úgy elhagyta volna. — Véletlen továbbá, hogy Knight és Smith ugyanazon vonaton utaznak Endelstowba, melyen Elfridet szállítják haza — koporsójában; de ez csak a tragikus *hatást* fokozza.¹⁸

Far from the Madding Crowd c. regényben három esemény van, melyeket a *véletlen* okoz: I. Gabriel Oak tönkremegy kutyájának túlbuzgósága folytán,¹⁹ de Bathsheba már előzőleg kikosarazta,²⁰ tehát ez a körülmény előbbreviszi ugyan a cselekményt, amennyiben Oak kénytelen szolgálni menni, de a tragikumot nem befolyásolja. II. Oak véletlenül éppen Bathsheba birtokára kerül²¹ és az ő szolgálatába áll; ez azonban valósággal szerencse Bathshebára nézve, mert Oak a lelke gazdaságának. III. véletlen, hogy Fanny Robin és Sergeant Troy esküvője félreértés következtében elmarad;²² de nem ez Fanny tragédiája, hanem az, hogy a férfi, akit szeret, akiért feláldozta magát, állhatatlan,

¹² „... attempt a novel with a purely artistic purpose giving it a more complicated plot.“ Fl. E. Hardy, op. cit. 82. l.

¹³ „What happened in respect of new writing was that he took Meredith's advice too literally, and set about constructing the eminently sensational plot of *Desperate Remedies*.“ Fl. E. Hardy, op. cit. 83. l. — „Der erste literarische Versuch des jungen Architekten, die satirische Erzählung, *The Poor Man and the Lady* brachte ihn mit Meredith zusammen ... der Hardy den freundschaftlichen Rat gab, einen spannenden Roman mit viel Handlung zu schreiben. So entstand die Detektivgeschichte *Desperate Remedies*.“ Wild, Die englische Literatur der Gegenwart, 160. l.

¹⁴ Two on a Tower, l. alább.

¹⁵ I. 160. l.

¹⁶ II. 184—186. l.

¹⁷ A fülbevaló-jelenet. II. 112. l. és 155—157. l.

¹⁸ II. 235—243. l.

¹⁹ I. 53—55. l.

²⁰ I. 42—49. l.

²¹ I. 63—69. l.

²² I. 159—162. l.

lelkiismeretlen kalandor: hiszen Troy feleségül vehette volna Fannyt másnap, de Fanny hiába könyörög; Troy örül, hogy megszabadulhat tőle.

The Return of the Native c. regényben a következő események oka a véletlen: Tamsin és Wildeve esküvőjét el kell halasztani, mert a diszpenzáció váltásánál *véletlenül* hiba történt;²³ de kisebb bonyodalmak után mégis megesküsznek. — Eustacia nem nyit ajtót Clym anyjának, mert azt hiszi, hogy majd férje fogja őt beengedni; Clym azonban alszik és Mrs. Yeobright eltávozik.²⁴ Clym azt hiszi, hogy Eustacia szándékosan nem engedte be anyját és mikor kérdőre vonja, Eustacia felháborodásában nem ad magyarázatot.²⁵ Ha Eustacia előadta volna, hogyan történt az eset, a szakítás nem történt volna meg; de az asszony akkor már elidegenedett férjétől, házasetük tragédia volt Eustacia számára. — Véletlen továbbá, hogy Wildeve pénzhez jut öröksége által.²⁶ Ez azonban csak elősegítette volna Eustacia szökési tervét; de végeredményben az asszony nem menekül el, hanem megöli magát.²⁷ Clym megbocsátó levele véletlenül nem jut Eustacia kezébe.²⁸ Kérdés, hogy ha Eustacia megkapta volna Clym levelét, visszament volna-e hozzá? Elképzelhetetlen, illogikus és hihetetlen befejezés lenne ez a *happy end*; Eustacia és Clym nem élhettek volna boldogan együtt, hiszen az egész regény ezt bizonyítja.

Two on a Tower c. regényben a véletlen ismét nagyobb szerephez jut, hasonlóan Hardy első regényéhez (*Desperate Remedies*); véletlen, hogy Swithin St. Cleve elkésik csillagászati felfedezésével.²⁹ ennek következménye hosszú betegsége, de más nem. — Véletlen, hogy Louis ostorcsapása Viviette arcát éri³⁰ és ezért Viviettenek Swithin házában kell rejtőznie, nehogy kitudódjék a dolog. Véletlen az is, hogy Viviette éppen Swithinnél van, mikor a püspök látogatóba jön, — de sikerül elrejtőznie.³¹ Véletlen, hogy Viviette elveszti karperecét³² és a püspök megtalálja. De mindezek csak izgató jelenetek, melyek felkorbácsolják az olvasó idegeit. — Viviette és Swithin házasságának érvénytelensége³³ az *egyetlen eset*, melyben a véletlen jelentős tényezője a tragédiának, ha nem is egyedüli okozója; csak ezáltal történhetik meg tudniillik, hogy Swithin elhagyja Viviette-t és bejárja a világot; így az asszony nem tudja értesíteni, mikor bajba kerül.

The Woodlanders. Véletlen, hogy a hintóban, mely elől Winterborne nem akar szekerével kitérni, a földesúrnő, Felice Charmond, utazik;³⁴ ez az esemény okozza, hogy Winterborne szerződését nem hosszabbítják meg és szegény emberré lesz.³⁵ De Melbury *nem ezért* nem

²³ I. 63. II.

²⁴ II. 121—123. I.

²⁵ II. 182—191. I.

²⁶ II. 142. I.

²⁷ II. 251. I.

²⁸ II. 222—225. I.

²⁹ I. 124—126. I.

³⁰ I. 233. I.

³¹ II. 53—58. I.

³² II. 69. I.

³³ Mivel Sir Constantine, Viviette férje, amint utólag kitudódik, még élt, mikor Viviette megesküdött Swithinnel; tévesen költötték holt hírét. II. 123—127. I.

³⁴ 119—121. I.

³⁵ 133—134. I.

adja hozzá feleségül Grace-t: Winterborne rosszul sikerült karácsonyi mulatságán már előzőleg meggyőződött, hogy Grace és Giles nem egy-máshoz valók.³⁶ Utólag csak örül, hogy nem ígérte neki lányát.³⁷ — *Véletlen* az is, hogy Grace észreveszi Suke Damsont, amint vőle-génye, Dr. Fitzpiers házából hajnalban távozik. Ez a véletlen felvilá-gosíthatná Grace-t, de Fitzpiers könnyen eloszlatja gyanúját. — A *vélet-len*, zápor alakjában, Giles kunyhójába kergeti Grace-t, amint haza-térő férje elől menekül; Giles túlzott lelkiismeretessége, hogy Grace nevét tisztán megőrizze, halálát okozza: „Can it be that cruel propriety is killing the dearest heart.”³⁸ De Giles halála még sem *tragédia* Grace életében: lassanként elfelejti őt. Grace életének *tragédiája*, hogy együtt kell élnie az állhatatlan Fitzpiers-szel.³⁹

Tess of the D'Urbervilles. *Véletlen*, hogy Parson Tringham fel-fedezi, hogy John Durbeyfield a D'Urbervilles-család leszármazottja⁴⁰ és *véletlen* a ló kimulása.⁴¹ E két csemény együttvéve eredményezi, hogy Mrs. Durbeyfield elküldi Tess-t a gazdag „rokonokhoz”. Azonban Mrs. Durbeyfield jóhiszemű ostobaságának legalább is annyi része van Tess útjában, mint a két előbbi eseménynek. De a *tragédiát* nem az okozza, hogy Tess Alec áldozata lett, — egész más oka van.⁴² — *Véletlenül* történik, hogy Tess levelét a szőnyeg alá csúsztatja⁴³ és így Angel csak az esküvő után tudja meg Tess trantridge-i élményét. De ez a tény Tess sorsát alig befolyásolja. Ha Angel megkapja a levelet, az esküvő előtt hagyta volna el Tess-t⁴⁴ és a lány élete éppoly szerencsétlen lett volna, éppoly tragikusan végződött volna.

Jude the Obscure. Jude véletlenül ismerkedik meg Arabellával: „It being the end of the week he had left work early, and had come out of town by a roundabout route which he did not usually fre-quent.”⁴⁵ De nem az *ismeretség* oka Jude későbbi *tragédiájának*, ha-nem házassága.⁴⁶

Miután láttuk, hogy a *tragédiákat nem a véletlen* műkö-dése okozta, kérdés, hogy mi a szerepe a regényekben? A leg-szézenfekvőbb magyarázat, hogy ugyanaz, mint az első regény-ben. Már az a körülmény is, hogy az első kettő kivételével,

³⁶ 85—99. l.

³⁷ „I am thankful for your escape (Grace megmenekülése a Win-terborne-nal való házasságtól). Had we not dismissed him already we could hardly have found it in our hearts to dismiss him now.” 130. l.

³⁸ „Lehetséges-e, hogy a kegyetlen illendőség meg fogja ölni a legdrágább szívet.” 393. l.

³⁹ „You have probably observed that the ending of the story — hinted rather than stated — is that the heroine is doomed to an unhappy life with an inconstant husband. I could not accentuate this strongly in the book by reason of the conventions of the libraries.” Levél Mr. J. T. Grein-hez, Fl. E. Hardy, op. cit. 289. l.

⁴⁰ I. 13—14. l.

⁴¹ I. 47. l.

⁴² L. I. fejezet.

⁴³ II. 12. l. és 15. l.

⁴⁴ Mint ahogy Knight elhagyta Elfride-t; Knight és Clare sok tekintetben hasonlítanak egymásra.

⁴⁵ „Mivel hét vége volt, korán hagyta abba a munkát és kerülő úton, melyen különben nem szokott járni, jött ki a városból.” I. 49. l.

⁴⁶ L. I. fejezet.

Hardy összes regényei folytatásokban jelentek meg különféle angol folyóiratokban,⁴⁷ csak megerősíti feltevésemet, hogy Hardy főleg arra törekedett, hogy felkeltse és lekösse az olvasó figyelmét; ezt a célt szolgálja a véletlen.

Naplója is tisztán erre utal: „The writer's problem is, how to strike the balance between the uncommon and the ordinary so as on the one hand to give interest, on the other to give reality. In working out this problem, human nature must never be made abnormal, which is introducing incredibility. The uncommonness must be in events, not in the characters; and the writer's art lies in shaping that uncommonness while disguising its unlikelihood.”⁴⁸ Az eseményeknek szokatlanságát Hardy a véletlen által próbálja elérni. Meg akarja lepni olvasóit és ez minden esetben sikerül is neki. — Ha meg akarjuk érteni, mennyire fontos volt Hardynak, hogy regényei sikert arassanak, nem szabad elfelejtenünk, hogy azoknak jövedelméből élt⁴⁹ és hogy a legnagyobb áldozatokat hozta a siker kedvéért. Így például „Tess of the D'Urbervilles” megcsönkítva jelent meg a *Graphic*-ban és Hardy maga alakította át művét a nagyközönség ízlésének megfelelően.⁵⁰

Úgy látszott, hogy az erkölcsi világrend hiánya Hardy regényeiben szintén a Schopenhauerra támaszkodó Hardy-elméletet támogatja.⁵¹ Az állításnak azonban csak az a része helyes, hogy az erkölcsi világrend nem nyilvánul meg Hardy regényeiben, t. i.

⁴⁷ „A Pair of Blue Eyes”, *Tinsley Magazine* 1872 augusztustól az év végéig. — „Far from the Madding Crowd”, *Cornhill Magazine*, 1873 jan.—dec. — „The Hand of Tithelberta”, *Cornhill Magazine*, 1875 jul — 1876 may. — „The Return of the Native”, *Belgravia*, 1877 nov.—1878 dec. — „The Trumpet-Major”, *Good Words*, 1888 jan.—dec. — „A Laodicean”, *Harper's Magazine*, 1880 dec.—1881 dec. — „Two on a Tower”, *Atlantic Monthly*, 1881 jan.—dec. — „The Mayor of Casterbridge”, *The Graphic*, 1886 jan. 2—máj. 15. — „The Woodlanders”, *Macmillan's Magazine*, 1887 máj.—1888 ápr. — „Tess of the D'Urbervilles”, *The Graphic*, 1891 júl. 4—dec. 26. — „Jude the Obscure” *Harper's Magazine*, 1894 nov.—1895. év végéig.

⁴⁸ „Az író problémája az, hogyan lehet egyensúlyba hozni a szokatlant a mindennapival, úgyhogy egyrészt érdeklődést keltsen, másrészt pedig valóságosságot adjon. E probléma kidolgozásánál sohasem szabad az emberi természetet abnormálisnak feltüntetni, mert az hihetlenségre vezet; az eseményekben és nem a jellemekben kell a szokatlanságnak megnyilatkoznia; az író művészete a szokatlanság megformálásában — valószínűtlenségének elpalástolásában — áll.” F. E. Hardy, op. cit. 194. l.

⁴⁹ „... he was committed by circumstances to novel-writing as a regular trade.” F. E. Hardy, op. cit. 137. l.

⁵⁰ „Hardy carried out this unceremonious concession to conventionality with cynical amusement.” F. E. Hardy, op. cit. 291. l.

⁵¹ *Hedgcock op. cit. Chap. VIII. Idées fondamentales* 384. l. — „...une absence de moralité...” — *Garwood op. cit. Chap. V. (Artistic Value of Purposelessness)* is az erkölcsi világrend vagy költői igazságszolgáltatás hiányát („a lack of poetic justice”) fejti ki.

leggyakrabban ártatlanok bűnhődnek, pl. Tess Durbeyfield,⁵² Elfride Swancourt,⁵³ Jude Fawley.⁵⁴ Az ártatlanok tragédiája azonban nem a véletlen működésének következménye. Amint fent bizonyítani próbáltam, Hardy sohasem gondolt arra, hogy a világot kormányzó Akarat működésének tulajdonítsa a regények eseményeit. Ebből következik, hogy nem a véletlenben, a schopenhaueri Akaratban látja az erkölcsi világrend hiányának végső okát. Ha analizálni kezdjük, hogy tulajdonképpen mi okozta az egyes regényekben a tragédiát, arra a végeredményre kell jutnunk, hogy főképpen *társadalmi konvenciók és társadalmi intézmények* eredményezték a tragédiákat, melyekben az ártatlanok bűnhődnek.

Ezzel a megállapítással szorosan összefügg a szerelemokozta boldogtalanság a Hardy-regényekben, melyet szintén schopenhaueri nevezőre hoztak. Úgy vélték, hogy Schopenhauer teljes élettagadása — mely a szerelmi élet aszkézise által a létmegszűnést akarja elérni, hogy az emberiség kivesszen — Hardynál is megtalálható, még pedig oly formában, hogy Hardy regényeiben a szerelem boldogtalanságot okoz, a szerelmes férfi vagy nő néha a halált kívánja és így az élet megszűnésének vágya Hardynál éppúgy, mint Schopenhauernél előtérben áll.⁵⁵

Ezzel szemben azonban a Hardy-regények nem azt mutatják, hogy a szerelem, mint olyan, okozza a boldogtalanságot, a tragédiát, hanem itt is a tragédiák végső okai a társadalmi konvenciók és intézmények, melyek ellentétben állnak a természettel és így a szerelem természetes követelményeivel. Az a tény pedig, hogy a Hardy-regények hősei nagy boldogtalanságukban néha a halált hívják, még nem bizonyítja, hogy Hardy-nak az lett volna az álláspontja, hogy az emberiség általános vágya a létmegszűnés felé irányul. Ezek az óhajok csak pillanatnyi lelkiállapotok kifejezői.

Hardy maga sokkal inkább lehetségesnek tartott egy jobb

⁵² „Tess of the D'Urbervilles“, II. 280. 1.

⁵³ „A Pair of Blue Eyes“, II. 252—54. 1.

⁵⁴ „Jude the Obscure.“

⁵⁵ Ezt az álláspontot vélik Hardynál megtalálni: Hedgcock op. cit. Chap. VIII. „Il faut mettre fin à la lutte contre la force de la vie en pratiquant l'ascétisme pour éteindre le vouloir-vivre.“

Braybrooke, „T. Hardy and his Philosophy“ pedig idézetekkel bizonyítja, hogy Hardy az életmegszűnést tartotta végső célnak; így pl. „And so we see our Eustacia... arriving at that stage of enlightenment which feels that nothing was worth while.“ („The Return of the Native.“)

„... he wished he had never seen a book, that he might never see another, that he had never been born.“ („Jude the Obscure.“)

„Jude went out, and feeling more than ever his existence to be an undemanded one, he lay down etc.“ („Jude the Obscure.“)

„I wish I was dead.“ („The Well-Beloved.“)

Garwood, op. cit. Chap. I.) Establishment of Purposelessness, szintén hasonló idézetekkel bizonyítja álláspontját.

jövót: „Whatever may be the inherent good or evil of life, it is certain that *men make it much worse than it need be*. When we have got rid of a thousand remediable ills, it will be time enough to determine whether the ill that is irremediable outweighs the good.”⁵⁶ Az „ezernyi orvosolható baj” alatt, szerintem, Hardy a társadalmi konvenciók és intézmények hibáit érti; ez tűnik ki a regények analiziséből.

A jelen tanulmány célja tehát a fentemlített állítás bebizonyítása, vagyis annak kimutatása, hogy a Hardy-regények tragikumának főforrásai: azon társadalmi konvenciók és intézmények, melyek ellentétben állanak a természet követelményeivel és ezért az ember boldogtalanságát okozzák.

Hardy tizenhárom⁵⁷ regénye közül hat⁵⁸ tiszta tragikummal végződik és ezek közül ötben a tragédiát közvetve vagy közvetlenül a fentemlített okok eredményezték.⁵⁹

Emellett azonban a többi regényben és számos novellában szintén a társadalom elhibázott intézményei és konvencionális felfogások okozzák a bonyodalmat.

I.

Erkölcsei konvencionalizmus.

Hardy az élet középpontjában, mint a legfontosabb elemet, a szerelmet látja. Az ember még nem győzte le az ösztönt; ez még a legkultúráltabb egyénben is időnkint az értelem fölé kerül; és a legtöbb szenvedés ebből fakad. A szerelem minden regényének főproblémája, és minden hőséne sorsa ezen fordul meg.

De Hardy másképen nyúl ehhez a problémához, mint ahogy azt előtte az angol irodalomban tették. Félreteszi a híres angol prűderiát és igaz őszinteséggel tárja fel a szerelmi élet nagy kérdéseit. Meggyőződése, hogy ez a regényírónak joga, sőt kötelessége, bármilyen is a százados hagyomány. „Life being a physiological fact, its honest portrayal must be largely concerned with the relation of sexes and the substitution for such catastrophes as favour the false colouring best expressed by the

⁵⁶ „Bármilyen is legyen az életben az elválaszthatatlan jó vagy rossz, bizonyos, hogy az emberek sokkal rosszabbá teszik, mint szükséges. Ha majd megszabadultunk ezernyi orvosolható bajtól, ráérünk eldönteni, hogy súlyosabb-e az orvosolhatatlan baj, mint a jó.” W. Archer, „Real Conversations”, Pall Mall Gazette, Apr. 1901.

⁵⁷ „The Well-Beloved” nem regény, hanem egy teljesen elhibázott fantasztikus próza-románc; Hardy „A sketch of temperament”-nek nevezi az alcímében.

⁵⁸ „A Pair of Blue Eyes”, „Two on a Tower”, „The Return of the Native”, „The Mayor of Casterbridge”, „Tess of the D’Urbervilles”, „Jude the Obscure”.

⁵⁹ „The Mayor of Casterbridge” című regényben Michel Henchard tragédiájának magva jellemében rejlik: makacs, hirtelenharagú, megfontolatlan és illogikus gondolkodású ember.

regulation finish that „they married und were happy ever after“ of catastrophes based upon sexual relationship as it is.“¹

Mindez nem jelenti azonban azt, hogy Hardy naturalista módon adja vissza azt, amit az életben lát; sőt még realistának sem nevezhető. Igen találó a következő meghatározás: „Hardy est réaliste en ce que tout est contrôlé chez lui par l'étude du réel: il est idéaliste dans sa manière de transformer le réel par un impressionisme artistique qui choisit et accentue, et par un art tout poétique qui rêve autour de la réalité, essaie d'en expliquer la signification essentielle et de la faire entrer dans une synthèse universelle.“²

A szerelem leggyakrabban szenvedést jelent az emberre nézve; a boldogság, amit hoz, sokszor csak elenyészően kevés. De az emberiség, azaz a kultúrtársadalom, kimélyíti, felfokozza a természetes, szerelemokozta boldogtalanságot. A két nem közti viszonyt bizonyos formák és határok közé szorította, melyet a tiszta erkölcs helyett az erkölcsi felfogásból fejlődött konvenció határoz meg oly vasszigorral, hogy ezeket a formákat bővíteni nem lehet; egyéni esetek megértésétől mereven elzárkózik, ragaszkodik a betűhöz és csak a betűben él.

Ez az erkölcsi konvencionalizmus okozta Elfride Swancourt³ és Tess Durbeyfield⁴ életének tragédiáját.

Mindkettőnek élete tipikus példája annak, hogy a konvencionális felfogás mikép tehet tönkre egy emberi életet.

Elfride Swancourt tizenkilenc éves korában megszeret egy fiatal építész, Stephen Smithet. Titokban eljegyzik egymást, de Elfride apja kiutasítja házából a fiatalembert, mert megtudja, hogy alacsony származású és mert önerejéből még nem ért el olyan pozíciót, hogy feleségül vehetné Elfridet.

De nem az osztálykülönbség konvenciója az, ami Elfride életét tönkreteszi. Míg Stephen Indiában próbál vagyont és állást szerezni, Elfride megismerkedik Henry Knighttel és ráeszmél, hogy Stephen iránti érzelme nem volt igazi szerelem, hanem hogy csak most szeret valóban. Henry Knight a konvencionális erkölcsi tisztaság fogalmának megtestesítője. Harminc éven

¹ „Mivel az élet fiziológiai tény, össze leírásában bőven kell foglalkozni a nemek közti viszonytal és azokat a hazugul színezett katasztrófákat — melyek legjobban jellemezhetők az „egybekeltek és azontúl mindig boldogok voltak“ szabályszerű befejezéssel — olyan katasztrófákkal kell helyettesíteni, melyek a két nem tényleges viszonyán alapszanak.“ Hardy: „Candour in English-Fiction“, New Review, Jan. 1891.

² „Hardy realista, amennyiben a valóság tanulmányozása ellenőriz nála mindent; idealista, amennyiben egy bizonyos művészi impresszionizmussal, mely válogat és kiemel, átalakítja a valót és amennyiben költészete a valóság határán álmodozik és megpróbálja magyarázni alapjelentését és beleilleszteni egy egyetemes szintézisbe.“ F. A. Hedgcock, op. cit. Chap. IX. L'Ecrivain.

³ „A Pair of Blue Eyes.“

⁴ „Tess of the D'Urbervilles.“

felül van, de nővel még sohasem foglalkozott; Elfride az első szerelme. A falusi magányban nevelkedett lányban Knight a naivság, frissesség és tisztaság megszemélyesítését látja. Elfride tudja és érzi ezt; azért minden igyekezettel azon van, hogy eddigi élményeit titkolja. Knight saját erkölcsi tisztaságának elfogultságában nem tudná megbocsátani Elfride első, gyerekes, romantikus érzelmét. Mikor a körülmények és Elfride naiv ügyetlensége egymásután minden részletével feltárják érzelmének történetét, Knight elhagyja a lányt. Nem tud többé hinni Elfride érintetlen lelki és testi tisztaságában; meg van győződve, hogy egy kacér lány áldozata lett. Hiábavaló minden megalázkodás, könyörgés; Knight mindent félremagyaráz, — és Elfride magára marad. Így a tragédiát Knight feneketlen makacssága okozza, mely szigorúan ragaszkodik ahhoz a konvencionális felfogáshoz, hogy csak a lány első szerelme, a naiv és érintetlen lélek első megnyilatkozása valódi érték a férfi számára.⁵

Hardy természetellenesnek, tehát kizárólagosan a társadalmi konvenció szülöttének tartja azt a felfogást, hogy egy fiatal lány csak egyszer szeressen, rögtön első fellobbanásakor megtalálja a hozzávaló élettársat; — a természet követelménye, hogy a fiatalság érzelmi tévelygéseken, bolyongásokon menjen keresztül. A zabolázhatatlan ösztön, a vér, különösen tévútra tereli az értelmet. Az érzelmi élmények, szükséges tapasztalatok, érelik a jellemet és a lelket. Százados előítélet, ostoba konvenció ezt a természetes folyamatot kárhoztatni és bűnül felróni, mint ahogy azt Knight teszi.

Elfride esete különösen érthető. Falusi magányban nevelkedett, ismerősök, barátok nélkül. Mi sem természetesebb, minthogy Stephen fiatal szépsége és alázatos, hódolatjellegű szerelme benne is szerelmet, vagy legalább is oly érzelmet érlel, melyet Elfride szerelemnek tart.

Elfride jelleme, lelkének naiv frissesége legjobban bizonyítja, mennyire nincs igaza Knightnek. Hiszen éppen gyerekes, igen átlátszó fondorlatai keltik Knightben azt a meggyőződést, hogy Elfride érdeklődését férfi eddig még nem ébresztette fel. Semmit sem tanult előbbi érzelmei által, a raffineriától épp oly távol áll, mintha Stephent sohasem ismerte volna; vagyis Elfride lényegileg valóban az, akinek Knight őt tartotta.

Amint Hardy mondja: „Inbred in him (t. i. Knightben) was an invincible objection to be any but the first comer in a woman's heart”.⁶ Ez a felfogás a legtöbb férfiban benne él, de viszont a legtöbb esetben el is vesztette eredeti erkölcsi jelentőségét. Már nem erkölcsi szempont sugallja ezt a fel-

⁵ Hasonló a problémája Björnstjerne Björnson „En Hanske” című drámájának.

⁶ „Belennevelten, legyőzhetetlenül ellenszenves volt előtte az a gondolat, hogy ne az első férfi legyen egy nő szívében.” I. 261. l.

fogást, hanem kizárólag csak hiúsági kérdés, különben Knight nem emelhetett volna kifogást Elfride-del szemben.⁷

Knight végül maga is belátja hibáját. Évek múltán visszatér, de már elkészt.

Sokkal komplikáltabb és kényesebb a probléma Tess Durbeyfield életében. Amíg az előző regényben a lelki érintetlenség a probléma, itt a testi érintetlenség problémájáról van szó.

Alig tizenhét éves korában Tess áldozata lesz egy lelkiismeretlen világfinak, Alec D'Urbervillesnek. Az „áldozat” szó itt a legszorosabb értelemben veendő, mert Tess heteken keresztül bátran dacolt munkaadója ostromával és a katasztrófa csak akkor következik be, mikor a lány, hogy megmeneküljön társainak durvaságától, elfogadja Alec kíséretét. A férfi aztán erőszakkal eléri célját.

Tess elhagyja a D'Urbervilles-majorságot; és Alec nem is tudja, hogy fia született, mert Tess hallani sem akar csábítójáról. A csecsemő halála után Tess ismét elhagyja szülei házat és újra szolgálni megy. A gazdag Froom-völgyben ébred Tess nagy szenvedélyes szerelemre. Angel Clare puritán anglikán lelkész fia; elhagyta a papi pályát, mert nem tudott hinni a teológiában, és mert Istenben sem hitt. Gazdaságot tanul, egyszerű életre vágyik, távol a várostól, a társadalomtól és konvencióitól. Tessben véli megtalálni a mindenképpen hozzáillő élettársat; egyszerű, romlatlan, dolgozni tudó lány, kiből nem hiányzik a lelki finomság és természetes ész; ifjú szépsége pedig szinte lelki kiválóságainak szemléletes megjelenítése. Clarehez úgy illik, mintha lényének kiegészítő fele lenne. A szerelem Tesst valóságos extázisba ejti, és nincs elég ereje Clare előtt szóval felfedni multját. Bár tudja, hogy Clare ment minden konvencionális előítéllettől, ösztönösen megérzi, hogy társadalomtagadása a másik végletbe ment át, és feltétlen, abszolút tisztaságot, romlatlanságot és egyszerűséget követel. Miután egy írásbeli vallomás-kísérlete meghíusult, fatalisztikusan elvet minden további, és megesküsznek. Csak az esküvő után meséli el Tess élményeit, mert Angel hasonló természetű vallomása felbátorította, és ennek következtében bízik bocsánatában. De Clare nem tud megbocsájtani. Tessről alkotott ideálja rombadőlt; az asszony nem kell neki, elhagyja. Csalódását a gyarmatokon akarja elfelejteni. Hosszú betegsége után visszatér, megbékült lélekkel; de Tess, ki hiába várta vissza oly soká, ki bátran küzdött a mindennapi kenyérért, végül mégis feláldozta magát, hogy özvegy édesanyjának és testvéreinek megélhetését biztosítsa; reménytelen elfásultsággal, tudatosan Alec D'Urbervilles-é lett. Férje visszatérése tudatára döbbsenti annak, hogy mikép rontotta el most már végképen életét. Megöli Alecet és halállal bűnhődik gyilkosságáért.

Tess, a kétszer bukott, gyilkos nő élete a következő címet viseli: „Tess of the D'Urbervilles. A Pure Woman Faithfully Represented.”⁸

⁷ Knight maga is tudja, hogy ez így van: „A kiss is not much I suppose and it happens to few young people to be able to avoid all blandishments and attentions except from the one they afterwards marry. But I have peculiar weaknesses.” II. 156. l. „I have been a fool — a fool.” II. 245. l.

⁸ Egy tiszta nő hű ábrázolása.

Hardy tehát mindenek ellenére hangsúlyozza Tess tisztaságát és méltatlan mártíriumát.

Az első bukásban Tessnek tulajdonképpen semmi aktív része nem volt; a körülmények, bármennyit is küzdött ellenük, kiszolgáltatták Alecnak. Tess ezáltal semmit sem veszített abszolút értékéből. Csak konvencionális szempontból lett szerencsétlen. Ha Tess valamely elhagyott szigeten egy reggel arra ébredt volna, hogy „egy névtelen gyermeknek hitves nélküli anyja”,⁹ szerencsétlen lett volna-e? Bizonvára nem — mondja Hardy —, mert: „Most of the misery had been generated by her conventional aspect and not by her innate sensations”.¹⁰ De Tess nem is olyan nagyon és mélyen boldogtalan: „Let the truth be told — women do as a rule live through such humiliations and regain their spirits again, look about them with an interested eye. While there's life, there's hope... a conviction not so entirely unknown to the „betrayed” as some amiable theorists would have us believe.”¹¹

Hogy ez a néhány általánosító szó mennyire igaz Tess esetében is, azt főleg abból látjuk, hogy Tess új életre, új szerelemre szinte újjászületik; hogy valósággal elfelejti trantridge-i élményeit: ezek már csak mintegy lidércnyomásként jelentkeznek néha-néha. Ha valóságos bűnnek érezné Tess, nem tudná így túltenni magát rajta, mert lelke és lelkiismerete túlságosan finom és érzékeny ehhez; de csak arról van szó, hogy: „She had been made to break an accepted social law, but no law, known to the environment in which she fancied herself such an anomaly.”¹² De ez az érzés csak átmeneti Tessnél, éppen mert csak egy konvencionális törvény áthágásáról van szó. Tess *igazi szenvedése* csak akkor kezdődik, mikor újra érintkezésbe akar lépni a társadalommal, melynek egyik törvényét megsértette.

Másrészt csak a „pure” Tess kelthette fel Clare érdeklődését és minden állatias vágytól ment szerelmét. Ha Tess nem lett volna lényegileg oly tiszta és érintetlen, Clare szerelme egész más természetű lett volna. Hiszen Clare szinte vallásos áhítattal hódol neki, alig mer közeledni hozzá, mert Tess sugárzó lényge elsősorban tiszteletet követel. Ezek az érzések semmi esetre sem ébredhettek volna Angelben, ha Tess valóban nem

⁹ „A spouseless mother... of a nameless child.” I. 132. l.

¹⁰ „Boldogtalanságának legnagyobb részét a konvencionális szempont okozta és nem belső érzelmei.” U. o.

¹¹ „Igazat megvallva, nők rendszerint túlélnek ilyen megaláztatásokat és visszanyerik életkedvüket, ismét érdeklődő szemmel néznek körül. Amíg élnek, remélek... ez a meggyőződés nem oly teljesen ismeretlen az „elcsábítottak”-nál, mint ahogy némely nyájas teoretikus el akarja velünk hitetni.” I. 152. l.

¹² „Egy bevett társadalmi törvény áthágására kényszerítették, melyet környezete, melyben oly anomáliának érezte magát, nem is ismert.” I. 124. l.

lett volna az, akinek őt Angel tartotta. Knighttel ellentétben Clare nem járatan és tapasztalatlan nőkel szemben, sőt éppen tapasztalatai folytán tudja megbecsülni Tess tisztaságát. De a kritikus pillanatban elveszíti önálló ítélőképességét és belátását, és görcsös ragaszkodással kapaszkodik a konvencionális fel fogásba.

Éppen tisztasága, szinte testietlen átszellemültsége külön bözteti meg Tesst a többi tejeslánytól, akik szintén szerelmek Clarebe. Igen érdekes kontrasztként állnak Tess-szel szemben: konvencionális, betűszerinti értelemben tiszták és érintetlenek, míg Tess már nem az, de szenvednek és égnek érzelmi szerelemben, gondolatban ismerve a bűnt és vágyva rá,¹³ míg Tess távol áll ilyesmitől. De Clare, ki menekült a betűtől, mégis annak rabszolgája. Eltaszítja Tesst, mert akkor még nem tudja megérteni: „... that essentially this young wife of his was as deserving of the praise of king Lemuel as any other woman endowed with the same dislike of evil, her moral value having to be reckoned not by achievement, but by tendency”... „In considering what Tess was not, he overlooked what she was.”¹⁴ — és ez Tess tragédiája.

Testi és lelki szenvedések hosszú sorozata csak lassan vezeti Claret arra, hogy kételkedni kezdjen „az erkölcsiség hagyományos értékelésében”,¹⁵ és felvesse a kérdést: ki erkölcsös tulajdonképpen? — Ekkor ráeszmél a megismerésre: „The beauty or ugliness of a character lay not only in its achievements, but in its aims and impulses: its true history lay, not among things done, but among things willed.”¹⁶ Ezzel már meg is bocsátott Tessnek, vagyis inkább megértette, hogy Tess nem bűnös, tehát bocsánatra nem szorul, — hanem méltatlanul szenvedett. Ezért tér vissza hozzá.

Tess második bukása épp úgy magyarázható, mint az első; nem bűnös szerelemnek engedi át magát, hanem kötelességérzetből áldozza fel magát hajléktalan, éhező családjáért. Számára az élet elvesztette értelmét, mikor megszűnt remélni, hogy Angel vissza fog térni. Gyilkosságát sem rója fel Hardy bűnül, mert: „Whatever her sins, they were not sins of intention, but of inadvertence.”¹⁷ — És ezért viseli a regény az alcímét, ezért „pure woman” Tess of the D'Urbervilles“.

¹³ I. 195—197. l. és I. 202. l. („Angel Clare had the honour of all the dairymaids in his keeping.”)

¹⁴ „... hogy lényegileg fiatal felesége éppúgy megérdemelte Lemuel király magasztalását, mint más fiatal asszonyok, kik éppúgy irtóznak a rossztól, mert erkölcsi értékét nem tettei, hanem szándékai határozták meg.” „... Arra gondolva, milyen nem volt Tess, nem vette észre, hogy milyen volt.” II. 92. l.

¹⁵ „Old appraisements of morality.” II. 198. l.

¹⁶ „Egy jellemnek szépsége, vagy rútsága nem csak tetteiben, hanem céljaiban és impulzusaiban nyilvánul meg; igazi története nem a megtett, hanem a szándékolt cselekményekben rejlik.” II. u. o.

¹⁷ „Bármik is voltak bűnei, nem szándékosak voltak, hanem vigyázatlanságából fakadtak.” II. 217. l.

A betűhöz ragaszkodó morális felfogás áldozata Jude Fawley is. Minden kritika nélkül fogadja el azt az álláspontot, hogy a történetek után kötelessége Arabellát feleségül venni.¹⁸ Környezete csak megerősíti őt ebben, és senki sem látja, milyen szörnyű tévedés, hogy ez a fiatal, szinte még gyermek, fiú, magas ambícióktól fűtve, lekösse életét a hazug és römlött lányhoz. Homályosan érzi ugyan, hogy valami igazságtalanság történt vele, hogy intellektuális terveinek vége, hogy házassága a röghöz láncolja életét: „There seemed to him vaguely and dimly something wrong in the social ritual which made necessary a cancelling of well formed schemes involving years of thought and labour, of foregoing a man's one opportunity of showing himself superior to the lower animals, and of contributing his units of work to the general progress of his generation, because of a momentary surprise by a new and transitory instinct, which had nothing in it of the nature of vice... He was inclined to inquire, what he had done, or she lost for that matter, that he deserved to be caught in a gin which would cripple him... for the rest of a life-time.”¹⁹ De nem érti, hogy tette nem erkölcsi elégtétel, hanem csak Arabella állati ösztöneinek és ravasz számításainak diadala. Jude nem sejti, hogy Arabella más erkölcsi beszámítás alá esik, mint ő maga. Elfride és Tess lelkének alapszövege a tisztaság és romlatlanság, Arabella azonban römlött és erkölcstelen és semmiféle erkölcsi jóvátétel sem rehabilitálhatja.

Ez a korai házasság dönti el aztán Jude életének folyását. Ez az oka intellektuális szárnytörésének és ez a magva a későbbi tragédiáknak.

Jude Fawley házasságának keletkezésére emlékeztet az a novella, melyet Hardy a következő szavakkal vezet be: „... it is beyond question that there are a few subtle-souled persons whith whom the absolute gratuitousness of an act of reparation is an inducement to perform it, while exhortation as to its necessity would breed excuses for leaving it undone. The case of Mr. Millborne and Mrs. Frankland particularly illustrated this and perhaps something more.”²⁰

¹⁸ „Jude the Obscure.”

¹⁹ „Bizonytalanul és homályosan érezte, hogy valami baj van a társadalmi előírás körül, mely szükségessé teszi, hogy megsemmisüljön egy jól megalkotott terv, mely éveknek gondolatait és munkáját jelentette, — hogy lemondjon az ember egyedüli lehetőségéről, hogy az alsóbbrendű állatokkal szemben fensőbbiséget kimutassa és hozzájáruljon egyéni munkájával nemzedékének általános haladásához, — mert egy új és átmeneti ösztön, mely nem volt bűn, pillanatnyi meglepetést okozott. Szerette volna megkérdezni, mit követett el ő, vagy mit vesztett a lány, amiért ő megérdemelte, hogy egy csapdába jusson, mely meg fogja nyomorítani egész életére.” I. 84. l.

²⁰ „... vitathatatlan, hogy van néhány finomlelkű lény, kiket jóvátételre bír az a tény, hogy egyáltalán nem kényszerítik rá őket, míg az ösztökélés, mely szükségességét bizonyítja, kifogásokat hoz létre,

Amit Hardy odavetöleg „talán valamivel több“²¹ nek nevez, utal a történet tulajdonképeni alapgondolatára, és jellemző Hardy eszméinek implicit megnyilatkozására. Mr. Millborne húsz év után, lelkiismeretétől űzve, elhatározza, hogy beváltja ifjúkori ígéretét és feleségül veszi Leonora Franklandot. Meggyőződése, hogy ezzel jóvátenné húsz év előtti mulasztását. Az asszony ellenkezését legyőzi és a jóvátétel megtörténik: megesküsznek.²¹

Általános, elvont szempontból, erkölcsileg helyes eljárás ez; gyakorlatban azonban vészes következményekkel jár, majd nem tönkreteszi Millborne leányának boldogságát. Csak gyors visszavonulása hárítja el a végleges katasztrófát.

Millborne mulasztása lényegileg akkor már jóvátehetetlen volt: hiszen a szerencsétlen nő már végigküzdötte gyermekével az életet. A kiállott szenvedésekért már semmi sem kárpótolhatta. Az ígéret betűjének teljesülése jelentőség nélküli dolog volt. Ebben az esetben tragédiát nem okozott, mert Millborne még idejekorán belátta végzetes tévedését és meg tudta akadályozni, hogy tönkretegy leánya életét, mint ahogy az anyáét tönkretette.

Világosan kitűnik mindezekből Hardy álláspontja; és a regények tragikumának egyik forrását okvetlenül itt kell keresni. A konvencionális erkölcsi felfogás, a farizeusság, a betűhöz való ragaszkodás az, ami Elfride és Tess életét tönkretette és nagy részben Jude-ét is. Hardynak már idézett mondása²² (*men make life much worse than it need be*) erre a formalizmusra utal, mely elzárkózik a lényeg megértésétől, általános erkölcsi normákat húz minden egyénre, minden egyéni tetre, és ezzel előidézi a legnagyobb katasztrófákat. Természetszerűleg lehet ezen segíteni; kell, hogy az emberiség felülemelkedjék a konvencionálison és ezáltal lehetővé tegye a formalizmus okozta tragédiák elkerülését. Hogy Hardy maga is hisz ebben a lehetőségben, azt legjobban éppen a regények történései bizonyítják. Ha Hardy el tudta hinni és velünk is el tudta hitetni, hogy olyan emberek, mint Henry Knight és Angel Clare, kik az emberiség legjavából való erős jellemek, szilárd meggyőződésekkel, végtesen bizalommal eltelve ítéletükkel és meggyőződéseikkel szemben, be tudták látni tévedésüket és eljutottak odáig, hogy különbséget tudtak tenni az igazi erkölcs és a konvencionális erkölcsiség közt, akkor lehetséges, hogy az emberiség is eljusson arra az erkölcsi magaslatra, ahová ők eljutottak.

(Folyt. köv.)

REMETE LUCIA.

hogy meg ne tegyék. Mrs. Frankland és Mr. Millborne esete különösen bizonyítja ezt és talán még valamivel többet.” — „For Conscience Sake”, — „Life's Little Ironies” című novelláskötet 30. l.

²¹ Pinero, „The Second Mrs Tanqueray” című drámájának hasonló a témája.

²² Lásd a Bevezetést.

HAZAI IRODALOM.

Módi Mihály: Kallimachos első hymnusa. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta. Győr, 1930. Kis 8°. 31 l.

A füzet az alexandriai kor hangadó költőjének 96-soros Zeus hymnusát nyújtja a magyar közönségnek első ízben, a fordító szándéka szerint jellemző mutatványul. Ex uno disce omnes: Kallimachos egyéniségét, sőt korát is (31 l.) Ugyanezt a célt szolgálják a fordításhoz csatolt fejtegetések és jegyzetek.

A fordítás nem mindig hű. A költemény szövege szerint Zeus „az emberek közül a legjobb (legerősebb, legtöbbet érő) részt”, t. i. a királyokat választotta ki magának arra, hogy foglalkozásuknak isteni patronusa legyen (70. sor): εἴλεο δ' αἰζηῶν ὃ τι φέρτατον. Ezt M. így fordítja: „Néked a legderekabb ifjú kell”. Megjegyzi még hozzá, hogy Kallimachos „Philadelphosra céloz”. Ez az értelmezés a görög szövegre nem támaszkodhatik, s a félreértést csak abból a meglehetősen sivár törekvésből magyarázhatjuk meg magunknak amelynek M. a bevezetését is legfőképpen szentelte: t. i. hogy alexandriai udvari vonatkozások felfedezésében a költemény minden eddigi méltatóján túltegyen.

— A 80. sorban még mindig Zeusnak erről a magaválasztotta „osztályrészeről” van szó, a királyokról. Wilamowitz kiadása, amely szerint M. fordít (l. 60. j.-ét), itt a hagyományozott σφι helyett Bentley coniecturáját iktatta a szövegbe: τῶι καὶ σφε τήν ἐκρίναο λᾷεν. Magyarul: „éppen ezért választottad magadnak őket osztályrészedül”. M. fordítása ismét alaptalanul aulikusabb: „Velük osztottad meg a részed”. A Theokritos Ptolemaios-enkomionjára való hivatkozás (M. 104. j.-e) itt nem helyén való. Wilamowitz joggal találja Kallimachosra jellemzőnek, hogy olyan mértékű hízélgést, mint Theokritos, nem enged meg magának (Hellenist. Dicht. II. 10. k.). Mégha csak árnyalati különbségről volna szó — a nyelvi félreértés alapján véve ennél súlyosabb — ez a különbség akkor is a költő jellemébe vágó volna. — Végre azonban a 88. sorban valóban Ptolemaios Philadelphosról beszél Kallimachos. Elmondotta róla, hogy amit reggel kigondolt, estére megvalósítja (ἐσπέριος κείνός γε τελεῖ τὰ κεν ἦρι νοήσῃ), s most még lelkiismeretes módosításul hozzáteszi: ἐσπέριος τὰ μέγιστα, τὰ μείονα δ', εὔτε νοήσῃ, vagyis „estére a legnagyobb dolgokat, a kisebbeket azonban rögtön, amikor kigondolta” (t. i. „meg is valósítja.”) Ez M. fordításában így hangzik: „Csak foglalkozzék vele, nagy gond este kicsiny lesz”. A félremagyarázás a szavak mindegyikére kiterjed, s a fordítót még az sem riasztotta vissza különös elmeszüleménye közreadásától, hogy — többek között — névelős melléknevet kellett állítmánykiegészítőül felfognia.

¹ Újabban Wilamowitz a kézirati olvasáshoz visszatért, s a helyet így értelmezi: „deswegen hast du dir für sie deinen κληρος ausgesucht”. (Hellenistische Dichtung II. 10.) Tehát Zeus a királyok érdekében választotta ki magának a részét, hogy azok kapjanak, nem Zeus osztályrészéből, hanem Zeus protektorságának áldásából.

Az irodalmi ízlésű olvasó emellett bizonyos nyerseségen ütközik meg, amellyel a születés folyamatáról e költeményben — nem Kallimachos, hanem a fordító beszél. A hymnus ugyanis elsősorban Zeus születéséről szól. De a görögben még az alapjelentésükben ezt jelentő τέκε, τόκος szavaknak sincsen olyan, klasszikus formából kiütköző, rideg hangzásuk, mint mai magyar nyelvünkben van az ilyesminek: „szült meg Rheie“ (10) „szülés“ (14², 17), „megszült az anyád“ (15). Az utóbbi helyen Kallimachos a τίκτω igét sem használja, hanem — költői körülírásban — finomabb szót választ: μήτηρ μεγάλων ἀπεθίκατο κόλπων. S a görög kifejezés akkor sem ízléstelen, amikor M. így fordít: „sem az állat, sem vajudó nő nem fertőzi meg azt“. Az eredetiben: οὐδέ τί μιν κεχρημένον Εἰλειθυίης ἐρπετὸν οὐδὲ γυνὴ ἐπιμίσγεται. Egyedül „a szenny lefűrosztése“ (λύματα χυτλώσασαιτο) az, ami Kallimachosnál a legfinomabb ízléssel nem fér össze. De ehhez meg azt kell tudnunk, hogy a görögöknél minden ilyenfajta megtisztulásnak rituális jelentősége is volt, s így a vallás körének közvetítésével, mintegy megnemesedve juthatott a magas költészetbe.³

M.-nak a fordításhoz írt jegyzeteiben szívesen látnánk ilyen, számunkra idegenszerű dolgokra vonatkozó tárgyi magyarázatokat. Hiszen a Zeus születését kísérő folyófacasztás jelentőségét is csak akkor értjük meg teljesen, ha tudjuk, hogy az újszülöttnak folyóvízben való megmártása az ókorban sok helyen hagyományossá lett primitív szokás volt. Aristoteles (Polit. 1336a 16) barbár népeknél említi, Vergilius (Aen. IX. 604) a régi itáliaiaknál, s bizonyára így volt ez az ősi arkadiiaknál is. M. magyarázatai a kis Zeus mézzel való táplálásával kapcsolatban arról a hasonló, sokkal ismeretesebb régi keresztény szokásról sem emlékeznek meg, amelynek antik gyökerére a figyelmet Usener hívta fel (Milch und Honig). A krétai Zeuszírnak szentelt igen hosszú jegyzetből (37) semmit sem tud meg az olvasó az ilyen isten-sírok jelentőségéről. Altalában hiányzik M. kommentárjából az antik élet lehellelte, s mindaz, ami a mai olvasót egy számára annyira idegen, s lelkéhez sokszor mégis oly közel álló világba igazán bevezetné.

M. a hymnusnak könnyebben hozzáférhető filológiai irodalmát elég szorgalmasan kijegyezte. Lelkiismeretessége annyira megy, hogy egy frázisszerűen alkalmazott filozófia-történeti közhelynél (30. l.) Schwegler kézikönyvére hivatkozik⁴. Utalásai

² Ez a 14. sorban a λεχώιον szónak egyébként sem éppen szerencsés helyettesítése.

³ Zeus köldökének a története görögül csak naívvul hangzik s ez megfelel Kallimachos szándékának. Magyar versben azonban oly különös, hogy miatta szinte az egész fordítás nevetségessé válik. Az ember André Gide vidéki úrhölgyének köldökgöresére gondol, ha ilyesmit modern nyelven olvas.

⁴ Sajnos, görögnyelvi hibával, amelyet javítási szándékkal visz be az idézetbe: „mikrokozmosz“ helyett „mikrokoszmoszt“ ír, úgy látszik nem tudván arról, hogy a görög μ hang zöngés.

mégsem érik el azt a következetes pontosságot, amely egy ilyen sokjegyzetű dolgozat tudományosságának legelső ismertető jele volna. M. a költeménynek legújabb Wilamowitz-féle tárgyalását bőségesen felhasználta s ezt lépten-nyomon jelzi is⁵. Éppen ezért a Pausaniasból vett magyarázó helyekhez is (78. és 79. j.) hozzátartoznék annak az említése, hogy ezekre már Wilamowitz utalt (i. m. II. 4.). Különös a helyzet az ἀρετή és δαβος-ra vonatkozó magyarázatnál a 15. lapon. M. itt is szemmel láthatólag Wilamowitz hatása alatt áll (i. m. II. 11.), de ennek jelzését látszólag kis dologban nem tartja szükségesnek. Nem ébredt ugyanis annak tudatára, hogy ezen a helyen mily nagy fontossága van az ἀρετή szó értelmezésének, (nem az iskolai „erény”, mint M. fordítja), és nem veszi észre, hogy Wilamowitz a pontosabb magyarázattal („Anerkennung, Erfolg”), szokásos módjában, utalás nélkül Zieglernek egy észrevételét cáfolja (Rhein. Mus. 1913, 351. l.; M. is ismeri ezt a dolgozatot, l. 63. j.-ét). Éppúgy nem veszi észre M. azt sem, hogy Wilamowitz egy megjegyzésével ugyanitt (i. m. II. 10.) a hymnus datálásának egy látszólagos támasztékát dönti meg, amelyet Christ-Schmidtől M. is átvett és pontosabb datálási kísérlete főpilléréül használt fel.

A kísérlet emiatt meg is dől. Abból, hogy Kallimachos szerint Zeus békésen osztozott meg az uralkodásban testvéreivel, valóban nem következtethetünk arra (mint M. még mindig teszi), hogy a költemény okvetlenül a Ptolemaiosok testvérharca előtt keletkezett. Sőt ellenkezőleg. „Keraunos (az egyik Ptolemaios) hat sich zwar nicht gefügt, aber er sollte sich an den Brüdern des Zeus ein Beispiel nehmen“ (Wil. i. h.) Viszont a hymnus aránylag korai keletkezése Wilamowitz legújabb méltatása alapján is eléggé valószínű. M. okoskodásának nem csak az a hibája, hogy Wilamowitz megjegyzését nem veszi figyelembe, hanem az is, hogy a nagy filológusnak bizonyos érvektől és érvelési módtól való tartózkodását sem követi, hanem az általánosságban már régen felismert chronologiai evidentián túl erőszakkal akar a költeményből még többet kicsikarni. A Zeus-spondéra irt hymnusból Ptolemaios Soter életbenléteére következtet, csak azért, mert ez az italáldozat rendesen Zeus Soternek szólt. Azzal nem törődik, hogy a költő Zeust, az alkalom ellenére, Soternak nem is szólítja. Az első sorok a *helyzetet* világosan jelzik (Wil. II. 1), ennél többet azonban nem tartalmaznak.

A bevezetés a költemény datálásán kívül Kallimachos vallásos érzésével, ill. annak a hiányával foglalkozik különösebben. Szerző e pár lapon sem a görög vallásos érzéssel, sem a hellenisztikus költő sajátságosan kettős, beleélő s mégis távolságot tartó művészetével szemben nem mutat megértést. Azt hiszi

⁵ 86. j.-ében vajjon miért idézi Willamowitz kijelentő mondatát kérdőjellel?

pl., hogy a felvilágosodott költő gyakorol szigorú kritikát a hagyománnyal szemben (15 k.) ott, ahol Kallimachos az antik vallásos ember ritualisztikus háttérű aggodalmaskodását öltözteti költői formába. A 4—7. sorban ugyanis azért olyan fontos Zeus megszólításának a kérdése, mert az ima csak akkor hatásos, ha jó helyre: helyesen megnevezett és azonosított istenséghez fordul. S ezért oldja meg végül maga a költő a mondvacsinált kétséget egy híres szent emberre, Epimenidesre való hivatkozással. A ritusok e nagy tudójának megszólaltatása sokkal fontosabb itt, mint a későbbi keletű Euemeros-vita, amelyet természetesen szintén a szereplők lelkületéből, és nem politikai okokból kellene megérteni. A Ptolemaiosok nagyszabású vallás-politikája olyan barbár és félbarbár tömegek vallási igényeinek irányítására törekedett, amelyeket görög tudósok és írók eszméi nem is érinthettek. De ha jól meggondoljuk, Euemeros elbeszélése éppen az egyiptomi kultuszok hívei számára nem is hangzott vallásellenesen. Egyiptomi szent történetek szerint Ra, Osiris, Isis, Horus, éppen úgy a földön uralkodott egykor, mint Euemeros Zeusa. Annál istentelenebbek voltak az ilyen mesék az igazi görög vallásosság szempontjából nézve. Ebből a vallásosságból pedig Kallimachosban minden jel szerint sokkal több élt, mint M. gondolná.

Mégis nehéz végeredményben eldönteni, hogy a bevezetést mi teszi kevésbé alkalmassá Kallimachos költői egyéniségének megismertetésére: mindig a felületen, sőt legtöbbször hamis felületen mozgó fejtegetései-e, vagy pedig az, hogy emellett egy szót sem tartalmaz Kallimachos méltán híressé lett „modern” művészetéről. Mert az a megjegyzés, hogy „a hexameter alkotásában nagy ügyességről tanúskodik” (21. l.), igazán nem érinti a költő munkájának művészi érdemét, különösen nem, ha azt látjuk, hogy M. a *versus spondaicus* jól kiszámított alkalmazását „szépséghibának” tartja (22. l.) és fordításában lehetőleg kerüli. A művészi hexameterépítés fejlődéséről, kimeríthetetlen lehetőségeiről egyáltalán nem vesz tudomást. Így nem is csodálkozhatunk azon, hogy fordításának hexameterai nem tesznek igazi költői hatást, sőt a 93. sorban — „Nincs olyan és nem is lesz! Zeus tetteiről ki daloljon?” — a szokásos magyar iskolai hexameter hatását sem.

Szomorúan látjuk Kallimachos Zeus-hymnusát, ezt a szerényebb költői értéke mellett is sajátos bájú művészi alkotást, letörölt himporral a pusztá jósándék áldozataként vergődni. Azt is sajnáljuk, hogy az aránylag nagy munkabefektetésről tanuskodó kis nyomtatvány áttanulmányozása megírni is kellemesebb eredményre nem vezetett. Szerző személyében magyarországi humanizmusunknak egy szívósan kitartó középiskolai képviselőjét tiszteljük, akinek tudós érdemeit kétszeres örömmel ismerünk el. Számára is, kevésmunkású klasszika-filológiánk számára is kedvezőtlen iróniája a sorsnak, hogy munkálkodása területétül éppen a hellenisztikus költészet tolmácsolását választotta magá-

nak. Kallimachosnak ez az összetett, különös igényű, s nyelvi tekintetben sem egészen könnyű költeménye alkalmas arra, hogy a magyarázó és műfordító erejét próbára tegye. A próba rosszul ütött ki, de olyan ember számára, akinek a szeme előtt ideális célok lebegnek, talán ez sem lesz minden tanulság nélkül.
(Budapest.)

KERÉNYI KÁROLY

Horváth János: A középkori magyar vers ritmusa, Berlin, 1928. Vöggengerter, 155 lap.

Császár Elemér: A középkori magyar vers ritmusa, Budapest, Pallas, 1929. 76 lap. Irodalomtörténeti füzetek. 35. sz.

Horváth János a magyar verselésnek komplikált kérdését bátor és ügyes módszerrel és szellemben tárgyalja. A problémát szabatosan jelöli ki és helytálló módszerrel fejti meg, első tekintetre gondolkodóba ejtően, de természetes és elfogadható fogalmazásban. Könyvének célja középkori versemlékeink ritmikai elemzése, szilárd, szabatos, logikus, evidens módon. Vizsgálatában reális adatokra, a középkorból ránkmaradt verse-szövegekre támaszkodva, igyekszik a versfajokat és ritmusrendszereket megállapítani. A lehetőségeket végiggondolja, a feltevésektől lehetőleg tartózkodik. Számol azzal, hogy a maradványok nem eredeti fogalmazások, hanem másolások, szóval romlott szövegűek, melyeknek keletkezési időpontját nem ismerjük, a lejegyzés idejét is csak megközelítően, úgyhogy precíz értelmezés ezidőszert nagy, szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. A középkori szövegnek nincs ritmikai evidenciája, mert az akkori magyar ritmusérzékről nincs tudomásunk, követelményeit nem ismerjük, minélfogva bajos a középkori versrendszert és ritmust megkonstruálni s különösen óvakodni kell a lebecsüléstől, amely meg nem értésből és hiányos ismeretből fakadhat. Pozitív bizonyíték csupán a latinból fordított verseknél kínálkozik, költeményeinek a középkori latin keresztény ritmikával való összehasonlítása révén. Horváth végigvizsgálja először ezen verseket, majd a többieket. Fejtegetései mindenkor finomak, biztosak, alaposak, tanulságosak. Az egyes versek ritmikai értelmezése azonban csak eszköz számára, hogy a tényekből megállapítsa a feltételezhető verstaní és vers-történeti törvényszerűségeket. Mindkét téren eredeti, s mégis az eddigi értékes kutatásokkal összhangban levő, sok tekintetben újszerű, sőt meglepő, mindig jelentős és termékenyítő megállapításokra jut, sőt megrajzolja egész elméletének körvonalait is.

Horváth szerint saját nemzeti ritmuskincsünkben volt hangsúlyos nyomatékozáson alapuló versrendszer, mely azonban nem ismerte a váltakozva hangsúlyozás elvét, ennélfogva nem ismert trocheusi és jambusi ütemet s nem lehettek olyan sorfajai, melyek csupa kétszótagos ütemekből tevődtek volna össze. E versrendszer valószínűleg csak éreszkedő ritmust ismert. Az a magyar ritmusrendszer, amely középkorvégi verses fordításokban önkénytelen nyomot hagyott magáról mindazon tényeiben, melyeket eddig róla megállapíthattunk, megegyezik a mai nemzeti versdimmal. Romlott középkori verses szövegeink nem adnak megbízható képet íróik verselő készségéről. Középkorvégi verses fordításaink általában alkalmazkodnak latin eredetijük versalakjához, csak lejtésváltozásban nem követik. Horváth ezen megállapítást oly szabályszerűségnek, sőt törvényszerűségnek minősíti, mely még az eredeti versekre is hatott. Továbbmenőleg megállapítja, hogy a magyar versfordítások képesek a hangsúly bizonyos elrendezésével oly lejtési változat előállítására, mely a magyarban önkénytelennek tetsző éresz-

kedő hangmenettel szemben a középkori jambusi lejtés benyomását kelti. Szóval Horváth nem időmértéket, hanem ritmikus jambusokat keres és talál e versekben. A középkori magyar verssorok sem trocheusi, sem jambusi ütemet nem ismernek, fel tudják azonban kelteni mindkét lejtési változat illúzióját, a hangsúlyoknak bizonyos ritkázott elhelyezésével, a jambusi lejtést azzal, hogy némely páros, a trocheusi lejtést azzal, hogy néhány páratlan sorszámú szótagnak juttatnak hangsúlyt. Horváth azonban nem tud trocheusi lejtésre példát felhozni, amivel elmélete akaratlanul szűkülésre van kárthatva. Általában az a benyomásunk, hogy kissé túloz, mikor középkori verseink ritmusát nagyobbbrészt a középkori keresztény latin költészet ritmusából értelemezi. Viszont azon tények elől sem zárkózhatunk el, melyek verseink egyik csoportjánál kétségbevonhatatlanul feltalálhatók, sőt részben, legalább is a hatásuk, a többieknél is feltehető és kihámozhatók. A nemzeti verselés előzményei és maga a nemzeti lélek is hatnak azonban erre a ritmusfajra és formára. Egymás mellett, külön is élnek, összekeveredve, sőt összeolvadva hatnak egymásra. Elválásokat hoznak létre, de maguk is elváltoznak, újra struktúrálnak. Mindez etappok, személyek, szükségletek szerint különböző ugyan, de elvitathatatlan. A középkori verstani tényekben is meg kell állapítani a fajbeli, időpontbeli, fejlettségbeli, individuális differenciáltságot, melyeknek sikerülttségét a külsőségek sokszor elhomályosítják. Melegen kívánjuk, hogy Horváth verstani és verstörténeti kutatásait folytassa és befejezze, mert nemcsak a középkori versköltészetre, hanem az egész magyar irodalomtörténetre vet szükséges fényt, mikor a szellemáramlatok, korok, kiemelkedő művészi egyéniségek, elsősorban a magyar nép ritmusrendszerét, eredeti, átvett és újjáalkotott formáit világítja meg és mindezzel fokozza a szellemi és esztétikai megértést, élvezetet és értékelést.

Császár Elemér rendkívül értékes dolgozatában röviden összefoglalja, elemzi, értékeli a középkori magyar versekre vonatkozó fejtegetéseket és megállapításokat, s bár műve, alapjában véve, Horváth munkája magyarázatának és kiegészítésének látszik, teljesen eredeti, zárt, kerek, sőt mondhatjuk, kimerítő rendszerbe foglalja meggyőződéseit. Horváth és Császár módszere és eredménye közötti eltérés személyi, strukturális, világnézeti elemekből, okokból fakad. Császár inkább sztatikus, transcendens, Horváth inkább dinamikus, immanens. Császár a nemzeti magból magyaráz és kristályosít ki mindent, Horváth verstörténeti, tehát fejlődéstani és egyetemes irodalomtörténeti keretben fejt meg költészetünk verstani problémáit.

Császár szerint középkori verseink ritmusa lényegében ugyanaz, mint a mai. Versrendszerünk nem fejlődött mélyrehatóan a középkorban, azt pedig nem tudjuk eldönteni, hogy a pogánykoritól miben tér el. Középkori verseink értelmezésénél elsősorban mai ritmusérzékünkre támaszkodhatunk. Sok versnek minősített szöveg zenei ritmustól független, felmondásra volt szánva, vagy próza. A tényleges versek közül az eredeti vallásos és világi költemények magyar ritmusban íródtak. Sok vers tudatosan időmértékes versformát használ, de gyakori a középkori ritmikus versalak is, melynek kialakulását a magyar ritmusérzék elősegítette. A középkori versek formakincse gazdag, változatos. A verselő-készség különböző ugyan, de az egyszerűbb szövésű formák gyakran igen sikerültek, főleg ha tekintetbe vesszük a rossz másolatokban fennmaradt romlott szöveget.

Császár nemcsak tudatosan konzervatív és nacionalista, hanem ösztönösen, személyisége felépítésénél, összetételénél, szerkezeténél, világnézeténél fogva, igit vérig monista, mindent egyetlen elvből magyarázó, de ezen a sziklaszilárd alapon megbecsül és felhasznál minden

elfogadható adatot és nézetet, hogy rendszerét tökéletesítse. Különösen tiszteletreméltó vonása Horváth fejtegetéseinek és felfogásának messze-
menő értékelése, s mindennél jellemzőbb azon eljárása, hogy dolgozatát
a legkiválóbb élő magyar konzervatív irodalomtörténésznek és vers-
elmélkedőnek: Négyesy Lászlónak ajánlotta.

Felfogásunk szerint Horváth és Császár kutatásai teljesen át fogják
alakítani középkori versköltészetünk verstani és esztétikai leírását és
értékelését, Császár regresszív eljárását a mából a multba, az egyéniből
a nemzetibe vetíti módszerét, konzervatív felfogását ki fogjuk egészí-
teni Horváth módszerével és eredményeivel, az előzményekből, a kor-
ból, az egyetemesből, a mástípusúból, az újabbkori kutatásokból és
ezzel meg fogjuk vetni a jövő tudományos felfogásnak alapját, melyet
megismertetünk majd az egész nemzettel és tanítani fogunk az iskolá-
ban a jövő nemzedéknek.

BITTENBINDER MIKLÓS.

Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. Egy középkori legenda élet-
rajza. Budapest, 1929. Minerva-könyvtár, 26. kötet.

Kastner Jenő ebben a rendkívül értékes és tanulságos dolgozatá-
ban a boldog Margitnak tulajdonított „Specchio delle anime semplici”
c. olasz munkával foglalkozik, melynek kézírata a bécsi udvari könyv-
tárban maradt reánk és amely nemcsak boldog Margitra és legenda-
költészetünkre, hanem a középkorra, az egyetemes és a magyar szellemi
élet, főleg vallásos lelkivilág elágazásaira és fejlődésére vet fényt.
K. rámutat arra, hogy b. Margit első legendája, mely 1275 táján Johan-
nes Vercellensis-től származik és az első jegyzőkönyvre, meg a szá-
zad hagyományra támaszkodik, Margitot aszketikus világításba helyezi és
misztikus fényt még nem vet reá. A misztikus értelmezések csak később
alakulnak ki kolostori társnői emlékezetében, azokat ez a hivatalos
vizsgálat hűvösen fogadja. Sokkal kedvezőbb volt a talaj a legenda
misztikus irányú alakulására a nápolyi Anjou-udvarban, ahol asszisi
Szent Ferenc legendájának hatása alatt a spiritualis vallásos szellemi és
rendi áramlat segítségével, kezdenek beszélni Margit magasbaemelkedé-
séről, sztigmiáról, csodáiról, Anjou Róbert uralkodása alatt, a XIV. sz.
30-as éveiben írta meg spiritualis szellemenben egy rendtestvér a Specchiót.
A hivatalos egyházi körök azonban nem voltak elragadtatva sem a
legendától, sem a spiritualis szellemtől és ezért a rend generálisa, a
pápa avignoni udvarában, 1340-ben, hiteles adatok alapján, hivatalos
legendát íratott. Valamelyik nápolyi spirituális azonban sehogysem
tudott megbarátkozni ezen Guarinus-legenda rideg szellemével, s ezért
a maga misztikus és renaissance szellemében átdolgozta a legendát.
Mindez nyomósan bizonyítja, hogy a ferencrendiek és domokosok elő-
szeretettel foglalkoztak Margit alakjával, mert a szegénység és a misz-
tikus szellem képviselőjét látták benne. Viszont a hivatalos egyház
küzdött a spiritualis szellem és Margit misztifikálása ellen, ami meg-
nehezítette szentté avatását.

A magyar Margit-legenda nem ismerte a Specchiót. A nápolyi
legendát ugyan két adatban felhasználta, de alapjában ragaszkodott
Johannes Vercellensis és a hivatalos jegyzőkönyv adataihoz. Általában
a magyar legendaköltészet korának és a hivatalos felfogásnak szellemét
tükrözi vissza, nem világias, hanem magyarosan józan, a lehetőség
határáig.

Kastner dolgozata helyes fényt vet a Margit-legendára és a közép-
kori magyar legendaköltészetre és vallásos irodalomra s sok tekintetben
hozzájárul annak megértéséhez, értékeléséhez és élvezetéhez.

BITTENBINDER MIKLÓS.

Dr. Szegzárdy József: Babits Mihály Iphigenia-fordításának méltatása. Szeged, 1929.

A méltatás alaphangja nem objektív, az tény, hiszen véges- végig csak negatív tulajdonságokat kapunk. Az is igaz azonban, hogy megállapításaival szemben Babitsot nem igen lehet védeni. A szerző a verstechnikát is kifogásolja, de komoly támadásai más területen érik. Néhány nagyobb félreértésen kívül (nincs helyünk bemutatni őket!), Babits kifejezéseit támadja a méltató. Babits például ilyen kifejezésekkel él: muszáj, kamasz, suhanc-vér, dupla... stb. Ezeket és ilyen minőségű nagyobb eltulódásokat sorra veszi a szerző. Kár, hogy használatukban nem mutat rá a speciálisabb okokra és következményekre. Általánosan takarják Goethe kifejezéseinek fogalmi tartalmát, nem itt a baj! Ezeket a kifejezéseket (ha nem is kivétel nélkül), főleg a naturalizmus vitte az irodalomba és ennek megfelelően élnek a közönség tudatában. Ezek a kifejezések, legalább ma még, olyan képzeteket asszociálnak (kamasz, suhanc!), amelyek olyan étellel és hangulattal kapcsolatosak, hogy Goethe ideál-klasszikus világától eltávolítják az olvasót. A ma közönsége talán könnyebben élvezi így, de ez nem elégséges ok. Rá kellett volna mutatnia a szerzőnek arra is (egy magasabbrendű kritikának föltétlen eleme), hogy hol a baj! Goethe korát Babits korától nagy és mély differenciák választják el. A differenciákat a műfordítónak (aki rendszerint más korban élő művész), át kell hidalnia azáltal, hogy erős önfeláldozással legyőzi a maga kora szellemétől és művészi áramlatától is táplált individualis törekvéseit és magáévá teszi az eredeti műalkotás formai és tartalmi elemeit. Beleviheti az egyéniségét, de csak olyan mértékben, amilyen mértékben azt az eredeti műalkotás megengedi. Babitsnál itt van egy kis baj! Nem tud lemondani egy-két erősen individualis hajlamáról a formában (alliteráció!), a tartalmi megnyilatkozásban pedig nem tud szabadulni a korától (naturalisztikus beállítások).

Így hát igazat adunk a szerzőnek a felsorolt tényeket illetőleg, de nagyon kifogásoljuk egyoldalúságát. Az értekezés méltatás, a hibák, amelyeket felsorolt, mégis csekély részei a műfordításnak, a többi érték, de azokról nem szól! Kis János fordítását nem lehet Babits fordítása elé helyezni, Csengeryét is csak részben...!!

KRAMPOL MIKLÓS.

Máté Károly: Sajtó és tudomány. Minerva-könyvtár. XXIV. Budapest, 1929.

Örömmel vesszük kezünkbe a könyvet és szívesen olvasuk végig! Rövid, néhány oldal, de ügyesen foglalja össze a sajtótudomány mai állását: a gyakorlati újságíróképzést Amerikában és a gyakorlati képzéssel szemben a németek nagyszabású elméleti munkásságát. Rámutat az összefoglaló történeti munkák csekély számára, majd az újság életét rajzolja meg. Mindenhol lelkiismeretes bibliografiát ad, még pedig nagy szám-

ban. Miután pedig a sajtó és társadalmi élet viszonyát is érintette, a magyar viszonyokat is jellemzi és ránk nézve szomorúan fejezi be: „Ma csak Hollandiában és Magyarországon nincs sajtótudomány“. Aktuálisabb időben nem jelenhetett volna meg! Hollandia mellett nekünk nincs sajtótudományi katedránk az egyetemen, pedig a mi zsurnalisztikánk elmélyítése nagy szükség volna. Kár, hogy az értekezés nem nagyobb terjedelmű. A magyar közönségnek sokat használna (különösen a középosztálynak), amely egy kézlegyintéssel intézi el az egész „zsurnalisztikát“, ha öntudatosan ítél róla, öntudatlanul meg úgy vezetteteti magát, ahogy az a kézlegyintéssel elintézett „komolytalan zsurnalisztika“ akarja!

KRAMPOL MIKLÓS.

Válasz Szücs Szomor Lajosnak Spranger: Az ifjúkor lélektana fordításáról írt bírálatára.

Az Egyetemes Philológiai Közlöny 1930 januári-márciusi füzetében Szücs Szomor Lajos lesújtó kritikát gyakorolt úttörő kísérletünkről, amellyel a kiváló német pedagógus és lélekbúvár gondolatvilágát igyekeztünk magyar fordításban pedagógusainkkal megismertetni. Válaszunkat erre a kritikára kezdhettünk azokkal a szavakkal, amiket Csengery János ugyanannak a füzetnek 67. oldalán írt a műfordítás megítélésének egy pár szempontjáról, mert Spranger intuitív filozófiai rendszerének érzékeltetése sem a szórszálhasogató pedantéria módszerei szerint történhetik, különösen, ha meggondoljuk, hogy jelen esetben egy egészen új irány szókinsét kellett Sprangernek is a németben megteremtteni s nekünk is nagy nehézségekkel kellett küzdenünk, amikor a még kialakulóban levő magyar filozófiai nyelv szókinsét kellett alkalmazni Spranger új, szokatlan és költői stílusához.

Mielőtt a bírálat részleteire rátérnénk, kijelentjük, hogy válaszunkat nem azért tesszük közzé, mintha tagadnánk a szigorú kritika jogosultságát, hiszen pl. Szelényi Ödön dr. szigorú, de igazságos kritikájára, amely pedig a mi fordítói felfogásunkkal nem minden vonatkozásban egyezik, különösen a szószerinti fordításra vonatkozólag, nem tartottuk szükségesnek a válaszadást. Szücs Szomor kritikája azonban olyan érveken alapul, amelyeknek értéktelenségénél — nagyobb részükben — csak vakmerőségük nagyobb. Minden további polémia helyett álljanak itt a bírálatban felhozott kifogások.

Kifogásainak első csoportja az úgynevezett szótévesztések. A betűragásnak és a bírálói naivságnak vagy rosszakaratnak tipikus példái ezek. Hiszen hol van az a 338 oldalas fordítás (talán Szücs Szomor fiókjában), amelyből 6—8 helytelenül interpretált szót sem lehetne kipécézni, különösen ha ezek a szavak mondatbeli összefüggésük felüntetése nélkül kerülnek az ellenőrzésre kellő idővel nem rendelkező olvasó elé. De még itt sincs szerencséje Szücs Szomornak, mert a felhozott 11 esetből csak 3 (három!) tekinthető feltétlenül hibának. A többi vagy a bíráló tévedése, vagy pedig az értelmet egyáltalán nem változtatja meg, ha ugyan nem teszi világosabbá. Jellemző Szücs—Szomor eljárására, hogy kifogásolja Nixen und Elfen: törpék és boszorkányokkal való fordítását és javasolja helyettük a sellők és nimfákat, pedig az ifjú lányok lelkében élő mesebeli alakok megnevezésére magyar emberek előtt bizonyára alkalmasabb az első két kifejezés.

A nüchtern szót tudatosan fordítottuk szemérmesnek. Megvizsgáltuk ugyanis azokat a jellemvonásokat, amelyekkel Spranger a „nüchtern“ szóval jelzett lélektani típust körülvonalazza és különösen mivel a lenyűgöléssel, „schwungvoll“ állítja ellentétbe, azért tartottuk legszerencsésebbnek a szemérmes kifejezést. Ugyanilyen új kifejezés Sprangernél is a „säkulare Religiosität“, amit ő is, mi is idézőjel közé tettünk.

Még nagyobb elfogultság nyilatkozik meg ott, ahol a kifejezések félrefordításairól beszél. Az „egyedülállt alapján kifejlődő produktivitás“ helyett „a magányosságnak produktív fullánkjától“ kifejezést tartja jónak. Hogy a kettő ugyanaz, arról felesleges beszélni, sőt hogy a mi fordításunk jobb, az is bizonyos. Kifogásolja „ezeket a szektárius mozgalmakat“, pedig ha közölte volna az egész mondatot, amelyben azokról a formákról van szó, „die sich vom historischen Christentum ablösen und eigene Wege zu Gott suchen“, akkor mindenki előtt világos lett volna, hogy a történelmi kereszténység testéről leváló vallásszösség formáit jogosan neveztük szektárius mozgalmaknak. A bírálatra igen jellemző ez a mondat: „egyébként ez az egész oldal igen gyenge; pl. fent: „az ifjú saját maga élvez...“ Mi ez? er geniessst, indem er dichtet.“ Ez az eljárás az olvasó tudatos félrevezetése. Az egész mondat u. i. így szól: „Trotzdem bleibt er so: er geniessst, indem er dichtet, er bildet sich selbst und fühlt sich selbst, indem er dichtet; er lernt, indem er wissenschaftlich zu produzieren glaubt...“ A mi fordításukban: „Mégis igaz marad: az ifjú saját maga élvez, saját magát fejleszti és saját magát érzi, miközben versel; ő maga tanul, mikor azt hiszi, hogy tudományos munkát alkot...“ Aki itt nem érzi, hogy miről van szó, az ne bennünk, hanem magában keresse a szellemtudományi kulturáltság hiányát.

A kritika elfajulásának klasszikus példáit idézhetjük az értelemkifogások címszó alatt közölt kifogások közül. Ezt írja: „A 123. lap közepén a fordítók szerint a kultúra magyarázza az erkölcsi eltévelyedést, míg a Sprangertől idézett felfogás szerint éppen az eltévelyedés volna a kultúra magyarázata“. A mi fordításunkban így hangzik az inkriminált rész: „A homoszexuális ösztönirány, amely az ifjúkori erotika mélységes szeméremérzetével ellentétben a hasonló neműek érzéki érintkezésébe való átmenetelre irányul, a klasszikus korában levő Athénre szokott hivatkozni. Az akkor uralkodó szabados népszokásokat nem eltévelyedésnek, hanem egyenesen az akkori magasrendű szellemi kultúrából kielégítően megmagyarázotttnak tekinti. Mint kényelmetlen kérdésen siklik át azon a körülményen, hogy Sokrates és Platon honfitársaikat éppen az érzékihez való kötöttségükből akarták a vágyak szellemi értelmezésének magaslatára vezetni“. Ebből világos, hogy itt az utolsó mondat a lényeg, amelyben Spranger éppen a kultúra és az erkölcsi eltévelyedés kapcsolatának lehetetlenségére mutat rá. — Bíráló groteszknak tartja a következő mondatot: „Ez minden iskola ifjúságellenes irányja, mert az ifjút az összes jövőre irányuló vágyaival egyszer meg kell fürösztetni a történelem élő vizeiben“. Sokkal groteszkebb a bíráló maga! Természetesen nem említi fel az előző mondatot (közbeesik minden nemzedéknél a viaskodás a történelem élő szellemével, amely a kialakult kultúrában minden támadóval szemben akadályozólag lép fel, de egyszersmind mély nevelő hatással), mert hiszen ebből egyrészt kivilágolana, hogy a történelmi világszemléletű Spranger nem is gondolhat a történelem életölésére, mint a bíráló, másrészt, hogy „az“ helyett nem egészen jogtalanul használtuk az „ez“ szót. (Milyen döntő jelentőségű is ez a két szó felcserélése Spranger megértéséhez!?) Humorossá válik a bíráló, amikor a megfüröszt szót helyett elmerítet követel, holott a ganz untertauchen egészen jól helyettesíthető a meg-

füröszt kifejezéssel. Igaz, hogy akkor nem lehetne a ganz fordításának elmaradását telhánytorgatni! Kétségbeesett erőlködéssel igyeckszik bíráló bizonyítani, hogy nem jó ez a mondat: „Ha mindent elkülönítünk, ami más szellemtartományhoz tartozik és a vallásban csak azt tekintjük, ami..... vallásos jelentőségű...” és nem veszi észre, hogy az általa ajánlott kifejezés (az alárendelt jelentőségű dolog elkülönítése) teljesen egyértelmű az általunk használttal (a jelentékeny tekintetbevételével).

Folytathatnók mi is a keresést tovább, de nem akarunk abba a hibába esni, amit éppen a bírálónál kifogásolunk. Még csak egy példát hozunk fel a bíráló kritikai módszerének illusztrálására. Amikor az amerikai kérdőívekkel való kísérletezésről van szó, szerintünk: „A kérdések mesterkélt föltevésével előre feltételeznek olyan világosságot, ami nem lehet meg”, ami helyett bíráló a következő mondatot ajánlja: „Önmagunkról oly világosságot feltételeznek, amely nem lehet meg, amelyet tehát csupán a kérdésfeltevés által, azaz mesterségesen idéznek elő”. Vajjon többet mond-e a bíráló által javasolt hosszadalmas mondat, mint a miénk, (eltekintve az „önmagunkról” szótól, ami az eredetiben nincs is meg, illetve nem úgy van) és vajjon jobban mondja-e el, mint mi? Megítélheti minden józanul gondolkodó ember.

Szücs-Szomor bizonyára nagy gonddal és nem a mi fordításunk „nemtörődömségével” készítette el ezt a kritikáját. És lám, milyen nehéz dolog a fordítás: az ő négyoldalas bírálatában több és súlyosabb hibát lehet találni, mint a mi 338 oldalas könyvünkben. Pedig mindenki elgondolhatja, hogy erre a négy oldalra a szerinte rengeteg sok hiba közül a legsúlyosabbakat válogatta ki.

Ezek alapján méltán kételkedhetünk a bíráló összes állításainak objektivitásában. Mi készséggel elismerjük ugyan, hogy fordításunkban még a mi fordítói elveink szempontjából is van néhány hiba, azonban nevetséges túlzásnak kell tartanunk azt a megállapítást, hogy ilyen rossz fordítás szokatlan jelenség a magyar fordítói irodalomban. Hiszen az igazán szakértő Csengery a Közlöny ezévi I—III. füzetében, a 67. oldalon állapítja meg, hogy: „nincsen műfordítás, se nálunk, se más nemzeteknél, amelyben ilyen bíráló szemüvegen át hiányokat ne lehetne felfedezni”. (Igaz, hogy ez a megállapítás műfordításról szól, de alapvilág alkalmazható a mi fordításunkra is.)

Elismerjük azt is, hogy nem vagyunk céhbéli fordítók. Az igazat megvallva, ezt a céhet nem is ismerjük. Még kevésbbé ismerjük a bíráló által hangoztatott „mesterségbeli tudás” kritériumainak megállapítására jogosult hatóságot s ilyennek Szücs-Szomort semmiesetre sem vagyunk hajlandók elismerni. Az ilyenfajta fordításbírálat úgy tűnik fel nekünk, mintha valaki egy nagy épület szépségét és helyes fölépítését azzal kifogásolná, hogy néhány ablak be van rajta törve. Mi hisszük, hogy célunkat: Spranger hatalmas gondolatláncának a magyarság műveltjeivel való megismertetését, Szücs-Szomor minden erőlködése ellenére elértük.

A bírálónak azon megállapításaira, amelyek nemtörődömségünket, tárgy- és nyelvismeretünk, szellemtudományi kulturáltságunk hiányát és ránemtermettségünket próbálják megállapítani s amelyek minden kritika jogosultságának határait túllépik, józólésunk tiltja a válaszolást. Ami pedig a helyettünk való restelkedést illeti, arra vonatkozólag megjegyezzük, hogy restelkedjék csak kiki maga helyett.*

Szeghalom.

NAGY MIKLÓS ÉS PÉTER ZOLTÁN.

* A bíráló választát (esetleg Spranger hozzászólását is) következő számunkban adjuk.

Németh Antal: A színjátszás esztétikájának vázlata. Bpest, 1929. Franklin-Társulat. 56 l.

Németh A. a színjátszás lényegét az elszemélytelenedés szüntelen megújuló és soha ki nem elégíthető vágyában látja. A deperszonalizáció ösztöne hozta létre szerinte a színjátszás két öskategóriáját: a valóság utánzó pantomimikus és az ideális kultusztáncot; ez a belső indoka a modern színjátszásnak is. A különbség csupán az elszemélytelenedés céljában van: az őstáncos alakította félistent, démont a modern színjátszásban a költő alkotta alak, a felfokozott intenzitású ember váltja fel. Az elszemélytelenedés ösztöne a színész mellett elsősorban a közönség ösztöne; a színész a közönség vágyának valóra váltója. Németh ügyesen fűzi rá elv-fonalára a közönség-élménynek a színésznek és az alkotásnak esztétikai problémáit. A színész — az alapelvnek megfelelően — nem utánoz, hanem egy magasabb létezési formát él át. Ebben az átélésben (tehát ismét csak deperszonalizációs folyamatban) a dráma nem célja, csak eszköze, anyaga a színésznek. Ezért paradoxon az, ha a drámaíró a színész testére ír darabot, „a mágikus erőt reveláló belső metamorfózis lehetőségétől fosztjuk meg a színészt, ha önmagát játszatjuk vele”. A maszk és jelmez külső jele a személyiség megszűnésének és egy más lénnyé való átalakulásnak. A színpad és díszlet is az elszemélytelenedést szolgálja; a színész világának el kell határolódnia a valóság világtól. Német a színészettudomány legmodernebb problémájáról: a rendező művészetéről ír a legsikerültebben. A hypermodern színművészet túlhajtja a hatásesszközöket és ebben eltávolodik öscéljától. A rendező feladata, „hogy a színészet fákláját átmentse egy olyan korszakba, amikor a tömegek egy mély vallásos világ-érzés élményében eggyé válva visszaadják a színháznak eredeti értelmét”.

Várjuk a figyelemreméltó esztétika-vázlat részletes kidolgozását. NYITRAI NAGY LÁSZLÓ.

Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. A Magyar Nyelvtudomány Kézirat-könyve. II. k. 12. f. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Bpest, 1929. 240 l.

„A magyar nyelvújítás nem pusztán nyelvi jelenség, szorosán egybeforr a nemzeti élet többi tényezőivel: az ébredő nemzeti érzéssel, a műveltség utáni vágygal, fejlettebb irodalmi műfajok és formák után való törekvéssel. A nyelvújítás egyik fejezete annak a függetlenségi harcnak, melyet a nemzet három századon át vívott léte fenntartásáért.” (Bev.) Igazán egyetemes nemzeti érdeket szolgált tehát az Akadémia, amikor módot nyújtott arra, hogy Tolnai Vilmos szakmunkája megjelenhessen. Széleskörű elméleti tudásra és alapos kutató munkára valló összefoglalást kapunk benne mindenekelőtt tárgya elméletéről. Tolnai ügyesen vonja meg a nyelvújítás határait, meggyőző erővel tárja fel az okokat, amelyek létrehozták, a tényezőket, amelyek győzelemre segítették. A tanulmány második főrészé-

ben a nyelvújítás történetéről olvasunk. Egymásután elevenednek meg előttünk nevezetesebb ctappejai: a bölcsőkor, a Geleji Katonák, az Apáczai Csere Jánosok százada, Kazinczyék heroikus kora, a reformidők vitái, Szarvasék emlékezetes küzdelmei, egészen a Gyulai-féle polemiákig. Tolnai nem mulasztja el történeti áttekintése konkluziójaképpen azoknak a módoknak az összefoglalását sem, amelyeket a szókincsgyarapítást illetőleg a nyelvújítás követett. Különösen ebben az utolsó fejezetben nyilatkozik meg a szerző még nem említett kiválósága: a világos rendszerező és a szabatos stilizálóképesség. Tolnai művét a kézikönyv mindenkori céljának megfelelően az egyetemi hallgatóság is értékes tankönyvül használhatja. NY. NAGY LÁSZLÓ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Újabb vita iráni vallásos elemeknek a hellenizmus gondolkörében való szerepéről.

Ismeretes dolog, hogy a göttingai egyetem klasszikus-filológus tanára, Richard Reitzenstein, milyen beható tanulmányokat szentelt mintegy 10 év óta azoknak a kapcsolatoknak, amelyek a hellenizmus korának vallásosságát az iráni kultúrához fűzik. Ezt a kapcsolatot kutatja Reitzenstein legutóbb megjelent „*Die Vorgeschichte der christlichen Taufe*”^{*} című könyvében is. Eddig is tudtuk már azt, hogy a keresztséghez hasonló szertartások, úgynevezett „Initiationsritus”-ok — legtöbbször mint egy vallásos közösségbe aspersio útján való ünnepélyes felvétel — az esserusoknál, a pogány gnosztikus szektákban, valamint a mithraizmusban már a keresztyénység fellépése előtt is gyakorlatban voltak. Klasszikus példája egy ilyenfajta szertartásnak a János-keresztség, amelynek történeti hitele kétségen felül áll. Már most R. előttünk fekvő könyvének ez a problémája: vajjon a Krisztustól alapított keresztségi szertartás háttérében zsidó rituális tisztasági szokások állnak-e — itt főképen a Kr. u. I. századtól kezdve szokásban levő proselitakeresztségre kell gondolni — vagy pedig már volt ennek a szertartásnak egy másik vallásos közösségben olyan előképe, amely a keresztyén szertartási elgondoláshoz a zsidó szokásoknál jóval közelebb állott?

R. a felvetett kérdést ebben az utóbbi értelemben gondolja megoldhatónak. Ebből a célból egy erősen iráni befolyás alatt álló gnosztikus szektának, a mandeusoknak a keresztségét vizsgálja, amelyről történetileg nagyon valószínű, hogy a János-keresztséggel azonos. A később Mezopotámiában élő mandeus-szekta hívei ugyanis, irataik legkitűnőbb ismerője, Lidzbarski szerint a Jordán-völgyéből vándoroltak ide¹ anélkül, hogy a János-keresztség felvételén túl, egyéb tekintetben

* Mit Beitragen von Louise Troje. Leipzig 1929, Teubner 395. 1. 14 M.

¹ Reitzenstein szerint az iráni hatás a mandeusokat még a Jordán-völgyében érte (lásd erre nézve a később következő fejtegetéseket), aminek igazolására többek között a Philonnál található iráni vonatkozásokra is hivatkozik.

is közeledtek volna a kereszténységhez. R. nézete szerint a mandeusoknál és általában az ősi iráni kultikus gyakorlatban a keresztség a mi áldozásunknak és utolsó kenetünknek megfelelő szertartásokkal együtt egy sacramentális egészet alkotott és a hívőt éppúgy természetfölötti adományokban részesítette, mint a keresztények baptizmája. Mandeus elgondolás szerint ugyanis a megkeresztelt lélek a Jordán folyón át, mint hídon, a földi világból az égi világba vonul be. E valóban nagyfontosságú vallástörténeti álláspont igazolását R. két forrásra alapítja, úgymint: 1. a Lidzbarski által legújabbban németre fordított mandeus liturgiai szövegekre — okfejtéseiben alapvető fontosság jut részül a XXI. és XXX. számú himnuszok interpretációjának — valamint 2. egy órmény fordításban fennmaradt nagyobb Philon-fragmentumra (*Quaestiones in Exodum*).

A filozófiatörténészre nézve — akinek a számára semmiesetre sem meglepő az, hogy Philon hatalmas gondolatsynkretizmusában az iráni vallásosság nyomai is megtalálhatók² — érthető módon a R. által felhasznált második forrás bír nagyobb érdekekkel. Ebben a pythagoreus reminiscenciákkal (számmisztika!) átszőtt fragmentumban egy Moses személyéhez kapcsolt „Prophetenweihe”-ről hallunk, amelynek egyes részletei (a lélek étele, itala, az égi zene, stb. l. 116. l.) a mandeus tradíciókkal hasonlóságot mutatnak. Érdekes és iráni eredetre valló továbbá az idézett Philon-szövegben az is, hogy a Logosra vonatkozó fejtegetések itt a perzsa Gayomard-mithosszal olvadnak össze. („Es ist, sobald wir uns in die sonderliche, orientalische Vorstellungsart einmal eingedacht haben, vollkommen einheitlich aber es ist keine griechische Logos-Spekulation, sondern eine orientalische Anthropos-Lehre”; l. 119. l.) Ennek a rendkívül érdekes problémának a kapcsán szerző a könyvének 4. fejezetét („Das Gotteswesen”) teljesen a hellenisztikus kor vallásos és filozófiai rendszereiben (Monoimos, Poimandres, Heraklitos és természetesen főképpen Philon) található mediátor-fogalmak, helyesebben istenségek elemzésének szenteli és kimutatja bennük az iráni világlélek, illetve Anthropos-tanításnak különböző neveke alatt szereplő nyomait. Ebben a bizonyítási eljárásban ismét alapvetően fontos szerep jut a mandeus hagyományoknak — a Manda d'Haijenek, mint legfőbb istenségnek szentelt hetedik nap kultuszát R. kapcsolatba hozza az idézett Philon-szövegnek azzal a részével, amely szerint „sep-timo die Moyses sursum vocatur” — amelyeket Reitzenstein mindig úgy tekint és méltányol, mint az iráni vallásosságnak az írott feljegyzések alapján leginkább megközelíthető formáját.

A befejező V. fejezetben („Die mandäische und die christliche Taufe”) Reitzenstein az előző fejtegetésekből levonja azt a megállapítást, hogy az őskereszténység baptizmájához *nem* a zsidó tisztasági szokások és a proselitakeresztség, hanem a zsidó hagyományokból le nem vezethető mandeus ritus áll közelebb. Ennek igazolására a szerző útleírások nyomán (Petermann) részletesen ismerteti a mandeusoknál ma is gyakorlatban lévő „Initiationsritust”. Ebben a szertartásban a lényegyet alkotó három fő momentum — „Die Handlung im Wasser, dann die Ölung und das heilige Mahl am Ufer, endlich die Verleihung der Sohnesschaft” (l. 171. l.) — ma is világosan szétkülönböztethető, annak ellenére, hogy ezek R. említett feltevése szerint egy sacramentális egészet alkotnak. A mandeus és keresztény ritus között feltételezett hasonlóság igazolására R. az őskeresztény liturgiára vonatkozó feljegyz-

² I. Bousset: Hauptprobleme der Gnosis. Göttingen, 1907. p. 194 s. k. k.

zésekben is keresi, illetve kimutatni véli, a szóbanforgó három szentség eredeti egyéniségének nyomait, valamint hivatkoznak arra a körülményre, hogy a víz exorcizálása mind a két fajta szertartásban megtalálható (l. 188. l.) Ugyanebben a fejezetben a szerző behatóan foglalkozik a saját hipotézise értékére nézve oly nagy fontosságú Lidzbarski—Peterson-féle, a mandeus szekta őshazájára és keletkezésének időpontjára vonatkozó polémiával. Lidzbarski, mint ezt már említettük, a mandeus iratokban előforduló tulajdonnevek (p. o. Manda d'Haije) sémi eredetéből, a Jordán és Jeruzsálem nevének gyakori említéséből, továbbá a Jordán-völgyében igen elterjedt szőlőtenyésztés köréből vett mandeus hasonlatokból azt következteti, hogy a mandeusok ősi hazája a Jordán völgyének nyugati részében lehetett, ahonnan csak később vonultak át keletre, Mezopotámiába. R-nek előbb ismertetett egész vallástörténeti teóriája ezen a feltevésen alapszik. Vele és Lidzbarskival szemben a Petermann—Peterson-féle álláspont azt igyekszik bebizonyítani, hogy a szóbanforgó szekta követői eredetileg keresztények voltak, akik azonban keletre (Maišan) kerülvén, vallásukat az iráni befolyás irányában mindinkább megváltoztatták. E szerint a felfogás szerint a kereszténység perzsa keveredésből származó mandeus-szekta keletkezése nem sokkal a Kr. u. VIII. század előtt történt — ennek igazolására Peterson a Theodor Bar Konaitól fennmaradt feljegyzésre hivatkozik — amiből következőleg a mandeusok Keresztelő Szent János személyével és tanításával közvetlen kapcsolatba nem hozhatók.

Azonos állásponton van utóbbi kérdésben H. H. Schäder is, aki a königsbergi egyetemen a sémi nyelvek tanára. A Reitzensteinnel 1926-ban együtt publikált „Studien zum antiken Synkretismus. Aus Iran u. Griechenland“ (Stud. d. Bibl. Warburg 7. kötet) után 1927-ben megjelent „Urform u. Fortbildungen des manichäischen Systems“ (Bibl. Warburg. Vorträge 1924—1925.) c. hosszabb tanulmányában Sch. jelentékenyen eltért attól az állásponttól, ahonnan R. a görög filozófia és a keleti vallások egymásra gyakorolt hatását tekint. Ezzel a tanulmány nyál az iráni valláosságnak a hellenizmus gondolkörében való szerepéről egy a tudomány szempontjából igen fontos vita indult meg szerzőnk és Sch. között, akinek idevágó nézeteivel R. előbb ismertetett művében polemizál (l. 91 p. és tovább). Ezt követte Sch.-nek a R. legutóbbi munkájáról a Gnomon 1929 júliusi számában megjelent recenziója, amely kétségtelenné teszi, hogy az iráni hatás kérdésében a két tudós között áthidalhatatlan véleménykülönbség van. R.-nel szemben, aki kiválóan történeti beállítottságú, Sch. inkább szisztematikus, racionalista elme (éppen ezért merev is egy kissé), aki R.-nek merész szellemi történeti kutatásait és ezeken alapuló hipotéziseit erős kritikával és bizalmatlansággal kíséri. Említett bírálatában elemzés alá veszi a R. által alapul vett XXX. és XXI. mandeus himnuszokat és arra a megállapításra jut, hogy a szerző a maga „allegorikus-misztikus“ interpretációjával (Gnomon, 357 l.) többet magyaráz bele a szövegekbe, mint ami azokban tényleg olvasható. Keresztési misztérium a mandeus liturgiában nincsen³ s ennél fogva az őskereszténység baptismája abból le nem vezethető.

Nem kedvezőbb a bíráló véleménye R. bizonyításának másik alappillérére, a többször említett Philon-fragmentumra vonatkozólag sem. E tekintetben az is fokozza a interpretációbeli eltérést, hogy Sch. a Pro-

³ Sch. szerint a mandeusoknál nem volt „Taufmysterium“, hanem csak egy „Taufsakrament, das in seinem Wesen unmysteriös u. unmystisch ist.“ (358. l.)

kopios-féle Exoduskommentárban fennmaradt görög szövegre, R. pedig az örmény fordítás után készült Auer-féle latin verzióra támaszkodik. A philoni „Prophetenweihe“ és a mandeus keresztség közt Sch. semmiféle kapcsolatot nem hajlandó elismerni. „Nichts berechtigt dazu, Philo hier von einer Vorlage abhängig sein zu lassen. Andererseits kann er, da er von einem Wiedergeburtsmysterium nicht spricht, auch kein Kriterium für das Alter eines mandäischen Taufmysteriums liefern, selbst wenn ein solches existierte. Und da er an der fraglichen Stelle weder vom Urmenschen spricht, noch von ihm aussagt, dass er der siebente Tag genannt werde, so schwebt damit die darauf bezügliche Abhandlung des 4. Kapitels in der Luft. Ihre Grundlage ist ja nur ein Fehler des armenischen Philoübersetzers.“ (p. 363). Ha e kijelentéshez még hozzászámítjuk azt, amit Sch. a szerző módszeréről mond — „eine so gewagte, an allegorisierender Kühnheit noch über Philo Allegorese hinausgehende Deutung“ (p. 364) —, akkor meg kell állapítanunk, hogy a bírálat a R. könyvének éppen lényegét veti el, amivel szemben a részletekre vonatkozó elismerő szavak a fiatal tudós részéről dicséretként nem hatnak.

Mivel ez az elutasító kritika az iránizmus kérdésében egy kiváló orientalista tudóstól származott, R. maga is szükségét érezte annak, hogy a bírálat kifogásaira részletesen válaszoljon. Az Archiv für Religionswissenschaft 1929. XXVII. 3—4. számában „Zwei Arten religionsgeschichtlicher Forschung“ című, a recenzióál jóval terjedelmesebb tanulmányban tiltakozik az ellen, hogy a mandeus himnuszok kizárólag egyenként — amint ezt Sch. kívánja — s ne az egész dalgyűjtemény szellemébe beillesztve legyenek magyarázhatók; hogy a kultikus dalok s az ezekhez tartozó kultikus cselekmények közt ne lehessen megfellelést feltételezni és végül, hogy a „Taufmysterium“ és „Taufsakrament“ között meg nem magyarázott okokból oly lényegbevágó módon disztinváltassék,¹ amint azt Sch. teszi. Ugyancsak leszögezi azt is, hogy a felhozott Prokopios szöveg figyelembevételével mellett ő a maga részéről a teljesebb örmény-latin verzió mellett megmarad, s a kérdéses szövegnek a megfelelő contextusokkal oly kitűnően egybevágó, vallásos ujjászületést jelentő interpretációját továbbra is fenntartja. Válasza utolsó részében R. sajnálattal állapítja meg, hogy az idézett kritikában kisebb szerep jutott a sémi nyelvek philológiájából merített szempontoknak, semmint az a probléma tisztázása érdekében kívánatos lett volna. Amit pedig Sch. a vallástörténeti kutatás jelenlegi stádiumában nézete szerint föltöbb kívánatos, *szintétikus* módszerről mond, arra nézve R. minden tudományra érvényesen állapítja meg, hogy kiki azt a kutató módszert választja, amelyik a tárgyához és az egyéniségéhez a legjobban illik. Az *értékbeli* prioritás kérdése analízis és szintézis között — a tudomány legfontosabb érdekeinek veszélyeztetése nélkül — egyáltalában fel sem vehető, mivel a kettő egymást feltételezi és kiegészíti.

TECHERT MARGIT.

G. Cohen: Le Théâtre en France au Moyen-âge. I. Le Théâtre Religieux. Avec 59 planches en héliogravure. Les Editions Kieder. Paris 1928. 8°. 80 l. Füzve 16:50 franc.

Ennek a könyvnek a nagy jelentősége nem is annyira szövegében, mint a közölt illusztrációkban rejlik. Részben kiadatlan anyag ez: A Bibliothèque d'Arras 697-es számú kéziratának képei. De a Bibliothèque Nationale három különböző francia

¹ L. 125. 1. 2. jegyzet.

kézirata nyomán adott nagyon szép miniatürök is mind megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. A három fejezetre osztott szövegben (le drame liturgique, le drame semiliturgique, les mystères) a szerző nemcsak röviden vázolja a vallásos dráma fejlődését a középkori Franciaországban, hanem behatóbban analizálja is a jellegzetesebb darabokat. K.

Edmond Eggli: Schiller et le romantisme français. Paris, Libr. Univ. F. Gamber. 2 kötet. 1324 l. 8°. 150 franc.

A német tudomány már megállapította az utóbbi két évtizedben annyira föllendült romantika-kutatásaival kapcsolatban, hogy a külföldre sokszor a német klasszikusok hatottak romantikusokként. Más oldalról megállapítható persze az is, hogy a német romantikusok Schiller ellen fordulásának személyes háttere volt és a valóságban ez az ú. n. klasszikus nagyon is közel állt a romantika szelleméhez, úgyhogy a francia hasonló gondolkodású írók nagyon is helyesen választottak és úgyszólván igazságot szolgáltatnak ennek a saját hazájában a Schlegelék személyes gyűlölete miatt a romantikától visszautasított nagy költőnek. Eggli monumentális műve minden elismerést megérdemlő alapossággal és részletességgel fejt ki mind Schiller műveinek sorsát Franciaországban, mind a legkülönbözőbb francia írókra gyakorolt tagadhatatlanul nagy hatását. A könyv címét nagyban meghaladó kutatási eredményekkel szolgál. Mi sem természetesebb, mint hogy A haramiák írója már a közvetlenül a forradalmat megelőző időkben népszerűvé vált. Lamartelière átdolgozásának jóvoltából a nemesszívú, hős haramia itt is egy csapásra iskolát teremtett és alapját vetette meg egy a németországihoz hasonló rablóromantikának. A direktórium és konzulátus idején egymást érték azután az ú. n. stürmer Schiller-darabok francia fordításai: Fiesque, l'Amour et l'Intrigue stb. A Don Carlos nyomán M.-J. Chénier egy Philippe II. darabbal lép föl. Lefordítják Schiller történelmi munkáit is (Champfeu: Histoire de la Guerre de Trente ans) s B. Constant Schiller után dolgozott „Wallenstein”-jével úgyszólván útját egyengeti Mme de Staël de l'Allemagne könyvének. Főként ennek előszava hatott nagy mértékben s adott alkalmat arra, hogy a francia irodalmi körök német-szinpátiája újra felelevenedjék. Jeanne d'Arc, Guillaume Tell, Marie Stuart-fordítások, illetve szabadabb feldolgozásaik hamarosan követték a régebbi darabokét. 1815 és 1830 közt úgyszólván uralkodtak a francia színpadokon. Nevezetesebb írók is Schiller hatása alá kerülnek. Az idősebb Dumas pl. a plágiumig menőleg aknázt ki jeleneteket, jellemeket stb. Hugo Viktor is nagyon sokat köszönhet a német drámaírónak. Önállóbban él ugyan az átvételekkel, de tagadhatatlanul támaszkodik rá. „Henri III. et Hernani ne sont pas des sujets empruntés à Schiller, mais les traces de Schiller y abondent, sous les aspects les plus divers, depuis la réminiscence vague, peut être inconsciente, jusqu'au véritable

plagiat.“ Mérimée és Musset is engedték magukra, hatni. 1830—50 között erőteljesebben kezdik ugyan támadni a romantika ellenfelei, de még ekkor is nagyon lelkesednek érte a romantikusokon kívül a szellemileg ehhez az irányhoz és nem a klasszicizmushoz közelállók. De Laprade, Banville, Louis Ménard, a l'art pour l'art hívei éppúgy zászlója körül csoportosulnak, mint a szociális haladásért és a humanitás eszméjéért lelkesedők. Filozófiai műveire is ekkor fordul nagyobb mértékben a figyelem. 1850 után szakít ugyan a francia irodalom a külföldivel, azaz nem törekszik olyan nyíltan idegen hatásokat érvényre juttatni, de Schiller csillaga ekkor sem áldozik le: „sous le règne de Louis Philippe et sous le second Empire, Schiller se place dans l'opinion française au tout premier rang des grands poètes européens“. A nyolcvanas és a kilencvenes években drámáinak reprizei egymást követik s így erőteljesebb szerepe a francia irodalomban könnyen követhető a huszadik század határáig.

Mindent összefoglalva ki lehet mondani, hogy itt olyan mélyreható és jelentőségteljes összefüggésekről van szó, hogy nem lehet elmenni Eggli könyve mellett s a francia romantikát nemcsak a Schlegel-féle írások hatása nélkül,¹ de Schiller befolyása nélkül sem lehet kellőképp megérteni. H. G.

Eduard Wechssler: *Esprit und Geist. Versuch einer Wesenskunde des Deutschen und des Franzosen.* Bielefeld u. Leipzig, Velhagen u. Klasing, 1927. Nagy 8°. XII + 604 l.

A berlini híres romanistának ez a műve, mint előrelátható volt, nagy kritikai harcokra vezetett, melyeknek hullámai még ma sem csöndesedtek le teljesen. Mégis már tárgyilagosabban ítélniük meg ezt a nagyon érdekes, szellemes, sőt költői lendülettel megírt művet. Wechssler tanítványai és egyéb hívei hiába próbálták legújabbban is megint hathatósan védelmükbe venni, végeredményben mégis támadóinak kell igazat adnunk, kik szintén elismerték jelentőségét és elmemozdító voltát, de veszedelmes műnek deklarálták. Valóban az, mert alkalmas arra, hogy a nyomába toluló ifjabb generációnál a szellemes meglátások túlbecsülésével a legszigorúbb tudományosság alapjairól való letérést idézze elő. Ráadásul tanítványai jövődő munkásságának kiindulópontjául ajánlja a szerző! Megint egy olyan tagadhatatlanul nagy teljesítmény, amely mégis alkalmas arra, hogy az ú. n. szellemtörténeti beállítást kompromittálja, sőt talán még a Németországban annyira fölkapott kultúraismertetést (Kulturkunde) is. Wechssler ugyan megkülönböztet itt Kulturkunde-t és Wesenskunde-t („lényegismeret“), a maga munkáját az utóbbinak szolgálatába állítva, de nyugodtan mondhatjuk, hogy kiindulópontja feltétlenül az a foglalkozás

¹ L. Közlönyünk mult számában J. Körner könyvének ismertetését: Die Botschaft der deutschen Romantik an Europa. L. ott a V. Hugo Cromwell-előszaváról szólókat s Mme Necker francia Schlegel-fordítását.

volt, amellyel a Közlönyünkben annak idején már ismertetett (1927 : 136. l.) nagyon szép és értékes „L'esprit français” című középiskolai tankönyvet szerkesztette (kiadta M. Diesterweg, Frankfurt a. M.). Igaz, hogy ott is alcímként már a tőle bevezetett új szót használja: Ein Lesebuch zur Wesenskunde Frankreichs! Ez mégsem változtathat azon a tényen, hogy ott egy tantervileg előírt „kulturkundliches Lesebuch” volt a cél és eredmény. Nyugati országokban is fölhangzott régebben (ma már rég megnyugodtak ezt illetőleg!), hogy az idegen kultúraismertetés esetleg veszélyeztetheti a nemzeti nevelést. Wechssler „Esprit und Geist” könyve a legtökéletesebb cáfolata lehetne ennek a vádnak. Ez a kiváló romanista éppen a Kultur meg Wesenskunde révén lett olyan németté, hogy ez már a tudományos tárgyilagosságot is érinti. Éppen ez egyik baja nagy művének: valóságos himnusza ez a német Geist-nak a francia esprit-vel szemben. Elég a 37. lapra hivatkozni, ahol „Der französische Esprit ist dem Hellenismus, der deutsche Geist dem alten Hellas wesensnah” kezdetű szakaszban értékeli a kettőt. Vagy mit szólunk az első könyv ilyen szembeállításaihoz: „Le besoin d'émotions et de sensations: l'impressionisme national — Die deutsche Einfühlung”, vagy „La galanterie: Madame et la courtoisie — Die Heiligung der reinen Weiblichkeit: die Jungfrau”, avagy last not least „Le fanatisme et le ressentiment — Gutmütigkeit und Langmut”? A második könyvből kikapott szemelvények: „L'homme sensuel moyen — Der deutsche Mensch lebt aus dem Grund der Seele: Monadenlehre”, „Calcul, composition, intrigue, plan de vie, méthode, règle — Gewachsene Form, die lebend sich entwickelt”, „L'antithèse, le doute, l'ironie — Eine reichere Einheit umschliesst die Widersprüche; der Zweifel; der Humor”. Nagyon találó, hogy az első könyv mottója „Inferno”, a másodiké „Purgatorio” és a vég ebben csendül ki: „Die beiden Völker finden sich zum Ganzen im Geist des gläubig-schöpferischen Hellas”! Wechssler megírta a „szellemtörténet” Divina Commedia-ját, egy örökre érdekes tudományos költeményt, de éppen ezért ne haragudjék, ha főleg műalkotásnak is veszik. Koszó János.

Benjamin Crémieux: Panorama de la littérature italienne contemporaine. Paris, Kra, 6 rue Blanche. 1928. 326 l. 8°. 18 franc.

Egy új, de gyorsan szaporodó köteteivel máris jelentős irodalomtörténeti sorozatnak érdekes kötete ez a mai olasz irodalomról szóló könyvecske. A Panorama címen összefoglalható sornak egy másik bennünket joggal érdeklő kötete „Bernard Fay: Panorama de la littérature française contemporaine”. Megemlíthető továbbá, hogy R. Lalou írta meg az angol, F. Bertaux a német irodalomról szóló megfelelő munkát ugyanígy. A szerzők felfogása mindegyikben meglehetősen egyéni, nem köti őket a sorozat valamilyen meghatározott iránya vagy szelleme. Ennek az olasz irodalomtörténeti kötetnek az írója

jól ismeri a mai Olaszországot, embereit és költészetét. Igyekezik mindent olasz szemüvegen át nézni, sőt különválasztja a sajátosan olasz áramlatokat az európaiaktól. A Taine-féle milieu-teória alapján áll egyébként s a műveket az egyes tájak, szociális és politikai áramlatok produktumaiként kezeli. Európaiság és olasz hazafiság a két pólus, mely körül sokáig forog az irodalmi harc. Manzoni patriotizmusa pl. a Scapigliatura franciás milánói csoportjával kerül ellentétbe, de végkép Carducci bolognai kozmopolitizmusa révén szorul háttérbe. A francia pozitivistá áramlat egyik főképviselője a szicíliai Giovanni Verga, míg Északolaszországban egy lélektani s szociális problémákkal foglalkozó regényirodalom Antonio Fogazzaro vezetés alatt alakul ki. Ezzel szemben erős honi színezetet ad a legtöbb író műveinek a tájszólás erőteljesebb alkalmazása. A századforduló Gabriele d'Annunzióban megint egy külföldi befolyásoktól telített írói egyéniséget hoz: Barrès, Nietzsche, Tolstoj, Ibsen, Walt Whitman egyformán hatottak rá. A kritikában Benedetto Croce szintén idegen (Hegel-) hatást képvisel. A világháború nem hagyott mély nyomot az olasz irodalomban. A háború utáni évek felkapott írója, Luigi Pirandello a német humoristák szellemét hozta magával bonni tartózkodása gyümölcseként, melyet érdekesen tudott alkalmazni honi szicíliai viszonyaira. 400 novella s nyolc regény került ki ebből, melyeknek színre alkalmazása hozta létre a pirandellizmust. A háború után fellépő neoklasszikusok a római Ronda c. folyóirat körül csoportosulnak. Egyáltalán inkább a folyóiratok, sőt az újságok irodalmi hasábjai játszanak ma szerepet, semmint különálló nagy írói tettek. A vezető költő egyénisége mindenkép hiányzik.

B-a. M.

Fritz Klatt: Die geistige Wendung des Maschinenzeitalters.
 Alfred Protte Verlag. Potsdam 1930. — Brennende Zeitfragen. Band II. 124 l. 8°.

Gépek kora — tömegszerveződések kora. Klatt csak jelzi a kettő közti okozati összefüggést, hogy aztán minden figyelmét a tömegszerveződések szellemi hatásának a bemutatására fordítsa. A gép a modern tömegeket is mechanizálja, háttérbe szorítja az egyént, mindent a *csoportszellemnek* rendel alá. Az ember parányi sróffá lesz annak a csoportnak a szellemi gépezetében, amelyhez hivatása vagy érdekköre fűzi. Működését szigorúan a közösség célja szabályozza. Klatt érdekesen fejtegeti ennek a csoportszellemnek a megnyilatkozását a modern élet minden területén, így a minket közelebbről érdeklő irodalomban és költészetben. A költő is csoportérdekeket szolgál: a munkásság érdekeit védi, az ifjúság mozgalmairól ír, vagy éppen a földművelő ember gazdasági küzdelmeinek ad hangot. Mindig egy határozott ügy hordozójának érzi magát, egy közös idea harcosának. Tehát újfajta *tendencia-költészetet* művel. Az erős aktivitást jelentő tendencia azonban nem hoz létre romantikus stílsajátságokat. A modern tömegembernek kevés az

ideje. Az író tehát csak jelzi a tárgyakat, megvillantja az eseményeket, a többit olvasója fantáziájára bízza. Tényszerűség, rövidsége való hajlam, az új stílus-ideál. Mint a kikerekített terjedelmes mondatoktól, a nagyotmondástól, a bőbeszédű áradozástól, úgy irtózik a modern regényíró a szisztematikus bölcselkedéstől. Az aforisztikus értekezés formát szereti. — Sok érdekes mondanivalója akad Fritz Klattnak a gépek korának művészetéről is. Legtanulságosabb azonban amit a modern tömegek és a vallás viszonyáról ír. A szociálista munkásnevelő nem materialista. Látja a szervezett csoportok sóvárgását a transzcendentális értékek után; tudja, hogy a modern embert nem elégítheti ki csupán szakszervezetének pártcélja. Kell a végső megoldás is, a zakatoló élet egyetemesebb értelme!

Klatt tanulmányát melegen ajánljuk mindazoknak, akik szeretik a modern gondolkodók bátor és lendületes írásait.

NYITRAI NAGY LÁSZLÓ.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG LV. RENDES KÖZGYÜLÉSE.

Jegyzőkönyv a Budapesti Philológiai Társaságnak 1930. január 15-én tartott ötvenötödik rendes közgyűléséről.

Elnök: Némethy Géza.

Jegyző: Vayer Lajos.

Jelen vannak: Alföldy András, Alföldy Mária, Ambrus Pál, Andrássy Dezső, Baros Gyula, Bertók János, Bóna Pál, Dávid Gyula, Dercsényi Móric, Dittler Ida, Dittler Róza, Eckhardt Sándor, Egry Gyula, Elek Oszkár, Endrei Gerzson, Erdős Lajos, Faludi Szilárd, Feleki László, Feuer Klára, Finály Gábor, Förster Aurél, Friml Aladár, Garda Samu, Grabits Lajos, Gruber Miklós, Gulyás János, Gulyás Pál, Heinlein István, Hornyánszky Gyula, Horváth Endre, Horváth József, Jirka Alajos, Karl K. Lajos, Katona László, Kerényi Károly, Kerényi Károlyné, Kónyi Mária, Korpás Ferenc, Korzenszky Eleonóra, Koszó János, Kucsera Rezső, Lesták Emma, Lux Gyula, Mahler Ede, Marót Károly, Márkiné Poll Katalin, Máthé Elek, Mező Ferenc, Misner Béla, Moravcsik Gyula, Nagy László, Nagy Pál, Neuberger Vera, Pápay István, Posch Árpád, Pukánszky Béla, Ravasz Boriska, Ribáryné, Rust József, Schwartz Elemér, Szabó Mihály, Szabó Miklós, Szamosi Mihály, Szemkő Aladár, Szimonidesz Erzsébet, Szimonidesz Lajos, Vajda László, Vikár Béla, Wagner József, Waldapfel József, Waldapfel Józsefné, Waldapfel Imre, Zlinszky Aladár és mások.

Az elnök megnyitja a közgyűlést és bejelenti a választmánynak a tiszteleti tagságra való jelöléseit. Eszerint a választmány Werner Adolf zirci apátot, Konstantinos Amantos athéni egyetemi tanárt, Nikos A. Bees egyet. tanárt, Phaidon Kukulest, a Byzantinológiai Társaság főtitkárát tiszteleti tagoknak ajánlja. Az I. titkár és Moravcsik Gyula előterjesztése után nevezetteket a közgyűlés tiszteleti tagoknak megválasztja.

2. Kerényi Károly megtartja „Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok” című előadását.

3. Vayer Lajos bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi és az abban foglalt indítványhoz képest köszönetet szavaz a

vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak és a Magyar Tudományos Akadémiának.

4. Finály Gábor előterjeszti a pénztárvizsgáló-bizottság jelentését. A közgyűlés Császár Ernő pénztárosnak köszönetét fejezi ki s az 1929. évre a fölmentést megadja.

5. Választás alá kerülnek a választmányi tagok. A beadott 33 szavazat alapján az eredmény a következő:

Budapesti választmányi tagok: Alszeghy Zsolt (33), Balogh József (32), Baros Gyula (33), Binder Jenő (33), Eckhardt Sándor (33), Finály Gábor (33), Friml Aladár (33), Garda Samu (32), Gombocz Zoltán (33), Gyulai Agost (33), Heinlein István (32), Hittrich Ödön (33), Hóman Bálint (32), Hornyánszky Gyula (33), Horváth János (33), Kemenes Illés (33), Kuzsinszky Bálint (33), Melich János (33), Moravcsik Gyula (33), Papp Ferenc (33), Pauler Akos (33), Petz Gedeon (33), Pintér Jenő (33), Pröhle Vilmos (33), Pukánszky Béla (32), Szidarovszky János (33), Szinnyi Ferenc (33), Vári Rezső (33), Wagner József (33), Zlinszky Aladár (33).

Vidéki választmányi tagok: Alföldy András (33), Birkás Géza (33), Csengery János (33), Darkó Jenő (33), Dézsi Lajos (33), Dóczi Imre (33), Förster Aurél (33), Gálos Rezső (32), Gulyás József (33), Gyomai Gyula (33), Huszti József (33), Jirka Alajos (33), Kasztner Jenő (33), Kmoskó Mihály (33), Kristóf György (33), Lajti István (33), Lám Frigyes (33), Láng Nándor (33), Marót Károly (32), Módi Mihály (33), Pap Károly (33), Prácer Albert (32), Rác Lajos (33), Schmidt Henrik (33), Thienemann Tivadar (33), Tolnai Vilmos (33), Vietorisz József (33), Zolnai Béla (33), Zoltvány Irén (33), Zsigmond Ferenc (33).

Szavazatot kaptak még: Elek Oszkár (1), Horváth Endre (1), Nagy Pál (1), Petrich Béla (1), Várkonyi (1).

6. Elnök a közgyűlést berekeszti.

Némethy Géza,
elnök.

Kmf.

Vayer Lajos,
I. titkár.

Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk szellemi életének kialakulását nagyban befolyásolja anyagi ügyeinek állapota. Anyagi helyzetünk képe — hála a jó Istennek — évről-évre kedvezőbb. Pénzügyi tekintetben az évet elég sikeresen zárjuk. Bevétel eddig 6770 P, kiadás 5780 P; adósságunk nincs, sőt az utolsó füzet is kétharmad részben ki van fizetve. Nevezetes gyarapodást mutat a tagsági díjból erdő bevételeink: 2078 P folyt be ezen a címen (1928-ban 976 P), ez pótolta az akadémiai segélynek az előirányzatba vett összegnél sokkal csekélyebb voltát (előirányoztunk 1600 P-t, kaptunk 800 P-t).

Ebben az évben is élvezte a Philologiai Társaság a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter úr segélyét, az 1300 P-t. Nemkülönben a Magyar Tudományos Akadémia is erkölcsi és anyagi támogatásban részesítette Társaságunkat. Indítványozom tehát, hogy Társaságunk egyrészről gróf Klebelsberg Kuno miniszter úr önmagyméltóságának, valámint Magyary Zoltán miniszteri tanácsos úrnak, másrészt a Magyar Tudományos Akadémiának mély köszönetét nyilvánítsa.

Anyagi állapotainkról való jelentésem hiányos volna, ha nem emlkeznék meg taglétszámunkról. Rendes tagjaink száma: 372. Mindenképpen kívánatosnak tartom a tagtoborzást, mert még nagyon távol vagyunk az ezret is meghaladó békebeli létszámtól. Legcélszerűbbnek

tartanám erre nézve, ha minden testületben egy filológus propagandát fejtene ki céljaink érdekében és a jelentkező tagokat Társaságunknak tudomására hozná.

Tagjaink sorából az idén is kidőlték egyesek.

Elvesztette Társaságunk dr. *Burány Gergely* csornai prépostot, Társaságunknak közel két évtizeden át tiszteletlyel tagját. Még 1882-ben írta „*Quaestiones perpetuae* és a bűnügyi perrendtartásról szóló figyelemreméltó tanulmányát. Azóta állandó érdeklődéssel kíséri Társaságunk szellemi életét és folytonosan gyámolítója törekvéseinknek. A Társaság halottja *Buzássy Abel* pécsi ciszterci főigazgató, a felsőház tagja. Buzássy egyike volt a legjobb magyar paedagógusoknak, s az egyetemi tanárképzőben klasszikafilológiai előadásokat tartott.

Eltávozott még körünkben *Szkunzevics Kornél* főgimnáziumi igazgató, Társaságunknak 1883-tól fogva tagja. Nagyobbarányú irodalmi működést ugyan nem fejtett ki, de állandó érdeklődésével és főleg taggyűjtésével nagy szolgálatot tett Társaságunknak. Utána *Moravcsik Géza* zeneakadémiai tanár és címzetes igazgató dőlt ki sorunkból. *Moravcsik Géza* Társaságunknak 1881 óta tagja, már a Közlöny első évfolyamainak szorgalmas munkatársa. Főleg a magyar és francia irodalom köréből való dolgozataival keltett feltűnést. *Öbernyik Károlyról* és *Voltaire „Zaire”-járól* szóló nagyobb tanulmányai érdemelnek említést. Azonkívül mint tárgyilagos és indokoltan szigorú műbíráló nagy szolgálatot tett szaktudománya ügyének.

Az idén vesztettük el *Szigeti Gyulát* is, a Görög-Magyar szótár fáradhatatlan munkatársát. Már egyetemi hallgató korában szövegkritikai és hermeneutikai tanulmányoknak szentelte idejét. Majd tanulmányai végeztével *Königsbergbe* is kiment a nagy szövegkritikus *Arthur Ludwich*hez. Ez időből való a Közlöny huszonhatodik évfolyamában megjelent „*Musaei grammatici Codicis Neapolitani Collatio Abelliana*” című levele, melyet felejthetetlen mesterünkhöz, *Ponori Thewrewk Emil*hez intézett. Még ezt megelőzőleg 1901-ben szellemes emendációt ajánl *Aristophanes „Aves”-ének* V. 16. sorához. Még ugyanabban az év folyamán szövegkritikai megjegyzéseket eszközöl *Herodianus Τρεπιδιονίου Λέξεως* munkájához. Életének főmunkája azonban a Görög-Magyar szótár, illetőleg ennek első 30 íve, melyen n. *Fodor Gyulával* együtt munkálkodott. Tőle is úgy búcsúznak, ahogy ő mondott búcsút szerkesztőtársának: Nyugodj békén, kedves jó barátunk, a fáradhatatlan, igaz, becsületes ember mintaképe!

Elhunytak még *Borsodi Miklós* ciszterci tanár, *Harsányi Pál* műzeumi tisztviselő, *Székely György* egyetemi magántanár.

Mindnyájuk emlékét hálás kegyeletünk kíséri az öröklét honába.

Ezután azonban mondjuk *Ovidiusszal*:

(*Scilicet*) a tumulis et qui periere, propinquis

Protinus ad vivos ora referre iuvat.

Társaságunk szellemi életének megnyilvánulása részint felolvasásaiban, részint a Társaság Közlönyében mutatkozik.

Felolvasó ülést az elmúlt évben mindössze hetet tartottunk. Február hónapban *Gulyás József* mutatta be *Zempléni Árpád* hátrahagyott kéziratait, márciusban *Moravcsik Gyula* méltatta *Charos* szerepét a bizánci költészetben, *Belohorszky Ferenc* Bessenyei „*Philosophus*”-át helyzete új világitásba. Április havában *Garda Samu* a műfordítás elméletéhez nyújtott érdekes szempontokat, majd *Schwartz Elemér* a pozsonyi ghetto nyelvét ismertette. Május hónapban *Sipos Lajos* a magyar szabadságharc visszhangjáról értekezett a francia irodalomban, utána *Gamauf József* Moritz Kolbenheyer Aranyfordításait mutatta

be. A nyári szünidő elteltével, október hónapban tartottunk felolvasó ülést, amelyen *Vikár Béla* közölte velünk elmés fejtegetéseit a hókusz-pókusz szólásmód újfajta értelmezéséről. Mélyen szántó és magvas tanulmányt volt alkalmunk hallgatni *Techert Margit* „Iráni vallásos elemek a plotinosi psyche fogalmában” című szép előadásában. A november hónap aztán megint nagyérdekű előadást hozott *Kmoskó Mihály* tagtársunktól: „Egy szir-perzsa apokalypsis vándorlása a Tigris partjától a prágai Hradsinig” címmel. Utána *Pukánszky Béla* Lessing magyar teológiai ellenfelének, Gertinger Jánosnak alakját és működését mutatta be élénk és vonzó előadásban. Utolsó felolvasó ülésünk decemberben volt és ezen *Elek Oszkár* a hűség balladájáról értekezett, majd a fáradhatatlan *Sipos Lajos* Dobozsi Mihály és hitvese történetének franciayelvű feldolgozásait mutatta be.

A felolvasások részeit Közlönyünkben, részeit másutt jelentek meg. Közlönyünk 16 lnyvi terjedelemben jelent meg a legváltozatosabb tartalommal. Öt értekezést hozott a Közlöny, kettőt a klasszika, hármat a modern filológia köréből. Adott azonkívül 69 könyvismertetést és 12 apróbb cikkelyt 33 munkatárs tollából, akik között *August Heisenberg*, *Alföldi András*, *Eckhardt Sándor*, *Förster Aurél*, *Kerényi Károly*, *Koszó János*, *Moravcsik Gyula*, *Tolnai Vilmos* nevei szerepelnek.

Amint méltóztatnak látni, régi munkatársaink a régi lelkesedéssel dolgoznak magasztos céljainkért, sőt majdnem évenként újabb és újabb erők tűnnek fel, átveendők egykor a szent örökséget. Nincs is okunk a csüggedésre, mégha itt-ott egy renegát el is hagyja táborunkat. Annak idején ugyan a Társaság egyengette tudományos érvényesülésük útját, de ez a „csekélység” már azóta feledésbe merült. Új tagok szerzése ernyedetlen buzgalommal folyik. E tekintetben a felvilágosító meggyőzés hozzánk méltó eszközait vesszük igénybe. Bírjuk már a komolyabb sajtóorganumok jóakarati támogatását is. Hogy e téren egyet-mást sikerült elérnünk, azt főleg *Császár Elemér* egyetemi tanár úrnak, Társaságunk egyik alelnökének, továbbá *Eckhardt Sándor* egyetemi tanár úrnak és *Weigl Géza* meg *Balogh József* tagtársunknak köszönhetjük.

Azt hiszem, végezhetek. Önkéntelenül is eszembe jutnak ezúttal nagyérdemű elődömnök, *Vári Rezső*nek az 1905. évről szóló titkári jelentésének következő szavai: „Vajha otthonra lelnének Társaságunkban mindazok a tudományok, melyek az emberi szellem megnyilvánulásának történeti megismerését tűzik ki célul maguk elé. Vajha ez a Társaság mintegy Thersilionja lenne mindazoknak, kik a letűnt emberiség korszakainak vizsgálatában a mindig keserű jelen ámitásai elől nobilis lélekkel, de elszánt tetterővel egy-egy szebb világ bűrkörébe húzódnak vissza.” Huszonöt év után elmondhatjuk, hogy mindazon tudományok otthonra leltek körünkben, filológiánk majd minden ágának van szakavatott művelője, sőt egynémely tudósunk nevét — még a fiatalabb nemzedékből is — a külföldi szaktudományosság a legnagyobb elismerés hangján említi. Mindezt látva, bizvást kívánhatom a táborunkba igyekvőknek: Introite, nam et hic dii sunt! Kérem jelentsem tudomásulvételét.

Vayer Lajos.

Tisztelt Közgyűlés!

Folyó hó 8-án a pénztáros lakásán megejtettük a pénztárvizsgálatot, amelynek eredményéről a következőkben van szerencsénk beszámolni.

A) Megvizsgáltuk, a pénztárkönyvvel és a számadási okmányokkal összehasonlítottuk és mindenben helyesnek találtuk az 1929. évről szóló zárószámadást, amely az előirányzott 6253 P 67 f bevétellel szemben

6767 P 79 f eredményt és az előirányzott 6225 P kiadással szemben 5746 P 79 f eredményt tüntet fel, a pénztári maradvány 1021 P-t tesz ki. Bevételeink közül főképen a tagsági díjak rovatában tapasztaltunk jelentékeny gyarapodást, az előirányzott 1000 P helyett 2078 P-t, előfizetésekéből is 259 P-vel több folyt be az előirányzottnál. Ez a gyarapodás nemcsak azt a hiányt pótolta, amely a Tud. Akadémia segélyének a reméltnél kisebb voltából és az Egyetemi Nyomda visszatérítésének csökkenéséből állott elő, hanem még jelentős pénztári maradványt is biztosított. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Közlönyünk utolsó füzetének nyomdai költségeit — számla híján — még nem egyenlíthettük ki teljesen: így a megtakarítás a valóságban kisebb a kimutatottnál. Kiadásainknak az előirányzattal szemben való csökkenése szintén ebből az okból származik.

B) alatt bemutatjuk vagyommérlegünket, amely 3178 P 75 f vagyonnal szemben 4 P 55 f terhet mutat ki. Vagyonunk tulajdonképen a pénztári maradványból, a Közlöny raktári készletéből és tagdíjhátralékokból áll, mivel állampapírokba fektetett alapfőként teljesen elérték telenedett. Csak az a vigasztaló, hogy semmiféle teher sem nehezedik Társaságunk vállaira.

C) alatt bemutatjuk az 1930. évre szóló költségvetésünket. Az eddigi eredmények alapján bevételeinket 6821 pengőben, a kiadásokat ugyanennyiben irányoztuk elő. Bevételeink előirányzásában nagyrészt az elmúlt évi keretekhez alkalmazkodtunk, kiadásaink megállapításában pedig az a számításunk alapja, hogy a Közlöny 16 ívnyi terjedelemben jelenik meg, s javasoljuk, hogy a szerkesztői és a szerzői tiszteletdíjakat ívenként 48—48 pengőben állapítsa meg a tisztelt Közgyűlés.

Az előadottak alapján tisztelettel kérjük, hogy a tisztelt Közgyűlés jelentésünket jóváhagyólag tudomásul venni és Császár Ernő pénztárosnak a szokásos felmentvényt megadni kegyeskedjék.

Buda pesten, 1930 január 8.

A Pénztárvizsgáló Bizottság:

Dr. Friml Aladár,
biz. tag.

Dr. Finály Gábor,
elnök.

Dr. Moravcsik Gyula,
biz. tag.

VEGYES.

Báró Eötvös József levele s Finály Henrik tudósítása Mommsen kolozsvári tanulmányútjáról. Ismeretes, hogy Mommsen 1857-ben Erdélyben, Kolozsvárt is megfordult, hogy személyesen is tanulmányozza a *Corpus Inscriptionum* anyagát. A berini Akadémia Magyarországon báró Eötvös Józseftől, a magyar Akadémia akkori elnökétől kért támogatást és segítséget Mommsen számára. Eötvös viszont Európában gróf Mikó Imrének ajánlta a helyszíni tanulmányozás céljából utazó tudóst. Erre vonatkozik az alábbi kiadatlan levél, melynek eredetije Kolozsvárt az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában van.

Mikó azonban személyesen nem fogadhatta Mommsent, ki szept. 19-én érkezett Kolozsvárra. Mikónak ugyanis a Mommsen megérkezése előtti napon Bécsbe kellett utaznia, mint ezt a Kolozsvári Közlöny is közölte volt. Azonban gondoskodott arról, hogy Mommsennek legyen megfelelő kalauza. Finály Henriket, a már akkor jó nevű tudóst kérte föl, hogy fogadja és vezesse Mommsent. Erre vonatkozik az alább közölt tudósítás, mely ugyancsak a Kolozsvári Közlönyben jelent meg (1857. évf. 126. sz.) *Publicola* álnéven — a Finály tollából. A Finály jelentése érdekesen egészíti ki Márki Sándor Finályról mondott emlék-

beszédének adatait (*Emlékbeszédek* IX. köt., 11. sz., 39. l.) s jellemzi a német tudós módszerét és egyéniségét is.

I. „Pest 16, 9. 857. — Tisztelt barátom! Momsen (sic) Tivadar tanár, ki epigraphikus munkái által a tudós világ figyelmét magára voná s római historiájával az utolsó években oly rendkívüli hatást gyakorolt a nagyobb közönségre is, a berlini Academia megbízásából hazánkban a végett utazik, hogy a kiadandó Corpus Inscriptionum Romanarumba szükséges anyagot összegyűjtse. Erdélynek e részben gazdagsága esmeretes s azért a tudós tanár holnap erre folytatja útját. Felkérve a berlini Academia által, hogy küldöttjét a lehetőségig segítsem, nem tehetek jobbat, minthogy őt hozzád utasítsam, kinek a tudományos világ köszönheti, hogy hazád szétszórt tudományos kincsei egyesítetttek. Mindenek felett Mommsen úr Kemény irományait kívánja látni; ha kezeid között vannak, kérlek, közöld vele. Reményem nem soká körünkben láthatunk ismét, most csak azt sajnálom, hogy nem mehetek levelem helyett s a német tudóst nem mutathatom be személyesen. Ég áldjon meg, tartsd emlékedben tisztelő barátodat Eötvöst.”

II. „Sok tekintetben érdekelni fogja az olvasókat városunk napi eseményei közül boroszlói tanár és berlini akadémiai tag Mommsen tudor másfél napig közöttünk mulatásának feljegyzése. A tudós utazónak célja volt a gr. Kemény-féle gyűjteményt megtekinteni, s a Kolozsvárt létező s Neugebaur porosz kir. tanácsos által cselőtt pár évtizeddel följegyzett és világ elé bocsátott római emlékek létezésének, valamint ismertetésük alaposságának végére járni. A jeles szakférfinak tárcájában volt minden itt található emlékek rajza, leírása, hollétének följegyzése; ajánló levelei voltak gr. Mikó Imre és róm. kath. püspök, Haynald ő nagyméltóságaihoz, kik közül az első Bécsbe utazván, az utolsó K. Fejérvártól lévén, a tudós vendég által felkért tudomány kedvelő egyének vitték el mindazon helyekre, hol római emlékek voltak. Reggeli 9 órától estvéli hétig tartott a vándorlás. Találtattak pedig ilyenek: a volt főkörmányszéki levéltárban, a Gebbel-féle kertben, a Schütz-kertben, a görög egyesült püspökségi lak oldalában, hidegkapu oldalában és a kívül levő u. n. Nemes-féle ház oldalában, a Múzeum-kertben, a Szathmáry-féle külső-magyar utcai kertben, melyet ma nyugalmazott főhadnagy, Szabó Ferenc úr bír és pedig a legbecsesebbek ez utolsó helyen. Vannak ezen régiségek között egyszerű sírkő emlékek, koporsó, mellszobor, hálaemlék, egyszerű kőoszlopok, útmutató, stb. Becses és tanulságos emlékei az ősz hajdankornak. Mommsen úr egyről egyig utána nézett e feliratoknak, gondosan megvizsgált betűket, jegyeket és jelvényeket s a Neugebaur tanácsos úr olvasását itt-ott megigazította. Öröm volt látni ezt a szenvedélyes búvárkodást. Az idő kedvezőtlen volta dacára egész naphosszanta hol térdén, hol magas állványon olvasott, betűzött, jegyzett a jeles szakférfi. Eppen amily levert volt megérkezése estvéjén, oly meglegedve volt 20-án estve, midőn fáradásainak gazdag sikerét látta. Egyetlen egy emléket nem talált meg: azt, amely hajdanta az ú. n. Teleki-kertben, külsőmagyar utcában volt. Ennek sehogysem tudnak nyomába akadni, azon egyénél, ki onnét a magyar vezéreket a város határozta helyre vitette, egész nap nem találkoztván. Látogatásokat egyáltalán nem kívánt a tudós utazó elfogadni, amint ott egy az iránt tudakozódó tudományos férfiak határozottan kijelentette. Az én időm rövid — mondá — csak a tudomány által előmbe szabott feladatom megoldására legyen érkezésem. Ugy látszik, nem az idő eltöltése, hanem mindenek felett céljának elérése érdekli a derék tudóst; mutatja az, hogy már az első nap kifejezte óhajátását a lehető gyorsan tovább utaztatás iránt; hogy a második nap déleesti 5—6 órákor

szekelest még minden igyekezetünk dacára sem kaphatánk, már aggódni kezdett volt. 20-án egész 9 óráig dolgozott nálam, ki e sorokat írom s egész napon át vele jártam; éjszakára a Kovács István, Fodor, gr. Kemény római régiségekre vonatkozó cikkeiket és irományaikat vitte magához tanulmányozás és jegyzetelés végett s reggeli (21) öt órakor már úton volt Csicsó-Keresztúrra, onnét Ilosvára, Bethlenbe, onnét Tordára, Gerendre, Fejervárra, Szászvárosra (Dr. Lészai és Fodor urakhoz), Hátszegre s onnan Szebenbe. Mindenütt ki van jelölve: kikhez száll, kiknél talál valamit, kik utasítják, sat. Mint monda, még egyszer útjába ejti Kolozsvárt, addig remélem, a Teleki-kertben levő emlék miben és hollétéről is tudomást szerezhetünk; akkor szándékozik egy pár szak-
 férfi is megismerni. Szállása a Biasini vendéglőben lesz, meglátogatandja luther. lelkész Hintz és Kőváry conservator urakat. Ennyi a derék tudós közöttünk létéről.

Mint e sorok írója tőle értesült, a berlini kir. tud. acadmeia a római műemlékeket szándékszik kiadni, mintahogy a görög emlékeket már kiadta. E végre három szerkesztőt jelölt ki, Rómára és Közép-Italiára nézve Dr. Henzent és gróf de Rossit, Felső-Italiára és a római birodalom többi tartományára nézve a mi utazónkat. Az I-ső kötet az Ázsiában, Görögországban, Ausztriában és mellékországaiban (Lombárdország kivételével), úgy szintén Bajorországban talált régiségeket foglalandja magában. E végre a tudós szerkesztők a munkakörükbe jutott orszá-
 gokat mindkét világrészben beutazzák s a fenn levő emlékek hol és minő állapotban létéről saját látás után meggyőződven, így és azután fogják sajtó útján közre bocsátani. Boldog nemzet, melynek fiai ennyit és ilyeket tenni a tudomány érdekében képesek! Én, mint e kis hazának szülötte, megelégedném, sőt boldog lennék csak annyival is, ha a feje-
 delem igazságszeretete avagy csak a tervezett erdélyi muzeum létrehozását lehetségessé tenné, hol az imént említett s városunkban szerte-
 széllyel hányadó, valamint a hazánkban még sűrűn fennlevő ó időkbeli emlékek is egybegyűjtve a tudomány embereinek vizsgálatára készen és kitérve állanak! Vajha bárcsak ennyit minél előbb megérhetnénk."

A Kolozsvári Közlöny későbbi számában olvasható, hogy Gyulafejervárt Haynald püspök fogadta Mommsent szívesen s Ötvös Ágoston a Magy. Tud. Akadémia tagja s Thalson D. tábori lelkész (szintén történetbuvár) kalauzolták úgy, hogy a tudósnak „oka lesz compact betűkkel írni be naplójába" fejérvári időzését. Egyéb feljegyzést nem találtam a Mommsen tanulmányútjáról.

Kolozsvár.

KRISTÓF GYÖRGY.

Bongs Goldene Klassiker-Bibliothek. (Deutsches Verlagshaus Bong u. Co. Berlin. Kötetenként vászonkötésben 3 M, félbőrben 5 M.).

A nagy német klasszikusok sok jó kiadásban állnak az olvasóközönség rendelkezésére. Mégis a Bong-féle sorozat mind teljesség, mind szövegmegbízhatóság tekintetében kezdi magát a legjelentősebbek közé az éle felküzdeni. Jellemző, hogy legújabbban itt jelent meg a Lessing-centenáriumi nagy tudományos eseményszámba menő Petersen-féle teljes, történelmi-kritikai kiadása is: *Lessings Werke*. Vollständige Ausgabe (25 rész 20 kötetben és 3 jegyzetkötetben, mihez 2 regiszterkötet fog egészítésül jönni a legközelebbi jövőben). Nem kevesebb mint tíz jónévű német tudós, köztük sok egyetemi tanár, működött közre, hogy a kiadvány minél tökéletesebb legyen. Szakemberek elismerő kritikája szerint felülmúlja a híres nagy Lachmann-Muncker-kiadást. Igaz, hogy ennek az egy kiadványnak az ára a nagy gyűjtemény többi csoportjainál drágább is (vászonk. 150 M), de ez

nemcsak szebb kiállításával függ össze, hanem a mai nap lényegesen megdrágult könyvpiari helyzettel. Viszont mind a többi írónál a fentebb megadott hárommárkás kötetenkénti ár érvényes, még a pár évvel ezelőtt befejezett sorozatokra nézve is, melyek legtöbbje igazán semmi kívánnivalót sem hagy hátra teljesség s tudományos megbízhatóság tekintetében. Külön figyelmet érdemel ezek közül mindenkéül a nagy Goethe-kiadás (Goethes Werke. Vollständige Ausgabe. Hg. u. mit Lebensbild, Einleitungen und Anmerkungen sowie einem Gesamtregister versehen von Prof. Dr. Karl Alt in Verbindung mit Prof. Dr. Emil Ermatinger, Prof. Dr. S. Kalischer, Dr. Wilhelm Niemeyer, Dr. Rudolf Pechel, Prof. Dr. Robert Riemann, Prof. Dr. Eduard Scheidemann u. Prof. Dr. Christian Waas). E mellett a 40 részt 20 szövegközlő s két regiszterkötetben nyújtó teljes kiadás mellett egy szűkebb s egy bővebb választékot nyújtó 6 és 10 kötetes Goethe is jelent meg ugyanitt. Tudományos szempontból természetesen a teljes kiadás a fontos, amelynek már a kétkötetes név- és tárgymutatója is tiszteletet érdemlő teljesítmény. Mivel ezt a nagy weimari kiadás lezárása után fejezték be, már ennek anyagát és mutatóját is fölhasználhatta, de minden más számbajövő anyagot is. Csaknem húsz esztendei fáradozás eredménye (1907—1926) s a kiadásnak már magában is elkélő rangot biztosít. Különben Prof. Dr. Christian Waas ki tartó szorgalmának gyümölcse, aki gyönyörű munkát végzett vele. A kiadás teljessége miatt szintén figyelemreméltó: felülmúlja e tekintetben a Cotta-féle jubileumi kiadást és a Bibliographisches Institut egyébként szintén joggal híres kiadását, mert bőven nyújtja a természettudományi munkákat is. Az ú. n. Urmeister ugyan hiányzik belőle, mert az idevágó kötetek még 1922 előtt jelentek meg, már pedig addig a kiadói jog védelme alatt állott ez az újonnan felfedezett ifjúkori töredék. Még kellemetlenebbül befolyásolta a Grillparzer-kiadást (Grillparzers Werke. Vollständige Ausgabe. Hg. v. Dr. St. Hock) a nagyon lassan haladt Sauer-munkálatok kedvéért történt archivum-elzárás. Ennek ellenére is alapos és eredményes munkát végzett a kiadó, aki az önéletrajzot, naplójegyzeteket, leveleket, hivatalos iratokat és jelentéseket is csatolta. Az életrajzi és egyéb bevezetések, meg a gazdag jegyzetek itt éppen olyan jók, mint a Goethe-kiadásnál, vagy bármely másiknál. Már pedig az az elv, mely pl. a Tempel Klassiker kiadásánál érvényesült, hogy magát a pusztá szöveget nyujtsák minden bevezetés és jegyzet mellőzésével, mind tudományos használat, mind a nagyközönség érdeke szempontjából helytelen, mert sem a szakember, sem — sőt még kevésbbé — a laikus nem tud eligazodni fölvilágosító jegyzet nélkül az esetek túlnyomó többségében. Vegyük csak Immermann-t például (Immermanns Werke. Hg. v. Prof. Dr. W. Deetjen), aki nagy „Münchhausen“ regényében úgyszólván minden kis szakaszban, sőt néha minden harmadik mondatban valami új, ma már nehezen felismerhető célzást tesz, szellemes oldalvágást mér akkoriban kedvelt írókra, művekre. Merjük állítani, hogy megfelelő jegyzetek nélkül az ilyen művek olvasása meglehetősen értéktelen, de nem is élvezhető igazában. Ezeknek a Bong-kiadásoknak a bőséges jegyzetek mindenképpen nagyon előnyükre válnak s a legjobb ajánlóleveleket adják. Még egy további körülményre is fel lehet hívni a figyelmet. Sok olyan íróról, kinek munkái nincsenek még teljes tudományos kiadásban hozzáférhetőkké téve, olyan bő választékot nyújtanak, amilyent semmi más hasonló klasszikus sorozat föl nem mutathat. Vegyük pl. egyik régebbi kiadványukat, mely még a többitől eltérő, de szintén nagyon izléses külső köntösben forog közökben, Tieck válogatott munkáit (Tiecks Werke, Hg. v. Dr. Eduard Berend. Hat rész két kötetben). Itt föl van

véve az egykori romantikus mintadráma, a „Kaiser Oktavianus“, mely különben teljes egészében csak régi, XIX. sz. eleji kiadásokban kapható még. A kiszemelés mindazokban az esetekben, mikor nem teljes kiadásról van szó, nagyon szerencsés. Így az ú. n. első romantikus iskola képviselőin kívül az „ifjabb romantikusok“ reprezentánsai esetében is. *Arnims* műveiből (Arnims Werke, Hg. v. Dr. Monty Jacobs. Négy rész két kötetben) szintén minden fontosat s jellemzőt kapunk egy talán a mainál is szebb, régebbi kiállításban. Ez azonban csak kötésre vonatkozó különbség: formátum, papír és nagyon jól olvasható betűtípus, (még hozzá a jegyzetekben és a bevezetésekben is ugyanakkora, mint a szigorúan vett szövegrészben, ami sokat tesz) mindenütt egyenlők. Régebbi írók, mint *Gellert* (Gellerts Werke, Hg. v. Prof. Dr. Fritz Behrend, két rész egy kötetben) éppúgy képviselve vannak, mint kevésbé népszerű XIX. századiak: *Gutzkow* pl., kinek hatalmas regénye „*Ritter vom Geiste*“ is teljes egészében föl van véve, mind a kilenc részével! Gellerttől szintén nemcsak kedvelt meséi s más kisebb darabok, hanem az irodalom s kortörténeti szempontból oly fontos regények, mint „*Die schwedische Gräfin*“ is, mely máskülönben nehezen hozzáférhető. *Gutzkows* Werke (Erweiterte Auswahl v. Reinhold Gensel, 15 rész hét kötetben) is nagyon sok, egyébként csak a teljes nagy kiadásokban megjelent ritkább munkát tartalmaznak. Ritkább írók (Zschokke), teljes kiadások (E. Th. A. Hoffmann, Schiller, Mörike, stb.), nagyon jó csoportosítások (a négy részből álló kétkötetes „*Sturm und Drang*“) még tömegesen lennének említendők. Nem kevesebb, mint 56 német klasszikus több mint 200 kötettel van jelenleg képviselve ebben a nagy gyűjteményben, melyet még egy másik egészít ki: *Bongs klassische Bücherei aller Zeiten und Völker*. Ebben (részben a nagy gyűjteményben is kiadott) egyes művek jelentek meg tetszősebb, jegyzetek nélküli, de bevezetésekkel ellátott formában. Ilyen pl. *Stifter* „*Nachsommer*“ regénye (három rész egy kötetben; vászonk. 4 M), melyet három nagyon művészi kivitelű kép díszít. További kiegészítést a *Bongs Klassiker-Briefe* sorozat képez (kötete vászonk. 3-50, félbörben 5 M). Goethe—Schiller teljes levelezése 1794—1805 közt (Hg. u. eingeleitet von Dr. H. H. Borchardt) pl. két kötetbe foglalva sok képmelléklettel és kéziratpróbával jelent meg itt. A bevezetés maga megint nagyon értékes, mert bőven és alaposan tárgyalja e két nagy klasszikus egymással való érintkezésének minden kérdését. Mindent összefoglalva, a *Bong*-kiadványok lényegesen előbbre vitték a német klasszikusok sikeres terjedésének ügyét és sok tekintetben hízagpótlót nyújtottak.

Helios Klassiker. (Philipp Reclam jun. Leipzig. Kötetenként vászonk. 2-75 M, félbörk. 4-50 M.) A világhírű Reclam-cég nemcsak közismert Universal Bibliothek gyűjteményével tette közkínccsé a német, sőt a világirodalom szellemi értékeit, hanem a német klasszikusokat külön még a *Helios*-sorozatban is. Ugyanúgy, ahogy az U. B.-köteteknél is pár év óta új, szebb betűtípust s az eddignél izléseesebb külső kiállítást vezetett be, klasszikusait is új köntösben jelentette meg. E. R. Weisstől tervezett igazán művészi bekötési táblák teszik immár még értékesebbé az örökbecsű klasszikus tartalmat. Valóban csodálatos, hogy ilyen kis összegért mennyit képes nyújtani egy nagy s jóhírű kiadó cég. Ráadásul minden ilyen kötetet külön egyenként kapni lehet, tehát nem kell átvenni egy író összes munkáit. A külső s belső kiállítás tökéletessége és ez a körülmény tették Németországban felkapott ajándék- és iskolai jutalomkönyvekké ezeket az újalakú *Helios*-köteteket. Jó életrajzok s egyéb bevezetések teszik használhatóbbakká mind az új, mind a régi kiadásokat. Mindegyik sorozatban

vannak tudományos szempontból is értékes kiadványok s olyanok, melyek inkább a nagyközönségnek vannak szánva, sőt mintha az új kiállítási kötetek nagyobb részben ide tartoznának, tehát a kiadó cég inkább erre akarna áttérni! Fontane műveit pl. Thomas Mann bevezetésével adták ki az új sorozatban. Igaz viszont, hogy ugyanitt Schiller munkáit a nálunk is jól ismert Paul Merker-rel, a boroszlói egyetem neves tanárával adatták ki (Schillers Werke in 6 Hauptbänden u. 4 Ergänzungsbänden). Merker nemcsak színesstollú életrajzíróként mutatkozik itt be, hanem kitűnő áttekintést ad az eddigi tudományos Schiller-kiadásokról s egy „Zeittafel”-ben nagyon ügyesen szemlélteti a Schillerre nézve fontos eseményeknek egyidejűségét más történeti s irodalomtörténeti tényekkel. Minden kötethez továbbá külön bevezetést írt, melyek a nagy klasszikus líráját, drámai műveit, tudományos munkáit hozzák közelebb az olvasóhoz. Más kiadásokhoz azonban csak életrajzot csatolt a kiadó s a „válogatott” művekkel való beérés is azt látszik mutatni, hogy lemondanak a teljességre törekvés mellett a szigorúbb tudományosságról is (így a háromkötetes Kleists Werke, az egy kötetbe sűrített Körner, vagy a két kötetbe foglalt Mörike esetében). Azt persze ki kell emelni, hogy a szövegek megbízható pontosságára törekednek a kiadók, de minden tudományos apparátus, azaz jegyzetek nélkül, amit pedig a régebbi formátum kötetekben megtettek. Igaz, hogy éppen a fentebb említett Kleist-kiadáshoz 170 lapnyi gondos bevezetés van csatolva Dr. Bruno Markwardt tollából, mely a költő életrajza mellett behatóan foglalkozik az egyes művekkel is s az egészet egy elég bőséges bibliográfia zárja be. A szempontok tehát úgyszólván ironikán változnak. A régebbi kiadáshól sok író kapható még. Így mindenekelőtt a húszkötetes teljes Goethe (*J. W. v. Goethe: Sämtliche Werke. Grosse Ausgabe. In Verbindung mit mehreren Fachgelehrten hg. von Prof. Dr. Theodor Friedrich*). A Heine-, Lenau- s Ludwig-kiadások ezenkívül nagyon kellemesen tűnnek fel páratlanul szép nagybetűs nyomásukkal, mellyel igazán minden más ismert klasszikus kiadáson túlszessznek. A kiválogatás is nagyon szerencséskező, pedig ez például éppen Heinenél nem volt könnyű feladat (H. Heine, *Gesammelte Werke*, hg. v. Hartwig Jess, 4 Bde), ahol a szövegkritika elé az egykori cenzura is kellemetlen akadályokat gördített. Lenau költeményeit (Lenaus Werke, hg. v. Ernst Lemke) egészen más elrendezésben kapjuk, mint eddig. Lemke Castletól még a nagy történelmi-kritikai kiadásban is megtartott Grün-féle beosztást elvetve, teljesebb s irodalomtörténetileg használhatóbb képet igyekszik azáltal nyújtani, hogy az ott kiselejtezett gyengébb alkotásokat is megfelelő helyeken beigatja. Érdekes fölfogás a bevezető életrajzban, hogy Lenau anyja (kiről pedig helyesen megírja, hogy budai német családból való), magyar vért vitt ereibe: „Therese Maigraber war trotz ihres deutschen Namens eine Madjarin, heissen Blutes wie Franz Niembsch“ (12. l.). A Ludwig-kiadás (O. Ludwig: *Ausgewählte Werke*, hg. v. W. Greiner, 2 k.) a legnépszerűbb kis regények s elbeszélések mellett nagyon helyesen csak az „Erbförster” és a „Makkabäer” drámákat adja, de annál többet a kritikai írásokból, amelyek valóban jó képet nyújtanak a tépelődő íróról, jobbat, mint a sok félbenmaradt kísérlet. Geibel munkáiból még a fordításokat is kapjuk ebben a bő választékban, melyet Dr. M. Mendheim gyűjtött itt két kötetbe (Emanuel Geibels *Ausgewählte Werke*). Igaz, hogy ez a kiállítás rovására ment, mert kivételesen ezeknél a köteteknél kénytelenek voltak a régebbi kis betűtípust megtartani, hogy a felvett nagy anyagot beszorítsák. Ez azonban az utolsó ilyen kisbetűs kiadvány; mind a többi, kivétel nélkül, valóban mintaszerű külső kiállítás szempontjából.

Középiskolai tankönyv a barokk szellemről. A „Lebensgut” sorozat legújabb kötete fekszik előttünk: *Lebensgut aus deutschem Barock*. Herausgegeben von Prof. Emil Schönfelder und Hans Heinrich Schmidt Voigt 1928. Verl. Moritz Diesterweg Frankfurt am Main, 1121. A Diesterweg ismeretes „Deutschkunde” vállalkozásának ebben a sorozatában ez a második kötet. Az első: *Lebensgut aus germanischer und altdeutscher Zeit*. 1927.¹

A kiadóknak a sorozattal csupán pedagógiai céljaik vannak; nem akarnak egyebet, mint a német szellemi élet egyes korszakainak a tanításához a tanár számára vezérfonalat, a tanulónak pedig könnyen áttekinthető összefoglalást nyújtani. Jó pedagógiai érzékre vall módszeres eljárásuk. Mindegyik könyv két részre oszlik; az első részben a szellemobjektíváció három főterületének megfelelően a kor költészetéből, képzőművészetéből és tudományos irodalmából, a másodikban a korszellemmel foglalkozó szaktudományokból kapunk szemelvényeket. A két rész szemelvényei ügyesen támogatják egymást; a tudományos fejtegetések mindig ellenőrizhetők az első rész szemelvényeiben. Az a törekvés, amely nem egy tankönyvíróra bizza a magyarázó részt, de azt a szaktudósok műveinek szemelvényeiből állítja össze, bár kénytelen áldozatul hozni egynemű és folyamatos előadásmódot, két megbecsülhetetlen pedagógiai hasznot is eredményez: amellet, hogy a korszellem megértéséhez a legmegbízhatóbb segédeszközt nyújtja, a megfelelő szakirodalom ismeretéhez is könnyen hozzásegíti a tanulót. A szaktudósok megszólaltatása különben az ilyen természetű tankönyv lényegéből adódik; egyetlen egy tankönyvíró alig tekinthet végig egyforma biztossággal a kor egész kultúráján. A „Lebensgut” könyveinek a végén találjuk a jegyzeteket. Ezek a megfelelő tárgyi megnyelvi magyarázatokon kívül a szellemi termékre és a szemelvény írójára meg szakmunkájára vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazzák. A részletesebb életrajzi stb. adatok ismertetését a tanár kiegészítő munkájára bizzák a szerkesztők.

A sorozat legújabb barokkötete is az ismertetett séma szerint íródott. Az első részben a legnevesebb barokk *szépirok* műveiből kapunk szemelvényeket. Egymást követik időrendben *Fischart* (Ernstliche Ermahnung), *Spee* (3 vers), *Opitz* (Auf Leyd kompt Freud), *Moscherosch* (Gesichte Philanders von Sittewaltsból), *Logau*, *Dach* (3 vers), *Fleming* (6 vers), *Grimmelshausen* (Simplizissimus kalandos részének három fejezete), *Zesen* (Adriai Rosemundjából részlet és a Korblied), *Scheffler* (A cherub vándorból és szent vidámságból), *Hoffmannswaldau* (4 vers), *Günther* (6 vers). A szépirok művei között elszórva a barokk tudomány képviselői foglalnak helyet. *Jakob Böhme*-től az érzékfeletti élet dialógusát, *Opitz*-tól német poetikájának egy rövidebb szemelvényét olvassuk. *Leibniz* az ész és nyelv művelésére biztató iratával szerepel. A prédikátorokat *Ulrich Megerle*, a levélírókat a pfalzi *Lieselotte* reprezentálja.

Az irodalmi műfajokból kimaradt a templomi ének és a dráma. A templomi éneket a szerkesztők a vallásos oktatáshoz utalják, a drámát viszont a hely szűke miatt voltak kénytelenek mellőzni. (*Vorwort*.) Ismerve a vallásos elemnek a barokkban annyira döntő jelentőségét és a kor művészetének szembetűnő drámaiságát, ezeket a mentegetőzéseket nem érezhetjük elég elfogadhatóknak. Hiszen a specifikusan barokkra sokkal kevésbé jellemző műalkotás is szépen helyet talált a szemelvények között. Avagy talán a dráma és a templomi ének kevésbé fontos az egyetemes barokk szempontjából, mint pl. a pfalzi *Lieselotte*

¹ Ismertette E. Ph. K. 1927, 136. l.

levelei? A vallásos barokknak különösen antireformatórikus jellegét részesítették erősen mostoha elbánásban a szerkesztők. A barokknak ez a sajátja nem jut érvényre a különben jellemző és szépen összeválogatott *képzőművészeti* reprodukciókban sem. Természetesen itt is elsősorban a műalkotás tárgyi és nem formai részére gondolok. Amíg az udvari barakot, az abszolutizmus szellemi termékét egész sor műemlék szemlélteti (Bibiena színpadi képe a nymphenburgi kastély és park, a würzburgi kastély és terrace, a brühli palota lépcsőfelfjárója) antireformatórikus tárgyú műemléket egyetlen egyet sem találunk. Pedig az antireformatórikus jelleg hangsúlyozásával szemléltetőbbé vált volna a német barokkra annyira jellemző ellentét is a déli katolikus és az északi protestáns között, a két Rubens- és Rembrandt-kép nem elég ehhez. Tekintettel arra, hogy a magyarázó részben „auch die Musik zu ihrem Recht gelangt“ erősen érezzük az első rész szemelvényei között egy rövidebb Bach-kompozíció hiányát. Az első könyvből nem is egy kottára emlékszünk. Amint ez a jelenség is mutatja, a barokk-kötet sokkal soványabb az előzőnél; gondtalanabbul is készült. Igen tanulságos lehet a magyar olvasóközönség számára annak a bemutatása, hogy a szerkesztők kiket tartottak alkalmasnak a második részben a barokk szakirodalom reprezentálására; ennek a felsorolása különben hasznos bibliografiai anyagul is szolgálhat. *Ermatinger* szerepel a legtöbbször. *Der Geist des Barock* és *Vom Aufbau und Stil des barocken Dichtwerkes* címmel két szemelvényt közölnek tőle a *Barock und Rokoko in der deutschen Dichtung*-ból és egy harmadikat *Grimmelshausen Simplizissimus*-áról a „Weltdeutung in Grimmelshausens Simplizissimus“-ból. A többi szaktudós csak egy-egy szemelvénnel szerepel. Az átfogóbb barokk-kérdésekről 1. *Kurt Kaser* és 2. *Georg Dehio* műveiből (1. *Geschichte Europas im Zeitalter des Absolutismus und der Vollendung des modernen Staatensystems* [1660—1789], Stuttgart—Gotha, 1923. 2. *Geschichte der deutschen Kunst*, 3. Band) vett szemelvények (1. *Der Absolutismus*, 2. *Renaissance und Barock*) adnak felvilágosítást. Az irodalmi barokkkal foglalkozó szaktudományt *Josef Nadler* (*Die Sprache Fischarts* — a „Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften“-ból) és *Friedrich von der Leyen* (*Deutsches Schrifttum der Barockzeit* — a *Geschichte der deutschen Dichtung*-ból. 1927.) képviseli; a nyelvészetet (*Die Entwicklung der deutschen Sprache zur Zeit des Barock*) *Hans Sperber* (műve: *Geschichte der deutschen Sprache*, 1915). A művészettudomány reprezentációi közül az építészetet (*Eigenart barocker Baukunst*) Wölfflin ismerteti (*Renaissance und Barock*-ból; a festészetet (Rubens und Rembrandt in der Kunst des Barock) *Georg Graf Witzthum* (*Christliche Kunst im Bilde*-ból); a város- és parktervezészetet (Barocke Stadt und Gartenplanungen) *Paul Zucker* (*Deutsche Barockstädte*-ből). Feltűnően nagy területhez jutott a barokk zenével foglalkozó tudomány. A korai barokk zenére vonatkozólag (*Deutsche Musik im Frühbarock*) *H. Joachim Moser* összefoglaló munkájából (*Geschichte der deutschen Musik*. Cotta, 1924), Bachra vonatkozólag *Albert Schweitzer* Bach könyvéből (1908), Händelt illetőleg Hermann von der Pfordten, német zenetörténetéből kapunk szemelvényt. A magyarázó szemelvényeket méltóképpen zárja be *Wundt* Leibnizről szóló értekezése.

A második résszel kapcsolatban ugyanaz a fő kifogásunk, mint ami az első résszel kapcsolatban volt. Ha az abszolutizmusnak, mint a barokk szellem egyik kétségkívül fontos meghatározójának, külön fejezetet szenteltek a szerkesztők, mért nem tették ugyanezt a legalább is olyan fontosságú antireformációval, mért nem közöltek

szsmelvényt W. Weisbach könyvéből? (Barock als Kunst der Gegenreformation). Weisbach művének csupán tudománytörténeti jelentősége miatt is meg kellett volna ezt tenniök. 1. *Hübscher* és 2. *Strich* ki maradását (1. Barock als Gestaltung antithetischen Lebensgefühls, 2. Lyrischer Stil des siebzehnten Jahrhunderts) már meg tudjuk érteni; az ő tárgykörüket méltóan képviselik mások.

Mindezek a kifogások eltörpülnek azonban a második rész nagy pedagógiai értékei mellett. Az ismertetésem elején felhozottakon kívül, csupán azt az értéket említjük még meg, amely a németországi barokk emlékek specifikusan német jellegének a kiemelésében rejlik. Felbecsülhetetlen nemzetnevelő jelentősége van annak, hogy a német tanuló az első részben közölt barokk emlékeken — a magyarázó szemelvények segítségével — megismeri nemcsak az egyetemes korszellemnek, de a homogén német léleknek is a megnyilatkozását; látja, hogy a német génusz csodálatos kohójában hogyan formálódtak át a külföldről érkezett tartalmi és formai elemek, specifikusan németté. A Händelről szóló értekezés levezető soraiiban ezt olvassuk: „Wieder ist ein Deutscher der einer fremden Form den ihr bestimmten Ausdrucksgehalt verleiht und dadurch ihre eigentlichste Berechtigung, ihr wahres Wesen offenbart.“ Hogy mi az a „lényeg“, amely ezt a németté átalakítást létrehozta, amely kicsillan minden német barokk alkotásból, erre a kérdésre keres feleletet úgyszólván mindegyik fejtegetés. És ezek szintéziseképpen olvassuk aztán az egyetemes német barokról is: Die Hinneigung des deutschen Kunstempfindens zum barocken Typus hat zur tiefsten Wurzel die Ehrfurcht vor dem Irrationalen. Der Deutsche ist erfüllt vom Gefühl der Unermesslichkeit und Rätselhaftigkeit des Daseins; ihm erscheint die Formenklarheit der Renaissance als eine schöne Lüge; nicht Harmonie, sondern Dissonanz ist ihm der Kern des Lebens. Darum liebt er in der Kunst das Dämmernde, Schwebende, Unbegrenzte; nicht das vollendete Sein, sondern das flutende Werden. Was ihn zum Klassischen hinzieht, ist der wahrheitsuchende Verstand; wo er sich der Urgewalt und Tiefe seines Instinkts überlässt, wird er gotisch, romantisch, barock, — was alles nur verschiedene Namen für dieselbe Sache sind.“ (Dehio: Renaissance und Barock). Alig tudjuk elképzelni jobb módját a nemzeti öntudat kifejlesztésének, mint ha ezt az iskolát aztán nemcsak a barokk, de minden korszellemmel kapcsolatban végigjáratják a tanulóval (amint ezt a Lebensgut-sorozat kiadói célul tűzték maguk elé és két eddigi megjelent kiadásukban meg is valósították). *Csak az a nemzeti öntudat lehet igazán mély és kipróbált, amelyet ezzel a következő pedagógiai módszerrel és nem romantikus szölamok monoton verklizésével juttatnak a középiskolai ifjúság lelkebe.* A tankönyv ezen a téren nyújthatja számunkra talán a legtöbb megszívlelésre méltó tanulságot.

NYITRAI NAGY LASZLÓ.

Beküldött könyvek. A *gal jelzettekre visszatérünk.

J. Hornyánszky, *Von Hippokrates bis Tacitus*. 1929. Dunántúl Universitäts-Buchdruckerei in Pécs.

Olvasóink 1928. évfolyamunkból emlékeznek erre az előadásra (1—13. l.). Szerző most német nyelven a boroszlói Frigyes Vilmos Tudományegyetemnek ajánlja, annak a magyar-német tudományos hétnak az emlékére, amelynek folyamán ott, a német egyetemnek a magyar tudományosságot megtisztelő vendégszeretetéből, 1929 július 2-án Kroll prof. tanrendi előadása helyett elmondotta. Ennek a megtisztelésnek a viszonzásáról mult számunkban már megemlékeztünk. Örömmel üdvö-

zöljük most a magyar klasszika-filológiai előadás német nyelven való megjelenését azért is, mert — mint már volt alkalmunk hangsúlyozni (1928, 164. l.) — kitűnő tudosunk tétele a minden oldalról való megvitatásra joggal tarthat számot. Egy ilyen önállóan kiadott füzet pedig a tudós hozzászólás számára éppúgy, sőt a kritikai szemlék révén még könnyebben is hozzáférhetővé tehető, mintha egy nagy nyilvánosságú külföldi folyóiratban jelent volna meg.

* *A magyar tudományos irodalom Bibliográfiája 1901—1925. VI. 1. Klasszika-filológia.* Összeállította: Moravetz Endre dr. Budapest, 1930. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. 8-r. 162 l. 14 P.

J. Mewaldt: *Kulturkampf der Sophisten.* Philosophie und Geschichte 21. Tübingen, 1928. I. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 8-r. 32 l.

A füzet egy kiváló tübingai filológus-professzor előadását tartalmazza, akiről méltán lehetne ugyanazt elmondani, amit ő a Xenophon neve alatt ránkmaradt *Ἀθηναίων πολιτεία* szerzőjéről: „mély bensőséggel érdekli erősen a politika”. Mint igazi hellenista és vérbeli tudós gondolkodó méltányolja a görög szellemnek az államelettől elforduló s az általános emberire irányuló megnyilatkozásait is: érdekes cikket szentelt volt a világpolgári gondolat ókori megalapításának (*Antike* 2, 1926, 177) s egy kitűnő Epikuros-dolgozatot is köszönhet neki a tudomány (*Die geistige Einheit Epikurs, Schriften der Königsberger Gel.-Ges.* 1927). Ilyen, általános emberire irányuló törekvésnek látja M. a szofisták mozgalmát is: „Kulturkampf”-nak, harcnak a szellemi szabadságért. Az ellenfél az athéni δῆμος, önértékét szolgáló sajátos megkötöttségében, a δημοκρατία-ban. A harcban, amelynek lényegét világosan és röviden vázolja M., először kerül szembe egymással az ember és a polgár. S e küzdelemben születik meg az a magasabbrendű állampolgári gondolat, amely a kettőt először tudja egyesíteni: a Platon államát. A szofista-mozgalom az alapvető. M. egy újabb kis értekezésében *Fundament des Staates* címen bővebben is kifejti ezt. Visszatérünk reá a *Genthiakon Wilhelm Schmid* ismertetésénél, amelynek részét alkotja, de mind a négy idézett dolgozatot máris melegen ajánlhatjuk olvasóink figyelmébe.

Dr. Erich Drach a berlini tudományegyetem előadóművészeti lektora, április 1-én és 2-án két nagyszerű előadást tartott Budapesten. Az elsőt, mint az itteni német egyesületek vendége, a XVIII. és XIX. század népszerűbb íróinak, a másodikat, mint az egyetem vendége, elsősorban a nagy klasszikusoknak (Schiller, Goethe), meg a legmodernebb irodalomnak szentelte. Nagyszerű emlékezőtehetsége főként a hosszabb prózai műalkotások szabad reprodukciójában mutatkozott meg teljes fényében, de jó hangja, teljesen kiforrott s nagy gyakorlatot eláruló előadómódja a verses alkotásoknál is magával ragadta hallgatóit.

Fortunat Strowski, a párizsi Sorbonne tanára, mint a Lafont-Társaság vendége, április közepén meglátogatta fővárosunkat s szép előadást tartott Pascal-ról, kivel évek sora óta előszeretettel foglalkozik.

* *Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti Alapfogalmak.* Budapest, 1930. 8°. XV + 252 l.

Ezzel a nagyjelentőségű könyvvel következő számunkban behatóan fogunk foglalkozni. A Minervában megjelent értekezésorozatnak ez a könyvbegyűjtése feltétlenül szükséges volt. Így sokkal áttekinthetőbb ez a mélyen szántó gondolatmenet.

VARIA.

Georg Kristóf: Der Brief d. Barons Jos. Eötvös und die Berichterstattung	Seite
H. Finály's über Mommsens klausenburger Studienreise	135
Bong Goldene Klassiker-Bibliothek. K.	137
Helios Klassiker	139
Ein Lehrbuch für Höhere Schulen über den Barockgeist. L. Nagy de Nyitra	141
Eingesandte Bücher. Vorträge	143

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg.
 Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernőhöz** (VI. Felső erdősor 1.) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1.) zu richten.
 Der deutsche Auszug wird dem letzten Heft des Jg.-s 1930 beigelegt werden.

DEHIO:

Geschichte der deutschen Kunst

I. Bd. 4. Auflage. 1930.

Két rész (szöveg + képanyag) fűzve 27 M, kötve 35 M

Walter de Gruyter u. Co. Berlin W. 10.

Dehio híres és germanistáknak is nélkülözhetetlen, *német művészettörténete* ezzel a most meginduló 4. kiadással elérte a szerzőtől származó átdolgozás végső alakját (Ausgabe letzter Hand).

Hivatalos nyugtázás.

1930 febr. 15—máj. 1. (Tévedések fenntartásával.)

I. Adományok. B. M. (2-25), Császár Elemér (5.—), Gyomlay Gyula (10.—), Horger A. (5.—), Kerényi K. (8-75), Koszó J. (25-50), Kövendi D. (9-75), Mattyasovszky E. (6-03), Nagy Ferenc (2.—), Ország L. (17-50), Prácer A. (5.—), Schmidt József (5.—), Szűcs L. (10.—), Tolnai V. (5.—), Waldapfel I. (4-25), Werner A. (5.—).

II. Tagsági díjak. 1925: Komoneczy G.; — 1926: Csehély A., Kálmán P., Komoneczy G., Kurtz L., Lábán A. (1.—), Obermüller F., Pétergál H., Rozman R., Timár P.; — 1927: Dengl J., Dittrich V., Erdős T., Ertl Jánosné, Finály G., Gábor I., Gergye I., Glatz E., Kálmán P., Kemény Lujza, Kemenes I., Kepes I., Komoneczy G., Lábán A., Lám Fr., Lukinich I., Obermüller F., Pápay István, Pétergál H., Raj I., Rozman R., Siegescu J., Szűcs L., Tóth Kálmán, Veszprémi E., Weinberger H.-né. 1928.: Arató A., Bakács I., Bertsch M., Bossányi Fr., Brisits Fr., Brunnhuber A., Dengl J., Dittrich V., Erdős F., Fekete L. (2-50), Finály G., Gábor I., Galambos M., Gergye I., Glatz E., Gombocz Z., Göttling J., Gruber M., Kálmán P., Kemenes I., Kemény L., Kepes I., Knubels R.,

Komonczy G., Koncz I., Kövendi D. (2—), Lábán A., Lám Fr., Lukinich I., Németh Sándor, Obermüller F., Pápay István, Pétergál H., Raj I., Révész A., Rozman R., Rudas E., Siegescu J., Straub I., Szecherbovszky L.-né, Székely K., Szűcs L., Tauszky E., Teveli M., Tóth Kálmán, Veszprémi E., Voinovich G., Weinberger H.-né Zombory J.; — 1929: Acsay F., Arató A., Bakács I., Bazzó L., Berze Nagy J., Bossányi Fr., Brisits Fr., Brunnhuber A., Darkó J., Dengl J., Dittrich V., Dóczy I., Einzig M., Erdélyi L., Ernyey J., V. Esztergomly F., Fekete L. (250), Galambos M., Gergye I., Glatz E., Gombocz Z., Göttling J., Gruber M., Gyomlay László, Hegedűs I., Herczeg A., Hittrich Ö., Hollósy B., Hrabéczy O.-né, Huszti J. (3—), Kálmán P., Karner K., Kemenes I., Kemény L., Kepes I., Knubels R., Kocsis L., Komonczy G., Koncz I., Kövendi D., Kuzsinszky B., Lábán A., Lám Fr., Lukinich I., Marton L., Máté L., Muráti Fr. (150), Nagy J. B., Nagy P., D. Nagy S., Németh S., Obendorf K., Obermüller F., Pápay István, Pétergál H., Pitroff P., Raj I., Révay J.-né, Révész A., Rozman R., Rudas E., Schanzer M., Siegescu J., Stiff J. (250), Szabó J., Szántó K., Szecherbovszky L.-né, Székely K., Szerb A., Szigeti Pál, Szűcs L., Teveli M., Tomász J., Tóth András, Tóth Kálmán, Turkovich F., Unger A. B., Vajda K., Vass A., Veszprémi E., Vigh M., Voinovich G., Weigl G., Zellhofer J., Zombory J.; — 1930: Bálint K., Balogh Albin, Balogh Péter, Barcza L., Baros Gy., néhai Baumgartner A., Bontó J., Bosnyák P., Császár Ernő, Dragos K., Dóczy I., Dombi M., Endrei G., Erdélyi L., Fejér A., Friml A., Fuchs Gy.-né, Galambos M., Gulyás József, Hanuy F., Horger A., Kárpáti Gy., Kassuba D., Kemenes I., Kerényi K., Kerényi K.-né, Kocsis L., Kosinszky N., Kövendi D., Král R., Kurbély L. V., Lábán A., Losonczy Z. (350), Matyasovszky E., Melich J., Mező F., Muráti Fr. (350), Nagy Ferenc (175), Nagy J. B., Németh Károly, Németh Reginald, Nyári I., Orsovai F., Ország L. (—50), Peczina E., Perepatits I., Pósch J., Prácsér A., Rác L., Radinovic I., Rados T., Reibner M., Reményi-Schneller L., Stiff J. (250), Szerb A. (475), Szűcs L., Turkovich F., Waldapfel Imre, Zoltvány I.; — 1931: Erdélyi L. (1—), Losonczy E. (150), Lux Gy., Reményi-Schneller L. (3—), Waldapfel Imre.

III. Előfizetések. 1926: Szentgotthárdi rg., Veszprémi kegyesr. rg.; — 1927: Budapesti Széchenyi-rg., Gyönki ref. rg., Kisésti Deák F.-rg., Szentgotthárdi rg., Veszprémi kegyesr. rg.; — 1928: Budapesti Studium könyvker., Széchenyi-rg., Kisésti Deák F.-rg., Gyönki ref. rg., Győri női felsőkisk. isk., Szentgotthárdi áll. rg., Veszprémi kegyesr. rg. — 1929: Békéscsabai Lorántffy Zs.-lg. (5—), Budapesti Erzsébet főisk. llc., Studium könyvker., Széchenyi-rg., Szent István-rg., Szent László-rg., Csongrádi Szent Imre-rg., Győri női felsőkisk. isk., Kiskúnfélegyházi róm. kath. rg., Kisésti Deák F.-rg., Soproni Thiering Gy. könyvker., Ag. hitv. ev. liceum, Szegedi Baros G.-reál., Székesfehérvári Ybl-reál., Szekszárdi Garay-rg., Szentgotthárdi áll. rg., Szombathelyi áll. reál., Premontrei gimn., Tatai kegyesr. rg., Veszprémi kegyesr. rg., Zirci apátság-
sági ktár; — 1930: Bajai ciszt. r. III. Béla-rg., Békéscsabai Lorántffy Zs.-lg., Budapesti Berzsenyi-rg., Erzsébet főisk. llc., Fáy A.-rg., Jézus-Társ. Egyet. Hallgatók, Kegyesr. gimn., Kegyesr. Kalazantinum, Mária Terézia-llc., Veres Pálné-llc., Zrínyi Miklós-rg., Csongrádi Szent Imre-rg., Debreceni Germán phil. szem., Ref. gimn., „Méliusz“-könyvker., Dombóvári Esterházy nádor-rg., Egri ciszt. r., Szent Bernát-rg., Dobó-reál., Kalocsai érseki rg., Kaposvári egyes. llc., Kecskeméti kegyesr. gimn., Ref. rg. (4—), Keszthelyi premontrei rg., Kőszegi Szent Benedek-r. rg., Makói Csanád vezér-rg., Mezőkövesdi Szent László-rg., Mezőtúri Teleki Blanka-llc., Pannonhalmi Közép. Ktár., Pécsi Pius-gimn., Sárospataki főisk. ktár (4—), Sátoraljaújhelyi kegyesr. rg., Szegedi kegyesr. Dugonics-gimn., Somogyi-Ktár, Szent István Társulat fiókja, Székesfehérvári ciszt.-r. rg., Szentesi Horváth M.-rg., Szombathelyi prem. gim., Zirci apátság-
sági ktár, — 1931: Csongrádi Szent Imre-rgimn. (4—), Pannonhalmi Közép. Ktár., Sárospataki főisk. ktár (4—). — 1932: Szombathelyi áll. llc.

Budapesten, 1930 május 1.

Császár Ernő pénztáros
VI. Felsőerdősor I.

1930. JÚL.—OKT.

LIV. ÉVFOLYAM.

VII—VIII. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1930.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

Folytatás a boríték 3-ik oldalán.

VERGILIUS, A MEGVÁLTÓ EZREDIK ÉV KÖLTŐJE.*

Vergilius egyik antik életírója elbeszéli, hogy akkor, mikor a költő megszületett, nyárfát ültettek el, s ez csodálatosan hamar nőtt meg és lett terebélyes. Vergilius fája, ha megérte volna azt a kort, melyet az ión szigeteken egy-egy ősrégi olajfának tulajdonítanak, ma éppen 2000 éves volna. Vergilius halhatatlan költőgeniusza átlép a harmadik ezredévbe. Ezt az évfordulót nála megünnepelni nemcsak az a külső okunk van, hogy egy nagy kerekszám betelte bennünk valami lezárulásnak érzését támasztja, s mintegy nyugvóponton visszatekinésre, az idővel el nem múló előtt hódolatra készít. Vergilius maga tulajdonított, legalább egyszer életében, különös jelentőséget éppen az évezredfordulónak. Negyedik eklogája az ezredik esztendő megváltó erejében való hit reménykedő hangulatát árasztja. Az a gyermek, akinek születését új évezred köszöntésének jóslatával ünnepli a költő, a kereszténység megváltó gyermekének képével olvadt össze a középkori olvasó számára, s Vergilius Krisztus pogány prófétájává lett. A IV. ekloga kötője megérdemli, hogy mikor az ő számára kezdődik el újra a „századok nagy sora“, ebből a szempontból is megemlékezzünk róla, s szenteljünk neki egy rövid elmélkedést éppen erről: Vergilius chiliasmusról.¹

Pásztori Múzsáim, kissé különbet énekeljünk! (Ily szavak vezetnek be az új ezredév költeményét Vergilius idillciklusában.) Nem mindenkit bűvöl el a cserjés s az alacsony tamariszkus-bokor. Ha dalunk erdei, az erdő konzulhoz legyen méltó.

* A Budapesti Philológiai Társaság ünnepi felolvasó ülésén 1930 okt. 15-én Vergilius 2000 éves születési évfordulója alkalmából elhangzott előadás.

¹ A következők részletes megokolását l. a Klio 1931, XXV. kötetében „Das persische Millennium bei der Sibylle und Vergil“. c. tanulmányomban. Az ekloga nagy irodalmából itt azokat említem meg, akik ugyanabban az irányban keresték előttem az ekloga gondolatvilágának eredetét mint én; ezek: W. Weber (Der Prophet und sein Gott, Leipzig 1925) és A. Freiherr von Gall (Βασιλεία τοῦ θεοῦ, Heidelberg 1926.) Az ind-perzsa-görög vonatkozásokra nézve általában alapvetők R. Reitzenstein tanulmányai (Studien zum antiken Synkretismus: Aus Iran und Griechenland, Leipzig 1926). A 153. lapon E. Nordent idézem (Die Geburt des Kindes, Leipzig 1924). H. Wagenvoort, J. Carcopino, H. Jeanmaire legújabb kísérleteivel nagyban és egészben nem érthetnek egyet, Alföldi A. két dolgozatával, melyek más oldalról világítják meg az eklogát (Numismatic Chronicle 1929 és Hermes 1930) részben egyetértek, részben nem.

Ama végkorszak már eljött, melyet a Sibylla jósol; születik újból a századok nagy sora. Visszatér már a Szűz, visszatér Saturnus aranykirálysága, már új nemzedék van alászállóban a magas égből. A gyermekkel, aki most születik, megszünik a vaskor, s aranykorszak sarjad az egész világon. Csak Te segíts, ki az asszonyokat véded nehéz órájukban, szűzies istennő: fivéred Apolló immár uralkodik.

Te vagy az a konzul, Te vagy az Pollio, akivel beköszönt ez a gyönyörű kor s újra megindulnak a világév századhónapjai; Te vezérelsz abban, hogy bűneink maradék nyomai eltűnjenek s az örök félelem elhagyja a földet. Ő már úgy élhet majd, mint az istenek; az istenek és hajdankori hősök társaságát együtt fogja látni, sőt ő maga lesz az, akit azok majd látni akarnak. Kormányozni fogja a világot, amelyen — hála atyjának — úrrá lett a béke.

„Téged pedig, gyermek, első ajándékkal elhalmoz majd maga jószántából a föld: felfutó repkénnyel, szagos gyökönkével, nevető bogáncsvirág közt keleti vízirózsával. Maguktól jönnek fejésre tejtől duzzadó emlővel majd a kecskék s nem fél a barom a szörnyű oroszlántól. Bölcsőd virágözönlés lesz. Elpusztul a kígyó, el a mérges növény; útszerűen tenyészik Szíria balzsama.

„Mikor pedig hősi dicsőségről s atyád tetteiről olvasgatni kezdesz, és az erényről tanulni, lassan szőkülni kezd puha kalásszal a mező, a vad tüskebokron piros szőlőfürt csüng, kemény tölgyből mézharmat gyöngyözik. Valami mégis megmarad régi bűneink átkából s ösztökél, hogy az óceánt kísértsük hajóval, fallal övezzük a városokat s barázdával hasítsuk fel az anyaföld testét. Lesznek akkor újra Argonauták, lesznek a régi háborúk újra: ismét Trója alá megy a hős Achilles.

„Eztán, amikor már férfiúvá értél, elhagyja a kalmár is a tengert és nem hord a hajó rakományt cserére: minden ország mindent megterem majd. Nem sebzi a földet kapavágás, sem a venyigét nyesőkés; az izmos szántóvető kifogja őket; s nem tanul a gyapjú tarka színeket hazudni, hanem kinn a mezőn a kos hol kellemes bíbor, hol meg sáfránysárga bundát növeszt s természettől kapja skarlátpiros gyapját a legelő bárány.

„Ilyenek legyenek ezek a századok, melyeket most fonunk” — így szóltak a Párkák egyetértésben a végzet megváltozhatatlan fonálával. Ő, foglald el — most már hamarosan itt lesz az ideje —, foglald el magas tisztedet, istenek drága ivadéka, nagy megnövekvésünk, kit Jupiter küldött. Nézd, boltozatának súlyával meghajlik a világegyetem, a föld és a tenger és a mélységes ég, nézd, hogy örül minden a jövő századnak.

Ó, csak lenne elég hosszú az életem s maradna akkorra elég erőm, hogy megénekeljem a Te tetteidet. Nem győzne

le akkor dalával engem sem Orpheus, sem Linus, segítsen bár annak édesanyja, ennek meg az apja: Orpheusnak Kalliope Múza, Linusnak a gyönyörű Apolló. Sőt Pan maga, hogyha hazájában versenyezne vélem, Pan maga érezné hazájában magát legyőzöttnek.

Kezdjed, kicsi gyermek, mosollyal anyádat megismerni: anyádnak tíz hónap lankasztó teher volt; kezdjed, kicsi gyermek, mert aki anyjára nem mosolygott, azt isten ven-déglátásra, sem istennő nem tartja méltónak szerelmére.

Az ekloga tehát a gyermek megszületését nem jósolja, hanem olyan cselekménynek feltételezi, amely a költő és a Párkák aggódó, áldó és ujjongó szavai mögött a háttérben lefolyik. A költő helyzetét körülbelül úgy kell elképzelnünk az ekloga szerint, mint Nagy Sándor születésénél Nektanebosét. Ő a házi asztrológus szerepét játssza az eseménynél: bekövetkezését áhítatos figyelemmel várja; értelmezi a jeleket, amelyek a világ egyetemben mutatkoznak; kihallgatja a Párkák jóslatát, amely a gyermeknek földi létbe lépését kíséri; s ő üdvözlő elsőnek az újszülöttet. Türelmetlen vágyra gyulladva mindattól, amit a Párkáktól hallott, intézi hozzá szavait: foglalja el minél hamarabb világkormányzói tisztét, vagy legalább adja tanujelét csodálatos hivatásának azzal, hogy édesanyjára megszületése után rögtön rámosolyog. Közöséges gyermekek ugyanis 40 napos koruk előtt nevetni nem tudnak. Az egész jelenet „amavégkorszakban” játszódik le, mely a sibyllai jövendölés szerint a világ megújulását megelőzi. E világkor uralkodó csillagzata a nap: Apolló tehát készen áll, hogy hatását a gyermek születésénél éreztesse. A költő fohásza Dianát hívja még segítségül, úgy is, mint az asszonyok védőjét, de úgy is, mint a nap testvércsillagzatát, a holdat, amelynek enyhe fénye egészen kedvezővé teszi a konstellációt. Az új aranykor, amely a Párkák jóslata szerint már a gyermek bölcsőjét virággal fogja elárasztani, ekkor még várat magára: a világegyetem üdvözlő már az újszülöttben új uralkodóját, de az új század, amelynek örül, ekkor még „jövő század”.

Századkezdet természetes módon évkezdetre esik. Az új világév első századhónapja a költő szerint Pollio konzuli esztendejével köszönt be. Ezt a kis hézagot az új idők megindulásában az magyarázza meg, hogy Vergilius költeményével két eseményt ünnepel egyszerre: pártfogójának, Polliónak küszöbön álló hivatalbalépését s a gyermek születését, aki ekkor ennek a házában a gyermek volt. Asinius Polliónak Kr. e. 40 január elsején kellett volna konzuli tisztét elfoglálnia. Erre őt a triumvirek már 43-ban kijelölték. 41-ben született meg legidősebb fia, Asinius Gallus, aki egész életében büszke volt arra, hogy Vergilius költeménye reá vonatkozik. Igénye vissza nem utasítható. A költő az eklogában, mint a jelenben folyó eseményt, ünnepli születését, s bár az aranykor teljességét csak az ő férfikorától várja, ugyanakkor az új világév kezdetét a

következő újesztendőre, Pollio konzuli évére jósolja meg. El sem képzelhető ilyen szembeállítás a Polliónak a gyermekkel: „Te vezérelsz abban, hogy bűneink maradék nyomai eltűnjenek, s az örök félelem elhagyja a földet. Ő már úgy élhet majd, mint az istenek” — csak akkor, ha az előkészítő konzulnak fia lesz az, aki „kormányozni fogja a világot, amelyen — hála atyjának — úrrá lett a béke”. A tisztjét elfoglaló király, konzul, később császár idejét aranszázad felvirradásának üdvözölni ebben az időben közhelyszerű. Vergilius ízlését s tapintatát is dicséri az, hogy az új aranykor teljes kifejlését a messze jövőre teszi, akkorra, mikor majd a most hivatalba lépőnek újszülött fia érett meg a világhelyettesítésre. A gyermek és az idő csodálatos együttfejlődése visszaveti fényét az atyára is, kinek házába az istenek leküldték, mint egyet maguk közül, az aranykori áldás megtestesült növekvését.

Igy osztja meg Vergilius a nagy, ezeréves világhelyettesítések fordulója felé fűzött reményeket atya és fiú közt. Ókori magyarázói ismerték még azt a sibyllai jóslatot, amelyre az ekloga céloz, s ők közlik velünk, hogy a Sibylla a századokat az ismeretes, érekekről nevezett négy korszak szerint osztotta fel; az utolsó század a négy korszakból álló, mindig újra visszatérő világévnek tizedik százada nála, s uralkodó istene ennek szerinte, mint Vergiliusnál is, a nap. Azt is közli régi, jó forrás alapján az egyik ókori magyarázat, hogy ez utóbbi ponton a Sibylla felfogása megegyezik a mágusokéval, vagyis a perzsa papokéval, akik a végkorszak uralkodó csillagzatának szintén a napot teszik meg, s ezzel alighanem a bekövetkező világégésre céloznak. Arról egyébként is tudunk, hogy a perzsák kozmogóniai és profétikus kinyilatkoztatás-irodalma már jóval Vergilius előtt megtalálta az utat nyugatra. A „perzsa Sibylla” — a perzsa jóslatok görög módon elképzelt kinyilatkoztatója — az első helyet foglalja el a Sibyllák római névsorában. A polgárháborúk idején különösen könnyen találtak hitelt a sibyllai formát öltött keleti jóslatok. Itáliába ezek rendszerint Kisázsia közvetítésével érkeztek, ahol az állami gyűjtemény elhamvadása után a „hiteleseket” is legfőképp keresték. Amikor Rómában Augustus vette kezébe a jóslatügy rendezését, 2000-nél több „apokrif” jóslatkönyvet kellett hivatalosan elégetni. Ez fogalmat adhat annak a jövődőlési irodalomnak a gazdaságáról, melyből reánk egy későbbi, 14 könyvből álló zsidó és keresztény célzatú gyűjtemény maradt. A sibyllai dátum, melyre a jóslatok rendszerint vonatkoznak, éppúgy, mint Vergilius forrásában, a 10. század. Ez a legegyszerűbb számítás szerint annyit jelent, hogy a Sibylla világévének tartama 1000 esztendő. A IV. eklogában a „századok nagy sorát” ugyanígy kell értenünk: 10 századhónap egy 1000 esztendő világév. Vergilius chiliasmusa a Sibylláé. Távolabbi, keleti eredete pedig biztosan kimutatható azon az úton, melyet az ókori Vergilius-magyarázat már megjelölt.

A millenáris időszámítás klasszikus hazája Perzsia. Az orthodox zoroasztrizmus vallásos történetfelfogása a világ létezésének tartamát 12.000 esztendőre teszi. Az utolsó 3000 év a megváltás ideje, amelynek minden egyes évezredfordulójára egy-egy megváltó fellépése esik: 9000-ben lépett fel Zarathustra, a még várható 10.000, 11.000 és 12.000-ben Zarathustra egy-egy csodálatos módon később megszülető fia leszen eljövendő. Ezek a megváltók mindig az előbbi évezred végekorszakában születnek s a következő évezred áldásos teljessége 30. évükben köszönt be. Ezek a még eljövendő ezredévek az állandó javulás mellett bizonyos ismétlődést is mutatnak. A jó fokozatos diadalát hirdető perzsa vallás sem vonhatta ki magát az Indiától egészen Itáliáig elterjedt négykorszak-elmélet pesszimizmusának hatása alól, melyet az asztrológiai világnézet a hasonló hatással visszatérő csillaghelyzetek tanával támogatott. Az aranykor után mindig bekövetkező romlás ismeretes fokozatainak egyesítése egy 1000 esztendő nagy időszakkal Perzsiában történt meg. Az egyesítés elvét a perzsa jövődölésirolalom régebbi töredékei előárulják, az indek világévlméletei pedig sokkal nagyobb periódusokon belül is teljes következtetésséggel valószínűsítják meg. A romlás az aranykor végétől kezdve mindenre kiterjed: magára a tartamra is. Az aranykor $\frac{4}{4}$ -ét mindenben az ezüstkor $\frac{3}{4}$ -e, a rézkor $\frac{2}{4}$ -e, a vaskor $\frac{1}{4}$ -e váltja fel. Ez egy 1000 éves időszakon belül egy 400, meg egy 300, meg egy 200, meg egy 100 éves kor együttes tartamának felel meg. Vergilius forrásában így lehetett a negyedik korszak a tizedik század.

A perzsa 1000 éves rendszerével egy babilóniai eredetű világévszakelmélet is összekapcsolódott. E tan szerint a nap, hold és valamennyi bolygó összetalálkozása a rák (vagy oroszlán) jegyében a mindenséget tűzzel elpusztító világnyarat okoz, a bak (vagy a vízöntő) jegyében vízőzönnel járó világtelet. A perzsáknál a világtél az Iran északi szomszédságában dühöngő telekhez hasonlóan alakult át. Elhelyezésénél a 12.000 éves világtörténelemben irányadó lehetett az, hogy ennek 1000 esztendő szakait asztrológiai szempontból egy-egy állatövi jegy uralma alá helyezték. Az első világtél beálltát a 10. évezred végére jósolták. Ez az évezred ugyanis a bak jegyében áll. A következő évezredben a világtél a vízöntő jegyében megismétlődik. De tudunk egy másik asztrológiai nézetről is, amely ugyanolyan jó zoroasztriánus, mint az előbbi. s hatása a nagy világtavasrról szóló tanításban Vergilius Georgicájába is eljutott. Eszerint a világtavas a 7. évezredre esnék, a tizedikre pedig a világnyar. Ez felel meg római forrásunk adatának a perzsa papok felfogásáról, s az eklogában jelzett konstellációnak, amelyben Apolló „uralkodik“. Ez a szó ilyen összefüggésben a babilóniai asztrológia szaknyelvén pontosan azt fejezi ki, hogy a nap ekkor tüzes erejével felszívja magába az egész világot. Azonban az asztrológiai tannak ezt a teljes fizikai konzekvenciáját sem a perzsa világnézet, sem az eklogában tükrö-

zöldő sibyllai jövendölés nem tette magáévá. A világtél után háromszoros tavasz következik, a világnyar után felüdítő esők.

Távolabb, Perzsia keleti szomszédságában, az indeknél akadunk egy jövendölésre, amely egy rettenetes végkorszak után a rendes esőzések visszatérésén kívül egy világmegváltó gyermek születését is jósolja. A Mahábhárata, ez a kevésbé ismert nagyszerű hősi eposz tartotta fenn számunkra változatos epizódjainak rengetegében a IV. eklogához tartalmi szempontból legközelebb álló próféciát. A közös forrás csak ott kereshető, ahová a többi nyomok vezettek: Perzsiában. A végkorszak leírása megegyezik azzal a perzsa jövendöléssel, amely görög fordításban a hellenisztikus Egyiptomba s később a nyugati ökeresztény irodalomba is eljutott. Hasonló vészjóslatokról Rómában már a Catilina-üggyel kapcsolatban említés történik. A római olvasó a polgárháborúk idejében megdöbbenéssel ismerhetett volna a következőkben is kora erkölceinek rajzára:

„Ama végkorszakban — nagyjából így hangzik az az ind jövendölés, amely a világmegújulásról szólót közvetlenül megelőzi — nem terem bőven gabona. Az asszonyok durvabeszédűek lesznek, kegyetlenekké válnak s kedvüket lelik a mások sírásában. Férjük parancsának többé nem engedelmeskednek. Ama végkorszakban a fiúk megölik apjukat anyjukat. Az asszonyok szabadon élnek és megölik férjüket s fiaikat. A sötétség nem nyeli el rendes időben a napot. Ama végkorszakban minden irányban tűz csap fel. Utasok hiába kérnek ételt, italt, szállást: lefekszenek az út mellett. Vészmadarak, kígyók, dögmadarak szörnyű hangokat hallatnak ama végkorszakban. Az emberek elhagyják barátaikat, rokonaikat, nemzetségüket és szolgálkat ama végkorszakban. Minden ország és világtáj felé városokba és várakba futnak össze oltalmat keresve egymás után az emberek ama végkorszakban. 'Ó apám, ó fiam' — ilyen megrázó szavakat hallatva fognak bolyongani országról-országra.“

Ezután következik a világ megújulására vonatkozó betétszerű részlet, melyet az idézett vészjóslat kapcsol össze az egész prófétikus Mahábhárata-epizód nyilvánvalóan régibb részeivel. Ez a jövendölés akkor is figyelmet érdemelne, mint az ekloga egyetlen párja az eddig ismeretes jóslatirodalomban, ha a történeti összefüggést egy közös perzsa forrás feltevésével nem lehetne valószínűvé tenni. A tartalom hasonlósága magában véve is szembetűnő: konstelláció a nappal, mely a rákban uralkodó helyzetben van, továbbá a holddal és a Jupiter bolygóval, melyeknek istenségei az eklogában is éreztetik áldásukat; egy új aranykor kezdete s egy viláгурalkodó születése; háborús időszak, amelyben a bűnös korszak utolsó maradványai elpusztulnak; az aranykor diadalmas megvalósulása. Az ind szöveg előadása kissé laza és ugrándozó.

„Akkor ama harci lármával telt végkorszak multával — így

kapcsolódik ez a derűsebb jóslat az előbbi komorhoz — a brahmanokon kezdve sorban keletkezni kezd a világ. Akkor egy másik korszakban ismét növekedés áll be a világban, váratlanul ismét kedvező lesz a sors. Amikor a nap és a hold s a Jupiter-bolygó a rák jegyének Tisza nevű csillagzatában találkoznak, akkor jön el az aranykorszak. Kellő időben kezd a felhő esőt ontani, a holdállomás-csillagzatok hatása áldásos lesz, s a kedvező bolygók természetes irányukban keringenek. Bőség, jólét, egészség lesz. Az Idő szólító parancsára egy Kalki Visnu-jaszasz nevű brahman jön majd a világra, nagyerejű, bölcs és vitéz, születvén Sambhala falujában, egy áldott brahman-családban. Egy gondolatára mindenféle fegyver, harciszekér és harcosok fognak ott teremni, kardok és páncélok. Erényével diadalmas világbíró király lesz ő. Nyugalomra ő vezérli ezt a túltömött világot. Lángoló indulattal véget vet a végromlásnak ez a ki-tűnő és nemeslelkű brahman, ő a pusztító s a világkorszak fordulatainak okozója. A mindenütt található hitvány barbárokat, brahmanoktól körülvéve, ki fogja irtani. Azután kiirtván a rablókat, egy nagy loáldozaton illendően felosztja ezt a világot a brahmanok között. Megalapítván így a Brahman rendelte törvényes állapotot, vissza fog vonulni e kiváló és erényes tettek művelője egy gyönyörű erdőbe. A föld lakói utánozni fogják. Minthogy a brahmanok véget vetettek a rablóvilágnak, bőség lesz. Ő, a brahman-tigris véget vet a fegyverkezésnek országai-ban és meghódított tartományaiban. Újjongva fogják üdvözölni a brahmanok, s ujjongva üdvözli Kalki a brahmanokat, amint kocsijával végigvonul a világon.

A bűnös végkorszak utolsó nyomainak kiirtása után beáll az aranykori állapot gyönyörű ligetekkel, lótusztavakkal, templomokkal, áldozatokkal, jó emberekkel s bőséges természettel. Könnyű mindebből elválasztani azt, ami indízlésre valló hozzá-tétel. Ilyen legfőképen a brahmanok szerepe. Indiában az új aranykor megalapítója nem lehet igazi békekirályává a világnak: át kell, hogy adja uralmát a papi kasztnak s remeteségbe kell visszavonulnia. Ha az ilyen indíjáságokra nem tekintünk, a jóslat a perzsa 10. millennium megváltóját mutatja be. Ez ugyanis perzsa jövődőlés szerint „ismét rendet teremt a világon s kiirtja a szőszegőket s bálványimádókat, akik a birodalomban találhatók“. Az eljövendő nagy király alakja Indiában nem lebegett úgy a szemek előtt, mint a perzsa világbirodalom területén, ahol egy hatalmas történelmi mult eleven emlékei lettek a hanyatlás korszakában millenáris reményekké. Ezek a remények mind magasabb szellemi szférába emelkedtek, akárcsak az zsidó messiási gondolatkör a kereszténységben. A perzsa szentíratok mindinkább igyekeznek megváltóikat a véres irtóharcoktól távoltartani. Az ekloga közvetlen forrása, az a sibyllai jóslat, amely a perzsa chiliasmust Vergiliushoz eljuttatta, a fejlődésnek ezen a vonalán foglalhatott helyet. Hadviselés lesz az új ezredév elején az ekloga szerint is. Az

új trójai háború megjövedölése jellemző a Sibyllára, kinek mítikus személye összefolyt Kasszandrával, a régi hadjárat jósnőjével. De a megújuló hősi vállalkozások az ekloga jövődö világurát nem érintik: ő ebben a korban haditettekről csak — olvas.

Az eklogának a perzsa messzianizmussal való összefüggése magyarázza meg azt, hogy hívő lelkek és tudós kutatók rokon tartalmú zsidó próféciák, sőt a keresztény gondolatvilág nyomait vélhették felismerni benne. A visszatérő Szűz természetesen az igazságosság istennője, ki az Ovidiusból is ismeretes mese szerint az aranykor végén elhagyta a földet és most az új aranykorral ismét leszáll az emberek közé. De a kígyó elpusztulása a mérges növényekkel együtt valóban a Gonosz hatalmának összeomlását is jelentheti — perzsa szempontból. Ahriman kígyó alakjában tört be a teremtésbe; a Kígyó a gonosz ügyért küzd és pusztul el a millenáris utolsó nagy harcban; a mérges növények és a ragadozó vadak Ahriman teremtményei. A messiási korban a zsidó próféta szerint „lakozik a farkas a báránnal, és a párduc a kecskefiúval fekszik, a borjú és az oroszlánkölyök együtt lesznek“. Az eklogában nem egészen ugyanez a helyzet. „Nem fél a barom a szörnyű oroszlántól“, de nem is tanyázik vele együtt: az ahrimani teremtmények mind elpusztultak, az aranykor békességét nem zavarják.

Egy isteni gyermek alakja is összekapcsolódott a millenáris világmegújulás történetével és reményével Perzsiában. Zarathustra gyermekségét gazdagította egy ősrégi iráni természeti mítosz olyan vonásokkal, melyet a jövődölések a vallásalapító és első megváltó eljövendő fiaira, a következő évezred fordulók megváltóira is könnyen átvihettek. E megváltófiak képzeletbeli személye atyjukéval általában úgy összefolyik, hogy egy perzsa megváltótípusról több joggal beszélhetünk, mint megváltó egyéniségekről. A mítikus háttér felfedése pedig azért nem könnyű, mert az irániaknak az indekével rokon természeti vallása ellen Zarathustra reformációja eredményes irtóháborút folytatott, s épp ezen a ponton az ind istenvilág ismerete sem szolgál közvetlen segítséggel. A régi örmény pogányság emlékei között maradt ránk egy himnusz egy iráni istenség születéséről, akinek naptermészete nemcsak Zarathustra gyermekségének legendájában, hanem az eklogában is visszafénylik. Ez a himnusz így szól:

*Vajudott az ég és a föld,
Vajudott a biborszínű tenger,
Vajudott a tengerben a vérpiros nád.
A nádszálból füst tört elő,
A nádszálból láng tört elő,
A lángból egy fiúgyermek pattant elő:
A tűz rajta haj volt,
A tűz szakálla volt,
S a két szeme nap volt.*

Zarathustráról éppen római forrásból tudjuk, hogy minden gyermek közül egyedül őrajta mutatkozott az a csodajel, amelyet Vergilius az eklogában az újszülöttől kíván: születése után mindjárt nevetett. Ebben a nevetésben joggal ismerték fel az újszülött naptermészetének megnyilvánulását. „A nap nevetés” — mondja egy keleties filozófus-vallásos görög himnusz. Az ekloga forrása olyan gyermeket várt megváltónak, mint amilyen a mítoszból táplálkozó legenda szerint Zarathustra volt. Olyan gyermeket, aki — az ekloga egyik legtudósabb magyar rázójának szava szerint — „nevető szemmel néz az új világba”; aki — egyszóval — „napgyermek”.

A bemutatott himnusz istengyermekének naptermészetét a szeme árulta el. Egy napisten születésétől mindig a természet újraéledése is várható. Az újszülött istengyermek tűzisten volta még jobban szembetűnik. Ebben a minőségében ind és iráni felfogás szerint különösen szoros vonatkozása van a vizekhez s a növényvilághoz. Zarathustra születése is csodálatos összefüggésben áll a vizekkel és a növényekkel. Nevéhez fűződő régi kinyilatkoztatás vallja róla, hogy ő az, „akinek születésével s növekedésével a vizek és növények újra élni kezdtek, akinek születésével s növekedésével a vizek és növények növekedtek”. Egy természeti mítosz hatására lett a gyermek Zarathustra esőévszaki áldott növekvés hordozója. Ugyanez a funkció — immár egy magasabb, erkölcsi szférába átvetítve — a 10. és 11. millennium megváltóinak annyira lényéhez tartozik, hogy kifejező nevüket is erről kapták. Mind a ketten a „Növelők” lesznek, egyik a szent Jogé, másik az isteni Tiszteleté. A fokozatos javulás uralmuk alatt ezzel együtt mindenre kiterjed. A Párkák jóslata az aranykor fejlődéséről az eklogában ugyanide tartozik. A gyermek bölcsőjét virágba borító növényi tenyészet és az összefüggés az általános természeti és erkölcsi gyarapodás meg a gyermek növekedése közt ugyanazt az egyetemes világszimpátiát juttatja kifejezésre, amelyet Zarathustra születésének és növekedésének kozmikus csodája.

Vergilius így valóban a mágusok ajándékaival járul a gyermek elé, kinek születését ünnepli az eklogában. Tudjuk, hogy a perzsa chiasmust a Sibylla neve alatt járó jóslatirodalom juttatta el hozzá. Minden okunk megvan hinni azt, hogy ezen az úton nemcsak a millenáris számítással ismerkedett meg a költő, hanem a millenniumokhoz fűződő várakozások mesésiai tartalmával is. Szegényes, fakó foszlányok azok, amik e gyönyörű ábrándszövedékből, egy vallásos geniusz világbíró nép álmából a párszik kivonatos szentirodalmában ránk maradtak. De megismerkedtünk legalább egy olyan jóslattal is, amely egy törzsből származó, keletre szakadt testvére az eklogának. És ha most a perzsa eredetű képek, s indiai feldolgozásuk keleti színeivel eltelt szemekkel visszatekintünk a római költő alkotására, feltehetjük talán azt a kérdést is: mi

az, ami benne szívünkhöz szól? Vajjon éppen a keleti színes álomkép-e, amelyet Vergilius maga nem vesz komolyabban, s nem vesz át csekélyebb művészettel, mint idillköltészetének theokritosi pásztorábrándjait? A költő utánzó, nemesítő, s helyenkint bizonyára: műfordítói képességét éppúgy meg kellene csodálnunk, ha az ekloga közvetlen forrása a kezünkben lenne, mint oly idillekben, ahol ez a helyzet. A IV. ekloga alapjában véve nem másképp rejtélyes, mint a VI., amelynek hellenisztikus mintái ismeretlenek. Vergilius az eklogáiban még nem prófétája nemzetének, mint az Aeneisben, hanem utólréphetlen utánzó, aki egy családi kettős alkalommal meghitt körben a prófétát játssza. Nem csodálkozhatunk, ha egyszerű lelkeket, sőt tudós magyarázókat nemcsak költeménye tartalmával, hanem ezzel is megtévesztett. Hiszen ma a vallástörténeti eklogamagyarázat hajlandó Vergiliusban ismét messiáshirdetőt látni valamely vallásos áramlat szolgálatában, ha ez nem is volna más végeredményben, mint a keletről kölcsönzött uralkodókultusz. Vergilius azonban — láttuk — megosztja a millénáris reményeket a konzul s az újszülött gyermek közt. Sőt az előbbi — a „trónra lépőt“ a keleti uralkodókultusz szempontjából — szintén csak a gyermek ünneplésével ünnepli. S ez itt a döntő, nézetünk szerint; ez az, amit éppen a vallástörténeti magyarázatnak nem szabad figyelmen kívül hagynia: Vergiliusnak nem keleties, hanem igazán és mélyen római vallásos érzülete a gyermek felé fordul. A római család új sarja szent a szó minden értelmében: a születésénél és benne működő rejtelmes erők által félelmet kelt, s a felnőttek parancs áhítatos tisztelettel közeledni hozzá. A gyermekhez lehajló babonás gyöngédség nem aláz meg, és a hozzáfűzött legábrándosabb remény sem tesz nevetségessé. A gyermek az, akinek kedvéért a költő játszhatik komédiát, s a gyermek az, akinek kedvéért hisznek neki. A gyermek olyan forrása a vallásos melegség fokára hevült érzéseknek, hogy millénáris próféta-látomások reáhalmozott pompája szerény dísz csak a drága valóságnak. Vergiliusi az eklogában — és ez méltó az emberiség egyik legnagyobb költőjéhez — éppen ennek a helyzetnek felismerése és kiaknázása. Ez az a pont, melyen az ekloga keresztény szempontból éppúgy szívünkhöz szól, mint költőjének pogány emberiessége szempontjából: nem a mágnusok ajándéka miatt, hanem mert őket a Gyermek elé rakta.

KERÉNYI KÁROLY.

LEGES POENALES MILITARES

E CODICE LAURENTIANO LXXV, 6. PRIMUM EDIDIT E. KORZENSZKY.

In codice *Mediceo-Laurentiano* LXXV, 6, saec. XIV.,¹ praeter tractatus ad artem hippiatricam (cf. Corpus hippiatricorum graec. edd. Oder-Hoppe. II. [Lipsiae 1927] p. XV.) et medicinam pertinentes scripta quoque nonnulla militaria continentur, in quibus *Leonis Inedita* quae vocantur *Tactica*, Στρατηγικαὶ παρανέσεις (ed. *Melber* in editione *Polyaeni Strategematicon* II. VIII. edd. Wölflin-Melber. Lipsiae 1887, p. 505—540), Ποινάλιος noster νόμος στρατιωτικός et ἀκολουθία ψαλλομένη (partim edita ab Augusto *Heisenberg*: Kriegsgottesdienst in Byzanz. [Aufsätze zur Kultur- und Sprachgeschichte, Ernst Kuhn ... gewidmet p. 244—257]). Capita XLVIII. ποιναλίου νόμου, quae hic eduntur, foliis 116r—120v leguntur, eorum index vero fol. 73v—74v.

De hac legum militarium poenaliu collectione iam Fridericus *Hase*, qui eam edendam in animo habuerat, mentionem in dissertatione *De militarium scriptorum Graecorum et Romanorum omnium editione instituenda* (Berolini 1847) p. 20 (ad voluminis VII. partem 6.) fecit: „ποινάλιος νόμος στρατιωτικός ἐκ τῶν Ῥούφου τακτικῶν καὶ τῶν βασιλικῶν, quem librum vehementer discrepantem ab eo quem *Leunclavius* edidit descriptum habeo ex cod. Paris. 2446.“ Cum hunc librum ms. Parisinum 2446 gr. saec. XVII., apographon codicis Bernensis 97 gr. esse, Bernensem autem e duobus libris *Mediceis*, i. e. partim e *Laurentiano* LV, 4, partim e LXXV, 6 descriptum fuisse *Koechly*² iam dudum viros doctos certiores fecerit, nos neglectis duobus libris prius laudatis nihilque in textu constituendo valentibus e codice praestantissimo *Laurentiano* LXXV, 6 descriptas leges in lucem proferimus.

Quae leges poenales legibus primum a *S. Schardio*,³ recentissime vero a *Guilhelmo Ashburner*⁴ editis — saeculo IX⁵ e Graeca Digestorum

¹ Descriptionem vide apud *Bandinium*: Catalogus codd. mss. graec. bibl. *Mediceo-Laurentianae* III. (Florentiae 1770) p. 147—151.

² In dissertatione: *De scriptorum militarium graecorum codice Bernensi* (Turici 1854).

³ Basileae 1561; postea a *Leunclavio* in vol. II. *Juris Graeco-Romani*, Francofurti 1596., deinde a *Carolo Zachariae a Lingenthal* in vol. IV. *Juris Graeco-Romani* (Lipsiae 1856—1869), p. 138 sqq. — est titulus XXXIV. *Eclogae ad Prochiron mutatae* —; denique ab *eodem* in *ephe-meride* „Byzantinische Zeitschrift“ 1894 (III) p. 450—453.

⁴ A Byzantine mutiny act. *Journal of Hellenic Studies* 1926 (46) p. 80—109.

atque Codicis Justiniani versione a quibusdam iuris consultis (a Rufo?) compilatis et capitibus ex Urbicii Tacticis⁶ auctis — etiam argumento hic-illic, omnino autem oratione ac stilo sunt dissimiles; quamquam plurimum affinitatis cum illis prius editis habent, tamen non haberi possunt pro paraphrasi; consentiunt in multis rebus, nam utraque collectio e communibus fontibus origines deduxit.⁷ Sed cum Ashburneri leges cum antiquis fontibus⁸ omni ex parte consentiunt, leges nostrae collectionis, quae in usu et auctoritate viguisse desiverint, recentiori tempore pro aliis quasi semper eīs φιλανθρωπότερον mutatae atque substitutae videntur. Aliquot loca affero. In *capite IX.* de transfugis agitur; Digesta (49, 16, 3, 11) praecipunt „et is, qui volens transfugere adprehensus est, capite punitur“; idem ordinant Urbicius (I. 6, 6), Leo (VIII. 7) et Ashburneri leges; secundum leges nostras miles transfugiturus ad metalla condemnatur. Quod levamentum cum illa Novella⁹ cohaerere videtur, quam Leo Sapiens de transfugis rescripsit; *ne redire timeant*: κελεύομεν δέ, εἴ τις αὐτόμολος εἰς τὴν πατρίδα ἐπαναδράμοι, ἀπαξ μὲν τοῦτο ποιήσας, συγγνώμης τυγχάνετω· δεύτερον δέ, εἰς τριετὴ δουλείαν διαπωλείσθω· ἐκ τρίτου δέ ποιησάμενος τὴν αὐτομολίαν, εἴτα ἐπαναζεύξας, εἰς διηνεκὴ καὶ αἰδίων οἰκετείαν πιπρασκέσθω. Idem habet argumentum *caput XXVI.* nostrum, ubi illis qui semel transfugerint, attamen redierint, ignoscendum; sed qui bis idem ausi evaserint, ut illi capite damnentur edicatur. (Haec κεφαλικὴ τιμωρία etiam relegatio = περιορισμός intelligi potest, ut ultima poena a Leone praescripta). Nostrae collectionis iuris consultus casus non distinxit singulos tam diligentur, quam Leo, sed peccantem bis eodem modo damnat, quo Leo tertium exerrantem transfugam, praeterita autem poena media, quae res strictius eius agendi studio facta esse videtur.¹⁰ Leges Ashburneri idem iubent quod Digesta (49, 16, 3, 10 cf. 48, 19, 38, 1), scilicet omnes transfugas ad bestias vel in furcam damnandos.¹¹

Jussu *capitis XXI.* miles, qui aegrum simulat τυπτόμενος ισχυρῶς

⁵ cf. *Zachariae a Lingenthal*: Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6. bis zum Anfang des 10. Jahrhunderts (BZ. 1894 [III.] p. 437—457) p. 448.

⁶ In utraque collectione iuris consultus ipsius Urbicii Tacticis est usus, Leonis Tacticorum veri similiter adhuc ignarus; cf. ex. gr. caput ε' (in nostra editione) ubi στάσιν habet cum Urbicio, quod om. Leo. — cap. ζ': τῷ μείζονι αὐτοῦ ἄρχοντι, κόμητι δηλαδή καὶ τριβούνῳ: εἰς τὸν ἄρχοντα, τοῦτ' ἔστιν τὸν κόμητα αὐτοῦ ἢ τριβούνον Urb.: tantum eīs τὸν αὐτοῦ κόμητα Leo. — cap. ι': κατὰ τὰ σέδετα: εἰς τὰ σέδετα Urb.: deest apud Leonem. — cap. ιζ': ἀτίμους τοῦ λοιποῦ διαμένειν αὐτοὺς ἐν ταῖς σχολαῖς: οὐλτίμους γίνεσθαι τῶν ἀρχομένων ὑπ' αὐτῶν ἦτοι τῶν σχολῶν Urb.: παντελῶς ἐσχάτους γίνεσθαι τῶν ἀρχομένων ὑπ' αὐτῶν καὶ ἀτίμους Leo.

⁷ Quod ad nostrae collectionis inscriptionem Basilica quoque fuisse fontem, adtinet, posterioris temporis esse additamentum videtur Basilicis tunc iam ubicunque divulgatis; omnia enim capita — sicut Ashburneriana — e Digestis vel Codice sunt sumpta sine ullo Basilicorum intercessu.

⁸ Solummodo in Ashburneri capite XIV. pro ἡ ἀποτέμνονται ἢ ἐξορίζονται habent codices eius BMm ἢ τυπτόμενοι ἐξορίζονται.

⁹ Novella Leonis LXVII. Jus Graeco-Romanum. (ed. Zachariae a Lingenthal. III. p. 164.)

¹⁰ cf. etiam ex. gr. caput XXX.

¹¹ cf. Proch. 39, 7 et Basil. 60, 51, 34.

τὴν στρατείαν ἀτίμως ἐναλλαττέτω. Ashburneri caput γ' idem tenet ac Digesta (49, 16, 6, 5), i. e. miles capitis poenas luit.

Miles qui commilitonem gladio vulnerat „capital admittit“ (Dig. 49, 16, 6, 6). Additur apud nos mitior poena in *capite XXXV*: κεφαλὴ κῶς τιμωρεῖται ἢ χειροκοπεῖται.

Haec praecepta mitiora poenasque leviores ad Leonis Philosophi vel successoris eius tempora revocanda esse in propatulo est.

Nostrae leges etiam sermone magis differunt a fonte Urbicio, quam Ashburneri leges; quae ex. gr. in *capite μδ'* cum Urbicio et Leone δεκάρχου tradunt, *caput* vero VII. nostrum πραιποσίτου exhibet (cf. etiam ultimam partem *capitis XVI*). Pro δουκός autem ut habent Basilica et Ashburneri caput α' — noster in *capite XIX*. δουκός ἡ τοῦ πραιποσίτου scripsit.

Ashburneri στρατιωτικῶν ἐπιτιμίων codices ad duas familias pertinere, quarum alteram — codices BMm — meliores lectiones praestare *Franciscus Dölger*¹² demonstravit; quacum codicum familia praestantiori affinitatem habet noster quoque codex ms., uti locis similibus comparatis satis clucet.¹³ Hic est ille codex ms. noster, qui optimam traditionem adservavit in locis sequentibus: cap. XLI. εἰ δὲ κατὰ οἶκτον ἀπολύσωσιν αὐτοὺς, vel in *capite XLVI*. cum Digestis (48, 4, 3 — „civem hosti tradiderit“) παραδιδούς αὐτοῖς τῶν Ῥωμαίων τινάς; Ashburner autem in loco priore ἀπολέσωσιν cum omnibus codicibus mss., in posteriore quidem προδίδους habet.

Capite nostro XIV. cum Leonis VIII. 20 collato elucet lectionem nostram καταλιπὴ etiam Leonis codices *AP₁V* servasse, Leonis *M* vero una cum *capite ιγ'* Ashburneri Urbicium ἐδὴ exhibentem secutum esse.

Caput XLVIII. — περὶ διαμερισμοῦ σκυλῶν — quod in Prochiro, in Ecloga et in fine Basilicorum legitur, omittitur in collectione ab Ashburnero edita.¹⁴ Cuius capitis ultima pars nihil est aliud quam glossae hinc-illinc congestae.

Textum e codice Laurentiano solis mendis librarii emendatis publicavi et nihil antiquius habui, quam ut hanc quoque legum militarium collectionem in lucem proferre possem, nihilum vero omnium legum militarium ut novam editionem conficiendam curarem. Fontes tamen hic-illic a Carolo Zachariae a Lingenthal vel Guilelmo Ashburner non adnotatos adieci, locos insuper similes e Prochiro et Basilicis enotatos addidi.¹⁵

¹² BZ. 1927 (27), p. 219—223.

¹³ Ex. gr. in *capite III*. ἀναλαμβάνετωσαν cod. et BMm: λαμβανέτωσαν L (apud Ashb.) — cap. VII. τὸ μανδάτον cod. et BMm: τὰ μανδάτα FL. — διότι cod. et BMm: δι' ὧν FL. — cap. VIII. κομμάτου cod. et BMm: κομμάτου FL — cap. XIV. τιμωρεῖσθαι cod. et BMm: τιμωρηθῆναι FL. — Sed peiorem traditionem servat noster ex. gr. in *capite XV*. τοῦ πρώτου τὴν τροπὴν ἐργασαμένου pro optima codicum BMm lectione τοὺς πρώτον φεύγοντας.

¹⁴ Omittuntur quoque caput III. et IV. intotum, et altera pars capitis I.

¹⁵ Neque fontes, neque ceteros locos hic typis divulgare opus esse censeo, cum hos libros (Urbicium et Leonem habes in editione *Variana Leonis Tacticorum* [Budapestini 1917] tom. I. — Basilica ed. *Heimbach* I—VII. Lipsiae 1833—97. — Prochiron edidit C. E. *Zachariae* Heidelbergae 1837) facile reperias.

[fol. 116^r] ΠΟΙΝΑΛΙΟΣ ΝΟΜΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ^{*}

ἐκ τῶν <τοῦ> Ρούφου, <τῶν> Τακτικῶν καὶ τῶν Βασιλικῶν^{*}
ἐν κεφαλαίοις μῆ^{*}

α' περὶ τοῦ μὴ γίνεσθαι στρατιώτας διοικητὰς
5 ἢ μισθωτούς· καὶ περὶ ἀλειτουρησίας αὐτῶν.
(κεφ. λα' τι. ξε' βιβλίου δ' τοῦ Κώδικος.) 1. Οἱ στρατιῶται μῆτε διοικη-
ταὶ μῆτε μισθωτοὶ μῆτε ἐγγυηταὶ ἀλλοτρίων πραγμάτων γινέσθωσαν
(καὶ κεφάλαιον . . . τι. † λ τοῦ αὐτοῦ δ' βιβλίου τοῦ Κώδικος, ἐν ᾧ φησὶν').
2. Οἱ στρατιῶται οὔτε ὁδοστρωσίας οὔτε μὴν ἄλλης οἰασοῦν
10 ἐπηρείας ἀπαίτησιν ἔχουσιν, οὔτε μὴν ἰατροὶ καὶ διδάσκαλοι, σο-
φισταὶ τε καὶ ῥήτορες· παρέχειν μέντοι αὐτοὺς τὰ δημόσια καὶ
μόνα τέλη πάνυ βουλόμεθα, διό καὶ ὀλιγωρεῖν οὐκ ὀφείλουσιν ἔκα-
στος τοῦ οἰκείου ἐπιτηδεύματος, σαφῶς εἰδότες, ὥς εἰ τοῦτο
τολήσαιεν, πάσῃ δημοσίᾳ ὑποκείμενται ἐπηρείᾳ καὶ τοῦ βαθμοῦ
15 ἐκπεσοῦνται.

β' περὶ τοῦ μὴ ἀπασχολεῖσθαι τοὺς στρατιώτας
εἰς ἐμπορίας. Οἱ στρατιῶται μῆτε γεωργίαις μῆτε μὴν ἐμπορίαις
ἀπασχολεῖσθωσαν· πρὸς τούτοις μὴδὲ πολιτικὴν ἀναλαμβάνετ' ἔτι
φροντίδα τὴν οἰανοῦν, ἐπεὶ τῆς στρατείας καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἐκ-
20 βάλλονται προνομίων.

γ' περὶ τοῦ μὴ προλαβεῖν τοὺς πρὸ αὐτῶν στρα-
τευσαμένους. Μηδεὶς σπευδέτω προτιμάσθαι τῶν πρὸ αὐτοῦ
στρατευσαμένων, εἰ καὶ θεῖον ἔξει περὶ τούτου ῥέσκριπτον· ὁ γὰρ
πορισάμενος τὴν τοιαύτην θεῖαν ἀντιγραφὴν, πρὸς τὸν οἰκεῖον καὶ
25 αὐτῆς ἐπαναστρέφει τόπον· ἐπεὶ τοῖ γε ἐκείνους δεῖ προτιμάσθαι,
ὧν οἱ κά [fol. 116^r] ματοι καὶ ὁ χρόνος.

δ' περὶ στρατιωτικῆς διαθήκης· καὶ περὶ αἰχμα-
λωσίας αὐτῶν. 1. Ἐρρώσθω καὶ μεταξὺ δύο μαρτύρων ἀξιο-
πίστων ἄγραφος διαθήκη στρατιωτικὴ καὶ ἔγγραφος ἀτελής· ἢ καί,

Fontes α' 1.: Cod. 4, 65, 31 (Basil. 20, 1, 92. Ashb. ve'). 2.: Hoc
caput in Codice non repperi; sed idem habet Dig. 50, 4, 3, 1; cf. Cod.
10, 53, 6 et 11 (Basil. 54, 4, 1; 38, 1, 6, 2; 54, 5, 15; cf. etiam Leonis
Tact. IV. 1. et Anonym. Byz. saec. X. ed. Vári p. 49_{a-11}.)

— β': Cod. 12, 35, 15—16. (Ashb. vc'.)

— γ': Cod. 1, 31, 2 (Basil. 6, 1, 58) cf. etiam Cod. 12, 8, 1.

— δ' 1.: Cod. 6, 21, 15; Proch. 21, 16; Basil. 35, 21, 51, 3.

2. <τοῦ> et <τῶν> ego inserui ducibus Ashburneri codicibus FBMm.
— 4. Ante titulum ἡ μ' habet cod. — Ante διοικητὰς cod. exhibet ἡ, quod
om. tit. in indice. — 6. § Γ'. ἡ εδ' βιβλίου τοῦ κώδικος cod. — 8. κεφαλ
† λ τοῦ cod. — 11. ἐπηρείας cf. Fr. Dölger: Beiträge z. Gesch. d. byz.
Finanzverwaltung. Lipsiae, 1927. p. 61. — 16. ἀπασχολεῖσθαι habet tit.
in indice. Hic ἀπασχολεῖσθαι cod. — 17. ἐμπορείας cod.: tit. in indice
εὐπορίας. — 17., 18. ἐμπορείας ἀπασχολεῖσθωσαν cod. — 21. προλαβεῖν, sed
primum εἶν inductum in codice. — αὐτῶν cod. — στρατευθέντας habet tit.
in indice. — 22. αὐτοῦ cod. — 23. ῥέσκριπτον formam vulgarem retinui.

ἐὰν καιρίως πληγείς <τις> κατὰ γῆς ἢ ἐπ' ἀσπίδος ἢ τοῦ κουλεοῦ 30
 τῷ ἰδίῳ αἵματι γράψῃ, καὶ ἐνὸς παρόντος, ἀξιοπίστου μέντοι γε.
 2. Οἱ λαμβανόμενοι ἐν τοῖς ἐμφυλίοις πολέμοις οὐκ εἰσὶν αἰχμάλωτοι.
 3. Ὁ ἐν αἰχμαλωσίᾳ τεχθεὶς καὶ μετὰ τοῦ πατρὸς ὑποστρέψας,
 γνήσιος κρίνεται· οὐ μὴν καὶ ὁ μετὰ τῆς μητρὸς ὑποστρέψας, ἐν
 αἰχμαλωσίᾳ τοῦ πατρὸς τελευτήσαντος· ὁ γὰρ τοιοῦτος σπούριος 35
 κρίνεται καὶ οὐ κληρονομεῖ τὸν πατέρα. 4. Ἐάν τις εὐγενὴ γυναῖκα
 παρὰ τῶν πολεμίων ἀγοράσῃ καὶ συναφθῇ αὐτῇ, παραχρήμα τὸ ἐπ'
 αὐτῇ δίκαιον τοῦ ἐνεχύρου λύει, καὶ εὐγενὴ τίκει. 5. Ἐάν τις ἀλ-
 λότριον δοῦλον ἐκ τῶν πολεμίων ἀγοράσας ἐλευθερώσῃ, διαλύεται
 ἡ δουλεία· εἰ δὲ παρὰ τῶν πολεμίων ἡλευθερώθῃ, οὐκ ἐμποδίζει τῷ 40
 δεσπότῃ ἀναλαβεῖν αὐτὸν ἐρχόμενον ἐν τῇ πολιτείᾳ· δοκεῖ γὰρ ὑπο-
 στρέφειν διὰ τοῦ ποστλημινίου. 6. Τὸν πρὸ τῆς αἰχμαλωσίας δια-
 θέμενον καὶ ἐν αἰχμαλωσίᾳ τελευτήσαντα οὕτω βεβαίῳ ὁ Κορνήλιος
 νόμος, ὥς ἂν εἰ ἐν πολιτείᾳ ἐτελεύτησεν.

ε' περὶ στρατιωτῶν συνωμοσίαν ἢ φατρίαν κατὰ 45
 τῶν ἰδίων ἀρχόντων ποιούντων. Οἱ τολμῶντες συνωμοσίαν
 ἢ φατρίαν ἢ στάσιν κατὰ τοῦ ἰδίου ποιεῖν ἄρχοντος, κεφαλικῶς
 τιμωρεῖσθωσαν, καὶ τούτων μᾶλλον οἱ πρωτοῦργοι τῆς συνωμοσίας
 ἢ στάσεως.

ς' περὶ στρατιωτῶν ἀπειθούντων τοῖς ἰδίοις ἀρχουσιν. 50
 Ἐάν στρατιώτης τῷ ἰδίῳ πεντάρχῳ μὴ ὑπακούσῃ ἢ πένταρχος τῷ
 αὐτοῦ δεκάρχῳ ἢ ὡσαύτως δέκαρχος τῷ πεντηκοντάρχῳ ἢ ἑκατον-
 τάρχῳ αὐτοῦ, σωφρονιζέσθω κατὰ τὸ τοῦ ἐπιτάγματος μέτρον. Εἰ
 δὲ στρατιώτης τῶν τοῦ τάγματος ἐναντιωθῆναι τολμήσῃ τῷ μέζονι
 αὐτοῦ ἄρχοντι, κόμητι δηλαδὴ καὶ τριβούνῳ, τῇ ἐσχάτῃ [fol. 117^r] 55
 τιμωρίᾳ ὑποβεβλήσθω.

ζ' περὶ στρατιωτῶν τὴν ἐπιταγὴν μὴ φυλάξαν-
 των τοῦ στρατηγοῦ. Εἴ τις τὸ μανδάτον ἀκούσας τοῦ πραιποσί-
 του μὴ φυλάξῃ, σωφρονιζέσθω· εἰ δ' ἴσως ἀγνοῶν τὸ μανδάτον πταί-
 σῃ, ὁ δέκαρχος σωφρονιζέσθω, διότι αὐτὸν τοῦτο <οὐ> προεδίδαξεν. 60

Fontes δ' 2.: Dig. 49, 15, 21, 1 (Basil. 34, 1, 17). 3.: Dig. 49, 15, 23 (?)
 (Basil. 34, 1, 21). 4.: Dig. 49, 15, 21 (Basil. 34, 1, 17). 5.: Dig. 49, 15, 12,
 7—8 (Basil. 34, 1, 8, 7). 6.: Dig. 28, 1, 12 (Basil. 35, 1, 13, 1).

— ε': Urb. I. 6, 4; (Leo VIII. 5. Ashb. μα').

— ς': Urb. I. 6, 2 et I. 7, 1; (Leo VIII. 2 et VIII. 12. Ashb.
 μβ'—μγ').

— ζ': Urb. I. 6, 7; (Leo VIII. 8. Ashb. μδ').

30. <τις> ego addidi. — 37., 38. ἐν αὐτῇ Bas. — 38. εὐγενὴ ego:
 εὐγενές cod.: Bas. εὐγενεῖς habent, sed cf. Dig. *ingenuum peperisse*. —
 τις ego scripsi: τὸν cod. — 39. ἐλευθερώσῃ ego: ἐλευθερώσω cod. — 42.
 ποστλημινίου cod; hic quoque formam vulgarem retineo. — 45. φατρίαν
 Urb. et Leo. — 52., 53., 55. αὐτοῦ cod. — 57. τὴν ego: τῶν cod. —
 59. φυλάξῃ Ashburneri codd. B M m. et Leo: φυλάξει cod. — 60. <οὐ> quod
 om. cod., addidi sicut apud Leonem.

ἡ' περὶ στρατιωτῶν ἐν πολέμου καιρῷ ἀπολυομένων διὰ κομεάτου. Εἴ τις ἐν καιρῷ πολέμου διὰ κομεάτου στρατιώτην ἀπολύσαι τολμήσει, τριάκοντα νομισμάτων ποινήν διδόντω· πολέμου μὲν οὐ προσδοκίας οὔσης, εὐθύς μετὰ τὸν τοῦ χειμῶνος 65 καιρόν, δύο ἢ καὶ τριῶν μηνῶν κομεάτον ὁ στρατιώτης ποιείτω· ἐν δὲ καιρῷ εἰρήνης ἔξεστι κατὰ τὸ τῆς ἐπαρχίας ἐκάστου διάστημα καὶ εἰς πλείονα χρόνον τὰ κομεάτα τοῖς στρατιώταις παρέχεσθαι.

θ' περὶ στρατιωτῶν [τῶν] πρὸς τοὺς πόλεμίους αὐτομολῆσαι βουλευσαμένων. Εἴ τις ἐλεγχθῇ θελήσας πρὸς 70 τοὺς πολεμίους αὐτομολῆσαι, μεταλλιζέσθω· μὴ μόνον αὐτός, ἀλλὰ καὶ οἱ τὸν δρασμὸν συνειδότες καὶ μὴ φανερώσαντες.

ι' περὶ στρατιωτῶν ἢ συντελεστῶν ὑπὸ τινων ζημιωθέντων. Εἴ τις ζημιώσει στρατιώτην ἢ συντελεστήν, ἐν διπλῇ ποσότητι τὸ ἀφαιρεθὲν ἀποκαταστήσει τῷ τὴν ζημίαν ὑπο- 75 στάντι, ἂν τε ἄρχων ὁ ζημιώσας ἂν τε στρατιώτης ἦ, ἂν τε ἐν παραχειμαδίῳ ἢ κατὰ πάροδον, ἂν τε κατὰ τὰ σέδετα· διπλάσιον γὰρ τὸ ἀφαιρεθὲν ἀποδίδεται.

ια' περὶ στρατιωτῶν βαγευόντων. Εἴ τις τολμήσει βαγεῦσαι ὑπὲρ τὸν χρόνον τοῦ κομεάτου, καὶ τῆς στρατείας ἐκβλη- 80 θήσεται, καὶ ὡς παγανὸς τοῖς πολιτικοῖς λοιπὸν ἐκδοθήσεται ἄρχουσιν.

ιβ' περὶ στρατιωτῶν κάστρον ἢ πόλιν προδιδόντων. Ἐάν τις φυλακὴν κάστρου ἢ πόλεως πιστευθεὶς ταῦτα προδῷ τοῖς 85 ἐχθροῖς, ἢ δυνάμενος ἐκδικεῖν ταῦτα, παρὰ γνῶμην ὑπαναχωρήσῃ τοῦ ἄρχοντος αὐτοῦ ἢ καὶ ἐκτὸς μεγίστης ἀνάγκης εἰς τὴν ζωὴν 85 συντεινούσης αὐτοῦ, κεφαλικῶς τιμωρεῖσθω.

ιγ' περὶ στρατιωτῶν πᾶν κτήνος ἢ ἕτερόν τι εἶδος ἀλλότριον εὐρίσκόντων καὶ μὴ φανερούντων αὐτό. Εἴ τις στρατιώτης ἵππον ἢ ἕτερόν τι τῶν ἀλόγων ζῶων ἢ καὶ [fol. 117^v] λοιπῶν εἰδῶν ἢ μικρὸν ἢ μέγα εὐρὼν μὴ φανέρωσῃ 90 καὶ τῷ ἰδίῳ παραδώσει ἄρχοντι, ὡς κλέπτης σωφρονιζέσθω, αὐτὸς τε καὶ οἱ συνειδότες τὴν κλοπὴν καὶ σιωπήσαντες.

Fontes η': Urb. I. 7, 3; (Leo VIII. 15 [cf. Cod. 12, 42, 1.] Ashb. μζ').

— θ': Urb. I. 6, 6; (Leo VIII. 7. — Ashb. μη').

— ι': Urb. I. 6, 9 et I. 7, 2; (Leo VIII. 10 et VIII. 13—14. Ashb. μθ').

— ια': Urb. I. 6, 3; (Leo VIII. 4. Ashb. μς').

— ιβ': Urb. I. 6, 5 et I. 7, 4; (Leo VIII. 6 et VIII. 16. Ashb. ιγ').

— ιγ': Urb. I. 6, 8; (Leo VIII. 9. Ashb. ν').

62. pro diā habent Urb. et Leo δίχα; cf. etiam Rec. Const., sed hic recte diā, cf. Cod. 12, 42, 1: „Ne cui liceat... tempore expeditionis... discedendi commeatum dare. Si quis vero contra hanc legem facere ausus fuerit et militem contra interdictum commeatu dimiserit...“ — 64. οὐ ego: οὖν cod. — 68. στρατιωτῶν τῶν cod. etiam tit. in indice. — 69. ἐλεγχθῇ ego: ἐλεγχθεῖη cod. — 74. ἀποκαταστήσῃ cod. — 88. αὐτὸν cod. — 89. φανερώσει cod. — 91. κλωπὴν cod.

ιδ' περὶ στρατιωτῶν ἐν καιρῷ πολέμου φευγόντων ἢ τοῦ χάρακος ἐξιόντων. Ἐὰν στρατιώτης ἐν καιρῷ πολέμου τὴν τάξιν ἢ τὸ βάνδον αὐτοῦ καταλίπη, ἢ καὶ τοῦ χάρακος, ἐν ᾧ φυλάττει ἐτάχθη, ἐξέλθῃ καὶ ἢ φύγῃ διὰ δειλίαν, ἢ καὶ ὑπὸ 95 θράσους προπετῶς προπηδήσῃ, ἢ νεκρὸν σκυλεύσῃ, ἢ καὶ εἰς ἐπιδιώξιν <ἐχθρῶν> καταδράμῃ τοῦ ἡγεμόνος κωλύοντος, τοῦτον κεφαλικῶς τιμωρεῖσθαι κελεύομεν, τὰ δὲ ἀφαιρεθέντα τῷ κοινῷ τοῦ τάγματος ἀποδίδοσθαι, ὡς τὴν τάξιν αὐτοῦ παραλύσαντος καὶ τοῖς 100 ἐταίροις αὐτοῦ ἐντεῦθεν ἐπιβουλεύσαντος.

ιε' περὶ στρατιωτῶν ἐν πολέμῳ φευγόντων ἄνευ αἰτίας εὐλόγου. Ἐὰν ἐν καιρῷ δημοσίου πολέμου ἄνευ εὐλόγου καὶ φανεράς αἰτίας τροπὴ γένηται, κελεύομεν τοὺς στρατιώτας ἐκείνου τοῦ τάγματος, τοῦ πρῶτον τὴν τροπὴν ἐργασαμένου, πάντας ἀποδεκατεθῆναι, καὶ ὑπὸ τῶν λοιπῶν ταγμάτων αὐτοὺς κατατοξευ- 105 θῆναι, ὡς αἰτίους τῆς τοῦ παντὸς στρατοῦ τροπῆς γενομένους· μόνους δὲ ἄρα τοὺς ἐν τῷδε τῷ τάγματι πληγάτους ὄντας ἐν τῇ τὴν συμβολὴν τοῦ πολέμου γενέσθαι ἐλευθέρους τοῦ τοιοῦτου ἐγκλήματος ἀπολύομεν.

ισ' περὶ βάνδου ὑπὸ τῶν ἐναντίων ληφθέντος. 110 Ἐὰν βάνδου ἀφαίρεσις ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν γένηται ἄνευ προδήλου καὶ φανεράς εὐλόγου αἰτίας, κελεύομεν τοὺς τὴν φυλακὴν τοῦ βάνδου πιστευθέντας ἰσχυρῶς σωφρονίζεσθαι, καὶ ἀτίμους τοῦ λοιποῦ διαμένειν αὐτοὺς ἐν ταῖς σχολαῖς, καθ' ἃς ἀναφέρονται, τῶν πλη- [fol. 118'] γάτων μόνων κἀνταῦθα τῆς ποινῆς ἐλευθερουμένων. 115

ιζ' περὶ τροπῆς μέρους ἢ τάξεως τοῦ λοιποῦ στρατοῦ συνεστῶτος. Ἐὰν τοῦ λοιποῦ στρατοῦ συνεστῶτος τροπὴ μέρους ἢ καὶ τάγματος ἐξ εὐλόγου αἰτίας γένηται, οἱ δὲ τραπέντες μὴ ἐν τῷ στρατῷ καταφύγωσιν, ἀλλὰ περιφρονητικῶς διατεθέντες ἢ καὶ ὑπὲρ δειλίας ἴσως καὶ φόβου, μακρὰν ἐν ἄλλῃ ἀπέλθωσι τόπῳ, 120 κελεύομεν τοὺς ταῦτα τολμῶντας ἰσχυρῶς τιμωρεῖσθαι, ὡς τῶν ἐταίρων αὐτῶν ἀμελήσαντας καὶ τροπῆς γενομένους αἰτίους αὐτοῖς.

ιη' περὶ στρατιώτου τὰ ἴδια ρίπτοντος ὅπλα ἐν πολέμῳ καιρῷ. Ἐὰν στρατιώτης ἐν καιρῷ πολέμου ρίψῃ τὰ ὅπλα <αὐτοῦ> κελεύομεν αὐτὸν ἰσχυρῶς τιμωρεῖσθαι, ὡς ἑαυτὸν 125 γυμνῶσαντα, τοὺς δ' ἐχθροὺς ὀπλίσαντα.

Fontes ιδ': Urb. I. 8, 2; (Leo VIII. 20. Ashb. η'.)

— ιε': Urb. I. 8, 3; (Leo VIII. 21—22. Ashb. θ'.)

— ις': Urb. I. 8, 4; (Leo VIII. 23. Ashb. ι'.)

— ιζ': Urb. I. 8, 5; (Leo VIII. 24. Ashb. ιβ'.)

— ιη': Urb. I. 8, 6; (Leo VIII. 25. Ashb. ια'.)

92., 93. φαγόντων cod., sic etiam tit. in indice. — 96. προπηδήσῃ Leo: προπηδήσας cod. — 97. <ἐχθρῶν> addidi, nam habent cod. Ashburneri et Leo. — 104. πρώτου Leo: πρώτου cod. cf. BZ. 1927, (27) p. 220. — 125. <αὐτοῦ> e Leone addidi om. cod.

ἰθ' περὶ στρατιώτου πρᾶγμα παρὰ τοῦ δουκὸς ἀπηγορευμένον ἐν πολέμῳ ποιοῦντος. Ἐάν τις ἐν πολέμῳ πρᾶγμα παρὰ τοῦ δουκὸς ἢ τοῦ πραιποσίτου ἀπηγορεύμενον
130 ποιήσῃ, ἢ καὶ τὰ ἐνταλθέντα αὐτῷ παρ' αὐτοῦ κατὰ τὸν τοῦ πολέμου καιρὸν μὴ ἐκπληρώσῃ, τοῦτον κεφαλικῶς τιμωρεῖσθαι κελεύομεν, καὶ εἰ καλῶς τὸ πρᾶγμα ἐδιώκησεν.

κ' περὶ στρατιώτου βαγεύσαντος ἢ τοῦ στρατοπέδου ἀναχωρήσαντος πολέμου προσδοκωμένου.
135 Ἐάν στρατιώτης ἐν πολέμου καιρῷ βαγεύσῃ, ἢ πρῶτος ἐν παρατάξει φύγῃ, τῶν ἐταίρων αὐτοῦ συμμενόντων, ἢ τὰ ὅπλα αὐτοῦ τοῖς πολεμίοις ἀπεμπολῆσαι τολμήσῃ, κεφαλικῶς τιμωρεῖσθαι ἢ φιλάνθρωπότερον τοῦ στρατηγοῦ διατεθέντος ἴσως αὐτῷ, τυπτόμενος ἰσχυρῶς τὴν στρατείαν ἐναλλαττέτω ἀτίμως.

140 κα' περὶ στρατιώτου διὰ δειλίας νοσεῖν προσποιησαμένου. Ὁ τῷ φόβῳ τῶν πολεμίων νοσεῖν προσποιούμενος παρὰ τὸν τῆς συμπλοκῆς καιρὸν, ὁ τοιοῦτος τυπτόμενος ἰσχυρῶς τὴν στρατείαν ἀτίμως ἐναλλαττέτω.

κβ' περὶ στρατιώτου προπετῶς καὶ παρὰ γνῶμην
145 τοῦ στρατηγοῦ τοῦ χάρακος ἐξελθόντος. Ἐάν τις τοῦ χάρακος, ὃ φρουρεῖν ἐκελεύσθῃ, προπετῶς ἢ καὶ [fol. 118^v] διὰ δειλίαν ἐξελθῇ, κεφαλικῶς τιμωρεῖσθαι· εἰ δὲ τὴν φόσσαν αὐτοῦ παρέλθῃ, τῆς στρατίας ἐκπιπτέτω· εἰ δὲ τις ἢ πόλεως τεῖχος ἢ χάρακος ὑπερβῇ καὶ μὴ διὰ τῆς πύλης ἐξελθῇ, κεφαλικῶς τιμωρεῖσθαι.

150 κγ' περὶ στρατιώτου ἁμαρτάνοντος εἰς βασιλέα. Ὁ ἁμαρτάνων εἰς βασιλέα, Ξίφῃ τιμωρεῖσθαι καὶ τῆς οὐσίας ἄσυνπαθῶς ἐκπιπτέτω, καὶ ἡ μνήμη αὐτοῦ κρινέσθαι [καὶ] μετὰ θάνατον.
κδ' περὶ στρατιώτου πρὸς τοὺς πολεμίους αὐτο-

Fontes ἰθ': Dig. 49, 16, 3, 15 (Basil. 57, 1, 7 et Suppl. VII. p. 134. § 5. — Ashb. α'.)

— κ': Dig. 49, 16, 6, 3; 49, 16, 3, 13 (Basil. 57, 1, 15 et 51, 1, 6. = Suppl. VII. p. 135. § 14. et Suppl. VII. p. 134. § 3. — Ashb. β'.)

— κα': Dig. 49, 16, 6, 5 (Basil. Suppl. VII. p. 135. § 16. — Ashb. γ'.)

— κβ': Dig. 49, 16, 3, 17—18 (Basil. 57, 1, 8. = Suppl. VII. p. 134. § 6. — Ashb. δ'.)

— κγ': Cod. 9, 8, 6 pr. et 2. (Proch. 39, 10); Schol. ad Basil. 60, 36, 19. — Ashb. ε'.)

— κδ': Dig. 49, 16, 3, 10—11; 48, 19, 38, 1 (Proch. 39, 19; Basil. 51, 1, 13. = Suppl. VII. p. 138. tit. 3. § 3. et p. 135. § 22. — Ashb. ς'.)

132. Ut Ashburneri cod. M ἐδιώκησεν: διώκησεν cod.: διοίκησεν Ashb. — 133. pro ἢ tit. in indice καὶ habet. — 134. προσδοκωμένου ante et post titulum rubro posterius additum, sed utrumque inductum in cod. — 150. ut tit. in capitulum indice: hic ἁμαρτάνοντος habet cod. — tit. in indice βασιλῆα exhibet. — 152. [καὶ] habet cod., sed omm. Basil. et Ashb.

μολήσαντος. Οἱ πρὸς τοὺς πολεμίους αὐτομολοῦντες κεφαλικῶς τιμωρεῖσθωσαν.

155

κε' περὶ στρατιώτου ἀταξίαν ἢ θόρυβον ποιήσαντος ἐν στρατοπέδῳ δι' ἀπειρίαν. Ὁ ἀταξίαν ἢ θόρυβον τῷ στρατοπέδῳ δι' ἀπειρίαν ἐπαγαγών, σωφρονιζέσθω, αὐτὸς τε καὶ ὁ τούτου δέκαρχος.

κς' περὶ στρατιώτου αὐτομολήσαντος καὶ αὐθις ἐπανελθόντος. Ὁ πρὸς τοὺς πολεμίους αὐτομολήσας καὶ αὐθις ἀνάγκης χωρὶς ὑποστρέψας, συγγιγνωσκέσθω. ὁ μέντοι δις τοῦτο τολμήσας καὶ αὐθις ἐπανελθών, κεφαλικῶς τιμωρεῖσθω.

κζ' περὶ στρατιωτῶν ἐξ οἵα σοῦν αἰτίας τῆς στρατείας ἐκπεσόντων. Οἱ ἐπ' ἀτιμία τῆς οἰκείας ἐκπεσόντες στρατείας οὐδεμίαν ἔχειν τοῦ λοιποῦ τιμὴν δύνανται.

κη' περὶ στρατιωτῶν ἀταξίας παρακινούντων τραχείας. Ἐάν τινες ἀταξίαν τραχείαν ὑφάψαντες ἐλεγχθῶσι, κεφαλικῶς τιμωρεῖσθωσαν. οἱ μέντοι λόγῳ μόνῳ τὴν ἀταξίαν γενέσθαι παρασκευάσαντες, οὐ μὴν καὶ εἰς τέλος αὐτὴν ἐκπεράναντες, τοῦ βαθμοῦ τῆς στρατείας ἀποκινείσθωσαν.

κθ' περὶ στρατιώτου κλέπτοντος ὅπλα. Ὁ κλέπτων ὅπλα στρατιώτης τῆς στρατείας ἀσυμπαθῶς ἐξωθεῖσθω.

λ' περὶ στρατιώτου, ἐὰν ἔν τινι δεπορτατευθῇ τόπῳ καὶ ἐκφύγῃ τὴν τιμωρίαν. Ὁ διηνεκῶς δεπορτατευθεὶς στρατιώτης καὶ ἀποδράς, εἴτα στρατευθῆναι τολμήσας, κεφαλικῶς τιμωρεῖσθω· ὁ μέντοι πρὸς καιρὸν δεπορτατευθεὶς καὶ ἀποδράς ἐκεῖθεν καὶ στρατευσάμενος, ἐξοριζέσθω διηνεκῶς. [fol. 119^r]

λα' περὶ στρατιωτῶν ἐπὶ μοιχείᾳ ἢ ἄλλῳ ἐγκλήματι κατακριθέντων. Οἱ ἐπὶ μοιχείᾳ ἢ ἄλλῳ μερίστῳ καὶ πονηρίᾳ ἐγκλήματι κατακριθέντες καὶ τῆς στρατείας ἐκπεσόντες, οὐκέτι στρατεύονται.

Continuabuntur.

Fontes κε' (cf. etiam κη'): Dig. 48, 19, 38, 2 (Ashb. ιδ').

— κς': Epanagoge aucta LII. 110 (I. G. R. ed. Zacharie a Lingenthal. IV. p. 364); Bas. 60, 51, 34 cum scholio e Leonis Nov. 67. (I. G. R. III. p. 164) cf. Dig. 49, 16, 3, 10; 48, 19, 38, 1 et Proch. 39, 17 et 19. — (Ashb. ιε').

— κζ': Cod. 12, 53, 3; (Basil. Suppl. VII. p. 138. tit. 3. § 2. — Ashb. ις.)

— κη': Dig. 49, 16, 3, 19—20 (Basil. 57, 1, 9. — Ashb. ιθ' et λς').

— κθ': Dig. 49, 16, 3, 15 (Basil. 57, 1, 7. = Suppl. VII. p. 134. §. 4. cf. Proch. 39, 53. — Ashb. ιη').

— λ': Dig. 49, 16, 4, 2—3 (Basil. 60, 51, 4 et 60, 51, 16, 3. — Ashb. κ').

— λα': Dig. 49, 16, 4, 7 (Basil. 57, 1, 12. = Suppl. VII. p. 134. § 8. — Ashb. κα').

174., 175. δορποτατευθεὶς et ἐκφύγων cod., sed recte in indice capitum. — 175. δορποτατευθεὶς cod. — 177. δορποτατευθεὶς cod.

A GÓT MOZGALOM ÉS DÁCIA FELADÁSA.

Függelék.

A dáciai pénzforgalom megszakadása.

„*Attendant velim viri docti in ipsa Dacia degentes ad nummos per singula oppida repertos sic ut in suo attendit eos Torma* — írja Mommsen¹⁸⁸ — „*ita per longorum annorum constantem et diligentem observationem aliquando inte. legetur, quo tempore quodvis Daciae oppidum Romanum et effloruerit et barbaris cesserit*”. Nem mondható, hogy a nagy mester tanácsát nem szívelték meg az erdélyiek (Cserni pompás apulumi anyaga a legjobb példa az ellenkezőjére), de olyan becses, általános összeállításunk, mint Ormós Zsigmondnak Berkeszi István által publikált és kibővített lajstroma Délmagyarországra nézve, a királyhágón túl még nem született meg.¹⁸⁹ Mivel nekem jelenleg nincs módomban Erdély beutazásával rendszeres új anyaggyűjtést kezdeni, csakis az irodalomban talált — és bizonyára még szaporítható — adatokat sorolom fel röviden; a nyert kép mindenesetre így is igen jellegzetes. Mivel itt csakis az utolsó római időből való leleteket és az egyes helyeken gyűjtött római pénzek legkésőbbi darabjait regisztráljuk, nem domborodhat ki az a jellemző körülmény, hogy (nem szólva a nagy markomann-szarmata háborúban eldugott kincsekről) feltűnő sok pénztömeg elrejtése datálódik már Severus Alexander és III. Gordianus korából is. Nem vettem be e lajstromba a IV. századi pénzeket,¹⁹⁰ mert, amint Mommsen is látta, „*etiam post amissam provinciam nummos Romanos ibi in usu mansisse*” (— jobban mondva: *iterum in usum venisse* —) „*vix opus est exempli confirmare*”; és ha ő még megvizsgálódónak tartotta, hogy a közönséges aprópénz forgalma Erdélyben a Konstantinus századában nem valami kivételes jelenség-e a limesen kívül, úgy most megnyugtathatjuk: a Hild Viktor által a Jászságban — tehát rómaiaktól soha meg nem szállott földön — gyűjtött, vagy 2000 római pénz közül bőven van e korból való kisbronz és a limestől több mint 200 km-nyire keletre talált öcsödi lelet, melyet Jónás E. hamarosan publikál majd, közvetlenül a hunn betöréskor elásott több kilónyi váltópénz forgását illusztrálja a Tiszától keletre.¹⁹¹ Minden Philippus utáni III. századi pénzt feljegyeztem ellenben, annak megállapíthatása végett, hogy megszakadt-e a forgalom s mikor.

¹⁸⁸ CIL III p 161.

¹⁸⁹ Fontos volna, hogy a jövőben ne sommásan említsék, hanem pontosan írják le Erdélyben Gallienus, Claudius és Aurelianus előforduló pénzeit, mert így túlnagy uralkodási időközök helyett 1–2 évnyi pontossággal meghatározható a veretek dátuma.

¹⁹⁰ Ezek bő forgalma a római balparti erődök mentén elterülő délvidéken jól nyomon követhető Berkeszi István említett munkájában: *Délmagyarország éremleletei*, Temesvár 1907. Erdélyben bent jóval ritkébbak az ilyenmű leletek.

¹⁹¹ Még sokkal intenzívebb a római pénz keringése természetesen a romanizmusát valamely részben megőrzött *agri decumates* földjén, v. ö. Paret, *Beiträge zur süddeutschen Münzgesch.* (Festschr. z. 25 j. Bestehen d. Württ Vereins f. Münzkunde 1927), 45. 51. ll.

Felsorolásunk északról dél felé halad:

1. *Porolissum*. Torma¹⁹² 36 itt talált pénzt ír le, melyek közt 1 drb Philippus (244—249 Kr. u.) az utolsó. (A Buday¹⁹³ által lelt 17 + 8 pénz közül III. Gordianus a legutolsó.)

2. Szamosújvár. Az Orosz E.¹⁹⁴ kutatásai alkalmával előkerült 12 drb pénz közül 2 drb Philippus a legkésőbbi.

3. Alsó-Ilosva (Szolnok-Doboka vm.). Torma Károly 115 drb császárkori pénzt gyűjtött itt,¹⁹⁵ melyek közül 2 drb Philippus az utolsó.

4. Retteg (?) (Szolnok-Doboka vm.).¹⁹⁶ A helyben gyűjtött pénzek közt Traianus Deciusé (249—251. Kr. u.) volt a legfiatalabb (1 drb).

5. Gyalu (Kolozs vm.). Kubitschek¹⁹⁷ publikált egy 1800-ban előkerült igen fontos kincsleletet, melyből 1170 denár jutott Bécsbe; ezek közül a végsők: 15 drb Philippus I. és 1 drb Otacilia Severa.

6. *Apulum*. A gróf Kemény József által Tordán összegyűjtött 542 drb pénz közül az utolsó „254-ből való volt”.¹⁹⁸

7. U. ott. Cserni Béla ásatásaiban¹⁹⁹ 71 drb meghatározható római pénz fordult elő, melyek közül „a 248 utáni időből” nem volt egyetlen egy sem.

8. U. ott. Ugyanő 1913-ban 46 apulumi pénzt közöl,²⁰⁰ melyek közül Philippuséi zárják a császárok sorát.

9. U. ott. Az 1867. évi vasútépítés alkalmával előkerült római érmek közül sem volt Philippusnál fiatalabb egy sem.²⁰¹

10. Cserni Béla az általa vezetett apulumi ásatások alkalmával 1889-től 1903-ig, 310 drb római pénzt talált, amelyeket az *Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és term. tud. egyet.* XII. évkönyvében részletesen leírt.²⁰² E sorozat vége a következőképen fest:

Severus Alexander	12 drb	Herennius Etruscus	6 drb
Julia Mamaea	4 „	Hostilianus	1 „
Maximinus Thrax	3 „	Trebonianus Gallus	11 „
III. Gordianus	70 „	Vibius Volusianus	11 „
Philippus Arabs	59 „	Aemilianus	3 „
Otacilia Severa	14 „	Valerianus	23 „
Philippus II.	9 „	Gallienus	17 „
Traianus Decius	24 „	Salonina	15 „
Her. Etruscilla	4 „	Valerianus Caesar	6 „
Adivusok emléksorozatából	1 „	Saloninus	1 „

¹⁹² *A limes Dacicus északi fele* (1880), 85. l., 2. jegyzet.

¹⁹³ *Dolgozatok* V, 79. l.; v. ö. VI, 70. l.

¹⁹⁴ *Arch. Ért.* 1909, 261. l.

¹⁹⁵ *Az Erdélyi múzeumegylet évkönyvei* III. (1866), 31—34. ll.

¹⁹⁶ Seidl, *Beiträge zu einer Chronik der archaeol. Funde in der österr. Monarchie* I. (1849), 31. l., tévesen „Belteg, am Grossen Szamos”-t ír.

¹⁹⁷ *Jahrb. f. Altertumsk.* III. (1909), 123. és kk. ll.; szerinte Philippus uralma elején a karpok elől elásva.

¹⁹⁸ Kuzsinszky B., *A magyar nemzet története* I. (1896), 126—7. l.

¹⁹⁹ *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* VI. (1912), 270. és kk. ll.

²⁰⁰ *Arch. Értesítő* 1913, 387. l. Nagyön sajnálatos, hogy Cserni, mikor az *Alsófehérmegyei tört. a római korban* (1901) c. könyvében (538. és kk. ll.) a megye területén előfordult leletek statisztikáját adja, a pénzeket nem határozza meg közelebbről.

²⁰¹ C. Gooss, *Studien zur Geographie und Geschichte des Traianischen Daciens*. Progr. d. evang. Gymn. in Schässburg 1873—4, 73. l.

²⁰² 103. és kk. ll.; Gyulafehérvár, 1903.

Amennyiben Cserni leírásai megengedik, megpróbáltam ezek közül a Kr. u. 253-nál későbbben vert példányok verési helyét és keletkezési idejét pontosabban is meghatározni. Kiderült, hogy a 253—257. években készült pénzeken kívül későbbiek is előfordulnak itt. Így először is a 257—260. évek veretei:

a) Cserni 217. sz. Valerianus Rómában vert ORIENS AVGG típusa 2 példányban (= Webb, *The Roman Imp. Coinage* V. 1 [1927], 106. sz.).

b) Cserni 224. sz. Valerianus Antiochiában vert PM TR P V COS III PP hátlapja (Webb, *id. m.* 277. sz.) 257-ben készült Kr. u., de csak valamivel később juthatott ide.

c) Cserni 228. sz. Gallienus Rómában vert pénze, Webb, *id. m.* 186. sz. Webb szerint 257—258-ban verték.

d) Cserni 229. sz. Gallienus római verete, melyet Webb (*id. m.* 177. sz.) szintén 257—258-ra datál.

e) Cserni 230. sz. Gallienus Lugdunumban vert pénze, Webb, *id. m.* 17. sz., 258—260-ból Kr. u.²⁰³

f) Cserni 256. sz. Saloninus Caesar Antiochiában vert pénze, Webb *id. m.* 36. sz., melyet a 256—258. évek valamelyikében vertek.

De vannak itt 261 és 268 közt gyártott pénzek is, még pedig:

a) Cserni 235. sz. A leírt AEQVITAS AVG típusa Rómában, Mediolanumban és Sisciában egyaránt készült ezen időben s így csak autopszia útján lehetne közelebből datálni, de 261-nél korábbi így sem lehet.

b) Cserni 231. sz. A Webb *id. m.* 297. sz. VICTORIA AET típus Z-jeggyel a rómovárosi verde 9 officinával dolgozó emissiójából való,²⁰¹ de tovább készült akkor is, mikor még 3 új officinát csatoltak a *Moneta Urbis*-hoz; ez az utolsó előtti kiadvány itt, mely 265-nél korábbi és 267-nél későbbi nem lehet.

c) Cserni 241. sz. Publikálója nem tudta elolvasni a hátlap köriratát, de annyi így is bizonyos, hogy vagy a Cohen² 558. sz. típus, tehát LIB AVG, mely Sisciában Kr. u. 268-ban készült, vagy pedig a rómovárosi LIBERAL AVG, amely 262—264 körül került ki innen;²⁰⁶ a —ls jegy mindkettőnél előfordul.

d) Cserni 242. sz. Ez helyesen olvasva a Webb *id. m.* 470. sz. BON EVENT AVG típus a mediolanumi verdéből, MT jeggyel, tehát a Gallienus alatti utolsó milánói emissióból való; 265-nél korábbi és 268-nál későbbi nem lehet.²⁰⁶

11. Apulum. Cserni B. 1907-ben²⁰⁷ ásatásai alkalmával „a XXXIII. sz. jelölt helyiségnek f. betűvel ellátott pontján a 2 fal által képezett szögletben egy 235 darabból álló római ezüstpénzkincset” lelt, „mely egy a föld súlya alatt összetört csuporban volt elrejtve”. E lelet döntő fontosságú, amennyiben az Aurelianus-féle evakuáció időpontjában kellett a földbe kerülnie; Cserni a következő lajstromot közli róla:

Septimius Severus	22 drb	Geta	6 „
Julia Domna	6 „	Plautilla	4 „
Caracalla	9 „	Elagabal	8 „

²⁰³ Lásd megjegyzéseimet e típusról *Num. Chronicle* 1929.

²⁰⁴ V. ö. Voetter, *Num. Zeitschr.* XXXII, 132—133. II.

²⁰⁵ Lásd *Zeitschr. f. Num.* XXXVII. (1927), 208. I. közzölt összeállításomat.

²⁰⁶ L. I. rész, 43. jegyzet.

²⁰⁷ *Az alsófehérmegyei tört., régészeti és term. tud. egyesület XIV. évkönyve* (1908), 44. és 45. I.

Alexander Severus	10	„	Her. Etruscus	4	„
Julia Mamaea	3	„	Trebonianus Gallus	14	„
Maximinus Thrax	2	„	Vibius Volusianus	14	„
III. Gordianus	25	„	Valerianus	25	„
I. Philippus	20	„	Gallienus	16	„
II. Philippus	2 drb		Salonina	8	„
Traianus Decius	16	„	Claudius Gothicus	5	„
Her. Etruscilla	3	„	Aurelianus	2	„

12. Ugyanott. Ugyanezen ásatások alkalmával „az ásatási területnek különböző pontjain” még „105 drb római bronz és ezüstpénzt” talált a nevezett kutató, amelyek szintén Aurelianus-sal végződtek, mert azt mondja, hogy ezek „ugyancsak a fentnevezett császároktól valók; miért is bátran elmondhatjuk, hogy újból egész kis gyűjteményt lelünk időszámításunk 193—275. éveiből.”²⁰⁸

13. Ugyanott. Az 1909. évi ásatásokból kikerült pénzek legkésőbbi része.²⁰⁹

Alex. Severus	6 drb	Vib. Volusianus	1 drb
III. Gordianus	3 „	Valerianus	1 „
I. Philippus	4 „	Gallienus	3 „
Treb. Gallus	1 „		

14. Székelyudvarhely. Gooss²¹⁰ 24 itt lelt római pénzt ismertet, melyek közül egy II. Philippus fejezi be a sorozatot. Téglás G.²¹¹ is úgy tudja hogy Philippus-szal záródnak itt az éremleletek.

15. Homoródszentmárton. (Udvarhely m.) Gooss²¹² szerint „ebendáher besitzt Graf Cserey von Imecsfalva eine Serie röm. Kaiserdenare, worunter ein Philippus I. vom J. 248 n. Chr.“ (der letzte ist).

16. Burgstadel (Segesvár mellett) Gooss idejében innen III. Gordianusnál későbbi pénz még nem leledött.²¹³

17. Kissink (Kleinschenk, Nagyküküllő vm.) Gooss²¹⁴ így ír: „Die vom Herrn Pfarrer Seraphin in Castrum vom Kleinschenk gesammelten Münzen reichen, soweit ich Sie eingesehen habe, nur bis Alexander Severus“.

18. Szász-Ivánfalva (Eibesdorf, Nagyküküllő vm.) „Hier wurde 1875 eine kleine rote Tonurne mit etwa 156 Billondenaren von Gordian III., Philippus I. und II. sowie Restitutionsmünzen des Kaisers Caracalla gefunden, welche teils in die Sammlung des Mediascher Gymnasiums, teils in Privatbesitz kamen.”²¹⁵ A „Caracalla” restitúciós pénzei nem lehetnek egyebek, mint a Decius korában készült, ismert *divus*-sorozat.

19. Vöröstornyi szoros. Egy Philippussal befejeződő tömegleletet ismerünk innen.²¹⁶

20. Gelence (Háromszék vm.) Gooss szerint „Von hier befinden

²⁰⁸ U. ott, 45 l.

²⁰⁹ Az alsófehérm. rég., tört. és term. tud. egylet XV. évk. (1910), 9 l.

²¹⁰ C. Gooss, *Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens* (1876), 116 l.

²¹¹ Erdélyi Múzeum XIV (1897), 266 l.

²¹² Chronik 92 l.

²¹³ Gooss, *Studien*, 73 l.

²¹⁴ Studien 73 l.

²¹⁵ Gooss, *Chronik* 72 l.

²¹⁶ J. Jung. *Mitt. d. Instituts f. österr. Geschichts-Forschung*, Erg. Bd. IV, 11 l., 3. jegyz.

sich mehrere röm. Kaisermünzen bis auf Philippus (Dacia AN. II, 247/8 n. Chr.) in Besitz des Grafen Cserey in Imecsfalva.²¹⁷

21. Hammersdorf (Szenterzsébet, Szeben vm.) Ackner 124 pénzt gyűjtött itt össze melyek közül 1 Gallienus és 1 Aurelianus az utolsók.²¹⁸

22. Vízakna („Salzburg”, Nagyszeben mellett) Gordianusszal végszódó leletet említ, — írja Gooss Neigebauer nyomán.²¹⁹

23. Kistorony (Neppendorf, Szeben vm.) Egy 1868-ban kiásott denárlelet egy drb Philippussal végződött.²²⁰

24. Kisapold (Szeben vm.) Egy III. Gordianus alatt elrejtett denárkincs fordult itt elő, melyből 206 drb-ot látott Gohl.²²¹

25. Vajdahunyad (Hunyad vm.) 54 drb itt talált császári pénz közül 1 drb Salonina volt a végső.²²²

26. Golec (Krassó-Szörény vm.) Mommsen²²³ citál egy Gallienusszal végződő érem-leletet innen.

27. Kuptore (Krassó-Szörény vm.) Milleker Bódog írja:²²⁴ „Itt és nem Resicán találtak 1880 aug. 4-én a „Peatra alba” nevű hegyen, Resica és Franzdorf közt, a régi út mellett sok római ezüst denárt, melyekből Bonnaz Sándor csanádi püspök maga 466 drb-ot szerzett meg. Ezek a M. Aurelius—Traianus Decius idejéből valók.”²²⁵

28. Bogsánbánya (Krassó-Szörény vm.) 1851-ben, B. és Rafna közt 119 drb denárt találtak, melyek közül az utolsók:

III. Gordianus	27 drb	Otacilia	3 drb
I. Philippus	25 „	Traianus Decius	14 „
II. Philippus	12 „	Etruscilla	8 „ ²²⁶

29. Orsova. (Krassó-Szörény vm.) Milleker B.²²⁷ mondja, hogy itt 10 érmet leltek, Herennius Etruscus és Valerianus korából.

30. Orsován egy ház építésekor 1895—6-ban elszórtan 50 drb római érmet találtak a Kr. u. első század közepétől a negyedik század közepéig.²²⁸

31. Ugyanitt igen sok pénz lelőhelyét figyelte meg Ormós Zs., melyek közül Gordianus, Philippus I., II., Decius, Hostilianus, Gallus, Valerianus, Gallienus, Severina, Diocletianus, „Maximianus” Daza, Licinius, stb. stb., ezüst- és rézpénzei voltak.²²⁹

32. Boleszny plébános és Stuiber tanító gyűjtésében többek közt Aurelianus pénze is előfordult.

²¹⁷ Gooss, *Chronik*, 75 l.

²¹⁸ Gooss, *Studien* 73 l. és *Chronik* 78 l.

²¹⁹ Gooss, *Studien* 73 l.

²²⁰ Gooss, *Chronik*, 95—6 l.

²²¹ *Numizmatikai Közöny* VIII (1909), 138 l.

²²² *Num. Közl.* V. (1906), 139. l.

²²³ CIL III p. 161, de téves az idézet, mert Seidl, *Chronik* I, 33 l. alatt nincs meg.

²²⁴ *Délmagyarország római régiségleletei* (1892) 16. és k. l.

²²⁵ L. még Berkeszi, *id. m.* 25 l.

²²⁶ Seidl, *Beitr. z. e. Chronik* III, 79—82 ll. innen Gooss, *Studien* 73. l., Milleker, *id. m.* 7. l. stb.

²²⁷ *Id. m.* 24. l. v. ö. Berkeszi *id. m.* 30 l.

²²⁸ Berkeszi *id. m.* 30 l.

²²⁹ U. ott.

33. Herkulesfürdő, Mihalik J. szerint²³⁰ az itt talált érmek közül Gallienuséi az utolsók.²³¹

34. Mehádia, Alexander Severus alatt elrejtett leletet említ innen Gooss,²³² melyet érdemes itt is feljegyeznünk.

35. Szokolovác (Krassó-Szörény vm.), Claudius II.-nak 1 drb, Aureliusnak 3 drb bronzát szerezte innen Ormós.²³³

36. Karánsebes (Krassó-Szörény vm.) Volusianus denár ismeretes innen.²³⁴

37. Izgár (Krassó-Szörény vm.) Probus császár aureusát szerezte innen Ormós.²³⁵

38. Borlova (Krassó-Szörény vm.) Egy itteni éremleletben (1885-ből) egy Philippus I. denár is előfordult.²³⁶

39. Bozovics (Krassó-Szörény vm.), Egy itteni nagy éremlelet értékes felvilágosításokkal szolgálhatott volna, de csak azt tudjuk, hogy Gordianus III. is képviselve volt benne.²³⁷

40. Bruznik (Krassó-Szörény vm.) Az itt lelt pénzek közt Philippus I. egy denárát sorolja fel Berkeszi.²³⁸

41. Rékás (Temes vm.) „1878 jún. 15-én egy... barbár készítményű ezüst láncsal együtt közel 100 drb római ezüstérmét leltek, melyek a római uralom 218—251 éveig, Elagabaltól Deciusig terjedő időszakból származnak.”²³⁹

Berkeszi²⁴⁰ szerint az Ormós által megmentett 70 darabból az utolsók:

III. Gordianus	24 drb	Otacilia Severa	5 drb
I. Philippus	15 „	Traianus Decius	11 „
II. Philippus	1 „	Her. Etruscilla	13 „

42. Temesvár. Egy Probus és egy Diocletianus idejéből való pénzt ismer e lelőhellyel Seidl.²⁴¹

43. Temesvárott szórványos leletekben előjöttek t. k. I Philippus, Treb. Gallus, Gallienus antoninianusai.²⁴²

44. Opálánk (Temes vm.) „A Kígyó-szigeten emberi csontokat és római pénzeket találtak együtt. Láttam e leletből származó Vespasianus, Traianus, Hostilianus (Viminacium AN. XII), Probus (C⁴489), Claudius II., Constantinus I.,... Constantius II és Arcadius (?)-féle pénzeket.”²⁴³

²³⁰ Múz. és Könyvt. Ért. IV (1910) 154 l.

²³¹ V. ö. Berkeszi id. m. 21 l.

²³² *Studien* 73 l.

²³³ Berkeszi, id. m. 39 l.

²³⁴ Berkeszi, id. m. 23 l.

²³⁵ Berkeszi, id. m. 22 l.

²³⁶ Berkeszi, id. m. 11 l.

²³⁷ Berkeszi, id. m. 11—12. l.

²³⁸ Id. m. 12 l.

²³⁹ Milleker B., id. m. 29 l.

²⁴⁰ Id. m. 36 l.

²⁴¹ *Beitr.* V., 79 l.

²⁴² Berkeszi, id. m. 33 l.

²⁴³ Berkeszi, id. m. 40—42 ll.

²⁴³ Gohl, *Num. Közl.* XIII (1914), 18 l.

45. Ugyanitt sok római pénzt gyűjtött Ormós; köztük voltak: Her. Etruscilla, Claudius II., Diocletianus, Licinius stb. veretei.²⁴⁴

46. Fehértemplom (Temes vm.) A Böhm L. által itt gyűjtött pénzek között volt Gallienus is.²⁴⁵

47. Károlyfalva (Temes vm.) Probus és „Maximianus” pénzeit kapta innen a temesvári múzeum.²⁴⁶

48. Temeskubin (Temes vm.) Probus rézpénzét lelték itt.²⁴⁷

49. Lippa (Temes m.) Philippus iunior denárát jegyzi meg innen²⁴⁸ Berkeszi.

50. Mramorák (Temes vm.) Diocletianus kisbronz a lelődött itt.²⁴⁹

51. Murány (Temes vm.) Gallienus egy antoninianusát szerezte itt Ormós.²⁵⁰

52. Temessziget (Osztrova, Temes vm.) Ormós gyűjtött számos sabb innen való pénzt; köztük volt Her. Etruscilla denára.

53. Versec (Temes m.) E vidékről egy Herculiust-aureust vett Milleker Bódog.²⁵¹

54. Becskerek. Egy Maximianus (recte: Galerius M.) ezüstpénzt jegyzett fel innen Gohl.²⁵²

55. Borcsa (Torontál vm.) Abban az aranyeletben, melyet Kenner²⁵³ ír le, a IV. századi darabokon kívül volt még egy Carinus-arany.

56. Torontál-Bresztovác (Torontál vm.) Az itt talált éremleletek közt előfordultak Gallienus, Probus, Diocletianus és „Maximianus” pénzei.

57. Német-Csanád (Torontál vm.) A M. Nemzeti Múzeum kapott innen többek közt Claudius II. Aurelianus- és Probus-féle pénzeket.²⁵⁴

58. Leopoldova (Csenta; Torontál vm.) Diocletianus pénzt gyűjtötte itt Ormós.²⁵⁵

59. Öregfalu (Torontál vm.) Diocletianus egy aranypénzét találták itt.²⁵⁶

60. Pancsova (Torontál vm.) 1882-ben Stancsics Árpád a dél-magyarországi múzeumnak ajándékozott t. k. Gallienus, Salonina és Aurelianus-féle itteni lelőhelyű pénzeket.²⁵⁷ Mindezen leletekhez hozzáfűzhetnek talán még a román irodalomban járatos szakemberek kis oláhországi adatokat, amelyek a délmagyarországi tényállást felvetik, így:

61. *Romula* helyén (az Olt vonalán),²⁵⁸ „(es) sind in der Gegend von Romula an der Alutalinie Münzen bis Aurelian und dann erst wieder von Constantin ab gefunden worden.“ (Bolliac megfigyelései szerint.) (Vége). A. A.

²⁴⁴ Berkeszi, *id. m.* 32 l.

²⁴⁵ Berkeszi, *id. m.* 18 l.

²⁴⁶ Berkeszi, 23 l.

²⁴⁷ Berkeszi, *id. m.* 25 l.

²⁴⁸ Berkeszi, *id. m.* 28 l.

²⁴⁹ Berkeszi, *id. m.* 29 l.

²⁵⁰ Berkeszi, *id. m.* 29 l.

²⁵¹ Berkeszi, *id. m.* 47 l.

²⁵² Num. Közl. XIII (1914), 18 l.

²⁵³ Num. Zeitschr. XXI (1880)

²⁵⁴ Berkeszi, *id. m.* 13 l.

²⁵⁵ Berkeszi, *id. m.* 26 l.

²⁵⁶ Berkeszi, *id. m.* 31 l.

²⁵⁸ Schuchhardt, *Archaeol. epigr. Mitt. aus Österr.-Ungarn* IX (1887) 230 l.

A TRAGIKUM FORRÁSA THOMAS HARDY REGÉNYEIBEN.

II.

A házasság intézménye.

A megcsontosodott, betűhöz ragaszkodó, konvencionális erkölcsiségen kívül Hardy szemében a házasság nagyobb és tragikusabb szerepet játszik az ember életében; a házassági intézmény, úgy, ahogy századokon keresztül fennállott és Hardy korában is fennállt, a civilizáció, a társadalom szülötte, mely ellentétben áll a természet körülményeivel és ezért főforrása az emberi boldogtalanságnak, és igen sok tragédiának okozója.

Az emberi létnek örökös problémája — mondja Hardy —, hogy bázist találjon a nemek közti viszony számára.¹ A házasság intézménye, amely arra lenne hivatva, hogy ezt a bázist képviselje, csak kimélyíti az ellentéteket.

Hardy, mint már említettem, úgy látja, hogy a férfiak és nők többször élnek át szerelmet életükben és ezért a legnagyobb igazságtalanságnak tartja a házasság felbonthatatlanságát, mert ezzel mesterséges gátat vetnek az emberi élet természetes folyamatának. Az ifjúkori, első szerelem, amely csak múlt érzélem, leggyakrabban csak az ösztön és a vér hangja, szinte soha sincsen összhangban a belátással és értelemmel. És ilyen *múlt* érzésen alapszik a legtöbb házasság, mely *örökre* megköt két fiatal lényt. A sors kihívása ez. Lehetetlen, hogy az ilyen módon élethossziglan egymáshoz láncolt két ember megtalálja a boldogságot. Ha végigpillantunk a házasság intézményének fejlődésén, rögtön szemünkbe ötlük, hogy az a tény, ami Hardy regényeiben a tragikum gyakori forrása: a házasság felbonthatatlansága, nem volt mindig lényeges eleme a házasság intézményének; sőt ellenkezőleg. Tulajdonképpen csak a keresztény egyház mondja ki a házasság felbonthatatlanságát, vagyis annyira megnehezíti a válást, hogy szinte lehetetlenné teszi.

Az ókor nagy kultúrnepeinél a házasság felbontható volt. Így például a zsidóknál, ahol ellentétben a görög házassági intézménnyel, a házasság az erkölcsi élet tisztaságának megóvásáért szolgált.²

A görögöknél a házasságnak (*γαμος*) alig volt erkölcsi jelentősége.

¹ „... the immortal puzzle given the man and the woman how to find a basis for their sexual relations.” „The Woodlanders.” Előszó.

² Ótestamentum, Mózes III. 18.

A görög férfi csak azért házasodott, hogy eleget tegyen kötelességének családjával és az állammal szemben. A válás igen gyakori és igen könnyű volt.³

Ugyanígy volt a rómaiaknál is, hol a házasság főleg magánjogi és gazdasági jelentőségű intézmény volt. A *ius connubii* eleinte csak a patriciusok joga volt és fontossága abban állott, hogy csak az ilyen törvényes házasságból származó gyermekek örökölhették a szülők vagyosát. A válás a rómaiaknál is könnyű és a császárság idejében különösen gyakori is volt. Csak a vallási jellegű *confarreatio* által kötött házasság volt nehezen feloldható, vagyis csak egy esetben.⁴

Angliában a reformáció éppen a válás nehézsége miatt lett államügy, államérdek. VIII. Henrik uralkodása elején erőlesen harcolt a protestantizmus ellen, sőt „A hét szentségről” írt művéért X. Leo pápától a „hit védője” (defensor fidei) címet kapta. Csak mikor a pápa megtagadta Henrik és Arragóniai Katalin házasságának feloldását, állt Henrik a vallási elszakadás élére.⁵

De azért Angliában, éppen úgy, mint másutt, a válás továbbra is nagyon nehezen volt kieszközölhető, a legtöbb esetben pedig egyáltalán nem, mert oly összegekbe került, amelyeket csak kivételesen gazdag emberek tudtak megfizetni.⁶

Hardy regényeiben számos példáját látjuk annak, miképp okoz tragédiát a házasság felbonthatatlansága, miképp lesznek ezáltal boldogtalanok az emberek.

Bathsheba Everdene és Sergeant Troy házassága⁷ is ezek közé tartozik. Gabriel Oak őszinte mély szerelme nem kelt visszhangot Bathsheba lelkében, de első látásra beleszeret Sergeant Troyba. Szenvédélyének rabjaként, meggondolás nélkül feleségül megy hozzá; a férfit is csak múló láng köti Bathsheba-hoz; inkább hiúsága és pénzvágya késztetik a házasságra. Természetes, hogy ez a házasság nem lehet boldog. A mézeshetek elmúltával Bathsheba rácszmél szörnyű tévedésére; de már késő. Frank elhagyja őt; válás nem lehetséges, a szép Bathsheba tehát hét hosszú évet tölt mint elhagyatott asszony, megbűnhődve ifjúkori elhamarkodott tettét. Elhamarkodott, esztelen tett szociális szempontból, de a természet örök szabályai szerint magától értetődő, szükségszerű lépés.

De Bathsheba házasságának tragikuma végül mégis szerencsés megoldást nyer a nőre nézve, mert régi kérése, Boldwood, megöli a férjet és Bathsheba újra szabad; megvan a lehetősége, hogy okulva eddigi tapasztalatain, új életet kezdjen.⁸

³ Pecz V.: Ókori lexikon, I. 865—870. 1. és 177. 1.

⁴ Ez az eset a házasságtörés volt, Pecz, op. cit. I. 593—94. 1.

⁵ Green, J. R.: History of the English People, 327—338. 1.

⁶ Dickens, Ch.: Hard Times c. regényében, Stephen Blackpool esete, 94—55. 1. — és Hardy: The Woodlanders c. regényében, 340. 1.

⁷ „Far from the Madding Crowd.”

⁸ Ez esetben tulajdonképpen nem beszélhetünk tragédiáról, csak tragikus helyzetről, legalább is a hősnő szempontjából; de mert a *happy end* valószínűleg csak az olvasó közönség ízlésének tett engedmény (mint több más regényben; l. Bevezetés) és a regény eseményeiben és személyeiben bizonyos hasonlóságot, sőt párhuzamosságot mutat „The Woodlanders” c. tragikus regénnyel, a teljesség kedvéért nem hagytam ki.

Grace Melbury házassága szintén boldogtalan.⁹ Ő nem oly józan és gyakorlati gondolkozású mint Bathsheba, tehát szenvedélye nem törhet ki oly elemi erővel; így nem nagy szenvedély, vagy hirtelen fellángolás viszi bele a házasságba; a vér nála csak másodrangú szerepet játszik. Inkább egy bizonyos intellektuális lustaság vagy intellektuális kényelemszeretet, melynek oka fiatalságában, szellemi éretlenségében és nőiesen határozatlan jellemében rejlik, készteti arra, hogy apja rábeszéléseére feleségül menjen Fitzpiers doktorhoz. Az orvos nősülési szándékát szintén az alapos meggondolás hiánya jellemzi; az unalmas, falusi magányban tespedő ember érzékei a legkisebb ingerre reagálnak. Grace felkelti figyelmét; de hogy mennyire felületes érzelme menyasszonya iránt, bizonyítja a vélegénysége alatti szerelmi idill Suke Damsonnal.

Fitzpiers jellemének legsarkalatosabb vonása az állhatatlanság: egyik hónapban alkémiával, másikban költészettel foglalkozik; egyszer asztrológiával és asztronómiával, máskor német irodalommal és metafizikával.¹⁰ Hasonlóképen változnak ambíciói és életcélja is. Csak logikátlanságának logikus következménye, hogy hamarosan megunja Grace-t és Felice Charmond-hoz pártol. De nem ez a tragédia Grace életében. Szerelme férje iránt már elmúlt. Mikor megtudja, hogy Felice és Edred szeretik egymást, igen nagylelkűen viselkedik, pedig ha szívét is sérelem érte volna, nemcsak hiúságát, nem úgy beszélt volna.¹¹ Helyzete (mint elhagyott asszony) bántotta, mert megázó volt; férjét el tudta felejtetni, de a körülményeket nem.¹² És ebben az állapotban szíve és lelke teljes erejével Giles Winterborne felé fordul. Grace-nek ez a második szerelme sokkal mélyebb és igazabb mint az első, és az asszony boldog lehetne, ha feleségül mehetne Giles-hez. Az új törvény (mely által elválhatnék Fitzpiers-től) titokzatosnak, jótékonynak, istenszerűnek tűnik fel neki; ez megváltaná minden bajtól és kellemetlenségtől.¹³ De hiába jár el a kétségbeesett apa, Melbury, hogy kieszközölje lánya számára a válást. Fitzpiers hűtlensége — az a tény, hogy évekig egy más asszonnyal élt távol a kontinensen — nem elegendő ok a válásra. Így Grace élete végéig a hűtlen Fitzpiershez van láncolva; sőt, mikor a férfi Felice halála után újra megjelenik Little Hintock-ban, Grace kénytelen vele

⁹ „The Woodlanders“.

¹⁰ 154. l.

¹¹ „Had she been wounded instead of mortified she could not have used the words; but Fitzpiers' hold upon her heart just now was slight.“ — 308. l.

¹² „Her position fretted her... It was mortifying... Him she could forget; her circumstances she had always with her.“ — 349. l.

¹³ „The new law was to her a mysterious, beneficent, godlike entity... that would make her as she once had been without trouble or annoyance.“ — 349. l.

menni, vele élni, mert hiszen a férje. Ez Grace igazi tragédiája.¹⁴

Hardy ugyan ebben a regényben nem nyilvánítja személyes véleményét a válási problémát illetően, mert magáénak vallja Gibbon álláspontját, hogy „a történetírónak nem kötelessége személyes ítéletével beleavatkozni ebbe a ... fontos vitába.”¹⁵ De ez nem jelenti azt, hogy nincs több mondanivalója; éppen ellenkezőleg.¹⁶

De nem is lényeges, hogy Hardy maga nyilatkozzék; a történet világosan mutatja álláspontját.

Néhány évvel később, *Jude the Obscure* c. regényében azonban már sokkal kevésbé tartózkodó.

Jude Fawley házasságának létrejöttét már láttuk.¹⁷ Nem volt sem kivételes, sem sajátságos eset. Ennek az egyesülésnek semmi létjogosultsága nem volt (mert alapja egy ravasz hazugság volt) és így hamarosan meg is szűnt, előbb lényegileg, aztán formailag is, mert a házastársak törvényesen elváltak.

Jude második szerelme (és tulajdonképpen csak ez az érzése igaz szerelem, mert az érzékek fellángolása mellett elsősorban lelki harmónián alapszik) Sue Bridehead-nek, unokatestvérének szól. Ez a szerelmi történet azonban már nem tartozik a mindennapiak közé. A két unokatestvér oly családból származik, melyben a házasságok mindig tragikusan végződtek. Ez mintegy családi örökség, melynek az a tanulsága, hogy óvakodniok kell a házasságkötéstől, mert vérük fellázad a megkötöttség ellen, és természetük képtelen beletörni a kompromisszumba, mely nélkül házaselet lehetetlen. E súlyos örökség nyomasztó hatása, mely tragédiával fenyeget már kezdetétől fogva, egészen kivételéssé teszi Jude és Sue helyzetét, annál is inkább, mert Sue maga is oly sajátságosan kivételes egyéniség. Susanna Florence Mary Bridehead Hardy világának legérdekesebb és legeredetibb alakja: végletesen intellektuális beállítású, ateista, független gondolkodású, beszédében és tetteiben minden kicsinyes előítélettől ment. Rendkívül finom idegzetű, minden külső hatásra szerfelett érzékeny; csak impulzusai vannak; ösztönei eleinte egyáltalán nem, később pedig oly erőteljesen jelentkeznek, hogy a legnagyobb könnyedséggel leküzdí öket. Azonban nem hiányzik belőle a szép nőnek hiúsága és egy bizonyos finom kacér-ság sem.

Az öregedő iskolamesterhez részint praktikus elgondolásból, részint sértett asszonyi hiúságból ment férjhez. Ez a házasság minden tekintetben a legteljesebb kudarc. Sue képtelen beletörődni a házaseletbe, valósággal undorodik férjétől, így ennek beleegyezésével távozik tőle és törvényesen el is válnak.

Jude iránti elfojtott szerelme szabad folyást nyer. Kétszer is megkísérli Jude-dal a házasságot, de Sue annyira írtózik ettől a formalitás-

¹⁴ L. Bevezetés.

¹⁵ „... the duty of an historian does not call upon him to interpose his private judgment in this... important controversy.” Előszó a „The Woodlanders” c. regényhez.

¹⁶ „Yet no thinking person supposes that... there is no more to be said on this covenant (házassági szerződés); and it is certainly not supposed by the writer of these pages.” m. f.

¹⁷ L. I. fejezet.

tól, részint előbbi tapasztalatai alapján, részint abból a meggyőződésből kifolyólag, hogy szerelme Jude iránt lassan megszűnne, ha megesküdne, hogy örökké fogja szeretni, mert: „the letter killeth”¹⁸ — úgy, hogy kétszer is elhagyják az anyakönyvvezetői hivatalt, anélkül, hogy letennék a végzetes esküt.

Azt hihetnők, hogy ez a két ember, megszabadulva első szerencsétlen házasságának kötelékétől, a legtökéletesebb lelki és testi harmóniában egyesülve minden társadalmi konvenciótól függetlenül, természetes életet él és boldogságukat még a kenyérért való küzdelem sem zavarhatja meg. De gyermekeik tragikus halála¹⁹ felbillenti Sue lelki egyensúlyát. Súlyos betegségéből lelkileg megtörve kerül ki. Elvesztette hitét értelmében, ítélőképességében, minden rombadőlt lelkében. És a romokból diadalmasan tör elő őseinek minden százados előítélete, vallási elvakultsága, önsanyargatási vágya, vértanuságra való sóvárgása. Misztikus rajongással járja a templomokat, ő, aki a biblia szövegét kronológikus sorrendben állította össze; gyermekei halálában Jude iránti *bűnös* szerelmének büntetését látja és visszatér első férjéhez, hogy teste és lelke egyaránt szenvedjen.

Bár ez az egyetlen regény, melyről Hardy elismeri, hogy tendenciózus,²⁰ itt még sem a házasság intézménye okozta a végső tragédiát, hanem az atavizmus rettenetes működése, a házasság régi értékelésének új előretörése, és végül Sue sajátos lelki berendezése: a túlzottan intellektuális, kritikus diszpozíció reakciója: az intellektualizmus teljes megszűnése.

De könnyen érthető, miért tekintette Hardy maga is és a közönség is éppen „Jude the Obscure”-t a *par excellence* házasságellenes tendenciájú regénynek. Schol másutt nem találunk annyi kifejezetten házasságellenes kijelentést, mint éppen itt. Sue lépten-nyomon követeli a házassági törvényt megváltoztatását, sőt a házassági intézmény megszüntetését, mely oly kevéssé van összhangban a természeti törvényekkel, az ösztön követeléseivel; a civilizációt okolja elsősorban a legtöbb tragédiáért és Jude ugyanilyen értelemben nyilatkozik.²¹ E mellett

¹⁸ „a betű öl”.

¹⁹ Jude első házasságából származó fia felakasztja Sue két gyermekét és saját magát is, hogy ezáltal könnyítsen a szülők gondjain.

²⁰ „The marriage laws being used in great part as the tragic machinery of the tale, ...” 1912 áprilisában kelt utóirat az első kiadás előszavához. (Mivel a regény meséjében a tragikum a házassági törvényen fordul meg...)

²¹ „...whether the women are to blame or is it the artificial system of things under which normal sex-impulses are turned into devilish domestic gins and springes.” — „It is none of the natural tragedies of life that's love's usual tragedy in civilised life, but a tragedy artificially manufactured” I. 294. l. — „I am certain one ought to be allowed to undo what one has done so ignorantly.” I. 295. l. — „I don't regard marriage as a Sacrament.” I. 228. l. — („vajjon a nőt kell-e okolni, vagy a mesterkélt szisztémát, mely a természetes nemi ösztönökből a házasság életnek ördögi csapdákat csinált.”) — („A szerelem

Sue visszatérése első férjéhez és Jude második egyesülése Arabellával rettenetes paródiája a házasság szentségének.

E három nagy regényen kívül Hardynak számos más művében is²² találunk szerencsétlen házasságokat, de ezekben a házasság felbonthatatlansága nem oly döntő fontosságú a tragédia szempontjából, mint az említettekben. Mindamellett sehol sem nyerjük azt a benyomást, hogy Hardy a házasság teljes megszűnését tartaná a leghelyesebbnek és a szabad szerelem apostola lenne. Semmiesetre sem azonosíthatjuk Sue felfogását Hardyéval. Sue a végletes álláspontot jelenti, míg Hardy bizonyára csak kompromisszumra, a könnyű válási lehetőségre gondolt. E mellett bizonyít az a körülmény, hogy van néhány jól sikerült, boldog házasság is Hardy regényvilágában. Így pl. Bathsheba Everdene²³ második házassága. Tévelygések után rátalált az emberre, ki megérdemli őt és ő is már elég érett (szellemileg) a boldogságra. Elizabeth Jane Newsome és Donald Farfrae²⁴ házassága szintén boldog. Egymáshoz illő, komoly, érett emberek állanak egymás mellé. Érdekes, hogy itt is az egyik fél, Farfrae már másodszor házasodik. — Első házassága nagy csalódást hozott, de felesége hirtelen tragikus halála elejét veszi Farfrae házassági problémája kialakulásának, — és lehetővé teszi egyesülését Elizabeth Jane-nel. Itt sem lángoló szenvedély, hanem megértés és kölcsönös becsülés hozza létre a házasságot, éppúgy, mint Bathsheba Everdene és Gabriel Oak esetében.²⁵

De nemcsak akkor lehetséges boldog házasság, ha az első viharos szerelem célhoz jutott. Betty Dornell²⁶ szokási kísérlete közben fel fedezi, hogy szerelmese nem oly igaz, mély érzellemmel szereti őt, mint ahogy azt hitte: a lányt fenyegető himlő t. i. gyors hátrálásra készíti Phelipsont és Betty csalódottan tér vissza a szülői házba, feleségül megy az anyja által kijelölt férfihez, — és az első Wessex-i grófnő nagyon boldog asszony.²⁶

szokásos tragédiája a civilizált életben nem az élet természetes tragédiája, hanem egy mesterségesen létrehozott tragédia.“ — „Bizonyos vagyok benne, hogy meg kell engedni, hogy az ember meg nem történtté tegye, amit tudatlanságában tett.“ — „Nem tekintem a házasságot szentségnek.“)

²² „Desperate Remedies“, „The Hand of Ethelberta“. „The Mayor of Casterbridge“, „The Return of the Native“ és számos novella. — „Desperate Remedies“-ben ugyan lehet úgy felfogni Aeneas Manston gyilkosságát és az egész ebből folyó eseménysorozatot, hogy azért következett el mindez, mert Manston nem válhatott el feleségétől és így nem vehette feleségül Cythereát. De Hardy-nak ezt az első regényét semmilyen szempontból sem szabad komolyan venni és egyoldalú túlzás lenne ez a beállítás. — A házasság felbontásának vágya, a rosszul vagy meggondolatlanul választott élettárstól való szabadulási kívánság, külön eseményre vezet Michel Henchard („The Mayor of Casterbridge“) esetében, aki eladja feleségét, mert másképpen nem szabadulhat tőle.

²³ „Far from the Madding Crowd.“

²⁴ „The Mayor of Casterbridge.“

²⁵ „The First Countess of Wessex.“ — „A Group of Noble Dames“ c. novellás kötetében.

²⁶ Hardy-olvasók közül bizonyára sokan a boldog házasságok közé sorozzák Fanny Day és Dick Dewy (Under the Greenwood Tree) házasságát is. Általában ezt a történetet szokták Hardy egyedüli optimista művének nevezni, mert jól végződik, azaz ahogy Hardy mondja,

A reformra való utalás az, ami Hardyt megkülönbözteti a többi írótól, akik a házassági intézménnyel foglalkoztak. Godwin, Holcroft, Morris, sőt még Gissing is²⁷ bizonyos anar-kizmussal közeledtek a házassági problémához: gyökerestől akarták kiirtani ezt az intézményt. De Hardyból hiányzik min-dennemű szociális destrukció gondolata, ő nem szociológus, mint Godwin vagy Morris, kik teljesen ki akarják irtani a hagyományos társadalom hibáit és tévedéseit. Morris emellett utópisztikus rajongó, ki soha meg nem valósítható társadalmi berendezésről ír, — Hardy azonban megmarad a konkrétum-nál, csak arra utal, ami megvalósítható, épp ezért még ilyen tekintetben is figyelemreméltóbb az említett írónál.

A közvélemény és a törvény igazolta Hardy álláspontját: világi törvények szerint a házassági szerződés ma már minde-nütt felbontható. Angliában azonban a válópör tárgyalásai nyil-vánosak és az újságok szórul-szóra leközik ezeket a tárgyalá-sokat. Meredith és Galsworthy regényei²⁸ élethűen és nagy művészettel mutatják be, hogy mit jelent az önérzetes és büszke angol férfinak vagy nőnek, ha legintimebb családi ügyeiket a nyilvánosság elé hurcolják. S az emberben önkéntelenül fel-merül a kérdés, hogy lényegesen jobb-e Winifred Dartie vagy Diana of the Crossways helyzete, mint Grace Melburyé.

REMETE LUCIA.

az „egybekeltek és azontúl boldogan éltek“ szabályszerű befejezéssel (*Candour in English Fiction*), de ez esetben is, mint majdnem mindig Hardynál (a fentemlített kevés eset kivételével) ez a házasság sem lesz boldog, még pedig Fanny jellemének adottságából kifolyólag. Fanny részére a boldogságot az úri, sőt fényűző élet jelenti, melyet Dick aligha nyújthat majd neki. Mindig erre vágyott és ezt a vágyat csak ideiglenesen küzdötte le, hogy szerelmi vágya érvényesülhessen. Bizo-nyosra vehetjük, hogy ez utóbbi hamar kielégülést fog nyerni; a Fanny és Dick titkos eljegyzését közvetlen követő jelenet, melyben Maybold, a falu lelkésze szintén megkéri Fannyt és a lány elkábulva egy úri élet kilátásától, *neki is igent mond*, — és csak utólagos meggondolás után vonja vissza írásbelileg —, alapos kételyeket ébreszt bennünk Fanny Dick iránti érzelmének mélységével szemben; az a körülmény is, hogy Fanny egy hazugsággal (ép ennek az epizódnak elhallgatásával) kezdi meg asszonyéletét, csak a házasság feltétlen boldogtalanságára utal.

²⁷ W. Godwin: „An Enquiry Concerning Political Justice.“ — Th. Holcroft: „Anna St. Ives.“ — W. Morris: „News from Nowhere.“ — G. Gissing: „Odd Women“; „New-Grubstreet“.

²⁸ G. Meredith: „Diana of the Crossways“ és J. Galsworthy, „The Forsyte-Saga“, II. Part. „In Chancery“.

HAZAI IRODALOM.

A magyar tudományos irodalom bibliográfiája 1901—1925. VI. Klasszika-filológia. Összeállította: *Moravék Endre dr.* Budapest, 1930. Egyetemi Nyomda. XII + 162 l. Ára 14 P.

Hellebrant Árpádnak Közlönyünkben megjelent utolsó könyvészeti összeállítása óta minden filológus hiányát érezte egy ilyen feldolgozásnak. Tizenegy év után most kézhez kaptuk annak folytatását, egyben az utolsó negyedszázad klasszika-filológiai termésének összefoglaló kimutatását. A szerző gondosan és áttekinthetően csoportosította címszavait az egyes diszciplínák szerint s itt különös érdemének kell tartanunk azt, hogy bizonyos tekintetben függetleníteni merete magát a *Bursian* nyilván alapul vett beosztásától. Úgyes gondolat volt az eszmetörténeti és párhuzami csoportok beiktatása, viszont a már szinte önálló diszciplínákká fejlődött magyar vonatkozású kutatási ágak (Magyarországra vonatkozó régészet, magyarországi latinság) különválasztása — bár nem egészen következetes akkor, amikor a bizánci kapcsolatokra vonatkozó kutatásokat nem állítja szintén külön össze — hasznosnak fog bizonyulni. Sajnálattal nélkülözzük azonban — egyébként a kiadványsorozat eleveiből folyóan — a magyar szerzők külföldön megjelent közleményeit, a külföldi ismertetéseket és a napilapok cikkeit. Az előbbieket azért, mert nyelvi elszigeteltségünknel fogva nálunk eseményt jelentenek s egyúttal a külföldi irodalmon keresztül megítélhetjük az egyes alkotások súlyát, nem is szólva arról, hogy minden ilyen megnyilatkozás belekapcsolódást is jelent a nemzetközi tudományosságba, a hírlapi cikkeket pedig azért, mert képet adnak arról, hogy a közvéleményben milyen állásfoglalások történnek, vagy milyenek mesterséges előidézése van folyamatban.

A könyv, mely az önálló művek és jelentősebb cikkek címét jó latin fordításban is adja, gondos és körültekintő munka eredménye. Sajtóhiba alig akad benne, zavaró csak a 67., ill. 92. oldalon Tárcey Károly ugyanazon dolgozatánál a Közlöny évszámának eltérése. Feltűnő az epigrafikának epigráfia formája.*

Melegen ajánlható nemcsak kutatóknak, hanem középiskolai tanároknak is, mert egyrészt egyes műfordítások bemutatására megbízható és könnyen áttekinthető felsorolásban együtt kapják meg a modern fordítási irodalom termékeit is, másrészt az I. sz. függékben összeállítva kapják a klasszikus tanulmányok iskolai szerepére vonatkozó munkák címeit. J. A.

Terbe Lajos: Petőfi és a nép. Bp. 1930. 59 l.

Érdemes lenne a doktori disszertációkat egyszer a professzorok szempontjából is megkritizálni; kinek az iskolája hoz tárgyban újabbat, módszerben és stílusban tökéletesebbet?

* A görög szedés nem dicséri a nyomda felkészültségét.

Horváth Jánosnak, Terbe kétségkívüli mesterének, ebben az esetben nem kellene szégyenkeznie tanítványa miatt. Terbe nem vett át többet Horváthtól — a „Petőfi” és a „Népieség” tudós professzorától — mint témát, annak őszinte szeretetét és a mester fáradhatatlanul kutató szellemét. Maga szerényen a Petőfi-könyv bizonyos irányú kiegészítésének nevezi dolgozatát; valójában azonban annyira nem epigon, hogy meg tudja cáfolni a Horváth—Petőfi koncepció egy eddig is sejtett túlzását. Horváth elődeivel szemben kelleténél jobban hangsúlyozta Petőfi műköltői jellegét. Terbe tudós alaposággal kimutatja, hogy a magyar zseni nemcsak sokat merített a néldalból, de maga is ösztönzője lett népdalok születésének. Petőfi népdalokat gyűjtött, idézett; ezek hatással voltak rá tárgyban, formában. A „János Vitéz” 6 sorának forrását a költő által gyűjtött dalok egyikében fel is lehet ismerni. Vannak továbbá Petőfi-ben népnyelvi, népmesei elemek, sőt népi anekdóták is. Ami Petőfi műveinek népdalösztönző szerepét illeti: Terbe kimutatja, hogy hogyan jutottak el Petőfi dalai a néphez, és hogyan változtatta meg a nép azok eredeti szövegét. A fiatal tudós jórészt eredeti kutatásai alapján alkotta meg dolgozatának második részét. Átnézett katonanoteszeket, bejárta az Alföld vidékét és lejegyezte a még nem ismert Petőfi-dal változatokat. Tehát etnografiánkat is értékes anyaggal gazdagította. —y.

Várkonyi Nándor: Modern magyar irodalom. Pécs, Danubia kiadása, 456 l.

Várkonyi ezen nagyszabású, közvetlen forrástanulmányokon alapuló, összefoglaló tanulmányában, minden alkalmazható módszerrel, elfogadhatóan igyekszik kidomborítani a modern magyar irodalom korszerű elemeit, értékeit. A műveket, fejlődéstani alapon, nemcsak bemutatja és ismerteti, hanem magyarázza és bírálja is. Az esztétikai szempontok mellett figyelemmel van a történeti, társadalmi, politikai, közéleti, szellemi viszonyokkal és áramlatokkal való kapcsolatokra is, de csak úgy és annyira, hogy általuk a legközpontibb irodalmi kérdések háttérbe ne szoruljanak, sőt ellenkezőleg, még jobban megvilágosodjanak. Csakis a legfontosabb, összefogó jelenségekre, áramlatokra, irányokra ügyel, szóval szellemtörténeti célkitűzése és módszere nem válik egyoldalúvá, hanem teljesen az irodalmiság szolgálatában áll. Várkonyit csupán az írók és műveik érdeklik. Szintetikus módszerével részletesen és meggyőzően mutatja ki, hogy az irodalom a kor tükré, hogy a kor az esztétikai jelenséget és világot lényegesen befolyásolja, sőt átalakítja és viszont, hogy az irodalom jelentősége és hatása, a művészet világán túlterjed. Szembeszáll azzal a meghaladott felfogással, hogy a műben rejlő szellemmel és világnézettel foglalkozni nem kell, sőt nem is szabad. Az író nem választja el művétől, ha saját személyiségét és lelkiségét akarja és tudja művészién kifejezni, irodalmiságának élvezetes és meggyőző

alkatrészévé tenni, sőt a megoldás sikerének mértékében és alakjában a mű művészi életerejét és értékét keresi. Ezen fel fogását és törekvését azonban nem viszi túlzásba, s mivel az írók legtöbbje nem is különálló jelenség, elfogadhatóan állítja be őket a közös korhangulat, eszmeáramlat, világnézet sodrába. Várkonyi fontosnak tartja ugyan az oknyomozó korrajzot, fő törekvése azonban, nagyon helyesen, mégis az esztétikai fejlődés, összefüggés, siker titkainak, tényeinek, értelmének ismertetése, csak az a kár, hogy tartalmi ismertetéseket nem ad, életrajzi és adatbeli tényekkel nem eléggé támasztja alá fejtegetéseit és esztétikai alapelveit és rendszerét sem domborítja ki a szükséges mértékben.

Alapvető esztétikai és irodalomtörténeti szempontja, a hagyományos történetiszemlélet alkalmazása, mindenképpen helyeselhető. A szellemi és az irodalmi fejlődést és életet organikusnak minősíti.

A könyv első része 1882—1900-ig tárgyalja a kiegyezés korát, a romantika hanyatlását, a realizmus és a századforduló irodalmát. A második rész 1900—1918-ig ismerteti az újító és forradalmi, meg a konzervatív és polgári írókat. A harmadik rész 1918—1928-ig terjedő korszak nemzeti idealizmussal telített és újtörekvésű irodalmáról szól. A negyedik fejezet az elszakított területeken és Amerikában izmosodó irodalommal foglalkozik. Az egész mű alapgondolata és főmegállapítása az, hogy a magyar irodalom legértékesebb alkotásai a nemzet *sajátos* lelkületének, tartalmának és formáinak művészi kifejezései. Irodalmiságunkat, idegen határok, eszmeáramlatok, esztétikai befolyások minden oldalról érték, az európai és az általános emberi, művészi kollektív életben részt vett, azonban minden célkitűzést, tárgyi, formai összefüggést és elemet teljesen feloldott és átalakított nemzeti sajátosságunk művészi életereje és tehetsége és hivatása éppen ezen nemzeti irodalom megőrzése, továbbfejlesztése és újjáalkotása nemzetünk és az egész emberiség gyönyörködtetésére.

A Riedl Frigyes szellemében készült monumentális munka, melynek életrajzi és bibliográfiai adatait Szabó István állította össze, módszertani és tárgyi kidolgozás szempontjából egyaránt eredeti, sikerült, értékes, tanulságos alkotás, amely minden tekintetben hozzá fog járulni irodalomtudományunk fejlődéséhez és az igazságosabb, tisztultabb irodalmi és tudományos felleg kialakulásához.

BITTENBINDER MIKLÓS.

Katona-Emlékkönyv. A költő halálának százados fordulóján kiadja a Kecskeméti Katona József-kör. Szerkesztette: Hajnóczy Iván dr., a Kör alelnöke. Kecskemét, 1930. 8-r. 131 l.

Előszó után Hajnóczy ismerteti a Kecskeméten őrzött tárgyi és kéziratos Katona-émlékeket. A város levéltárában van ez utóbbiak mind a négy csoportja: a Miletz és Hornyik-gyűjtemény, a Geday-családtól 1924—5-ben ajándékozott iratok és azok a Katonától származó vagy rávonatkozó írárok, melyeket H. Garzó József főlevéltáros

segítségével a levéltár hivatalos anyagából keresett össze. Mindezek rövid ismertetését a levéltár két kiadatlan Katona-kéziratának, vadásznaplójának s a Magisztratustól nyomott jobbagyság nevében készített felírat-tervezetének (1822) közlése követi — értékes dokumentumai a hazatért költő életének és lelkületének. Majd a legrégebb s a legtöbb hiteles adatot tartalmazó Katona-életrajznak (Csányi, Társalkodó, 1840.) és a *Bánk bán* első részletesebb bírálatának (Sebeshelyi Jób, azaz Gyurmán Adolf, Életképek, 1845.) új lenyomata következik; ezek hozzáférhetővé tétele hasznos kiegészítés a *Napkelet* áprilisi számában közölt *Katona-émlékekhez*. A kötet egyetlen Katona költszetét egy szempontból vizsgáló cikkét Marton Sándor, a Kör elnöke írta *K. J. költői öntudatossága* címen. Ezután Bartucz Lajos ismerteti az új Katona-síremlék felállítása előtt történt exhumálást s Katona és szülei csontváznakak anthropológiai vizsgálatát. E cikkhez tartozik a kötet két műmelléklete: Katona legrégebb képmása Vahot *Magyar Tháliájából* és három irányból való fotografiája a költő koponyájának.

A Katona-kutató számára nagyértékű, sok fáradságtól megkímélő segédesszék Katona életének és műveinek ötszáz adata terjedő s e kerekesszámúság ellenére igen megbízható bibliográfiája. Ezt is Hajnóczy Iván állította össze a kecskeméti városi könyvtár apránként gyűjtött jegyzéke alapján. Első szakasza a *Bánkban* 33 kiadásának, a második a német, olasz és francia fordításoknak adja időrendben teljes jegyzékét, ismertetéseik jelzésével. A harmadik szakaszban további csoportosítás nélkül ugyancsak időrendben sorakozik egymásután a Katonától fordított vagy átdolgozott (ahol az eredeti kérdését még nem döntötték el véglegesen, az eddigi vizsgálatok szerint számba jöhető) munkáknak s a történelmi drámák fontosabb ismert forrásainak, a *Bánkban* írására alkalmat adó pályázat közléseinek, a Katona életével vagy működésével kapcsolatos minden híradásnak, K. életében megjelent értekezéseinek és verseinek, munkái egyes és gyűjteményes kiadásainak s végül az 1930 március 15-ig megjelent egész Katona-irodalomnak jegyzéke. Elvi okokból kifogást lehet tenni e harmadik, nagyon heterogén szakasz tagolatlansága ellen, ha a bibliográfia gyakorlati használhatóságát nem is csökkenti lényegesen; az időrend bizonyos mértékig külön választja a forrásokat, az egykorú közléseket, s az újabb irodalmat. Az összeállítás lelkiismeretességére pedig jellemző, mennyivel többet ad a régebbi Katona-irodalomból is Szinnyeinél; ebből látható, hogy az egész Katona-irodalmat nemcsak cím szerint foglalta jegyzékbe, hanem feldolgozni is igyekezett, s kiegészítette a Szinnyei-féle Katona-cikk bibliográfiáját mindazzal az adattal, amire újabban mutatott rá. *Bánk-tárgytörténet* irodalmából, úgy látszik, tudatosan hagyta el mindazt, ami Katona művével külön nem foglalkozik.

Ugyancsak tanulságos e kötet utolsó cikke is. Az 1901-ben elhunyt Liszka Béla írta annakidején a *Kecskeméti színház és színészmúltjáról*, és ugyancsak Hajnóczy egészítette ki — nemcsak az újabb időkre vonatkozó fejezetekkel, hanem a régebbi időről újabban előkerült adatokkal is. A cikk végén az összes kecskeméti *Bánk-előadások* ismertetése áll, de a megelőző fejezetekben is sok érdekes színészettörténeti vonatkozású levéltári adat található. Irodalomtörténeti szempontból is fontos a műsorok ismertetése. Kár, hogy e tekintetben sokszor kellett nélni szűkszavúbbak a cikk utalásai. Említi pl. (105. l.), hogy Kilényiek 1826-ban, tehát még Katona életében előadták a *Monostori Veronkát* és mindkét *Ziskát*. E drámáknak eddig egyetlen előadásáról sem volt biztos adat. Ha itt is hiteles iratokra s nemcsak a színészek utólag írt emlékezéseire támaszkodott a cikk írója, érdemes

volna azokat egész terjedelmükben közölni. A Katona életében tartott előadások új bizonyítékai a költő kapcsolatának a városban megforduló színész-csoportokkal; azok a város ügyészétől — ha igaz — fölvettek műsorukra oly darabokat is, melyeket másutt nem játszottak. 1833-ban a cikk szerint Katonától játszották a *Pártosság tüzeit*. Ez azonban Tokodi darabjának volt a címe, mellyel Kolozsvárt *Bánk-bán* elől nyerte el a jutalmat. Itt sem világos, a cikkíró azonosítja csak a címet K. egy darabjával, vagy hiteles forrás mondja-e Katonáénak; ez utóbbi esetben a Ziegler után fordított *Pártosság dühéről* van szó, s így is fontos adat, mert eddig csak 1836-ból, tehát a *Bánk-bán* első diadalai után való időből volt ismeretes oly híradás, mely Katonát jelölte meg fordítónak; rendesen Komlóssy fordításában adták e darabot. A fennmaradt kecskeméti színlapok közül csak a legrégebbről szövegét közli a cikk, a többire nem is utal mindig. Ezek is mind részletes ismertetést érdemelnének. Köztük van pl. a *Szerviánusok Belgrádnál* címen, 1829 novemberében előadott Balog-féle Czerny Gyúró színlapja (109. l.). Kiadatlan műsorjegyzékek a vándortársulatok évtizedeiből mindig megérdemlik a teljes és másunnan ismert adatokkal nem korrigált közlést; sok esetben megvilágíthatnak más adatok alapján eldönthetetlen kérdést.

A szerkesztő és az egész Katona József-Kör önfegyelmzésének köszönhető, hogy a szokásos emlékkönyvek egymást ismételtető magasztaló cikksorozatai helyett a további kutatás valóban nélkülözhetetlen támogatáshoz jutott. Így ünneplvén, önmegtagadó alázattal szolgálták is Kecskemét legnagyobb szülöttének emlékezetét.

WALDAFFEL JÓZSEF.

Antalfy Mária: Coppée Ferenc költészete. Budapest, 1929. Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest. No. 9. 76 o.

Coppée Ferencnek, a 80-as és 90-es évek legismertebb és hazánkban is legnépszerűbb francia költőjének életét és költészetét tárgyalja Antalfy Mária értekezése. A nagy szorgalommal, gazdag forráskutatások alapján megírt tanulmány azonban Coppée-ra vonatkozó ismereteinket érdemleges tanulsággal nem gazdagította. Célkitűzése, szempontjai — Coppée valódi értékeit kereste, a fiatal író túlbecsülve, magasztaló és az öregedő költőt vállveregetve kezelő, gúnyosan jóindulatú kritikák között és tisztázni akarta a „kisemberek költőjének” a parnaszszisztákhoz való rokonságát — a francia irodalomtörténetnek régen elkönyvelt tanításai. Magyar szempontból azonban értékes munkát végzett a szerző Coppée élete és költészete magyar vonatkozásainak alapos összegyűjtésével és ügyes felhasználásával. Dolgozata először nyújt philológiai szempontból megbízható képet a francia írók és művészek 1885. évi emlékeztetes magyarországi látogatásáról. Az egykorú párizsi és pesti napilapok, folyóiratok, megemlékezések minden vonatkozó cikkét, a kirándulás — szegényes — francia irodalmi nyomait, és Coppée műveinek magyar fordításaira s általában a *Cremónai hegedűs* szerzőjére vonatkozó minden magyar adatot philológus lelkiismeretességgel összegyűjtött. A világosan megírt dolgozatnak ez az érdeme.

Hatvan.

SÍPOS LAJOS.

Fuhrmann Kamilla: Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok. Budapest, 1929. Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest. No. 11. 101 old.

Fuhrmann Kamilla címűl írt értekezésében igen érdekes témát dolgozott fel. Gróf Teleki Józsefnek, a XVIII. század ezen írói tehetségeivel megáldott kiváló államférfiának nyugat-európai tanulmányútját és franciaországi irodalmi és tudományos összeköttetéseit vizsgálta. Teleki kéziratos naplója és a gyömrői családi levéltár eddig ismeretlen anyaga alapján a szerző biztos meglátással állítja bele a felvilágosult européer gróf alakját a korabeli eszmeáramlatok keretébe. Az ügyesen megírt dolgozat első fejezetei Teleki franciás műveltségének kialakulását vázolják. A bécsi társasági élet mellett főképen bázeli tartózkodása és a két világhírű Bernouilli testvér ismeretsége volt jótékony hatással az ifjú grófra. Az értekezés további folyamán sorra kerül Teleki párizsi tartózkodása kapcsán a versaillesi udvar és a francia főváros társadalmi, színházi és tudományos életének bemutatása. Párizs főúri köreiben otthonosan forgolódo magyar gróf élményei alapján megismerkedünk XV. Lajos udvarával és a francia arisztokrácia számottevő tagjaival, akiket a szerző ügyes tapintattal, Teleki portréja háttérében vonultat fel. A nagytudású magyar grófort korának leghíresebb tudósai, írói is szívesen fogadták körükbe, illetőleg ajándékozták meg barátságukkal: Buffon, Clairant, D'Alembert, Diderot, Duvoisin, Rousseau, Voltaire és Mme Du Bocage a híresebb nevek Teleki francia kapcsolatai közül.

A dolgozat értékét különösen emeli Teleki és Duvoisin levelezésének felfedezése és ügyes felhasználása. Ezáltal nemcsak a magyar grófról való tudásunk lett új szempontokkal gazdagabb, hanem a Rousseau-kutatás is, a francia író európai ismeretségeire és irodalmi összeköttetéseire vonatkozó értékes adatokkal gyarapodott. Ezek alapján világosabban áll előttünk a magyar főúr irodalmi munkássága, az *Essai sur la foiblesse des esprits forts* c. művének külföldi sikere és a Rousseau által tervezett második kiadás sorsa. — Ezen szép kezdet után bátran remélhetjük, hogy a szerző további kutatásai alapján újabb eredményekkel fogja gyarapítani philológiai ismereteinket.

Hatvan.

SÍPOS LAJOS.

Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Bp. 1930. 252 l. A Minerva Társaság kiadása.

Irodalomtudományunk fejlődésében korszakalkotó jelentőségű Thienemann könyve: az irodalom, illetve az irodalomtörténet alapfogalmainak egyetemes szempontú rendszerezése az *első magyar irodalomfilozófia*. Filozófia nemcsak azért, mert alapkérdésekre keres feleletet, de mert az irodalomtörténet alapelveit ténylegesen is egy immár egyetemes hatású filozófiai irányra, az újabb német idealizmusra építi.

Közismert tény mindenki előtt, aki csak egy pillantást is vetett irodalomtudományunk utolsó évtizedére, hogy a szerzőnek ebben a törekvésében nem ez az első nagyjelentőségű megnyilatkozása. Thiene-

mann tudományos működésének történeti jelentősége már most minden kétséget kizáróan megállapítható; hogy végre banális igazság lett nálunk is a pozitívizmus módszerbeli eltövelődése és közismert az új idealizmus szellemtudományokat felszabadító értéke, ez az ő elévülhetetlen érdeme. Munkássága mindamellett hiányos lett volna legújabb könyve nélkül. A materializmus történeti módszerét bíráló, tehát negatív jellegű tanulmányához (Minerva, I. évf. 1. l.) kellett ez a pozitív kiegészítés, viszont a nyolcesztendő távlat a két tanulmány között szükséges volt ahhoz, hogy az utóbbi számára termékennyé tegye a magyar talajt.

Thienemann irodalomfilozófiai érdeklődése történeti irányú. Vizsgálódásainak súlypontja nem magára az irodalomra, de az irodalomtörténeti fejlődésre esik. Irodalom=fogalma szellemi viszony=fogalom, szemben a pozitívista tárgy=fogalommal; a fejlődésről alkotott elve a szellemi fejlődésé, szemben a fejlődés organikus felfogásával. Könyvének egész első fejezetét a fejlődés e kétféle felfogásának párhuzamba állítására fordítja. Ragyogó logikával sorakoztatja fel érveit az organikus történetiszemlélet ellen. A történelemtipusok egész során (biográfia, társadalombiográfia, historia literaria, eszmébiográfia korszak-individuumok, irodalom=életrajz) bizonyítja be az ahistorikus eredetű biográfiai felfogás tarthatatlanságát. Igazán szükségesnek érezzük bevezető fejezete végén a konklúziót, hogy csak a szellemi fejlődésben megnyilatkozó folytonosság elvére alapíthatjuk annak az irodalomtörténetnek a módszerét, amely nagyobb arányú fejlődést ölel magába, hogy tehát az organikus felfogás legföljebb egyes ember történetében alkalmazható.

Semmi sem jellemzőbb Thienemann mértéktartó józanságára, szerkesztő és tudós egyéniségének egyik legnagyobb értékére, mint német ideáljaival szemben tanúsított kritikai állásfoglalása; igazán nem lehet elfogultnak nevezni velük szemben. Míg egyrészt meg tudja látni szellemtörténeti felfogásuk következetlenségét, rámutatván módszerükben a materialista eredetű organológia átvételére, másrészt szellemi rokonával Horváth Jánossal egyetértésben (Magyar irodalomismeret, Minerva, 1922) a nemesebb értelemben vett historizmus alapján áll, magáévá tudja tenni az általuk nem egyszer végletesen elítélt pozitívizmus legértékesebb örökségét is. Tehát következetesebb, mélyenszántóbb, de egyszersmind elfogulatlanabb idealista és szellemtörténész a németeknél.

Könyvének tulajdonképeni gerincét az elvi és történeti alapvetés után következő fejezetek képezik. Lebilincselő szintetikus erővel állítja elénk az irodalmi fejlődés egyetemes érvényű fokozatait. A példák egész sorával igazolja a hegeli tanítást az irodalomban is: a már említett szellemi viszonnak (író és olvasó között) átalakulását az egyszerű formától a komplikált és differenciált formához, a primér jelenségtől a szekundér jelenséghez, a konkrétól az absztrakthoz, a tudattalantól a tudatos felé.

A fejlődés irányában három nagy korszakot jelöl meg:

I. Az irodalmi viszony legprimitívebb formáját az *írásnélküli műveltség korában látja*. A viszony közvetítője ekkor még az előző; a hagyomány vezeti a rögzítés felé, amelynek eszközei: a gesztus, a kötött forma és a ritmikus előadás. A szóbeliség korának szerzője személytelen. Személyiségét eltakarja a hagyományt őrző, rendkívül fontos szerepet betöltő előadó. A szerző névtelenségénél fogva a kor tudatában természetesen még nem merülhetett fel a szerzői tulajdon fogalma, bár kialakulóban van egy sajátos értékmérő kánon, amely a tapasztalt, szavahihető és a hagyományt hűségesen reprodukáló szer-

zöben látja a maga ideálját. A szóbeliség korának közönsége jelenvaló, közvetlen nexusban van az előadó szerzővel. Ennek az ősalapotnak nyomai ma is megvannak még a refrénekekben és a közönséget megszólító formulákban.

II. Az irodalmi fejlődés magasabb fokozatát jelenti Thienemann szerint a *kézíratos műveltség kora*. Ennek kezdő fokán még érezni a szóbeliség eredményeinek közvetlen hatását. A viszonyt közvetítő írás eleinte még „hangos” írás. A stíluson is meglátszanak a szóbeliség figyelemkeltő és berekesztő formuláinak nyomai. Az írással lerögzített szöveg azonban már állandóbb lesz a rögzített előszónál. A szöveg-filológia lassan a könyv tulajdonságát ülteti át a kéziratokra. A kézíratos irodalom szerzője már kezd differenciálódni az előadótól, bár még jóideig függ annak jogutódjától, a sokszor önhatalmú kéziratmásolótól. A névtelenségből való kibontakozása is csak lassan történik. Ha meg is nevezi magát a szerző, e merészségét alázatossági formulákkal igyekszik ellensúlyozni. Az írásnélküli kor jelenvaló közönségéből a kézíratos irodalom korában közeli közönség lesz; individualizálódik, kompakt egysége megszűnik, egyházi és lovagi réteggé alakul; viszonya az íróval szemben transzcendenssé válik.

III. Az egyetemes érvényű irodalmi fejlődés tendenciája — a szerző rendszerében — a *könyv korában* beteljesül. A nyomtatás felhasználása a közvetlen előidézője ennek a szellemi fordulatnak: elősegíti a szöveg tökéletes állandósítását, a könyv fogalmának végleges kialakulását, a szerzőt személyiséggé teszi, a közeli közönségből pedig távoli közönséget fejleszt.

Ez a csúcspont, amelytől az út, már a dekadencia útja az írásellenes és irodalomellenes erők feltámadásának reakciójáig, az irodalom eszme lassú kihűléséig, a primitív szóbeliség nietzschei megkínázásáig.

Az utolsó fejezet Thienemann könyvének legdinamikusabb, ha szabad ezzel a kifejezéssel élni: a legizgalmasabb része. A ma közönségének és szerzőjének annyira bonyolult viszonyában egy pillanatra sem téved el a szerző. Szinte lehetetlennek gondolt vállalkozása teljes sikerrel jár: a történeti fejlődés örökérvényű színében tudja bemutatni a jelen arculatát is.

NYITRAI NAGY LÁSZLÓ.

A bíráló zárószava „Spranger. Az ifjúkor lélektana” Nagy és Péter-féle fordításáról.

Minden egyes alábbi állításomért külön-külön is teljes felelősséget vállalok és kész vagyok azokat döntőbíráóság előtt egyenként részletesebben is megokolni.

A) Multkori bírálatomra vonatkozólag 1. bírálatom súlyos végítéletét számos súlyos kifogás alapján hoztam meg; 2. a fordítók fentebbi válaszukban sem a) e kifogás sok közül egyetlen egyet megcáfolni, sem b) bírálatomban egyetlen egy hibát kimutatni nem bírtak;¹ tehát 3. bírálatom végítéletét egész súlyosságában továbbra is fenntartom.

Jegyzetek a türelmes olvasó vagy esetleg a döntő bíróság számára:

¹ A fordítók rámfogásai között akad mégis egy (a Válasz 6. bekezdésében), amelynél a gondolkozva olvasó is gyanakodhatik: na ebben az egy esetben mégis úgy látszik, hogy a bíráló akármilyen picit is, de mégis hibázott, midőn — a Válasz állítása szerint — az

B) A fordítók Válaszára vonatkozólag 1. hangjukat (modorukat), mint hozzám nem illőt, a *leghatározottabban visszautasítom*; 2. megállapítom, hogy Válaszokban a) *valótlan adatbevallással*, b) *szövegemnek egyenes megmásításával*, c) a *tételcsúsztatás néven ismeretes szofizmával*, d) *inkriminált szövegüknek egy másik szövegrészletükre való kicserélésével*, e) *valótlan ráfogással* dolgoztak,² megállapítom

önmagunkról szót is kiírta, „ami az eredetiben nincs is meg, illetve nem úgy van”. Nem, a bíráló itt sem hibázott egy picit se, mert a) a németben világosan ott van az „über sich selbst” kifejezés — s mert b) hogy a német egyes harmadik, a magyar meg rendszeren a többes első személyvel jelöli az *általános alanyt* (!), ezt bármelyik német tankönyvünk illető szakaszának áttanulmányozása után a válaszolók is kénytelenek lesznek beismerni.

² A válaszolók a) — e) alatt felsorolt vétségeink bemutatása. — a) A fordítók a Válasz 3. bekezdése szerint a bírálatomban példaként felhozott 11 szótévesztésük közül csak hármat vallanak be hibának. Ama 11 eszt újabb felsorolása helyett kérem az olvasót, hogy bírálatom ill. részéből győződjék meg e „vallomás” alaptalanságáról s azután feleljen e kérdésemre: *lehet-e a válaszolók ezen állítása jóhiszemű?* — b) Bírálatomban kifogásoltam, hogy *törpének és boszorkánynak* fordították a Nixen und Elfen-t *sellők és tündérek* helyett. A fordítók védekezése: „Jellemző Szücs-Szomor eljárására, hogy ... javasolja helyettük a *sellők és nimfákat*, pedig az ifjú lányok lelkében élő mesebeli alakok megnevezésére magyar ember előtt bizonyára alkalmasabb az első két kifejezés.” *Válaszom*: 1. „a lányok lelkében élő mesebeli alakok”-ról Sprangerben szó sincs, ez itt csak a fordítóknak légből kapott betoldása, hogy „aranyhidacskaül” szolgáljon a törpékhez és boszorkányokhoz; — 2. sem itt, sem másutt nem „javasoltam” fordítást (hányszor rám fogják, hogy azután értelmetlenségeiket a „magyarosabb” céggel próbálhassák védeni), hanem szóról-szóra szoktam megadni a német szöveg jelentését, kifejezetten csak az ellenőrzés céljára; — 3. az én jó magyar *tündér* szavam helyett az idegen *nimfa* szót *másítják bele* szövegembe s aztán ráfogják, hogy ezt én (!) *javasoltam*, s hogy ennél már csak alkalmasabb a magyar ember előtt a *törpe és boszorkány*. Am talállok én még a törpénél és boszorkánynál is magyarabb alakot a magyar pusztán; de midőn Spranger a *fiatal lány* egyik *tipusáról* ír, akkor mégsem fordítanám a tündért — *csikónak*. Kérdem ezek után, kinek az eljárására jellemző ez az eset? S kérdem: *lehet-e a válaszolók ezen eljárása jóhiszemű?* — c) Bírálatomban kifogásoltam, hogy a „säkulare Religiosität” fordításában a *világias* szót összetévesztették örökkal. *Védekezésük* nem e tévedésükre reflektál, hanem azt a senkitől kétségbe nem vont tényt hangoztatja, hogy hiszen e szavakat ők is idézőjelbe tették, akárcsak Spranger. (!!) *Válaszom* három kérdés: 1. tehet-e egy teljesen elütő kifejezést és egy *abszolút értelmellen* fordítást elfogadhatóvá az el nem felejtett macskaköröm? 2. kinek számára *merészelték* a válaszolók ezen idézőjeles „érvet” kinyomatni? (Az én számomra aligha; tehát az olvasó számára.) 3. Ismét kérdem: *lehet-e a válaszolók ezen eljárása jóhiszemű?* — — Bírálatomban *kifogásoltam*, hogy másoknak Sprangertől *idézett* (de tőle elutasított) felfogását a homoszexualitásról a fordítók éppen a fordítottjára cserélték át. (E kifogásomat ők a kritika elfajulásának klasszikus „példája” ráfogással illetik.) *Védekezésük* (a Válasz 5. be-

továbbá, mint *súlyosbító körülményt*, hogy az a) — e) alatt felsorolt *saját* vétségeiket *ellenem* támadó és hangoló hangzatos frázisokkal³ vezették be, *mintha* nem is *ők*, hanem *én* lennék e cselekményekben vétke; 3. mivel mindezt *nyilvánvaló tudatossággal és szándékossággal* követték el, ezennel átadom egész dolgukat a jól megérdemelt közbotránkozásnak.

C) Egyidejűleg, kellő formában, hazaárulás nélkül (a szerkesztőség szíves közvetítésével) a szerzőt: Spranger Eduárd professzor urat is megkerestem.* Szűcs-Szomor Lajos.

A bíráló Utószava a nyájas olvasóhoz. — „*Hogy' lett a mértanból márvány avagy: Leiter Jakab lefőzve.*“ Nem akarom, Nyájas Olvasóm, hogy mi is ily rossz kedvben váljunk el egymástól. Inkább elmesélem Neked ezt a hihetetlen, pedig mégis igaz históriát. A címe ugyan régies és kissé banális, az eset azonban egészen friss és művelt körökben történt. Bizonyára emlékezel még rá — minden IV-es gimnazistám tudja —, hogy van egy márványáról híres görög szigetcske, melynek *Paros* a neve. A négyszögeknek francia-német neve pedig ugye *Caro* és többesszámban *Caros*. Most azután jól figyelj ide! Spranger Lélektanának egyik helyén az ifjúkornak azon törekvéséről szól, hogy mindent megalkuvástalanul iparkodik megoldani és szabályos geometriai alakokra, *tiszta négyszögekre* iparkodik hozni: „in saubere Caros bringen“. Más szóval, ahogy a magyar fordítás ezt igen *plasztikusan* kifejezte: ifjúkorában „az ember még lehetségesnek tartja, hogy mindent *tiszta carosi márványba öntsön*“. — Am Agai Adolf — s ki

kezdésében) egyszerű tétélcúsztatás: idéznek ugyanis egy hosszabb Spranger-passzust, melynek *közepén* (!) van a *mások* felfogását tartalmazó visszajára fordított mondat s azután azt erősítgetik, hogy lám az *utolsó* (!) mondatban Spranger is (t. i. Spranger *maga*) ilyen meg ilyen felfogást vall. Kérdem: ki vonta *Sprangernek* felfogását kétségbe? És ismét kérdem: *lehet-e a válaszolók ezen eljárása jóhiszemű?*

d) Bírálatomban *kifogásoltam*, hogy e fordításuk: „Ha ... a válaszlásban csak azt tekintjük, ami a szó legszorosabb értelmében vallásos kifejezési forma...“ egészében véve (s egyéb tévedéseitől eltekintve) az eredetinek *szegecs ellentéte*. A *Válasz e kifogásolt szöveg közlése* s mentési kísérlete helyett a fordításnak *egyéb* részleteit rakja össze, kifogásunkat kétségbeesett erőlködésnek nevezi s kijelenti, hogy a bíráló „nem veszi észre, hogy az általa ajánlott kifejezés teljesen egyértelmű az általunk használttal“. *Válaszom*: íme a német szöveg: „Wenn alles abgesehen wird, was ... in der Religion nur die dienende Rolle von Ausdrucksformen ... spielt.“ Kérdem tehát, nem igaz-e, hogy e németnek a fordítók *kifogásolt* fordítása egészében véve (s egyéb tévedéseitől eltekintve) *szegecs ellentéte*? És ismét megkérdem: *lehet-e a válaszolók fentebbi eljárása jóhiszemű?*

³ Tessék: (a *Válasz* 7. bekezdéséből) „Szűcs-Szomor ... négyoldalas bírálataiban több és súlyosabb hibát lehet találni, mint a mi 388 oldalas könyvünkben.“ Ezen állítás elintézésétől felmentve érzem magamat; de elgondolkozni érdemes rajta. Íme az ember!

* Spranger terjedelmes válaszlevele kezünkben van, de mert közlétevése ellen előre is tiltakozott benne, csak lecsögezzük, hogy a bírálát jogosságát elismerte. (Szerk.)

tudja, mennyi fejtörés árán! — szándékosan fordította a *Jakob's Leiter*-t „Jákob létrája” helyett *Leiter Jakob*nak, Spranger fordítóinak azonban véletlenül sikerült a német négyszögeket a görög sziget köze távol ily *frappánsan* kombinálniuk. Így lett a mértanból márvány. És — elnézést a szóért — így „főzték le” a Leiter Jakabot.

Quod erat demonstrandum.

Sz.-Sz. L.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Pour un humanisme nouveau, enquête dirigée par M. Paul Arbousse-Bastide (Cahiers de foi et vie, Paris, 139. Boulevard Montparnasse) V—326 l.

Ankét egyetemi és főiskolai tanárok körében a görög-latin nyelv tanításáról 14 kérdés alapján! Az első így hangzik: minő lényeges jellege volt a renaissance humanizmusának? S itt rögtön felbukkan a mi részünkről is a legelső kérdés: szükséges, helyes-e manapság a görög-latin tanulmányok problémáját a humanizmus történelmi fogalmával vagy a humanizmus fogalmával egyáltalán egybekapcsolni? Hiszen a kérdéses kapcsolat vagy éppenséggel azonosítás ellen felhozható érvek nyilvánvalóak: a mediterrán kultúra még nem az egész emberiség kultúrája, s azt az egyetemes összetartozási érzést, melyet a humanizmus szónak valami módon jelentenie kell, nem lehet a görög-latin nyelv ismeretétől függővé tenni, illetőleg pusztán azon ismeretek birtokosaira korlátozni. Talán nincsen maguknak a klasszikus tudományoknak sem érdekében, hogy olyan jogcímen kívánjuk érvényesülésüket, amely őket nem illeti meg.

De ha ilyformán nem is fogjuk a görög-latin tudást nyelv-történeti emlék alapján („les humanités”) a humanizmus nagy ideáljával egynek venni, viszont nem tagadhatjuk, hogy épp a klasszikus studiumok igen alkalmasak olyan ismeretek megszerzésére, amelyek amaz ideállal valamiképen mégis csak kapcsolatba hozhatók. Azon magasabbrendű, irodalmi *pszichognóziáról* beszélünk, amelyet itt a forrásszerűen feldolgozott olvasmányok közvetítenek. Mert emberekkel ismerkedünk itt meg közvetlen módon, kiket különben — mint rég letűnteket és pótolhatatlanokat — sohasem ismernénk meg, s ekképpen gyarapítjuk „humanus”, emberekre vonatkozó tapasztalatainkat. Nem fogjuk ezt a tudást a gyakorlati emberismerettel összetéveszteni, bár utóbbit egészíti ki, vele keveredik vagy helyezkedik fölébe. Mindaz, amit a jelen ankét megszólalói is a görög-latin tanulmányok kivételes előnyére fel tudnak hozni, tulajdonképpen szintén ama pszichognózis körül forog. Még *Laumonier* is, a bordeaux-i tanár, aki a formális nyelvi készségekre szorítja a vita egész kérdését, a latin által közvetített helyes beszédre várja, hogy társas érintkezésünk annyi kínos félreértést elkerüljünk. Ez tényleg a verbalizmustól várható legnagyobb teljesítmény!

A reflektáltabb lélektani belátás követelményének szempontjából legföllebb a *modern* klasszikusok olvasása versenyez

hetik a régiekével. *Laporte*, a Sorbonne professzora, kereken ki is jelenti, hogy a görög-latin tanulmányokban nem fedez fel semmi olyan nevelői erényt, amely azokat az összes többi fölé emelné; *Bergson*-nal szemben állítja (*Bergson, Les études classiques et la réforme de l'enseignement, Revue de Paris*, mai 1923), hogy a „klasszikus” és „modern” jelöltek filozófiai dolgozatai és feleletei között nem tud semmiféle értékkülönbséget megállapítani. És segítségére siet *Plattard*, *Rabelais* kiadója, annak hangsúlyozásával, hogy ámbár a görög-latin nyelvi tudás erősen hanyatlóban van, ő mégis nagyon meg van elégedve tanítványainak kritikai képességével, mellyel a francia szövegeket magyarázzák. Amire ugyan azt mondhatná valaki, hogy ezek a francia ifjak bizonyára még különösen módon olvasnák és magyarázgatnák *Corneille* és *Racine* drámáit, ha az interpretálás mesterségét a görög mintákon gyakorolgtatták volna. *Laporte* és *Bergson* kontroverziájában meg tán nem is a megfigyelők személyén mulik a dolog, hanem a jelöltek elé terjesztett témákon, amelyek nem alkalmasak vagy elégségesek annak az ismeretnek közelebbi dokumentálására, hogy az európai gondolkodás a göröggel kezdődött. Egyébként a klasszikus nyelvi és irodalmi tanulmányoknak azt a nagy előnyét a modernekéivel szemben, hogy elmélyedésre kínálkozzabbak, mert távolabb állanak a közvetlen gyakorlati felhasználástól és alkalmazástól, mert „önzetlenebbek”, az ankétezők javarésze elismeri.

De míg a modern nyelvek és irodalmak — legalább is valami módon — versenyre kelhetnek a klasszikusokkal az ember bemutatásában, a „humanisztikus” előképzésben, a *természettudományokról* és a *technikai* ismeretekről ezt már semmiképpen sem mondhatjuk el. Előbbiek a természet szigorú törvényeiről, az emberi akarat korlátairól, adnak számot; utóbbiak mögött az az emberi igyekezet vonul meg: a törvényes keretek között a természet erőinek urává lenni. Mindkét studium csak annyiban lesz „humanus”-sá, amennyiben történetivé válik; amennyiben nem közvetlenül természettudomány vagy technika, hanem az itt szóbajövő egyéni fáradozások ismertetése (ilyesminek egész kivételesen jól sikerült példája az amerikai *Paul de Kruif* könyve: *Microbe Hunters*, 1926, *Feilbogen* német fordításában: *Mikroben-Jäger*, *Orell Füssli* kiadása; a könyvet mindenkinek ismernie kellene, kit az életrajzírás módja érdekel). Az ankét nyilatkozatai közül tényleg többen hangsúlyozzák, hogy a középiskolai és felsőbb oktatásban a *tudománytörténeti* szempont nem jut kellő módon kifejezésre, sőt olyan hang is találkozik (különös nyomatékkal *Brunschvicg*-é, az *Institut* tagjáé), amely az irodalmak túlságosan alaki: „nyelvi, retorikus és poetikus” nevelésével szemben nagy etikai, jellemképző fontosságot tulajdonít az exakt tudományokkal és ezek történetével való foglalkozásnak. De ezzel ellentétben nem állíthatjuk-e azt is, hogy épp a természetre

irányított kizárólagos figyelem csábíthat (és csábította is tényleg a multban) olyan mechanikus világtelfogásra, amely emberi életünk szellemi tényezőinek sehogyan sem adja meg a maguk igazát. És hogyha a modern technikának vívmányai jogos önérzettel töltik is el az emberi lelket, másrésről nem magassabb életrendeltetésünket homályosítjuk-e el akkor, amidőn a technika által nyújtott külsőségekben keressük és találjuk meg az emberi kultúrambiciók és örömeik igaz kútforrását? Mindenestre a mind jobban fokozódó *technicizmus* vezet végső következetességében és eredményeiben mai életünk ama két legfőbb veszedelméhez, amelyet a jelen anket anyagához írt előszavában *Strowski* emel ki világos szavakkal: a munka elmechanizálásához (racionalizálásához) és a személy elszocializálásához. És épp ezért tekinti az anket legtöbb hozzászólója a „technikai humanizmust” (mert Franciaországban már ilyenről is beszélnek!) fából vaskarikának, s gondolja a hagyományos „humanisztikus” oktatást — épp a helytelen jelentésben elgondolt hasznossági elv ellensúlyozásaként — továbbra is fönntartandónak.

Bennünket, kik az iskolák valamely fokán görögöt és latint tanítunk, s kiket ez úton egyszersmind a tanításmódnak felelőssége is terhel, különös mértékben fog az anketen felvetett 6. pont érdekelni: minő *kritikát* lehet a görög-latin tanulmányokkal szemben gyakorolni? Ez alkalommal is sűrűn felhangzó a panasz, hogy a görögöt-latint túlságos formalizmussal kezelik és azután sokan közelfekvőnek látják e studiumokban azt a veszedelmet is, hogy a jelentől, az eleven élet feladataitól távolítanak el (Niel, Herman, Probst, Archambault stb.). Ezzel kapcsolatban legelső kérdésünk így fog hangzani: csakugyan szükségképen, a dolog természetéből következő, hogy a görög-latin ismeretek izolálódnak, a való élet igényeitől és érdekeitől távolítanak el? Hiszen minden tudásnak, amennyiben nem tiszta tudományról van szó, épp ezt a megállást nem ismerő valóságot, ezt az örök jelent kell szolgálnia, s a klasszikus ismeretekkel szemben nagyobb ellenvetést nem is lehetne elképzelni, mint azt, hogy életrealitásunk kerékkötői. De ez a vád — szerencsére — nem helytálló, s nekünk itt bizonyára csak azzal az esettel van dolgunk, hogy az antik világ körén belül még mindig nem kutatták fel teljes mértékben azon elemeket, amelyek a jelen embereit különösképen érdekelhetik és hogy a pedagógia sem ismeri még kellőképen és általánosságban annak a módját, hogy miként kell az egyénben a holtnak látszó történelmi tudást életet teremtő és irányító erővé átválttatni. Csak egyetlen szempontot emelek majd ki néhány rövid szóval e nehéz témával kapcsolatban.

Manapság minden „modern” ember gyakorlati (szociálpolitikai) elgondolásában egy kicsit kollektivistát, elméleti orientációjában meg egy kicsit szociológus (aminek persze nem kell szükségképen a fönt emlegetett veszedelemmel, az „elszociali-

zálódás" -sal együttjárnia!). De kidolgozták-e már pl. a görög história a maga teljes egészében az őt foglalkoztató *kollektív* embert, s megírták-e már azt a „görög szociográfiát“ (társadalomrajzot), amely a modern embert az akkori társas viszonyokról saját érdeklődési szempontjai szerint tájékoztathatná? Hatalmas néprétegek nyilvános megmozdulása tömegjelenségek ismerőjévé teszik meg a mai embert is; de mit fog ez már most a görög élet tömegjelenségeiről hallani, ha ilyenekre kíváncsi lenne? Pártéletet élünk, s így tudni akarjuk, amit a görög politikai pártok szervezetéről és funkcióiról, a vezetés antik problémájáról meg lehet állapítani; méltányosabb gazdasági osztokodásra törekszünk, s épp ezért szeretnők megismerni azt az alapelvet, amely a görög leiturgiák intézményéhez vezetett. A szociológia és klasszika-filológia Franciaországban sem találta még meg a maga szorosabb kapcsolatát. Jelen anket meg szervezőjének csak egyetlen helyen nyílik alkalma szóbahozni azt, hogy az École normale supérieure hallgatói *Bouglé* irányítása mellett szociológiai kurzusokat is hallgatnak. Az irányítással az illető nincsen megelégedve: Bouglé egyszerűen durkheimizmust tanít. Durkheim még nem a szociológia, ebben *Arbousse-Bastide*-nek teljesen igaza van. De hogy az École normale tanítványai valamiféle szociológiát mégis csak hallgatnak, ennek szükségkép gondolkozóba kellene ejtenie a magyar tanárképzőket is. Klasszika-filológia és modern szociológia találkozás, szövetkezése talán nem jelentene újszerű „humanizmus“-t; de a klasszikus tanulmányok újszerű felfogását és értékesítését mindenestre jelentené.

Az anket rendezője különös súlyt helyez az antik tanulmányok és a kereszténység közt fennálló kapcsolat tisztázására. A francia iskolák egészen rosszul állanak a bibliai ismeretek tekintetében; itt még Ábel és Kain meséjét sem tudja mindenki „egész természetesen“; nem kell hát csodálkoznunk azon, hogy vannak francia pedagógusok, kik még a görög-római tanulmányok rovására is szeretnének helyet biztosítani a keresztény vallástannak, sőt hogy egyesek egyenesen abban a pagанизmusban látják a keresztény szellem legfőbb ellenségét. Hála Istennek, az anket megszólalói nem tartoznak az utóbbiak közé, s bár az egyeztetésnek nagyon különböző módjait hozzák javaslatba, szerintök mégis csak harmóniában fér meg egymás mellett vagy egymás alatt-fölött az antik humanizmus és a keresztény istenhít. Hiszen valóban beteges törekvésnek kell manapság azt a bizonyos fajta *nietzscheizmust* tartanunk, amely antik ismeretekből a kereszténység ellen kovácsol fegyvereket. Az egészséges hisztorizmus megismertet a sztoa tanaival, de nem hisz bennük; annak körében gondolkozva legfőlebb természetes hajlamból, de nem dogma szerint leszünk epikureistákká. Keresztényeknek születünk, ebben az évezredes szellemi légkörben nevelkedünk, s így hát nem is lehet másként, minthogy egyéb tanulmányainktól és minden dogmatikától függetlenül is

keresztények vagyunk. A még oly nagyfokú és mélységű klaszszikus tudás sem teszi lehetővé, de nem is fölöslegessé, hogy mi — különböző nációk fiai — ha az élet tengerén találkozunk, ne azzal a felkiáltással üdvözljük egymást, mellyel Robinson Crusoe hajótöröttei tették, mert ez ha nem is egyetemes, legalább a részleges humanizmusunk legmegfelelőbb kifejezése: Christianus sum.

HOKNYANSZKY GYULA.

Giuseppe Lipparini: Virgilio. L'uomo, l'opera, i tempi. Firenze, G. Barbera, Évszám nélkül. (8-r. VI + 317 lap.) 15 L.

Bár a Vergiliusra vonatkozó részletkutatások terén az olasz klasszika-filológusok (Sabbadini, Valmaggi, Mancini stb.) érdemes munkát végeztek, mindezeig hiányzott az olasz irodalomban egy nagyobb szabású szintetikus monográfia, amely Vergilius életét és alkotásait tudományos módszerrel, de a művelt nagyközönség számára is élvezhető művészi formában feldolgozza. E hiány pótlására vállalkozott G. Lipparini Vergilius születésének közelgő 2000. évfordulója alkalmából.

A munka hét fejezetre oszlik. Az első fejezetben Vergilius mozgalmas ifjúkorát rajzolja meg egészen Andesbe való visszatéréséig. A második fejezet az eclogákat mutatja be, a lehetőség szerint keletkezésük sorrendjében. (Lipparini szerint a valószínű kronológiai sorrend: 2., 3., 5., 1., 9., 6., 4., 7., 8., 10. ecl.) A harmadik Vergiliusnak Octavianushoz való viszonyát, a Georgica keletkezését, szerkezetét, tartalmát, költői szépségeinek méltatását és Lucretiusnak Vergiliusra való hatását ismerteti. A negyedik fejezet az Aeneis kompozíciójáról szól; e részben különösen mélyenjáró az, amit Szerző a római pietas fogalmáról, az Aeneisben előforduló anakronizmusokról és a csodás elem alkalmazásáról mond; az utóbbi téren Homeros és Vergilius között mutatkozó különbséget Dante és Ariosto közt vont párhuzammal világítja meg. Az ötödik és hatodik fejezet (Dido könyvei és Evander könyvei) az Aeneis tartalmáról és méltatásáról szól; az utolsó Vergiliusnak főleg az olasz irodalomra tett hatását tárgyalja a középkorra vonatkozólag általában és különösen Dantera vonatkozólag Comparetti munkája¹ nyomán.

Lipparini kiváló sikerrel oldotta meg feladatát; az újabb tudományos kutatásokra és megbízható eredményekre támaszkodva sikerült egy a maga korában és környezetében művészi kézzel rekonstruált Vergiliust adnia, akit nem mint elvont bálványt, hanem mint élettelteljes embert és költőt mutat be nekünk. Éleselméjű és tetszetős esztétikai vizsgálatát nyújtja Vergilius műveinek és hatásosan érzékelteti Vergilius költészetének isteni szépségeit. E tekintetben különösen figyelemre méltó a hatodik fejezet azon része, ahol a vergiliusi költészet

¹ Comparetti: Virgilio nel Medio Evo. 2^a edizione. Firenze, Seeber. 1896.

stiláris sajátosságairól, költői szépségeiről szól s ahol a növény- és állatvilágból vett hasonlatokat fejtegeti. Helyesen mutat rá, hogy Vergilius költői művészete éppen oly helyeken emelkedik legmagasabbra, ahol legkönnyebben válhatott volna előadása szárazzá (pl. a seregszemlénél).

Tárgyi tévedés csak elvétve akad a könyvben s az is jelenléte. Ilyen a X. eclogáról szóló részben Cornelius Gallus kedveséről szólva ez a mondat: „era stata l'amante di Marco Antonio, *poscia*, a quanto pare, del virtuoso Bruto... (66. l.) Cytheris *előbb* Brutus, azután Antonius kedvese volt.² Hogy az Aeneis némely kéziratban található kezdősorait (Ille ego...) Varius törölte volna, arról nem szólnak a régi források. (157. l.) Túlzó megállapítás, hogy Horatius filozófiája az élvezet nagyrabecsülésében merül ki. (161. l.)

Lipparini megállapításait és fejtegetéseit többnyire érdekes és jellemző idézetekkel illusztrálja, még pedig nemcsak latinul, de szabatos olasz prózai fordításban is. Itt-ott azonban nézetem szerint kissé szabadon fordít, úgyhogy már inkább interpretációt, mint fordítást ad. (Pl. Verg. Aen. VI. 694. „quam metui, ne quid Libyae tibi regna nocerent!” Lipparini fordításában: „Che paura che l'amore della regina cartaginese ti facesse dimenticare il tuo destino!”) Másutt változatosságra törekedvén, más kifejezésbeli változatot alkalmaz ott, ahol a költő ugyanazt a szót használja. Pl. Aen. XII. 894—5. vss. „Non me tua fervida *terrent* dicta; di me *terrent* et Juppiter hostis.” L. fordítása: „Non credere che *abbia paura di te*. Gli dèi mi spaventano e Giove nemico. Véleményem szerint nincs ok arra, hogy az eredetiben előforduló szóismétlést a fordításban eladjuk. Az idézetek helye többnyire pontosan meg van jelölve, több helyen azonban hiányzik. Így pl. a 62. lapon Ecl. VII. 12—13. vss.; a 101. lapon Georg I. vss. 391—392.; a 259. lapon Aen. VIII. 26—27. vss.

Az egyes fejezeteket a tartalmat főbb vonásaiban ismerető vázlat előzi meg. E vázlatnak a könyv végén található tartalomjegyzékben való szószerinti megismétlése helyett helyesebbnek tartottam volna egy az összes előforduló személy- és helynevekre kiterjeszkedő pontos névmutató készítését, amely a könyv használhatóságát nagy mértékben fokozta volna.

Jászapáti.

SCHRÖDER IMRE

Paul Lehmann: Pseudo-antike Literatur des Mittelalters. Studien der Bibliothek Warburg. Herausg. v. Fritz Saxl XIII. Teubner, Leipzig—Berlin 1927. 108 l.

Az Ovidius-hatás kérdése nehezen találja meg a maga Comparettis-jét. Érthető; hiszen a nagy Sulmói utóéletét egybefoglaló rendszerezőnek még az olasz tudósánál is súlyosabb feladatra kell majd vállalkoznia.

² Némethy Géza: Vergilius élete és művei. Budapest, M. Tud. Akadémia, 1902. p. 120. és u. a. A római elegia. Budapest, M. Tud. Akadémia, 1905. p. 68.

nia. Ovidius középkori hatása — kivéve a korai századokat — a Vergiliusnál nemcsak egyetemesebb, továbbható, de komplikáltabb is. Történetében benne foglaltatik úgyszólván egész virágzó és késői középkori kultúránk története. Szerzőjének erkölcstörténet mellett, egyetemes izléstörténetet, stílustörténetet (retorikai stílus!) műtörténetet (l. Lehmann könyvében a műtörténeti illusztrációkat) is kell majd írnia. Egyik legérdekesebb eredménye lesz mindenesetre annak a kérdésnek a végső tisztázása, hogy mért érezte olyan közel magához Ovidius a középkori — kivált az angol és francia — ember; mért éppen Ovidius lett a greco-latin szellemi örökség legfőbb közvetítője?

Ennek a várva-várt monumentális munkának a megírása felé újabb lépést jelent Lehmann műve; a *középkori pseudo-ovidiana rendszerezése és részben való kiadása*. Tulajdonképen a szerző az egész középkori latin áirodalmat feldolgozza; azonban — és semmi sem bizonyítja jobban a középkori Ovidius-hatás supremáciáját — tanulmányának több mint a felét kénytelen az ál-ovidiusi művek ismertetésének szentelni. Ebben a rendszerezésen kívül lényegesen újat keveset hoz. Bartsch már 1861-ben összefoglalta az ál-ovidiusi műveket. Amit általánosságban Ovidius és a középkor viszonyáról mond az is jórészt elhangzott már Schroeternél és Brinkmannál. Vannak azonban figyelemreméltó megjegyzései és rendszerező szempontjai.

A transcendentális korok utáni történeti érdeklődés fellendülésével és a középlatinisták megszorodásával mindinkább revízió alá kerül a múlt század „pozitivistáinak“ középkor-„értékelése“. Lehmann is szembeszáll elődei történeti felfogásával: „... wir wollen nicht wie man es gegenüber mittelalterlichen Geistesleben so oft getan hat anklagen, nicht vom Throne moderner Selbstgefälligkeit richten, sondern schlicht untersuchen, um etwas vom Wesen und Geist des Mittelalters kennen zu lernen.“ Nem győzi eleget hangsúlyozni, hogy a középkori latin ál-művek nem hamisítási szándékból íródtak, a fantázia és a hangulat játékanak, vagy a nyelvi gyakorlatnak eredményei; a kölcsönzött idegen elem csak mint áttetsző fátyol borítja a középkori lényegét. Legnagyobb részük a XI–XII. században keletkezett, kiváltképpen Angliában és Franciaországban. Meglehetősen elkeveredtek az eredeti művek kézirataival. Nagy részük nem egyéb, mint a sulmói költő verseiből vett külön címmel ellátott szemelvény. (Pl. az Amoresből: Somnium, Aurora, De meridié, Psittacus, Anulus; az Ars amandi-ból: De aetate; az Ex pontóból: De inconstantia rerum.) A *tényleges álművek* tárgy szerint ugyancsak a valódi költeményekhez kapcsolódnak, Lehmann ezt az eredeti művekhez való kapcsolódást választja rendszerező szempontul.

A *Metamorphosis* tárgyköréhez kapcsolódik 1. A fülemile panasza (Met. VI. De philomela.) 2. Mattheus von Vendome Piramus és Thisbérről szóló költeménye és a német Dietrich ugyanilyen témájú „Ovidius in cuculo“ című műve. 3. Számos állatköltemény: mindenekelőtt a „De Mirabilibus mundi“ című, az állatok csodálatos tulajdonságairól és szokásairól (leoninusban). Továbbá több kisebb vers a farkasról, a bolháról, a tetüről, a csigáról stb. Ovidius, ha közvetlen állatkölteményeket nem is írt, a Változásokban több érdekes természeti jelenséget és állatokkal kapcsolatos mythost énekel meg.

A szerelmi költemények közül az *Amores*hez, különösen a III. k. 5 elégiájához kapcsolódnak a középkor hasonló álomábrázolásai, víziós versei, mint az „Ovidius de luco“ című vitavers. Főszereplői Luxuria, Paris, Ganymedes, Diogenes. Az eredeti Nox erat et somus lassos submisit ocellos“ kezdetű elégia különben „Ovidius de rustico“ címmel terjedt el.

A *heroidák* mintájára is keletkeztek ál-ovidiusi művek. Legkiválóbb művelőjük a hercegérsek, Baudri von Bourgueil (1046–1130). A kor ízlésének megfelelően ő is írt Páris és Helena heroidát. Ebben Páris többek között a francia bort dicséri Helenának.

A „*De medicamine faciei*” mellé csatolva találták az egyik kódexben a pseudo-ovidiana „*De medicamine surdi*”-t.

A *Remedia amoris* inspirálta a középkori szerzőt egy új „Ovidius de remediis amoris” írására.

Az *Ars amandi* mintájára is támadtak álművek: mint az „*Ars procandi*” vagy az „*Ars procatoria*”.

Lehmann szerint önállóbb és éppen ezért egy eredeti költeményhez sem kapcsolható az ugyancsak Ovidius névével ellátott „*Nuntius sagax*” és az „*Ovidius trium puellarum*” (Vitavers, szereplői: „Minerva, Juno és Venus.”) A „*Nuntius sagax*” és az „*Ovidius trium puellarum*” hatása alatt írta egy francia vagy angol szerző a nyugati irodalom legnépszerűbb könyvét a „*Pamphilus de amore*”-t. Sok van ebben az *Ars amandi*-ből a *Remediából*, sőt az *Amoresből* is. A Pamphilus és az *Ars amandi* egységes hatásának eredménye viszont az „*Ovidius de vetula*”. A rendkívül érdekes munkában Ovidius maga beszéli el életét. (III könyvben és 3000 hexameterben.) Különös egy Ovidius ez; ifjúkorában szeretkezéssel, vadászattal, játékokkal, öregkorában matematikával, asztrológiával foglalkozik, a halála előtt viszont teremtményét dicséri. Magában foglalja tehát Ovidiusnak mind a három középkori típusát: a *szerekező világot*, a *komoly tudóst* és a *hívő keresztényt*. A „*geniális fikció*” szerzője Lehmann szerint Richard de Fournival.

Tanulmányának további részében Lehmann a *Pseudo-Martialist*, *Apuleiust* és *Fulgentiánát* tárgyalja. A *Hieronymus* levelei között kiadott „*Epistola Valerii ad Rufinum de non ducenda uxore*” sokat vitatott szerzőségének a kérdését úgy véli megoldottnak, hogy a költemény írását a XII. századi Walter Mapnak tulajdonítja. A „*Flavianus de vestigiis et dogmate philosophorum*” szerzőjét ugyancsak a XII. századba helyezi. Ebben az időben volt legdivatosabb kiváltképpen a humanisztikus szellemű Angliában és Franciaországban az antik álnév használata. A *pseudo-Boethius* „*De disciplina scoliarum*...” (a párizsi tanítás és diákelet kritizálása) szerzőjének Lehmann egy önmagát az acrostichonban Conradusnak nevezett XIII. századi németet sejt. Tanulmányát a *Valerius* neve alatt elterjedt *Gesta Romanorum* tárgyalásával fejezi be.

Könyvének „*Anhang*”-jában csupán kiadatlan ál-ovidiusi műveket közöl: három Pyramus és Thisbe-költeményt (a *Vendome*-t, Dietrichét és egy anonymet), egy „*Ovidius de Somnium*”, Baudri de Bourgueil négy heroidáját és a „*De distributione mulierum*” című álművet.

Tanulságosan szemlélteti könyvünk szerzője az ovidiusi Pyramus és Thisbe-történet középkori nagy népszerűségét a műve legvégén közölt több szép relíeffel, festménnyel, tollrajzzal és gobelinnel.

(Budapest.)

NYITRAI NAGY LÁSZLÓ.

Julius Petersen: Die literarischen Generationen. Berlin, 1930. Junfermann und Dünhaupt. 5 M.

A magyar irodalomtudomány művelése, a mult és jelen értékes egészének megőrzése és tökéletesítése mellett, nem zárkozhatik el a tudomány külföldi fejlődésével való lépéstartástól és az azzal való együttműködéstől, mert ez nemcsak saját hasznára válik, hanem nemzeti kiegészítésével a teljes tudomány

mány tökéletesítését is szolgálja. Általános és rendkívüli elvi és gyakorlati fontosságánál és páratlanul kimagasló tudományos értékénél fogva, feltétlenül szükségesnek látszik Petersen jelen dolgozatának ismertetése és méltatása. Tudvalevő dolog, hogy ma, minden tudományban és világnézetben divatosá vált a nemzedék fogalmának felhasználása és érvényesítése. Ennek elméletét a legtudományosabban Pinder Vilmos dolgozta ki: *Problem der Generation in der Kunstgeschichte* című rendkívül érdekes, népszerű, világsikert aratott, elkapkodott, értékes művében. Mivel pedig az irodalomelmélet és irodalomtörténet újabb szívesen veszt indítékokat a művészetelmélettől és történettől, nem csodálkozhatunk, hogy a híres német irodalomtörténész: Petersen Gyula egyetemi tanár jelen könyvében ezen fogalom irodalomtudományi értelmét, értékét, alkalmazásának céljait és módjait vizsgálja és állapítja meg. Szerinte az irodalomtörténet gyakorlatában nem új ez a fogalom, legfeljebb az elmélet alátámasztása és kidolgozása történik most. A nemzedék fogalma voltaképpen nem egyéb, mint az irodalomtudományban eddig elhasznált korszellem és korstílus alapvető, bonyolult, gyűjtő fogalmaknak korszerűvé alakítása és kiszélesítése. Petersen alapos és módszeres elemzését, sőt szintézisét nyújtja a problémának. Mannheim Károly különben tanulságos felfogásával ellentétben, a nemzedék fogalmát nem szociológiai, hanem szellemtörténeti fogalomnak tartja. Nagyon helyesen óv azonban a fogalom túlzott és egyoldalú alkalmazásától, mert a szellemi, tehát az irodalmi életben is, nem annyira az átlag, hanem többnyire a kivételes és kiváló érvényesül és fejeződik ki. Megoldatlan problémának tartja azt a kérdést, hogy a nemzedék születik-e, avagy maga magát alakítja. Bennünket, magyar irodalomtörténészeket különösen érdekelhetnek Petersen azon fejtegetései, melyekben a nemzedék-elmélet különböző irányait, rendszereit, képviselőit, főműveit, alkalmazásait ismerteti, elemzi, bírálja és mindezek alapján a nemzedék főbb tényezőit, erőit, azok kapcsolatait, szerkezetét, intencióit, funkcióformáit, alkotásait, értelmét vizsgálja és állapítja meg. Végző tétele az, hogy a költői alkotás, maga az egész költészet sokrétű, bonyolult alkatú, nehezen megközelíthető irracionális erőkből és célokból is álló összetétel, egység, melyet kizárólag, avagy nagyrészt a nemzedék fogalmából levezetni, megérteni, megmagyarázni, értékelni nem lehet és nem szabad. A rendkívül értékes dolgozat tárgyilagosan és mélyen foglalkozik az összes felvetett kérdésekkel, feltárja a problematika minden lehetséges és elfogadható megoldásait és a maga rokonszenves rendszerével nagyban hozzájárul az irodalomtudomány és gyakorlat helyes irányba terelődéséhez és tökéletesítéséhez. Érthető ezekután, hogy a könyvet néhány hét alatt elkapkodták, úgyhogy ma már könyvárusi forgalomban nem is kapható.¹ Irodalomtudományunk

¹ Egyszerűen azért, mert ugyanannál a kiadónál megjelent Erma-tinger-féle „*Philosophie der Literaturwissenschaft*“ kötetbe került bele. (Szerk.)

érdekében mindenesetre igen kívánatos, hogy irodalomtörténet-szeink, Petersen művét is felhasználva, a nemzedék fogalmának magyar problematikáját, vonatkozásait, rendszerét kidolgozzák és a gyakorlatba is bevigyék.

BITTENBINDER MIKLÓS.

Robert d'Harcourt: La jeunesse de Schiller. Paris, 1928. 487 lap.

Ebben a vaskos kötetben egy francia szerző a maga „latin” szemszögéből nézve vizsgálgatja Schiller ifjúkorának műveit. Igen vonzóan mondja el Schiller küzdelmes életének történetét, egészen addig a pillanatig, amikor a költő Weimarba készül. Richard Weltrich és Jakob Minor hatalmas művei után is sok érdekes szempontot csillogtat meg a szerző és különösen azok a részek tanulságosak, ahol a német költőt a „latin” író érzés- és gondolatvilága alapján bírálja.

A „Räuber”-rel kapcsolatban idézi Schiller véleményét a francia klasszikus tragédia hőseiről: „Ezek a hősök vagy pusztán csak nézők, akik a saját hevületeiktől dermedtek meg, vagy merev és előregedett professzorok, akik a saját szenvedélyeikről értekeznek.” Erre a szerző a francia ember sértett önértékeléssel így felel: „Nos, Schiller hősei igazán nem szörszálhasogatók: bögnék, üvöltenek, toporzékolnak, arcul ütik egymást, fejüket a fa törzsén zúzzák össze. A legdurvább kifejezések röpködnek a levegőben.” A „Haramiakkal” kapcsolatban ír így a „latin” kritikus.

Másutt meg Schiller „szerelmi” énekein botránkozik meg. „Ugyanekkor — írja —, amikor Goethe a sesenheimi idill boldogságát éli át, Schiller a szerelemben csak a halál és a rothadás képét látja.” Schiller antiklerikálizmusa d'Harcourt szerint nehézkes és pedáns, némelyek ájtatosságában nimfomániákus rajongást lát.

A Fieskó II. felvonásának 2. jelenete, ahol Júlia Imperiali támad reá a hős hitese feleségére, a francia bíráló szerint siralmas és nevetséges. A „Kabale u. Liebe”-ben a méregitalként sűrűn emlegetett limonádé nevelteti meg a francia olvasót.

Schiller lángelméje előtt mégis mélyen meghajtja az elismerés és a csodálat lobogóját. Schillerben a német lélek minden salaktól menten, tisztán és a maga eredeti lényegében nyilatkozik meg. A faj legszebb és legalapvetőbb törekvései mutatkoznak lelkületében és a francia ember szemében ezek éppen azért oly rokonszenvesek, mert még nem rontotta meg őket a politikai realizmus.

Robert d'Harcourt könyvéről joggal el lehet mondani, hogy érdekes. Olyan élénken beszéli el az eseményeket, hogy nem tudunk szabadulni varázsuktól. Schiller ifjúkori műveinek részletes és beható elemzését és bírálatát különösen érdekessé teszi a francia szépségesszményen nevelkedett író sajátos felfogása. Nem legutolsó érdeme a szerzőnek, hogy munkájába belevitte hőse iránt táplált egész szeretetét.

PETRICH BÉLA.

Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Herausgegeben von *E. Hoffmann-Krayer* und *Hanns Bächtold-Stäubli* (Handwörterbücher zur deutschen Volkskunde, Abteilung I.: Aberglaube). Nagy 8°. I. kötet (Aal-Butzemann) LXXI + 1764 hasáb, 1927—28; II. kötet (C. M. B.—Frautragen) 1778 hasáb, 1929—30. Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter u. Co. Előfizési ára füzetenként (Lieferung) 4 M.

A német tudományos kutatást a hatalmas összefoglaló művek, a nagyszabású vállalkozások jellemzik manap. A régi híres gyűjteményes művek, Grundrisse, Wörterbuchok és Konversationslexikonok új kiadásai mellett a most induló, egészen vagy részben befejezett Reallexikonok, Hand- és Sachwörterbuchok imponáló sora jelzi a fejlődés új irányát. Hogy csak néhányat említsünk: *Reallexikon der Vorgeschichte*, *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, *Wörterbuch der Assyriologie*, *Rechtswörterbuch*, *Lexikon für Theologie und Kirche*, *Sachwörterbuch der Deutschkunde* stb., stb.

A tudományos német néprajzkutatás is e jegyben él. A *néprajzi atlasz* hatalmas előmunkálatai mellett most még alig sejthető arányokban bontakozik ki a *Handwörterbücher zur deutschen Volkskunde* terve, melynek első részeként a *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* valósul meg. Ez önmagában is monumentális mű lesz, minő még nem volt e téren. Célja elsősorban az, hogy körülbelül 2500 vezérszó alatt a lehető legteljesebben összegyűjtse a német babonáság gyakran nehezen hozzáférhető anyagát s azt áttekinthetően elrendezve, a lényeges dolgokat kiemelve, megbízható kiindulópontul szolgáljon a kutatóknak. A kiadók azért választották a lexikografikus formát, mert czzel ki akarták kerülni a rendszerezés veszélyeit, melyeknek *A. Wuttke* híres műve (*Deutscher Volksaberglaube der Gegenwart*) áldozatul esett. A mű másodsorban azt is célozza, hogy az egyes jelenségek külső és belső fejlődését, történetét s ahol lehet, eredetét is megállapítsa. E téren a kiadók minden tudományosan megalapozott véleményt elfogadtak, még ha ellenkezett is a magukéval, azt remélve, hogy a kontroverz kérdések megvitatása a tudományos néprajzkutatásnak majd nagy hasznára válik.

Közelebbről tekintve e művet, először is a címe az, mely gondolkozásra késztet. Érezték ezt a kiadók is, mert az első kötet előszavának jó részében azt bizonyítják, hogy miért volt megfelelőbb az *Aberglaube* terminus a *Volks Glaube* helyett. Sok külső és belső érv alapján az előbbi mellett foglaltak állást, mert szerintük a tudomány mai állása szerint nem tapad hozzá semmi morális értékítélet s a szó etymológiájából sem bizonyítható az ellenkező. Az *Aberglaube* kifejezés tehát teljesen objektív értelemben használva kifejezőbb a *Volks glaubennál*, mely felöleli a nép minden ténykedését, érzését és gondolatát, ami a vallásra és tanaira vonatkozik s így jórészen meghaladja a néprajzi kutatás körét.

A kérdés eldöntése nem könnyű dolog, mert sok érvet lehet felhozni mindkét fogalom mellett. Az *Aberglaube* szót a kiadók nagyon távan értelmezik. A *szorosabb értelemben vett babonák* mellett a régi kultuszokban gyökeredző *ünnepek* és *szokások*, a *népies orvosi utasítások* s a babonás nézeteket rejtő *mondák* is szerepelnek.

A cím abban a tekintetben is félreérthető, hogy csupán a *német* babonáságról volna szó a műben. Pedig néhány cikk tartalmánál valóban kételkedni lehet, hogy az a német viszonyokra ráillik-e? A bibliográfiái utalások is jelzik, hogy a szerzők a dolog természete szerint az összehasonlító bemutatás elvét követik. A babonák ugyanis jórészen nemzetköziek, akár a nép primitív gondolkozásmódjában gyökere-

redzenek, akár pedig a görög-római műveltség terjesztette el őket Európában vagy azon kívül.

A két kötet cikkeinek tömegében három alapvető típus az uralkodó. Vannak speciális cikkek, melyek *egy tárgyat* mutatnak be minden babonás vonatkozásában (pl. Axt, Brunnen); vannak összefoglaló cikkek, melyek *a tárgyak egész csoportjára* vonatkoznak (pl. Fisch) és végül általános cikkek, melyek leginkább *elvont fogalmakat* tárgyalnak (pl. Aberglaube, Chiromantie). Nagyon messzire vinne, ha akár egyes kiemelkedő cikkek ismertetésével, akár pedig az egyes tárgyköröket képviselő címszók összefoglaló rajzával kísérelnők meg illusztrálni azt a gazdag s megbecsülhetetlen tudományos értékű anyagot, amit már ez a két kötet is képvisel. Elég arra utalnunk, hogy minden valószínűség szerint a fiatal német tudományos néprajzkutatás e nagyszabású alkotása több évtizeden keresztül irányt jelölő, alapvető munka lesz nemcsak a németeknél, hanem a nemzetközi viszonylatban is. Nélkülözhetetlen segédeszközt talál benne a néprajz művelőjén kívül az irodalomtörténet és a művelődéstörténet kutatója, a pap, az orvos s a jogtudós stb. is. Az egyes cikkekhez csatolt bibliográfia annyira teljes és sokoldalú, hogy a legkényesebb igényeket is kielégítheti.

A munka oroszlánrészét két hírneves tudós, a két kiadó (E. Hoffmann-Krayer és Hanns Bächtold-Stäubli) végezte el. Ők gyűjtötték össze tíz éven át azt a hatszázezer cédulányi anyagot, mely a mű alapja s a nyolcvannál több munkatárs legfőbb segédeszköze volt. A munkatársak hosszú sorában a legnevesebb néprajzkutatókkal találkozunk (Fehrlé, Geramb, A. Haberlandt, Sartori stb., stb.). KURZWEIL GÉZA.

VEGYES.

A mi ideáljaink.

... ob die eifersüchtige Scheidewand uns trennt,
Du, dessen Herzenswärme Erz und Stein durchdringt,
Wirst du ein kindlich-gläubig Zutraun, das dir schüchtern
Und bebend naht, mit zürnendem Verweis ernüchtern?
Spitteler, Prometheus I, 4, 3.

A szűk hely kényszerít, hogy az anteakták ismeretét feltegyem a Közlöny olvasóinál. Két év előtt úgy próbáltam (Széphalom, 1928, 37—44. l.) a ma általában megtagadott klasszika-filológia jövőjét igazolni, hogy továbbvivő útját korunk idealisztikus túlkövetelményeinek megfelelően, egy tökéletesebb, az „idealisztikus“ racionalizmus mentén pillantottam meg. Ezzel szemben a Budapesti Philológiai Társaság idei közgyűlésén Kerényi Károly (l. ez évf. főleg 23. kl.) a filológus munka lényege gyanánt kizárólag az aszketikus tanulást, a görög és római valóságok tudását, vérünk-ké válását követelte és a „szaktudomány részletekbe mélyülő problematikájának“ nevében, tiltakozott a „naiv theoretikusok értelmi gögjében“ fogant, „kigondolt rendszerezések“ és elméletek, azaz — úgylátszik — minden korszerű filozófiai újra-orientálódás és nevezetesen az anyagnak éppen általunk követelt aktuális meghittetése ellen.

Első pillantásra ezt a két felfogást áthidalhatatlan űr választja el a klasszika-filológiai ideál elképzelése tekintetében. Az élek mindamellett nem egymásnak mennek, hanem egymás mellé simulnak. A korszerű modernizálás követelésével — részünkről — távolról sem tagadhatjuk, hogy az anyag tudása, illetőleg a vele való bánás képessége elengedhetetlen alapföltétele a klasszika-filológiának. Mi is: értéktelennek tar-

tunk minden rendszerezést, amely nem a részletproblémák legegényibb vonásaiból van kifejelesztve és szükségszerűen felépítve; respektáljuk a szaktudomány autarkiajának az elvét (a különböző kutatási területek szempontjainak eredendő különbözősét) és természetesen hibaforrás gyanánt bírálunk el mindent, ami hamis vagy felületes megértésre csábíthat. Azt sem vonjuk — hasonlóképp — kétségbe, hogy a techné állandóan fejlődik és hogy aki a korabelit, kutatási körének a mértékéig nem ismeri, filológus címre igényt nem tarthat. Mindezt csupán azért nem emeltük ki *különösebb* hangsúllyal, mert céljaink szerint éppen a másik, ugyanilyen, de elhanyagoltabb igazságért harcoltunk. Azért, hogy az egyéni rendszer is viszont, elengedhetetlenül determinálja a részlet-probléma látását, sőt meglátását. Hitünk szerint ugyanis a tudomány csak él a specialitás és öncélúság ideálja szerint, de nem *lesz és végződik*: kezdetein és végén kontaktust tart a jelen egész aktuális tudásával, csakis ettől irányíttatik. Ezért nem képes még a techné magaslátán álló merev filológus a klasszika-filológia összes igényeit kielégíteni és ezért tartottuk fontosnak hangsúlyozni, hogy a tényeket (neki is) a mindenkori általános tudás nivójáról kell tolmácsolnia, az ókor élettelen törzskéit a filozófiai, ethnographiai és a többi aktuális tudomány aktuális vívmányainak segítségével az „élő egész” értelmére újra képzelnie.

Ugyanígy kell a látszat mögé néznünk túloldalról is. K. t. i. a tanulás kizárólagosságának a tételes követelésével, illetőleg a szubjektív közreműködés szerepének elvetésével, távolról sem akarta még ezt a pluszt *valóban* is felesleges járuléknak minősíteni. A tudományosság fogalmát nehéz is volna kizárólag a tanuláshoz (tudástörekvéshez) kötni, amikor mindent tudni lehetetlenség és a tudás semmi kvantitása nem fogja az igazi tudományosságot garantálhatni. Πολυμαθὴν νόον ἔχειν οὐ διδάσκει mondja Herakleitos; a tanulás lehetőségének határait eleve egy irracionális egyéni képesség determinálja, amely az anyagban eligazító szempontokat és irányelveket szolgáltatja; a νοῦς szubjektív szubsztanciája elengedhetetlen kelléke a tudományosságnak.* (Goethe úgy mondta: „Ein jeder lernt nur, was er lernen kann.”) Különösen is aggodalmas volna, ha éppen a filológia esetében érnök be a passzív odaadással és az anyagban való felolvadással. Mint hermeneusis, a legszorosabban „filológiai” munka, a szöveg- és műkritika is, osztja már minden hermeneusis között, belső ellenmondását: egyedül a tényektől szabad vezetnie és determináltatnia, de bizonyos tekintetben apriori föléjük emelkedve már vezetnie is kell őket egy, eleve az összes tények felett álló, egyéni szisztémával. A pusztá tudáskövetelés legfeljebb a tehetségtelen műkedvelés alá adhatna lovat és a filológus címet minden rubrikázó szépleleknek kilátásba helyezhetné; ugyanekkor a filológia határai közül elvszerűen rekesztené ki a vallás- vagy irodalomtörténet, de általában minden történeti áttekintés egész feladatkörét stb. Kerényit kiváló érzéke csak ugyan meg is óvja attól az eltévelyedéstől, hogy a maga gyakorlatában ilyen egysíkú klasszika-filológiával dolgozzék. Ő — igen helyesen és — kifejezetten: tudományunk feladatának az elhalt élet (szóba-fagyott vallás, költészet, tudás stb.) meglevenítését érzi és tekinti, életrekonstrukciót vár tőle, holott nyilvánvaló, hogy az ilyen elképzelés a tény-megállapítás lényeges eleme gyanánt eleve valami egyéni (elméleti) pluszt engedélyezett. Ezt az igazibb meggyőződését sokszor elárulja önkénytelenül: Amikor — például — jellemző óvatossággal nem itéli el, csak „a *pusztán* esztétikai vagy szellemtörténeti magatartást” és a

* A „művészi” divináció szerepéről a tudományos megismerésben és a kapcsolatos kérdésekről szól: Budapesti Szemle 1929, 620. sz. 100. kl.

„masszemponitú kutatási köröktől átvett fogalmak“ „kritikátlan“ értés-készítését. Amikor csupán korlátozásokkal ismeri el a vallástudományi szempontnak általa is megbecsült jelentőségét (31. l.). Leginkább mégis, amikor a filológiai munka mibenlétének a körülírásába nolens volens beengedi azt a mintegy bebiztosító megkötést, amely ezt „a nyelvi és tárgyi hozzáértés *termékeny* egyesítésé”-nek minősítette. Elvben azonban: *mi sem* tartottuk „mindennek” a — csak többek között felhasznált — szellemtörténeti segítséget és követeljük a kritikát. Ugyanígy az az állásfoglalás is egyenesen a *mi* megfelelő kereteinket posztulálja, amellyel most Kerényi hátrányosan szűkíti a vallástudományi szempont hatási körét. Végül: szinte már a pozitivitás plasztikusságával a *mi* tételünkhöz mondja ki a tény, hogy a „termékeny” jelzőt még ez az élesnek szánt ellendefiníció sem nélkülözhetné. Így a legteljesebb elégtétellel állapíthatjuk meg: a látszat ellenére, álláspontjaink közt lényegében nincsen különbség; egy értelemmel azt valljuk, hogy a nyelvi és tárgyi hozzáértés *nem* adhatja ki a klasszika-filológiát. A hamis látszat csakis onnan eredhet, hogy Kerényi a klasszikus-filológus számára megkövetelt egyetlen és legmagasabb munkaformának úgy nevezte ki a „tudományos élelítés” fogalmát, mint amelyiknek az általunk követelt pluszra nincsen szüksége, de ugyanakkor ugyanezt a pluszt a fogalom tartalmába eleve beleértette és számíttatta, mintha a klasszikus-filológusnak a nyelvi és tárgyi ismeretekén túlmenő kvalifikációkat nem kellene külön megszereznie.

Nem vizsgálhatjuk bővebben ennek a megoldási módnak helyzeti és átmeneti természetű okait. Azt, hogy Kerényi bizonyosfajta kijelentésünket önkénytelenül is félreérti, ezek az okok és — véleményünk szerint — még inkább elméleti látásának szervi másfélesége magyarázhatja.¹ Így azonban ma is változatlanul fenntarthatjuk eredeti „idealizistikus” felfogásunkat. A klasszika-filológiai tudomány jelen helyzetében még a „rossz” ethnographiai párhuzamok meghiteltetése, a Willamowitz-tól úgynevezett „üble Folkloristenweisheit” is kevesebb bajt jelent, mint a viszonyoktól követelt hátra és előre való elvi tájékozódás elmulasztása: a teljesen rossz párhuzam is lehet instruktív, amennyiben egy utat elrekeszt és a „legyenýebb” is termékenyen módosíthat, amennyiben éppen a — mindig monumentális antik — anyag mellé állítottuk. Az a kérdés sem érinti a lényegét, hogy a ma követelt

¹ Ilyen félreértés például az, hogy öbenne cikkem a „kibányászott bánya látszatából fakadó nyomasztó érzést idéz fel” (fent, i. h. 31. l.), holott részemről kifejezetten azt demonstráltam, hogy a klasszika-filológiát nem érinti a „kibányászott bánya” „látszata és vádja” (Szh., i. h. 38. l.) Így szükségesnek tartja egy akkori aktuális esemény, a göttingi filológusgyűlés mérvadó voltát kétségbevonni (fent, 23. l.), holott magam eredetileg ismételtlen kiemelttem esetlegességét, sőt mint egyedül megbízhatóhoz rekuráltam is a történeti fejlődés tanulságaihoz (u. o. 38. kl.). Hasonlóképpen imputálja, hogy „a klasszika-filológiai tudományosság régebbi tekintélyeit a később született kényelmes helyzetéből” próbálom „ledöntögetni” és magamnak akarom a holnap programját kisajátítani (fent, 23. l.), holott nemcsak ezekről a meghaladott korszakokat képviselő nagyságokról beszéltem kegyelettel úgy, mint akik kifogástalanul oldották meg feladataikat (Szh. 39. k.), hanem magunkról — a mai generációról is — megállapítottam, hogy egy újabb korfordulat igényeivel szemben, holnap a (történeti) tudományos kutatás rendje szerint szintén — természetesen — korszerűtlenné leszünk (i. h. főleg 44. l.), stb.

elméleti oltást végrehajtó tudósalkatok a „filológus” szónak milyen értelmezésébe illeszthetően és mennyiben lesznek (orthodox) „filológusok”. Biztos mindenesetre, hogy az aktivitást, mint kultúránknak döntő jelentőségű és ma is elhanyagolhatatlan erőtenyezőjét, meg kell korunk összes tudásával elevenítenünk, mert egyedül az ilyen klasszika-filológia, azaz a görög és római voltárnak Croce értelmében való jelen-története, rejthet korunk számára is tanulságokat.

A „jelent” azonban természetesen, nem szabad olyan szűkre méreteznünk, az aktualitást olyan röghöz tapadottan értelmeznünk, hogy „helyrehozhatatlan vétek”-nek minősítsünk minden klasszika-filológiát, mihelyt ennek a munkása nem volt öntudatosan e tudomány — magyar célú művelésére „beszervezve”.² A görög, de még a római faktor is olyan különös érték, amely internacionálisan, sőt anacionálisan, egész nyugati kultúránknak jelenében él. Lehetetlen a hazafiasság nevében és ennek kompromittálásával, a klasszika-filológiát magyar, német, vagy francia, stb. célra kisajátítani: ez a tudomány nem volna már klasszika-filológia. A „csendesén másoló bizánci krónikás” lehet nekem fajlag vagy egyénileg fontos, vagy kedves, de abszolúte nem jelentheti azt az értéknívót és összeget, mint Homeros népe, amely nemcsak „az agorán szónokolt ifjúsága teljében”; ellenkezőleg: annyit produkált, hogy Sir Henry Summer-Maine kissé elkoptatott, de lényegében igaz mondása szerint „a Természet vak erőin kívül semmi sem mozgatója a világot, ami eredetileg ne volna görög.” Szabad tehát külöcéúan német, magyar, stb. nemzeti szempontból, sőt különös sikerrel lehet is e szempontokból művelni a klasszika-filológiát; de azért a klasszika-filológia mégsem lesz soha *ancilla hungarologiae*. A görög és római élet meglevenítésével foglalkozó tudománynak — mert a klasszika-filológia csak ez lehet — mindig *görögnek és rómainak* kell lenni; „magyar”-nak csak annyiban, amennyiben a mi kultúránkban is, hálaisten, elevenen lüktet az a „kinetikus energia”, amely nélkül általában nincsen európai kultúra. Ezzel, természetesen, legkevésbé sem degradáljuk a magyar célú klasszika-filológiát felesleges erőpazarlássá, kvázi másodrangú tudománnyá. Jogosultság tekintetében tudomány és tudomány közt nincsen különbség, de *más* a hungarológia és *más* a klasszika-filológia. *Vetustus adoranda est* — külön és önmagáért is: ennyiben a *mi* klasszika-filológiai ideálunk, megint, egyezik a Kerényiével.

MARÓT KÁROLY.

A mi ideáljainkról, azokról a tudós eszményekről, amelyek valamennyiünk munkásságát irányítják, oly szavakat írt le az előbbi lapokon Marót Károly, amelyekhez az eszmék tisztázását célzó és eredményező tárgyalatosságuk elismerésével csatlakozhatunk. Örülünk, hogy Marót megtalálja előadásunkban a tudós munka teremtő alanyának méltánylását is, hiszen mi éppen ennek a teremtő alapnak a klasszikus-filológusra jellemző sajátosságában — éppen abban, hogy „*ein jeder lernt nur, was er lernen kann*” — kerestük az antikvitás tanulmányozásának általános emberi gyökereit és feltételeit. A jóhiszeműen nekünk imputált „*volens volens*”-et a földolgozban való egyetértés mellett (amit különben előadásunkban is hangsúlyoztunk) igazán nem vehetjük rossznéven, és sajnáljuk, ha Marót valahol félreértettük. Legfeljebb annyit óhajtunk külön megjegyezni, hogy akkor, amikor a vallástudomány érdekében is a szilárd filológiai alap jelentőségére mutattunk rá, nem szűkítettük a vallástudományi szempont érvényes-

² Szubjektív ok kényszerített észrevennem, hogy egy ilyen program megfogalmazója túlzó freudizmussal a néprajzi és lélektani kutatás egész területét nevezi röviden „freudizmusnak” (!?).

ségét. Mi ennek az *alpnak* a hangsúlyozását tartjuk időszerűnek, Marót a „túlmenő kvalifikációkét”: hálások vagyunk neki, hogy ez utóbbiak érvényesülését a mi gyakorlatunkban is elismeri.

Nem mindenütt találkozunk szavainknak ilyen gondos, higgadt tudóshoz méltó mérlegetésével. Nem például annak az újabban megjelent tudósprogrammnak a szerzőjénél, amelynek türelmetlen egyoldalúságát most Marót is joggal utasítja vissza. Mi természetesen nem programot adtunk. Nem azt fejtegettük, hogy a klasszika-filológiai kutatások éltető motívuma mi lehet vagy mi kell hogy legyen, hanem, hogy bevallottan vagy be nem vallottan mi szokott lenni és mi marad előreláthatóan továbbra is, amíg az „örök ember” bennünk meg nem változik. Ugyancsak örök emberi gyökereiben igyekeztünk megmagyarázni — s nemcsak ezen az alapon igazolni — az ú. n. nemzeti tudományokat. A magyarcélú középkori görög és újlatin tanulmányok fontosságát külön kiemeltük. Szerény figyelemzétető szavunkat, hogy a túlnagy bizantinológiai apparátus idővel éppen magyar szempontból feleslegessé is válhatik, mégis olyan veszedelmesnek fogta fel az említett program szerzője, hogy egészen különös hévvel igyekezik diszkreditálni. Pedig ha a nemzeti szempontot tudományszervező elvnek választjuk, logikus, hogy a bizantinológia hatalmas területén belül is elhatároljuk azt az anyagot, amellyel nekünk magyaroknak foglalkoznunk kell, annak ellenére, hogy a tudomány maga végtelen. Utóvégre a munka zömét belátható időn belül el lehet végezni s a nemzeti tudományszervezés egyúttal a nemzeti erőkkal való gazdálkodást is jelenti. Ebből folyik az is, hogy kutatásunk tárgyának értékével jobban számot kell vetnünk, mint valaha. Nem sajnáljuk, hogy erre fel mertük hívni a figyelmet. Mi magunkban inkább azért röstelkedtünk, hogy annyiszor hangsúlyoztuk azt is, ami magától értetődő: t. i., hogy a tudós munka tárgya szerint való rangsorozását nem ismerjük. Megengedjük azonban, hogy modern tudományosságunk konvencionális öltözetét nem viseltük elég feltűnően.¹ Bevalljuk, hogy moso-

¹ Primitív dolognak tartottuk és tartjuk az olyan célozgatásokat, melyeknek értelme akaratlanul is az volna, hogy: „Vigyázat! A modern kutató, a szellemtörténész itt van, s nem a szomszédban!” Természetes, hogy filológiai munkánkban szellemtörténészek (sőt, amin Marót inzisztál: „idealisták”) is vagyunk, de a szemünk előtt lebegő ideál a klasszika-filológiában nem lehet *csak* szellemtörténeti. Minek ismételjük önmagunkat? Talán nem szégyen, hogy most, utólag tudományunk oly nagy mesterénél, mint Willamowitznál (Emlékezéseinek legutóbb megjelent kötetében), megtaláljuk ugyanannak a felfogásnak testamentumszerű kifejezését, amelyről mi előadásunkban vallomást tettünk: „Geistesgeschichte mag sublim klingen, mag sublim sein: die Gefahr bleibt, dass der Geist sich in modernen Worten verflüchtigt, wenn das Leben, welches ihn erzeugt hat, nicht als Ganzes erfasst und in allen seinen körperlichen Erscheinungen mit Liebe, auch wohl mit Entsagung verfolgt und verstanden wird.“, Die letzte Aufgabe der philologischen historischen Wissenschaft ist, durch die Kraft der wissenschaftlich geschulten Phantasie vergangenes Leben, Fühlen, Denken, Glauben wieder lebendig zu machen, auf dass alles, was von belebender Kraft in jener Vergangenheit ist, auf die Gegenwart und Zukunft fortwirke. Dazu muss der Kopf kühl sein, aber heisse Liebe im Herzen brennen. Nur der Eros führt zum Anschauen der Wahrheit und des ewig Lebendigen.“ Olyan nehéz dolog az *erőszét*, mint a tudományos termékenységet forrását megérteni? Persze az *erősz* értékelés is.

lyognunk kell azon, ha valaki a mindennapi kenyerünkkel vált hisztorizmust még mindig a hisztorizmus *előtti* előítéletekkel szemben védekezni. Csak nincs köztünk *ezekkel* az előítéletekkel gyanúsítható filológus ma már, amikor régen tudatára ébredtünk annak az önámításnak is, amely az előítéleteknek a hisztorizmussal járó „levetésében” rejlik? Igazságérzetünk finomulása ma azt kívánja, hogy tudós munkánk lelki feltételeiről és indítékairól kíméletlen őszinteséggel tudjunk számot adni önmagunknak. Tragikus tévedés ez elől zárkózni el abban a hitben, hogy az elavultságtól őrizkedünk. A klasszikus-filológus antikvitásba merülő tudós-élményének a „misztikus” jelzővel való ellátása pedig nem sokkal jobb annál a szokásnál, hogy forgalomképes kicsinyítő megjelöléssel próbáljuk elintézni, amit meg nem értünk, vagy egyéni okból nem méltányolhatunk. Nem hittük, hogy amit mi munkaélményünk-ről nem célkitűzésül, hanem vallomásszerűen elmondottunk, nem részeseül más lelki típusú tudóstársainknál abban a humánus megítélésben, amely az őszinte idegen lelkesedést is megilleti. Nézetünk szerint az antik anyaghoz való értés hangsúlyozása különben sem lehet túlzó nálunk akkor, amikor a feladatok és vezetőpéldák nem hiányoznak, de a tárgyi és nyelvi tudás feltételei egyfelől rosszabbodnak, másfelől — Görögország s az archaeológiai tárgytudás felé — először nyílnak meg igazán. Ha ily körülmények között az odaadó munkát és tanulást egzaltáltuk, nem hirdettünk egyúttal passzivitást.

Albert Debrunner, a kitűnő nyelvész a legutolsó weimari filológusgyűlés alkalmával részletesen fejtegette azokat a lelki feltételeket, amelyek egyfelől a klasszika-filológia, másfelől a nyelvtudomány műveléséhez szükségesek, s amelyek szerinte ritkán vannak meg egy emberben úgy, hogy mind a két területen termékenyen működhessen.¹ A példa azért tanulságos számunkra, mert a klasszikus-filológusokat és a nyelvtudósokat sokáig ugyanolyan érzelmi ellentétek választották el, mint amelyek nálunk ma legalább is egyes bizantinológusok túlzott érzékenységeben az öncélú klasszika-filológia művelőivel szemben élnek. A képzelt elnyomott rendszerint hátrányos *rangsorozástól* tart olyankor is, amikor csak *különbségek* megállapításáról van szó. Itt az ideje azonban, hogy ebből az érzékenységből kinőjjünk. Bizonyos mélyen gyökeredző lelki különbségek előtt nekünk sem szabad a szemünket behúnyni. Ilyen különbség a klasszikus-filológusnak egy sajátos érzéke, amely a minőséget nem tudja figyelmen kívül hagyni: „*der Sinn für Qualität*”. Ez a „minőség iránt való érzék” minden nemzet szellemi életének fontos tényezője s már csak ezért sem fojtható el. Ez nehezíti meg azt, hogy az antik világ hivatott kutatója bizánci anyaggal foglalkozzék s ez teszi lehetetlenné, hogy olyan bizantinológus, akiből ez hiányzik, egyúttal jó klasszikus-filológus is legyen. Éppen mert mindelefajta tehetséget nagy értéknek tartunk, nem erőszakolnánk más érdeklődésű tudósokat vagy tudósjelölteket a magunk kutatási körébe. S viszont minden olyan tudományszervezeti programot elutasítunk, amely a klasszika-filológiát Magyarországon a bizantinológus vagy újlatin-filológus mellékesen művelhető segédtudományává annektálná. Tartsuk csak magunkat az önmérsékletnek és helyes munkamegosztásnak ahhoz a szép elvéhez, amelyet Rückert, az orientalista-költő olyan egyszerűen foglalt maradandó formába:

*Tu, was du kannst, und lass das andre dem, der's kann;
Zu jedem ganzen Werk gehört ein ganzer Mann.*

KERÉNYI KÁROLY.

¹ Indog. Forsch. 1930, 1. s. kk.

Kallimachos első hymnusának fordításáról szóló bírálataunkra (ez évf. 111—115. l.) a fordító, Módi Mihály az itt 1a—12a pontokban közölt megjegyzéseket teszi. Megjegyzéseire az 1b—12b pontokban válaszolunk.

1a A 80. sor bírálatában (111. l.) — az én 60. jegyzetemre való hivatkozás után! — K. nem azt a görög szöveget idézi, melyre én pontosan utaltam s melynek alapján fordítottam, hanem teljesen érthetetlen módon kijelenti: „Wilamowitz itt a hagyományozott σφι helyett Bentley coniecturáját iktatta a szövegbe: τῷ καὶ σφε τεῖν ἐκρίνασ λαῖν.“ Nem vette észre K., hogy W. (Hell. Dicht. II. 9.) ezeket mondja: „Bentleys Änderung ist falsch, wie O. Schneider gesagt hatte.“ Természetesen így a K.-féle idézet értelme más s ő ennek a hamis szövegnek az alapján teszi ezt a megjegyzést: „M. fordítása ismét alaptalanul aulikusabb.“ De ezután egy éppoly különös, mint szokatlan dolog történik: a bíráló utólagosan, egy jegyzetben — csak úgy mellékesen — utal arra, hogy „újabbban W. a kézirati olvasáshoz visszatért“ stb. Hogy most már az előbbieknél éppen az ellenkezőjét állítja, azzal nem törődik.

1b Nem a „hamis“ szöveg alapján találtuk M. fordítását e helyen rossznak, hanem mind a kétféle szöveg alapján. M. 60. jegyzetéből azt kellett hinnünk, hogy „a fordítás alapjául Wilamowitz szövegkiadása szolgált“, ebben pedig Bentley konjektúrája áll. Mindazonáltal figyelembe vettük (111. l. j.) Wilamowitz újabb állásfoglalását is (amiről M. azt hiszi, hogy nem vettük észre), s megállapítottuk, hogy a fordítás a kézirati olvasásnak sem felel meg. Most megtudjuk, hogy M. ezt a lekiórt értette félre.

2a A hymnus 80. sorának végéhez a 104. j.-ben a következőket írtam: „V. ö. Theokr. XVII. 50., ahol Aphrodite juttat tiszteletet Berenikének.“ Se többet, se kevesebbet. Most lássuk, mit szól ehhez a bíráló. „A Theokritos Ptolemaios-enkomionjára való hivatkozás (M. 104. j.-e) itt nem helyén való. Wilamowitz joggal találja Kallimachosra jellemzőnek, hogy olyan mértékű hízélgést, mint Theokritos, nem enged meg magának (Hellenist. Dicht. II. 10. k.). Még ha csak árnyalati különbségről volna szó — a nyelvi félreértés alapján véve ennél súlyosabb —, ez a különbség akkor is a költő jellemébe vágó volna.“ Hogy a dolog mindenki előtt egészen világos legyen, ide iktatom W. szavait is, melyekre a bíráló hivatkozott: „Philadelphos ist ja nicht Zeus: diese grobe Schmeichelei hat sich zwar Theokrit erlaubt, Kallimachos hat nirgend so etwas.“ W.-nak én is igazat adok s tanulmányomban nincsen is ezzel ellentétben semmi. Nem hivatkoztam ilyen értelemben sehol az Enkomionra s a 104. j.-ben is csupán két gondolat hasonlóságára (Kall. hymn. I. 80. és Theokr. XVII. 50.) utaltam. Ennél többet abból senki sem olvashatott ki. Miért hát a bíráló nagy felháborodása? Szélmalomharcot folytat, midőn a „költő jellemébe vágó“, „különbség“ről beszél. De ha már ott tartunk, meg kell állapítanom, hogy a költő jellemét hamis színben feltüntető nyilatkozatoktól — amint lentebb be fogom bizonyítani — éppen a tudós bíráló nem tartózkodott.

2b Theokr. XVII. 50. szerint Aphrodite a maga tiszteletét adta át Berenikének mint egy új Aphroditének, Kall. hymn. I. 80. szerint különös pártfogásának áldását árasztja Zeus a királyokra. Ez különbség a gondolatban is, a hangnemben is.

3a Annak kijelentése után, hogy: „M. a hymnusnak könnyebben hozzáférhető filológiai irodalmát elég szorgalmasan kijegyezte“ (112. l.), azonnal utalniia kellett volna azokra a munkákra, melyeket nem vettem figyelembe. Ezt a bíráló elmulasztotta, pedig szerettem volna meg-

tudni azokat, hogy a bírálatnak reám nézve valamelyes tanulsága is legyen.

3b Sajnálattal vettük tudomásul, hogy fordítónak bírálatunkból csak néhány bibliográfiai utalás lett volna hasznára. Utaljuk a Bursian-féle évkönyvek megfelelő köteteire.

4a „Különös a helyzet az ἀρετή és ἄλβος-ra vonatkozó magyarázatnál a 15. lapon. M. itt is szemmel láthatólag W. hatása alatt áll (i. m. II. 11.), de ennek jelzését látszólag kis dologban nem tartja szükségesnek. Nem ébredt ugyanis annak tudatára ... és nem veszi észre“ stb. (113. l.). Ez burkolt plágiumvád.

4b Ellenkezőleg. M. jóhiszeműségét nem vontuk kétségbe: mi csak azt szerettük volna, hogy igazán filológus módon, gyümölcsözőben használja fel Wilamowitz tanulmányát, amelyet többször idéz.

5a Hogy amikor ἀρετή-t erénnyel fordítottam (Rostagnál virtú, Poeti Alessandr. 285. l., *Körténél* die Tugend, Hell. Dicht. 90. l., *Cahen*nél la vertu, Callimaque 39. l. — s ők szintén nem tartották szükségesnek magyarázat hozzáfűzését), a bíráló képtelen másra, mint az „iskolai erényre“ (113. l.) gondolni, arról igazán nem tehetek. (V. ö. E. Schwartz, *Jahrb. d. freien Hochstifts*, Frankf. a. M. 1906. 53. sk. — Wilamowitz, *Sappho u. Simonides* 169. sk.)

5b Nem az „iskolai erényre“, hanem az »iskolai „erényre“«, erre az iskolában elköltatott, szintelen szóra gondoltunk, amely magyarul nem adja mindig vissza a görög ἀρετή szó tartalmát. A magam helyreigazítására jegyzem meg, hogy bírálatomban a régibb „Anerkennung, Erfolg“ jelentés mellől kimaradt az itt használható „tehetség“.

6a „A Pausaniasból vett magyarázó helyekhez is (78. és 79. j.) hozzátartoznék annak az említése, hogy ezekre már Wilamowitz utalt (i. m. II. 4.)“ (113. l.). Sőt itt mindjárt megemlíthettem volna Pape-Benseler szótárát is (1911), amely a Nede név alatt a 983. lapon éppen Kallimachos szóbanforgó helyével kapcsolatban Pausaniasra már W. előtt is utalt. V. ö. még Roscher, *Myth. Lex.* III. 1. 75—76. (Wagner), *Gruppe Griech. Myth.* 196. l. 6. j. és 1076. l. Különben talán elkerülte a bíráló éber figyelmét, hogy W.-nak Pausaniasra való utalását a polemizálásokkal kapcsolatban már munkám 19. lapján az 50. j.-ben idéztem.

6b Csupán arra figyelmeztettük M.-t, hogy a kommentálásban szokás a fontosabb magyarázóhelyeknél megemlíteni, ki idézte magyarázatul először.

7a „A görögben még az alapjelentésükben ezt jelentő τέκε, τόκος szavaknak sincsen olyan, klasszikus formából kiütköző rideg hangzásuk, mint a mai magyar nyelvünkben van az ilyesminek: „szült meg Rheia“ (10.), „szülés“ (14., 17.), „megszült az anyád“ (15.). (112. l.) Más véleményen lehetett Berzsenyi (S nem szül gyáva nyulat Nubia párduca), Tompa (Sok hasonlót nem szülnek évek, századok, Új Simeon) és Arany (Van még egy faj, minőt nem szültek a dórok anyjai, Az új görög dalmok). Nem hinném, hogy Csengery Catullus-fordításának bírálója hasonló okból kifogásolta volna pl. ezt (Cat. 34. 7—8): „Kit olajfa árnyékába? Szült Deloson istenanyja“. A bírálat következetessége különben jellemző, hogy pár sorral a fenti idézet előtt az én munkámat tárgyilagosan „különös elmeszüleménynek“ nevezte.

7b A baj éppen az, hogy M. nem érzi, e szó használatát mikor és hogyan (milyen derivátumában) melyik stílus engedi meg.

8a Vannak a bírálatnak egészen újszerű, önálló, de szerény nézetem szerint helyt nem álló tudományos megállapításai is. Ezek — melyekkel K. bizonyára az antik életnek szerinte az én kommentáromból hiányzó lehelletét kívánta pótolni — a következők. A 112. l. 3. j.-ben

ezt írja: „Zeus köldökének története görögül csak naivul hangzik s ez megfelel Kallimachos szándékának. Magyar versben azonban oly különös, hogy miatta szinte az egész fordítás neveltségessé válik.” E szerint tehát a bíráló nem vette észre, hogy a költő előadása humoros, vagyis félreértette Kallimachost. Az én fordításomnál nevetnie kellett? Akkor most már megértette Kallimachost. Örvendek, hogy a tudós szerkesztő-bírálót ehhez lekicsinyelt fordítással hozzásegíthettem. Sokkal nagyobb baj van azonban a naivság emlegetésével, mert itt a bíráló eddig még nem taposott útra tévedt. Kallimachosnak naivságot még senki sem tulajdonított s ebből a köldök-történetből eddig mindenki csak az ironikus színezetű humort érezte ki (Christ⁶ II. 1. 125. 2. j., Cahen, Callim. 34. l., Cholmeley *The idylls of Theocritus* 1919, 25. l.)

8b Hogy a költő előadása humoros-e, az itt egészen egyéni fel fogás dolga és erről nem is nyilatkoztunk. Más az, ha humoros költeményről beszélünk, és más, ha nevetséges fordításról. A hatás magyarázatul különben is inkább ízléstelen, mint ironikus. „Kallimachosnak naivságot még senki sem tulajdonított.” Mi sem. *Szándékosan* naivságra törekedni s ezt a hatást el is érni (ebben van itt, nézetünk szerint, Kallimachos egész humora) nem naivság, hanem raffinált művészet.

9a K.-nek másik megállapítása így szól: „Ebből a vallásosságból (t. i. az igazi görög vallásosságból) pedig Kallimachosban minden jel szerint sokkal több élt, mint M. gondolná.” (114. l.) Hogy a „minden jel” hol van, arra elfelejtett rámutatni a bíráló. Én valóban nem tudtam a himnusból ezt a vallásosságot kiolvasni, de nem tudta *Körte* sem: „von Religion steckt in diesem Götterhymnus gar nichts, er ist, um mich Lessingisch auszudrücken ein Produkt des Witzes, nicht des Gefühls”. (Hell. Dicht. 88. l.) Sőt *Cahen* sem tudta, mert így beszél az első himnusról: „nullement religieux (Callim. 5. l.), „le moins religieux (u. o. 33. l.), „nous sommes très loin du culte” (u. o.), „il s'agit en somme moins du dieu que du roi” (u. o.). Ilyen értelemben nyilatkozik *Wilamowitz*, *Die griech. Lit. u. Spr.*³ 210. l., s a bíráló idézte *Ziegler* is csak „höfische Religionról” beszél (*Rhein. Mus.* 1913. 337. l.), akárcsak *Rostagni*: „questo Zeus non è riconoscibile nell'antica concezione dello spirito greco. Sente l'alito delle monarchie ellenistiche. Vi si legge una teologia e, quasi anche, una nomenclatura di corte”. (Poet. Aless. 279. l.) Az ilyen K.-féle önkényes kijelentéseket legkevésbé engedhetjük meg magunknak éppen Kallimachos-szal szemben, aki tudvalevőleg a képzelet szabad csapongásának jogosultságát még a költészetben sem ismerte el (ἀνάρτυρον οὐδὲν αἰδῶν fgm. 442. Schneider II. 611. l.). Úgy látszik, hogy nem árulunk a bírálóval egy gyékényen! Tudtommal a képzelet alkotásai a költészet körébe tartoznak, a tudomány feladata pedig az igazság keresése.

9b Annak a megítélése, hogy görög szempontból mi vallásos már, ami nekünk még nem az, s mi vallásos még, ami nekünk már nem az, egészen más természetű dolog, mint amit filológusvélemények felsorakoztatásával el lehetne intézni. Ezek legfeljebb azt bizonyítják, hogy az általános, de eddig tudományosan meg nem alapozott felfogás revízióra, s a probléma összefüggő feldolgozásra szorul. A revíziót *W. F. Otto* könyve, *Die Götter Griechenlands* kétségtelenül megindította, a további most már nem a képzelet, hanem a tudományos haladás kérdése, s ennek tekintetében valóban nem árulunk M.-val egy gyékényen.

10a K. harmadik megállapítása a Zeus-himnusról ekként szól: „szerenyebb költői értéke mellett is sajátos bájú művészi alkotás”. Ezt a „sajátos báj” eddig még senki sem vette észre. „Am wenigsten dichterischen Wert hat der Zeus-Hymnus, in dem er ganz auf gelehrte

Kontroversen ablenkt und seine dichterische Stärke zu zeigen keinen Anlass findet“ (Christ⁶ II. 1. 137. l.); „der I. auf Zeus das älteste dieser Machwerke“ (Susemihl, Alex. Lit. I. 359. l.); „Sie sind (t. i. a hymnusok) trocken und gelehrt, rhetorisch aufgeputzt, aber arm an religiösem und poetischem Gehalt“. (Susemihl i. m. I. 362. l.)

10b Kár, hogy olyan „sajátságos bájta“, amely nincs benn az irodalomtörténeti kézikönyvekben, a költői műfordító sem vesz észre.

11a Hogy a bíráló gyönyörűségét leli a két spondeuson végződő, nehézkes hexameterekben s engem megró, amiért azt szépséghibának tartom s fordításomban lehetőleg kerülöm, elvégre is ízlés dolga. Christ—Schmid—Stählinnél (II. 1. 136. l.) ezt olvassuk a hymnusok verseléséről: „der Versbau mit seinen zahlreichen Ausgängen auf zwei Spondeen weicht ab von den zierlichen und schlanken Versen der Epigramme“. V. ö. még Susemihl i. m. I. 218. 62. j., 365. 74. j.

11b Itt nem egyéni gyönyörűségről van szó, hanem a költő tudatos művészi szándékának méltánylásáról. Ezt a műfordító ne a maga ízlése szerint javítgassa, hanem lehetőség szerint mutassa be.

12a Végül még csak datálási kísérleteimről kell szólanom, amelyet a bíráló — Wilamowitz egy megjegyzése miatt (Hell. Dicht. II. 10.) — megdöntöttnek tekint. A bíráló ezúttal szolgai módon ragaszkodik W. hoz s úgy látszik ezt kívánja tőlem is. Egy semmivel alá nem támasztott megjegyzést perdöntő bizonyítéknak nem fogadhatok el. Ezért a hymnus keltezésére vonatkozó megállapításomat fenntartom és még meg fogom találni a módját annak, hogy — K. kedvezőtlen kritikája ellenére is — azt a külföldi szakköröknek tudomására hozzam.

12b Wilamowitz érve olyan, hogy mind belső plauzibilitása, mind az érvelő tekintélye miatt okvetlenül foglalkozni kellett volna vele. Enélkül újabb érvelés nem állhat meg. Ajánljuk, ha M. a maga megállapítását külföldi szakkörökkel is közli, semmiesetre se mellőzze épen Wilamowitz véleményét lesújtó hallgatással.

Módi még megjegyzi, hogy „a bírálat néhány tévedésére, következetlenségére és hamis megállapítására kénytelen volt rámutatni“. Kritikai megállapításainkat, sajnos, egy pontban sem vonhattuk vissza. Fontosabb kifogásainkkal szemben pedig ő sem tett ellenvetést.¹ k. k.

Újabb külföldi vélemény Darkó Jenő Laonikos-kiadásáról.
A *Revue des Études Grecques* c. folyóiratban (198. sz. 1929, 443. l.), mely részletesen ismertette volt a Laonikos-kiadás I. és II. 1. kötetét, most a zárókötet (II, 2.) megjelenése után újból visszatér R. Guillard a munka egészének a megbeszélésére s néhány, főként az indexek összeállítására vonatkozó kritikai megjegyzése után ítéletét e szavakban foglalja össze: „Ces quelques remarques ne diminuent en rien la valeur de l'excellente édition de Darkó, dont on aurait seulement souhaité voir l'apparat critique allégé des leçons de Fabrot, de Tafel et de Bekker, quand rien ne justifiait leur citation et aussi des incises et des fautes d'orthographe manifestes. Nous disposons maintenant d'un très bon texte de Chalc. l'un des historiques les plus importants pour l'étude de l'Europe du XV. siècle. Il nous reste à souhaiter d'en voir paraître une traduction française, accompagnée des mots historiques dont ce texte ne saurait se passer.“

¹ Azt hisszük, M. sem veheti rossz néven, ha ehhez szerkesztői minőségünkben a rend kedvéért még hozzáfűzzük, hogy a vitára Közönyünkben több hely nincs.

VEGYES.

	Lap
<i>Marót Károly</i> : A mi ideáljaink	199
A mi ideáljainkról. <i>Kerényi Károly</i>	202
Kallimachos első hymnusának fordításáról. <i>Módi Mihály</i> — k. k.	205
Újabb külföldi vélemény Darkó Jenő Laonikos=kiadásáról	208

INHALT

ABHANDLUNGEN.

	Seite
<i>K. Kerényi</i> : Vergil der Millenniumsdichter	145
<i>E. Korzenszky</i> Leges poenales militares e cod. Laur. LXXV, 6. primum edidit	155
<i>A. Alföldi</i> : Die Gotenbewegung und die Preisgabe Daciens (Anhang) ..	164
<i>L. Remete</i> : Die Quelle der Tragik in Th. Hardy's Romanen II.	171

BUCHBESPRECHUNGEN.

Vaterländische Literatur	178
Ausländische Literatur	188

VARIA.

<i>K. Marót</i> : Unsere Ideale	199
Über unsere Ideale. <i>K. Kerényi</i>	202

Beküldött könyvek.

Moravcsik Gyula: *Klassika-filológiánk és a nemzeti tudományok*. Szeged, 1930. 14 l.

Engelbert Drerup: *Die Schulaussprache des Griechischen von der Renaissance bis zur Gegenwart*. Im Rahmen einer Allgemeinen Geschichte des griechischen Unterrichts. Erster Teil: Vom XV. bis zum Ende des XVII. Jahrhunderts (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, Sechster Ergänzungsband), 1930. Ferd. Schöningh-Verlag, Paderborn.

E. Drerup: *Perioden der klassische Philologie. Grondslagen eener geschiedenis van het humanisme*. (Rectorale rede uitgesproken te Nymegen, 17 October 1930). N. Y. Dekker & Van de Vegt en I. W. van Leeuwen, Nymegen-Utrecht. 1930. 48 l.

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg. Az előfizetési pénzék, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernő**hoz (VI. Felső erdősor 1.) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1.) zu richten. *Der deutsche Auszug* wird dem letzten Heft des Jg.-s 1930 beigelegt werden.

Philosophie der Literaturwissenschaft.

Hg. v. Emil Ermatinger. Berlin, Junker und Dünhaupt, 1930. 8°. IX+478 l. 26 (kötve 30) *M.* Tartalma: Schultz, Die philos.-weltanschauliche Entwicklung der literarhist. Methode. Gumbel, Dichtung und Volkstum. Cysarz, Das Periodenprinzip. Petersen, Die literar. Generationen. Medicus, Problem einer vergleich. Gesch. der Künste. Petsch, Analyse des Dichtwerkes. Muschg, Das Dichterporträt. Jung, Psychologie und Dichtung. Ermatinger, Das Gesetz i. d. Literaturwiss. Nadler, Stilgesch. Wundt, L. und Weltanschauungslehre. Strich, Weltliteratur. Sarnetzki, L. u. die Dichtung u. Kritik des Tages.

Alfred Biese: Deutsche Literaturgeschichte.

München, C. H. Beck, 1930. 8°. 3 köt. 24. javított és bővített kiadás. 27 *M.* vászonköt. 35 *M.* (Az egyes kötetek egyenként is kaphatók.) — A régi, jól bevált irodalomtörténetnek ez a teljesen modernizált kiadása J. Alt, ismert irodalomtörténész közreműködésével készült, ki a III. k. jelentős részét egymaga írta. Az eddig is népszerű könyv ebben a kiadásában mintaszerűvé vált.

Sachwörterbuch der Deutschkunde.

II. k. K—Z. Leipzig-Berlin, Teubner, 1930. 4°. VIII+683 l. 27 *M.* — Folyóiratunk folyó évi 1. számában (60. l.) beszámolt ezen alapvető mű I. kötetéről. A II. kötetrel lezárult a hatalmas vállalkozás, még pedig teljes eredménnyel.

Friedrich Bruns: Die amerikanische Dichtung der Gegenwart.

Leipzig-Berlin, Teubner, 1930. 8°. VI+128. l. Füzve 480 *M.*, k. 640 *M.* — A legélvezetesebben megírt legújabb könyv a modern amerikai angol irodalomról. Minden műfaj jó tartalmi analízisekkel avagy próbákkal van képviselve benne.

Friedrich Nietzsche: Werke.

Aug. Messer kiadása 2 k.-ben. Leipzig, A. Kröner, 1930. 8°. XXXI+581 és VII+612 l. Kötve 570 *M.* — A Nietzsche-év ajándéka ez a nagyon szép, nagyon olcsó és majdnem teljes kis kiadás, mely lehetővé teszi, hogy a szó szoros értelmében mindenkinek a könyvespolcára kerülhessen.

Das Mittelalter in Einzeldarstellungen

von Brunner, Dopsch, Eibl, Kluckhohn, Strzygowski, Winkler usw. (Wissenschaft und Kultur Bd. III.) Leipzig-Wien, Deuticke, 1930. 8°. 259 l. XVI táblával. 18 *M.* (vászonköt. 2040 *M.*)

1930. NOV.—DEC.

LIV. ÉVFOLYAM.

IX.—X. FÜZET.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

KERÉNYI KÁROLY és KOSZÓ JÁNOS

BUDAPEST, 1930.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt *class. philologiai* dolgozatok **dr. Kerényi Károly** (II., Margit-körút 56. V. 4), a *modern philologiai* dolgozatok és könyvek **dr. Koszó János** címére (I., Zenta-utca 5) küldendőek. Fölolvasások az első titkárnál, **Vayer Lajosnál** (IX, Bakáts-tér 7) jelentendőek be.

Schriftleitung: **K. Kerényi**, Budapest II. Margit-körút 56. V. 4. (altphilologischer Teil) und **J. Koszó**, Budapest I, Zenta-utca 5 (neuphilologischer Teil).

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Dercsényi Móric</i> : Platon Theaitetosa egynémely helyének kritikai magyarázata	209
<i>E. Korzenszky</i> : Leges Poenales Militares. II.	215
<i>Remete Lucia</i> : A tragikum forrása Thomas Hardy regényeiben. III.	218

HAZAI IRODALOM.

Gombocz Z.—Melich J.: Magyar etymologiai szótár. <i>Kerényi Károly</i>	230
Giulio Moravcsik: Il Caronte Bizantino. <i>Korzenszky Eleonóra</i>	233
Hencze Béla: Kazinczy és a francia felvilágosodás. <i>Sipos Lajos</i>	234
B. v. Pukánszky: Gesch. des deutschen Schrifttums in Ungarn. K.	234

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Genethliakon Wilh. Schmid zum 70. Geburtstag. <i>Kerényi Károly</i>	235
E. Drerup: Die Schulaussprache des Griechischen. <i>Marót K.</i>	237
Philosophie der Literaturwissenschaft. <i>Koszó János</i>	238
Aufriss der deutschen Literaturgeschichte. —ó —s.	238
A. Biese: Deutsche Literaturgeschichte. K.	238
Paul Wiegler: Geschichte der deutschen Lit. —ó —s.	239
Das Mittelalter in Einzeldarstellungen. K.	239
M. Sommerfeld: Deutsche Barocklyrik. K.	240
Karl Wache: Der österr. Roman. <i>Koszó János</i>	240
H. O. Wilde: Der Gottesdanke in der engl. Lit. <i>Koszó János</i>	241
O. Edwards: Englische Dichtung aus Goethes Zeitalter im Licht deutscher Kunstlehre. K.	241
E. Rohrmann: Grundlagen u. Charakterzüge der französischen Rokoko-Lyrik. —ó.	241
Robert Precht: Italienfahrt. K.	242
Hirts Sammlung. <i>Papp Zoltán</i>	242
Lebensgut. <i>Papp Zoltán</i>	243
Zeitgeist u. Literaturpädagogik. <i>Papp Zoltán</i>	243

Folytatás a boríték 3-ik oldalán.

PLATON THEAITETOSA EGYENÉMELY HELYÉNEK KRITIKAI MAGYARÁZATA.

p. 152. D. Ἐγὼ ἐρῶ καὶ μάλ' οὐ φαῦλον λόγον, ὡς ἄρα...

Mikor Sokrates odáig jutott Theaitetos megegyezésével, hogy az érzéklés, ahogyan Protagoras tanítja, a valóságot fogja föl és így megbízható megismerést ad, gúnyosan hozzáteszi: „... Ejnye, no lám!... Nekünk közönséges tömegnek csak úgy talányosan beszélt, tanítványainak megmondta titokban az igazat.”¹ Azt érti t. i. Sokrates, hogy Herakleitos-Protagorasék szerint nincs is megfogható valóság. Theaitetos megkérdezi tőle: πῶς δὴ τοῦτο λέγεις; Kérdésével azt tudakolja, minő kétféleséget lát, de különösen, mi volna amaz „igazság”. Erre kezdi Sokrates: Ἐγὼ ἐρῶ καὶ μάλ' οὐ φαῦλον λόγον...

Apelt² így fordítja: „Ich will dir eine Auskunft geben und zwar keine schlechte“ — Preisendanz³ pedig: „Ich will eine Erklärung dafür geben und zwar keine so unbedeutende“. Ugyanígy írja, csodálatos, a legtöbb fordító. Azonban a φαῦλος λόγος szavakon nem Sokrates logos-a értendő, de Protagorasé. Mert nem annak kell okos magyarázata, hogy miért titkolózott Protagoras; hanem azt kell megmondani, mi az, amit titokban mondott. Csakugyan az is következik tüstént. Különben kevésbé előbb mondja Sokrates (152. A.): κινδυνεύεις μέντοι λόγον οὐ φαῦλον εἰρηκέναι περὶ ἐπιστήμης, ἀλλ' ὃν ἔλεγε καὶ Πρωταγόρας. Nyilvánvaló tehát, hogy a Protagoras gondolatáról van szó, az igazi tételéről, arról, amit tisztán csak tanítványainak mondott meg. Ennélfogva az a helyes, amit Serranus⁴ írt „Ego dicam, nec vulgare quidem vilemque sermonem commemorabo”, még inkább Cousin⁵ „Je vais te le dire: il s'agit d'une opinion qui n'est pas de mediocre conséquence” és utána Diès⁶ „Je vais te le dire et ce n'est certes point thèse banale”. Fordításom: „Megmondom a gondolatját, nem megvetendő gondolat”.

¹ Ἄρ' οὖν πρὸς Χαρίτων πάσσοφός τις ἦν ὁ Πρωταγόρας καὶ τοῦτο ἡμῖν μὲν ἠνίκατο τῷ πολλῷ συρφετῷ, τοῖς δὲ μαθηταῖς ἐν ἀπορρήτῳ τὴν ἀλήθειαν ἔλεγε;

² Platons Dialog Theätet... 3. A. [Philos. Bibl. 82]. Leipz. 1921.

³ Platons Protagoras, Theaitetos. Jena, 1925.

⁴ Platonis opera quae extant omnia. Ex nova Joannis Serrani interpretatione... excudebat Henr. Stephanus, 1578.

⁵ Oeuvres de Platon traduites p. Victor Cousin. Tom. II., Paris, 1852.

⁶ Platon. Oeuvres Complètes. Tome VIII. — 2e partie. Théétète. Texte établi et traduit p. Auguste Diès. Paris, 1924.

p. 153. A. Ἐπεὶ καὶ τὰδε τῷ λόγῳ σημεῖα ἱκανά, ὅτι τὸ μὲν εἶναι δοκοῦν καὶ τὸ γίγνεσθαι κινήσις παρέχει, τὸ δὲ μὴ εἶναι καὶ ἀπόλλυσθαι ἡσυχία· τὸ γὰρ θερμὸν τε καὶ πῦρ...

Sokrates megmondván Protagoras igazi gondolatát, hogy semminek sincs kész mivolta, hozzátette megokolásul az örökön való mozgást, amit egész sereg bölcs meg költő is, még Homeros is, bizonyít. Azután látszatra komolyan folytatja a megokolást: ἐπεὶ καὶ τὰδε τῷ λόγῳ σημεῖα ἱκανά... olyanformán, hogy hisz' itten nem is kell már megokolás azon kívűl, hogy minden csak mozgástól van.

A kitűzött mondat interpretatio-jában az a kérdés, vajjon a ὅτι — ἡσυχία mellékmondat a τῷ λόγῳ szótól függ-e — ebben az esetben ama λόγος tartalmát adja meg — vagy pedig a σημεῖα szótól — és akkor a hozzáfűződő kifejtés első tagja. Heindorf⁷ így értelmezte: „Pendet ὅτι a praegresso τῷ λόγῳ et σημεῖα haec exponuntur mox verbis τὸ γὰρ θερμὸν etc.” Stallbaum⁸ viszont: „ὅτι illud pertinet ad καὶ τὰδε σημεῖα ἱκανά.” Martinus Wohlrab⁹ Heindorft követi és még hozzáteszi, hogy az a ὅτι kötőszón kezdődő mellékmondat nem lehet a tétel megokolása, mert hiszen csak megismételi a tételt, t. i. azt, amit p. 152 D mond: ἐκ δὲ δὴ φορὰς τε καὶ κινήσεως καὶ κρᾶσεως πρὸς ἄλληλα γίγνεται πάντα ἃ δὴ φαμεν εἶναι. Amennyivel itt (153 A) többet mond (τὸ δὲ μὴ εἶναι καὶ ἀπόλλυσθαι ἡσυχία), úgy gondolja, amannak csak merő ellentéte és könnyen odagondolható. Campbell¹⁰ ez értelmezés érdekében a mondat szerkezetére nézve két kitűnő példát említ, Schmidt H.¹¹ még egy harmadikat. Ebben az értelemben fordította Cousin, Iovett,¹² Deuschle,¹³ az újabbak közül Apelt és Preisendanz.

Be akarom bizonyítani, hogy tévedtek e tudósok, mikor Stallbaum nézetét elvetették. Ugyanis a logos vagyis a tétel, aminek a megokolásáról volna szó, nem az, amit ők gondoltak, hogy t. i. (p. 152. D ἐκ δὲ δὴ φορὰς τε καὶ κινήσεως — εἶναι) forgásból és mozgásból és az egymással való összekeveredésből lesz minden, ami — úgy hisszük —, hogy kész és meghatározható. A logos, amire Sokrates itt hivatkozik, a p. 152. D legelső mondata, az, amely tudunkra adja Protagoras valóságos gondolatát: ἐγὼ ἐρῶ καὶ μάλ' οὐ φαῦλον λόγον, ὥς ἄρα ἐν μὲν αὐτὸ καθ' αὐτὸ οὐδὲν ἐστίν, hogy semminek sincs határozott mivolta. Ez a logos, hogy nincs megfogható valóság. Oka pedig a szünetlen mozgás, az örök változás, a dolgok futó volta. Ezt az okot ismétli meg Sokrates a szóbanforgó helyen, nem pedig a tételt, de ki is bővíti, mert ott még nem tagolta, nem magyarázta, nem mutatta meg példával. Nem is valami henye toldalékkal bővíti, amint Wohlrab gondolta, olyasmivel, ami már úgys benne foglaltatott. Az argumentumot kibővíti a negativumával. Mintha ezt mondaná: el kell hinni, hogy a mozgástól lesz minden (a mozgás tesz mindent észrevehetővé), mert a mozdulatlanság meg-

⁷ Platonis dialogi selecti cura L. Fr. Heindorfii, Vol. II. Gorgias et Theaetetus. Emendavit et annot. instruxit... Ed. II. Berl. 1829.

⁸ Platonis Theaetetus. Rec. et prolog. atque comment. illustr. Godofr. Stallbaum. Gothae 1839.

⁹ Platonis Theaetetus. Rec. et comment. instruxit M. Wohlrab. Ed. II. Lpz. 1891.

¹⁰ The Theaetetus of Plato, with... English notes by Lewis Campbell. 2. ed. Oxford. 1883.

¹¹ Kritischer Commentar zu Platos Theätet, Jahrb. f. klass. Phil. Suppl. IX. Lpz. 1877. S. 405—465., 449. l.

¹² The Dialogues of Plato by B. Jowett. Vol. IV. Oxf. 1892.

¹³ Platos Theätet, übers. v. I. Deuschle. Stuttg. 1856.

szüntet mindent (nem enged észrevevést). Ez a negatívum nemcsak megerősíti a pozitívumot, de voltakép a főbizonyíték, mert, hogy mi a mozgás, azt ép a mozgás hiánya mutatja. A őti kötőszóval kapcsolt mellékmondat tehát nem a tétel, hanem a tételnek kibővített és megerősített bizonyossága. Következik utána e megokolás részletezése és magyarázása: Mozgásból ered a meleg és a tűz, mindennek éltetője; mozgásból az élőlények élete; mozgás adja a test erejét, míg a tunyaság rontja és pusztítja; mozgás a tanulás, míg a feledés és tudatlanság mozdulatlanság; mozgás (szél) élteti a természetet, ellenben a tespedés rothaszt; mozgás a nap és a mindenség körforgása és annak megszünte szertebomlás és zürzavar volna; mozgás végül (153 D—E) — ez az egész tárgyalás célja — az a folyamat, amelyben észrevevés támad. Itt ebben a fontos magyarázatban újra mondja Sokrates figyelmeztetésül (természetesen Protagoras helyett): Ἐπώμεθα τῷ ἀρτί λόγῳ μηδὲν αὐτὸ καθ' αὐτὸ ἐν ὧν τιθέντες.

Ez okokból azt kell mondani, csak a Stallbaum nézete helyes, mit ő maga különben szóval sem fejtett ki. Így értette az okfejtést már ő előtte Ficinus,¹⁴ Schleiermacher,¹⁵ utána Wagner,¹⁶ nálunk Simon I. Sándor.¹⁷

Másik megjegyzésem e ponthoz: Ugyan e mellékmondat tárgyát τὸ μὲν εἶναι δοκοῦν καὶ τὸ γίνεσθαι és τὸ δὲ μὴ εἶναι καὶ ἀπόλλυσθαι, noha Stallbaum megmagyarázta és Schmidt H.¹⁸ még jobban megvilágította, alig méltatta figyelmére valaki. *Das scheinbare Sein* (Heindorf), *das scheinbar Seiende und das Werden* (Apelt), *l'existence apparente* (Cousin), *látszólagos létezés* (Simon) fordításnak egészen rossz; *der Schein des Seins* (H. Müller,¹⁹ Preisendanz), *le semblant d'être* (Diès) kevésbé rossz, de abstractumot mond concretum helyett, holott nem szabad; *was zu sein scheint* (Schleiermacher), *what is called being* (Jowett), *das, was man als Sein annimmt* (Wagner) megközelíti a görögöt. Egy dolgot mindenesetre meg kell jegyezni: A τὸ μὲν εἶναι δοκοῦν ugyanaz, mint a 152. D-ben ἂ δὴ φαμεν εἶναι,²⁰ tehát az, ami készenlevőnek, megállapodottnak, megfoghatónak, meghatározhatónak és joggal megnevezhetőnek látszik, t. i. általában az emberek előtt, míg Protagoras szerint az csak τὸ γίνεσθαι vagyis keletkezésben és alakulóban van és általános érvényű nomen praedicativum segítségével nem fejezhető ki. Éppen azért καὶ itten helyesbítésül áll (καὶ explicativum vel correctivum), nem „és“, hanem „vagyis“ — „illetőleg“ — „jobban mondva“ — „helyesebben“. Εἶναι a τὸ δοκοῦν εἶναι kifejezésben csupán copula, kivált, mert a γίνεσθαι ellenében áll és hozzátartozik valami odagondolható nomen praedicativum. Csak másodsorban, miként itt is de facto a második helyen (τὸ μὴ εἶναι) jelenthet létezés, mert a szélső subiectivismus csak

¹⁴ Platonis philosophi quae extant... cum Marsilii Ficini interpretatione. Biponti 1781., I.

¹⁵ Platons Werke, übers. v. Fr. Schleiermacher. II. Teil, I. Bd. 3. A. Berl. 1856.

¹⁶ Platons Werke, griech. u. deutsch, mit krit. u. erklär. Anmerk. 20. Teil. Theätetos v. F. W. Wagner. Lpz. 1855.

¹⁷ Platon Theaitetosa görögül és magy. Bp. 1890.

¹⁸ Exegetischer Commentar zu Platons Th. Jahrb. f. klass. Phil. Suppl. XII. Lpz. 1881. 77—190., 101. l.

¹⁹ Platons sämtl. Werke, übers. v. H. Müller (mit Einleit. v. K. Steinhart) 3. Bd. Lpz. 1852.

²⁰ Peipers (Ontologia Platonica Lips. 1883. — p. 245.) ez εἶναι értelmét fonákul fogta föl.

azt hiszi el, amit egy valaki egy bizonyos pillanatban észre vesz. Mindazonáltal, ha τὸ μὴ εἶναι helyett a Protagoras kívánta értelem szerint ἀπολλυσθαι kellene, világos, hogy amiként εἶναι valamely észrevevő folyamat eredményeül bizonyos tulajdonság igenlését jelenti, akként μὴ εἶναι a hiányát vagy tagadását jelenti.

Fordításom: „Hisz’ elég bizonyítéka állításuknak az is, hogy, aminek, úgy tetszik, megvan előttünk a minemősége, vagyis inkább fejlődik, azt a mozgás teszi, ami pedig nincs, vagyis inkább mulik, azt a mozgatlanság teszi.”

p. 155. D. Ἀλλὰ πότερον μανθάνεις ἤδη διὸ ταῦτα τοιαῦτ’ ἐστὶν ἐξ ὧν τὸν Πρωταγόραν φαμέν λέγειν ἢ οὐπω;

Mikor már megmondta Sokrates, hogy Protagoras tanítása mikép értendő igazán és az örökös mozgást magyarázva kifejtette, hogy minden észrevevés csak pillanatnyi hiedelem (152. D—154. B.), próbakép elébe teszi Theaetetusként a relatív szemlélet furcsaságait. Mert a viszonyítás eredményei az érzéklés szerint igazak, a józan ész szerint nem igazak. Három természetes igazság ütközik és vetekedve harcol ellenük (154. C—155. C). Eszerint Protagorasnak nincs igaza. De Theaetetos nem meri azt mondani, hogy Protagorasnak nincs igaza; csak szörnyen csodálkozik; azt mondja, kóvályog a feje, nem érti. Erre fordul hozzá Sokrates evel a kérdéssel: ἄλλὰ πότερον μανθάνεις...

E kérdésnek, amennyire tudom, két interpretatioja kíséreltetett meg aszerint, amint az ἐξ ὧν — λέγειν mellékmondatot a μανθάνεις vagy a τοιαῦτ’ ἐστὶν állítmánytól vélte valaki függőnek. Az első követi Cousin („Comprends — tu que les choses sont telles que je viens de le dire, en conséquence du système de Protagoras?”), Wagner („... weshalb dies so ist nach jenem, was wir als vom Protagoras aufgestellt aufführen“), Schmidt²¹ („Aber merkst du nun bereits, weshalb nach dem, was ich über Protagoras Ansicht mitgeteilt, dies doch wirklich sich so verhält, oder noch nicht?“), Campbell („Do you begin to perceive what is the reason of this according to the theory we attribute to Protagoras...?“). Hasonlóképp Jowett, Diès, Schleiermacher, Peipers.²² A másodikat követi Ficinus („Sed utrum percipis, quam ob causam haec talia sunt, ex his, quae Protagoram loqui asseveravimus, an non?“). Ép így Cornarius.²³ Továbbá Apelt („Aber siehst du aus dem, was unser Meinung nach Protagoras behauptet, ein, weshalb dies sich so verhält...?“), Preisendanz („Doch kannst du aus den Sätzen, die wir Protagoras zuschreiben, schon erfassen, warum es damit so steht, oder noch nicht?“).

Ez ellen a szinte egyértelmű fölfogás ellen több kétség támad.

1. Először is alig hiszem, hogy megértetnék az olvasók kétség nélkül, vajjon mi az a ταῦτα, ha magában álló, — a fordításokban haec, dies, tout cela, this. Mire értetődjék? Mire vonatkozik? Azt lehetne hinni, hogy a három phasma-ra vonatkozik (τὰ τρία φάσματα, ὁμοιογήματα), különösen, mert épen magával Protagorasszal kezdetű Platon: ἐστὶ ὅπως τι μείζον ἢ πλεον γίνεται ἄλλως ἢ αὐξηθέν; (p. 154 A) és a felelet rá az, hogy igen is. Hanem azután ráeszmél az ember, hogy ama három phasma — akár látszatra, akár igaz komolyan — mindenesetre a Protagoras „igazsága“ ellen szól. Tehát az az utalás bizonyosan más valamire utal.

²¹ Exeget. Comment. 105.

²² Untersuchungen üb. d. System Platos. I. Leipz. 1874. — 338. l.

²³ Plato ex graeca lingua in latinam traductus per Janum Cornarium. Creutzenaci 1561.

A fordítók bizonyára két ember vagy dolog egymáshoz való viszonyításának példáira vonatkoztatják (154. C, 155. B). De, ha ez a vonatkozás csakugyan magától értetődnék, akkor nem tartotta volna szükségesnek Cousin, hogy néhány külön szóval rámutasson erre a vélt kapcsolatra („... les choses sont telles, *que je viens de le dire*), sem Schleiermacher nem toldott volna a szövegbe effélét („... Wie diese Dinge... sich *dennoch wirklich* so verhalten können“), sem Schmidt („... weshalb... dieses *doch wirklich* sich so verhält“). De nem furcsa, hogy Sokrates, mikor közvetetlen előbb a Protagoras állítása ellen szóló három tételt elsorolta és Theaitetos erre zavarba esik és kételkedik, azt kérdezné tőle, egy szó újabb magyarázat vagy csak emlékeztetés nélkül egyenesen azt kérdezné tőle, hogy „tudod-e már, vajjon mért van ez így“ (πότερον μανθάνεις ἤδη διό ταῦτα τοιαῦτ' ἐστίν)?! Csak nem gondolja valaki, hogy ama pusztá kijelentés τὸ θαυμάζειν... ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας... annyira ösztökélő, hogy Theaitetos nyomban megérti azt, amitől előbb kóválygott a feje!?

2. Másodszor az ἔξ ὧν τὸν Πρωταγόραν φαμέν λέγειν mellékmondat főnnebb közöltem értelmezése ellen kell szólni. Mert az utána következő fejtegetés (156. A—157. C) nem azt magyarázza, miért vagy miként következik Protagoras tanításából a relativ szemlélet igaz volta. Mélyebb menetű és általánosabb tartalmú az a fejtegetés. Benne van ugyan implicite ez a kérdés is; ki lehet hámozni belőle; de másfél lapon át nem tér rá vissza Sokrates és egy szóval sem említi többé a phasmákat, mik a jelenségek helyes fölfogását „látszat“ szerint gátolják és Protagorast „állítólag“ cáfolják. A tárgyalás ilyen módja azonban nem szokása Sokratesnek.

Nézetem a következő:

ταῦτα nem önálló, de correlatióban van az ἔξ ὧν névmással. A szerkezet pedig így áll: ...διό ταῦτα, ἔξ ὧν τὸν Πρωταγόραν φαμέν λέγειν, τοιαῦτ' ἐστίν. Vagyis „... az, amiből Protagoras tanítása — ahogy mi értelmezzük — következik, miért áll meg?“ Simábban: „... hogyan van az (miért van az), amiből ami értelmezésünk szerint Protagoras tanítása következik?“ Szabadon az egész: „De érted-e már, *mi a valóságos alapja annak, amit Protagoras mond, amennyire fölfogjuk, vagy még nem?*“

A dolog tudniillik így áll: Sokrates csak belevetette, hogy ime látszat szerint ez meg ez ellene szól Protagorasnak. Ha értenéd Protagorast — ez az értelme Sokrates kérdésének — ezen sem akadnál föl. Ha már érted, hamar túlesünk rajta. Ha nem érted, megmagyarázom újra: *miért is mondja Protagoras azt, amit mond. Mi az egésznek az alapja és veleje?* — Theaitetos megvallja, hogy bizony még nem érti. Akarod-e hát — kérdezi utána Sokrates —, hogy kiderítsük Protagoras, illetőleg híveinek, rejtett igazságát?²⁴ Már most a rejtett igazság — amit tüstént kifejt bőven — nem az, hogy „ez miért van így: a Protagoras állításából érthetőleg“. A rejtett igazság maga az, hogy mit tanít Protagoras, helyüitt még inkább, miért mondja azt, amit mond. A rejtett igazság: ἔν μὲν αὐτὸ καθ' αὐτὸ οὐδὲν ἐστὶ (p. 152. D, 153. E). Mikor a probléma kifejtéséhez fog, ezt mondja p. 156. A: (εἰσὶν) ἄλλοι δὲ πολὺ κομφότεροι, ὧν μέλλω τὰ μυστήρια λέγειν. ἀρχὴ δέ, ἔξ ἧς καὶ ἂ νῦν δὴ ἐλέγομεν πάντα ἤρτηται, ἥδε αὐτῶν, ὡς τὸ πᾶν κίνησις ἦν καὶ ἄλλο παρὰ τοῦτο οὐδὲν... Ebben ez a relativ mellékmondat ἂ νῦν δὴ ἐλέγομεν

²⁴ p. 155. E.: Χάριν οὗτ' μοι εἴσει ἐάν σοι ἀνδρός, μάλλον δὲ ἀνδρῶν ὀνομαστῶν τῆς διανοίας τὴν ἀλήθειαν ἀποκεκρυμμένην συνεξερευνησῶμαι αὐτῶν;

magában foglalja azt a megnevezett igazságot és mind azt, amit hozzáfűzött, a három phasmat is; a többi pedig rámutat az okára és az egész nyomban meginduló fejtegetés tárgyára. Mert Protagoras tanítása (μέτρον ἀνθρώπου) a Sokrates—Platon értelmezése szerint voltaképp ἐν μὲν αὐτὸ καθ' αὐτὸ οὐδὲν; ez pedig a Herakleitos-féle elméletből származik.²⁵ Ezt kell tehát újra és teljesen megmagyaráznia, Herakleitos tételét akarja erősebben megvilágítani: miként és miért történik észrevevés? Meg is teszi az észrevevés egész területére nézve szélesen és kimerítően (p. 156. A—157. C). Mikor pedig szándékát már alapjában végrehajtotta, ki is mondja tisztára: καὶ τὰλλα δὴ οὕτω, σκληρόν καὶ θερμόν καὶ πάντα, τὸν αὐτὸν τρόπον ὑποληπτέον, αὐτὸ μὲν καθ' αὐτὸ μηδὲν εἶναι, ὃ δὴ καὶ τότε ἐλέγομεν... és valamivel odébb: „ὥστε ἐξ ἀπάντων τούτων, ὅπερ ἐξ ἀρχῆς ἐλέγομεν, οὐδὲν εἶναι ἐν αὐτὸ καθ' αὐτό... Mintha csak azt mondaná, amit a matematikai bizonyítások végén szoktunk mondani: quod erat demonstrandum.

Röviden összefoglalom az egészet: ταῦτα, ἐξ ὧν τὸν Πρωταγόραν φαμὲν λέγειν annyi mint ἐν μὲν αὐτὸ καθ' αὐτὸ οὐδὲν ἐστὶ. E szerint a kérdés ezt kérdezi: Miért (mennyiben) érthető a Protagoras igazsága? Megmondta ugyan már (p. 152. D—154. B) — azért van ἥδη a μανθάνεις mellett —, csak nem annyira mélyen és szélesen, mint ahogyan most mindjárt következik.

Szóval nem azt magyarázza Sokrates, hogy mi következik Protagoras szavaiból; de azt, hogy mi az oka, szerző oka Protagoras szavainak. Ha ugyanis ezt fölfogja valaki, nem ütközik meg a relativ szemléletről mondottakon, mert belátja, hogy az is mind beleillik Protagoras tanításába és pl. 6 nem mindig 6.

Ama ταῦτα, újból és nyomatékkal mondom, Herakleitos elméletére vonatkozik igazán, csak közvetett úton az érintettük relativ jelenségekre. Annál kevésbé szabad abból a διὸ ταῦτα τοιοῦτ' ἐστὶν kérdésből azt érteni, hogy Sokrates—Platon egyetért Protagorasszal. Ha valaki mégis bármi okból azt szedné ki belőle, hogy Platon itt igazat ad Protagorasnak, csak arra a kérdésre és feleletre ügyeljen, ami e fejezet végén olvasható: (157. C) ταῦτα δὴ, ὡς Θεαίτητε, ἀρ' ἡδέα δοκεῖ σοι εἶναι καὶ γεύοιο ἂν αὐτῶν ὡς ἀρεσκόντων; Οὐκ οἶδα ἔγωγε, ὡς Σώκρατες· καὶ γὰρ οὐδὲ περὶ σοῦ δύναμαι κατανοῆσαι, πότερα δοκοῦντά σοι λέγεις αὐτὰ ἢ ἐμοῦ ἀποπειρᾶ. Azt az egyet biztosan megértene Theaetetus, ha Sokrates csakugyan Protagorast igazolná.

Peipers²⁶ azt mondja, hogy ezt az állítást, hogy valami egyazon időben nagy is lehet, meg kicsiny is, Platon szintén helyesli és az efféle praedicatumok relativ értékét elismeri. De ebből nem következik, hogy Platonnak is valóságot jelent az érzéki észrevevés. Protagoras a viszonyításból származó észleletet igazságnak nézi, Platon csak épen viszonyításnak, de igazságnak soha. Kétségtelen, hogy a relatio e problémája itt Protagoras elmélete ellen indított támadás.

Budapest.

DERCSÉNYI MÓRIC.

²⁵ Megnevezi Herakleitoszt (p. 152. E): Πρωταγόρας τε καὶ Ἡράκλειτος... Az imént idéztem ἀνδρός, μάλλον δὲ ἀνδρῶν szintén rávonatkozatható.

²⁶ System Platos I. 350.

LEGES POENALES MILITARES

E CODICE LAURENTIANO LXXV, 6. PRIMUM EDIDIT
E. KORZENSZKY.

(Continuantur et absolvuntur; cf. p. 155—163.)

λβ' περὶ τοῦ τὴν στρατείαν ἀποφυγόντος. Ἐάν τις προσκληθεὶς στρατευθῆναι μὴ ὑπακούσῃ, στρατιωτικῶς κολαζέσθω. οἱ γὰρ προσκαλούμενοι καὶ ἀποφεύγοντες τὸ τῆς στρατείας λειτούργημα, ὡς προδότηι τῆς πατρίδος κρίνονται, καὶ τῆς προσούσης ἐλευθερίας ἐκπίπτουσιν. 185

λγ' περὶ στρατιώτου ἐν πολέμου καιρῷ τὸν ἴδιον ὑφελομένου υἱὸν ἢ καὶ ἀχρειώσαντος αὐτόν. Ἐάν τις τὸν ἴδιον υἱὸν κατὰ τὸν τοῦ πολέμου καιρὸν ὑφέλῃται, 190 ἢ αὐτὸν ἀχρειώσῃ ἐπὶ τῇ τῆς μάχης ἀπολειφθῆναι, καὶ ἐξορίζεται καὶ ἐν μέρει τῆς οὐσίας αὐτοῦ δημοσιεύεται.

λδ' περὶ στρατιώτου χεῖρας ἐπιβαλόντος τῷ ἰδίῳ πραιποσίτῳ. Ὁ τῷ ἰδίῳ πραιποσίτῳ χεῖρας ἐπιβαλεῖν τολμήσας, 195 ξίφει τιμωρεῖσθω.

λε' περὶ στρατιώτου τὸν ἴδιον συστρατιώτην τραυματίσαντος. Ἐάν τις τὸν ἴδιον συστρατιώτην τραυματίσῃ, εἰ μὲν <λίθῳ ἢ> ἄλλῳ τρόπῳ τὴν πληγὴν ἐποιήσατο, τῆς στρατείας ἐξωθεῖται, εἰ δὲ ξίφει, κεφαλικῶς τιμωρεῖται ἢ χειροκοπεῖται.

λς' περὶ στρατιώτου ἑαυτὸν πλήξαντος ἢ ἄλλως 200 πῶς τῇ ἑαυτοῦ ζωῇ ἐπιβουλεύσαντος. Ἐάν στρατιώτης

Fontes λβ': Dig. 49, 16, 4, 9—10. (Schol. ad Bas. 38, 1, 6, 5. — Ashb. κβ'.)

— λγ': Dig. 49, 16, 4, 11—12. (Bas. Suppl. VII. p. 134. §. 9—10; Schol. ad Basil. 38, 1, 6, 5. — Ashb. κγ'.)

— λδ': Dig. 49, 16, 6, 1. (Basil. 57, 1, 14. = Suppl. VII. p. 135. §. 13. — Ashb. κδ'.)

— λε': Dig. 49, 16, 6, 6. (Basil. Suppl. VII. p. 135. §. 17. — Ashb. κε' et νβ'.)

— λς': Dig. 49, 16, 6, 7 et 48, 19, 38, 12. (Basil. 60, 51, 34, 11. = Suppl. VII. p. 135. §. 18. — Ashb. κς' et νβ'.)

198. <λίθῳ ἢ> quod habent Dig. et Basil. inserui.

ἑαυτὸν πλήξῃ ἢ ἄλλῃ τρόπῳ θάνατον ἑαυτῷ κατασκευάσαι διανοηθῇ,
εἰ μὲν δι' ἀληθδὸνα νόσου πολυχρονίου ἢ καὶ μαινόμενος ἴσως
τοῦτο ἐποίησε, τῆς στρατείας ἀτίμως ἐξωθείσθω· εἰ δὲ κατὰ τρόπον
205 ἄλλον τοῦτο πεποίηκε, κεφαλικῶς τιμωρεῖσθω.

λζ' περὶ στρατιώτου διαστρέφοντος τὴν εἰρήνην.
Ὁ διαταράττων τὴν εἰρήνην στρατιώτης, κεφαλικῶς τιμωρεῖσθω.

λη' περὶ στρατιώτου τὴν εἰρκτὴν κατὰξαντος
καὶ φυγόντος. Ὁ τὴν εἰρκτὴν κατὰξας στρατιώτης καὶ ἐκφυγὼν
210 κεφαλικῶς τιμωρεῖσθω.

λθ' περὶ στρατιωτῶν διὰ μέθην ἀτακτησάντων.
Τοῖς κατὰ μέθην ἢ καὶ ἄλλην τρυφὴν ἀτακτοῦσι στρατιώταις καὶ
ἀμαρτάνουσιν ἢ μὲν κεφαλικὴ συγχωρεῖται τιμωρία, ἐπιφέρεται δ'
αὐτοῖς ἢ τῆς στρατείας ἐναλλαγή. [fol. 119^v]

215 μ' περὶ στρατιώτου τὴν αὐτοῦ τάξιν παρελθόν-
τος ἐν πολέμου καιρῷ. Ὁ τὴν αὐτοῦ τάξιν ἐν πολέμῳ παρελ-
θὼν ἢ ῥοπαλίζεται ἢ τὴν στρατείαν ἐναλλάττει.

μα' περὶ στρατιωτῶν φυλασσόντων τινὰς καὶ
ἀπολεσάντων αὐτούς. Ἐὰν στρατιῶται φυλάττοντες πρόσωπα
220 κατὰ ῥαθυμίαν ἀπολέσωσιν αὐτά, ἢ τύπτονται ἢ τὴν στρατείαν
ἀποβάλλονται κατὰ τὸ τοῦ ἀμαρτήματος μέτρον· εἰ δὲ κατὰ [τὸν]
οἶκτον ἀπολύσωσιν αὐτούς, τῆς στρατείας ἐκπίπτουσιν· εἰ δὲ κατὰ
πανουργίαν, κεφαλικῶς τιμωροῦνται ἢ καὶ εἰς τὸν ἔσχατον τῆς στρα-
τείας βαθμὸν καταφέρονται.

225 μβ' περὶ στρατιώτου πρὸς τὸν μοιχὸν αὐτοῦ συμφωνή-
σαντος. Ἐὰν στρατιώτης πρὸς τὸν μοιχὸν αὐτοῦ συμφωνήσῃ,
τῆς στρατείας εὐθὺς ἐξωθείσθω καὶ δημευθῇ τῷ αὐτοῦ ἡ οὐσία.

μγ' περὶ ἐξάρχων <καὶ τὸ> στρατεύμα διασω-
ζόντων καὶ ἀργυρολογούντων τὰ ἐν ὁδῷ χωρία. Οἱ
230 ἑξαρχοὶ καὶ οἱ ὅπως οὖν διασώζοντες στρατεύματα ἐὰν ἀργυρολογῶσι
τὰ χωρία, δι' ὧν ὁ στρατὸς ὁδεύει, εἰς τὸ διπλάσιον καταδικάζονται.
μδ' περὶ στρατιωτῶν τὸν ἴδιον ἡγεμόνα κατα-

Fontes λζ': Dig. 49, 16, 16, 1. (Basil. Suppl. VII. p. 136. § 26. — Ashb. κη'.)

— λη': Dig. 49, 16, 13, 5; 48, 19, 38, 11. (Basil. Suppl. VII. p. 135. § 23. — Ashb. λ'.)

— λθ': Dig. 49, 16, 6, 7. — (Ashb. λα'.)

— μ': Dig. 49, 16, 3, 16. — (Ashb. λβ'.)

— μα': Dig. 48, 3, 14, 2. (Basil. 60, 35, 14, 2. — Ashb. λγ'.)

— μβ': Dig. 48, 5, 12 pr. (Basil. 60, 37, 13, 1. — Ashb. λδ'.)

— μγ': Nov. Iust. 130, 4 et 6 (p. 652—3. ed. Schoell.) — (Ashb. λε'.)

— μδ': Dig. 49, 16, 6, 8; 49, 16, 3, 22. (Basil. 57, 1, 16. = Suppl. VII. p. 134. § 7. — Ashb. ιζ'.)

202. διανοηθεῖν cod. — 208. εἰρητὴν habet tit. in indice. — 215., 216. αὐτοῦ cod. — 221. [τὸν] eieci. — 228. <καὶ τῶν> ex indice capitum inserui; habet etiam Nov. — στρατεύματα habet tit. in indice. — 230. ego: ἀργυρολογεῖν cod.

λιπόντων ἐν πολέμῳ. Ἐὰν τὸν ἴδιον ἡγεμόνα οἱ στρατιῶται καταλίπωσιν ἐν πολέμῳ, ἢ κρατηθῆναι τοῦτον παρὰ τῶν πολεμίων παραχωρήσωσι καὶ μὴ ὑπερασπίσωσιν αὐτοῦ, δυνάμενοι [μόνοι] 235 αὐτὸν διαφυλάξαι, καὶ συμβῇ αὐτὸν ἐντεῦθεν τελευτῆσαι, κεφαλικῶς τιμωροῦνται.

μέ' περὶ στρατιώτου εἰς τὴν τῶν πολεμίων ἀπίντος χώραν καὶ ὅπλα πιπράσκοντος. Ὁ εἰς βαρβάρους ἀπίων ἢ προφάσει πρεσβείας ἢ ἄλλῳ τρόπῳ τινὶ καὶ ὅπλα πιπρά- 240 σκειν αὐτοῖς τολμῶν ἢ εἰργασμένα ἢ ἀνέργαστα ἢ σίδηρον ἢ βέλη ἢ τὶ τοιοῦτον ἕτερον, τῇ ἐσχάτῃ ὑπόκειται τιμωρία.

μς' περὶ στρατιώτου [τοῦ] τοὺς πολεμίους πρὸς πόλεμον ἐρεθίζοντος. Ὁ τοὺς πολεμίους πρὸς μάχην καὶ πόλεμον ἐρεθίζων ἢ παραδιδούς αὐτοῖς τῶν Ῥωμαίων τινάς, κεφαλικῶς 245 τιμωρεῖσθωσαν.

μζ' περὶ ἐξπλορατόρων [τῶν] τοῖς πολεμίοις τὰ μυστήρια καταμηνυόντων. [fol. 120'] Ἐὰν οἱ ἐξπλοράτω- 250 ρες τοῦ Ῥωμαικοῦ στρατεύματος ἀπαγγέλωσι τοῖς πολεμίοις τὰ ἀπόκρυφα τῶν Ῥωμαίων βουλεύματα, κεφαλικῶς τιμωροῦνται· καὶ τοὺς τοιοῦτους ἢ καὶ ἄλλους ἔσθ' ὅτε πρὸς τοὺς πολεμίους αὐτο- μολοῦντας, ἔξεστι παντὶ ἀκινδύνως φονεύειν.

μη' περὶ διαμερισμοῦ σκύλων· καὶ περὶ αἰχμαλώτων· ἐν ᾧ καὶ περὶ τῶν ξίφει πληττόντων τινάς ἢ καὶ ἀπο- 255 κτείνόντων. 1. Οἱ κατὰ τῶν πολεμίων τρόπαια στήσαντες καὶ σκύλων, ὡς εἰκός, εὐπορήσαντες, τὸ μὲν ἕκτον μέρος τῷ δημοσίῳ προσκυροῦντων τῶν τρόπῳ παντί· τὰ δὲ λοιπὰ ἐπ' ἴσης οἱ τε ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι ἐπιμεριζέσθωσαν· τοῦτο γὰρ ὁ στρατιωτικὸς βούλεται νόμος, ἐπεὶ τὰ λάφυρα τῶν λαμβανόντων εἰσὶν ἐπ' ἴσης. ἀρκεῖ δὲ 260 τοῖς ἀρχουσιν ἢ προσθήκη τῶν ρογῶν αὐτῶν. εἰ μὲντοι τῶν ἀρχόντων καὶ ἡγεμόνων τινὲς ἀνδραγαθήσαντες ἀναδειχθῶσι κατὰ τὸν πόλεμον, ἄδειαν ὁ στρατηγὸς ἐχέτω τούτους ἐκ τῶν τῷ δημοσίῳ προσκυρουθέντων ἀναλόγως φιλοτιμεῖσθαι. 2. Οὐ συγκαταλογίζονται δὲ τοῖς λαφύροις οἱ ἐκ τῶν πολεμίων ληφθέντες στρατιῶται ἢ καὶ 265 ἄλλως ἔνδοξοι καὶ περιφανεῖς ἄνδρες· οὗτοι γὰρ πρὸ τῶν ἄλλων ἐξαιροῦνται διὰ τὰς σπονδὰς τῶν ἀλλαγίων εἵνεκα, καὶ παρὰ τῷ στρατηγῷ μένουσιν ἢ καὶ τῷ βασιλεῖ ἀναπέμπονται.

Fontes με': Cod. 4, 41, 2 pr. et 1. (Proch. 39, 9. — Basil 19, 1, 84, 2. — Ashb. va'.)

— μς': Dig. 48, 4, 3. (Proch. 39, 1; Basil. 60, 36, 3. — Ashb. λη'.)

— μζ': Dig. 49, 16, 6, 4 cf. etiam 48, 19, 38, 1. (Basil. Suppl. VII. p. 135. § 15. — Ashb. μ'.)

— μη' 1.: Proch. 40, 1. = Basil. 60 ex Enchiridio tit. 40. 2.: ? (cf. Leonis Tact. XVI. 11.)

235. [μόνοι] eieci. — 243. [τοῦ] eieci. — 247. [τῶν] eieci. — 254., 255. ἀποκτενόντων tit. in indice. — 257., 259. ἐπίσης cod. — 263. προσκυρουθέντων cod.

3. Πρὸς τούτοις δίκαιον ἡμῖν ἔδοξε μὴδὲ τοῦτο παραλιπεῖν καὶ τοῦ ποιναλίου περιαιρῆσαι νόμου· εἰ γὰρ καὶ ἐν τῷ λῆ^w κεφαλαίῳ τότε
 270 περὶ στρατιωτῶν τῶν μετὰ ξίφους πληζάντων διαλαμβάνεται, ἀλλὰ
 χρὴ γινώσκειν ὥς οὐκ ἐπὶ πάντων εἴρηται τῶν τὴν πληρῆν δεξα-
 μένων, μόνων δὲ τῶν συστρατιωτῶν αὐτῶν· ὁ δὲ γε παρὼν τίτλος
 τοῦ μθ' βιβλίου <τῶν Διγέστων> περὶ παντὸς διέξεισι, πληττομένου
 καὶ πλήττοντος. 4. Ὁ μετὰ ξίφους πλήττων τινά, μὴ κατὰ πλάνην
 275 ἢ μέθην ἢ μανικῶς ἀλλ' ἐκουσίως, ἂν μὲν φονεύσῃ, ξίφει τιμω-
 [fol. 120^v] ρείσθω· ἂν δὲ ὁ πληγείς μὴ τελευτήσῃ, χειροκοπέσθω,
 διότι ὅλως μετὰ ξίφους δοῦναι ἐτόλμησεν. 5. Κεφαλικὴ τιμωρία ἐστὶ
 τὸ ἀποτμηθῆναι ἢ φουρκισθῆναι ἢ εἰς μέταλλον ἐκδοθῆναι ἢ καὶ περι-
 ορισθῆναι· οὐ μὴν καὶ τὸ ἐξορισθῆναι· ὁ περιορισθεὶς οὐδὲ διατί-
 280 θεσθαι δύναται· ὁ γὰρ περιορισμὸς τῆς πολιτείας ἐξαιρεῖ τὸν κατα-
 κριθέντα, ὥς ἂν εἰ ὁ κατακριθεὶς ἐτελεύτησεν· ἡ δὲ ἐξορία τόπου
 τινὸς ἀπείργει τὸν κατακριθέντα, διὸ καὶ διατίθεται καὶ ἐλευθεροῖ
 ἀκωλύτως. 6. Ἐσχάτη τιμωρία ἐστὶ τὸ ἀποκεφαλισθῆναι ἢ καὶ περι-
 ορισθῆναι, ὥστε εἴη ἂν καὶ λέγοιτο ἐσχάτη τιμωρία ἢ αὐτὴ τῇ
 285 κεφαλικῇ. τὸ μέντοι ἐξορισθῆναι ἢ προσκαίρως ἢ καὶ διηνεκῶς, καὶ
 τὸ εἰς δημόσιον ἔργον ἐκδοθῆναι, οὔτε κεφαλικὴ οὔτε μὴν ἐσχάτη
 λέγεται τιμωρία.

Fontes μῆ' 4.: Proch. 39, 82 et Basil 60, 39, 12, 2. 5.: Basil. 60, 51, 26.

269. τῷδε cod. — 273. pro μθ' in codice μΓ legitur. — <τῶν Διγέστων> ego addidi. His de rebus in Digg. libro 49, tit. 16, cap. 6 agitur. — 275. μάνις cod. videlicet e compendio ortum: μανικῶς ego. — 278. Schol. in mge inf. codicis ad vs.: τί διαφέρει ὁ ἐξορισθεὶς τοῦ περιορισθέντος· ὅτι ὁ μὲν ἐξορισθεὶς τῆς πολιτείας μόνως ἐξελαύνεται, καὶ διατίθεται· ὁ δὲ περιορισθεὶς οὐ διατί<θεται> καὶ <ἐ>πει κατὰ κρίσιν θανάτου προμνηστεύεται. — 285. ἐξορισθῆναι ego: ἐξορισθεὶς cod.

A TRAGIKUM FORRÁSA THOMAS HARDY REGÉNYEIBEN.

III.

Egyéb Hardy-problémák.

(1. Közoktatás; 2. egyház; 3. osztálykülönbség; 4. igazságszolgáltatás.)

Az előbbieken kifejtett két főmotívum mellett Hardy regényeiben még számos szociális intézmény járul hozzá, hogy előidézzé az egyén boldogtalanságát.

1. Közoktatás.

Amíg az etikai sznobbizmusnak és a házasság szerencsétlen következményeinek rajzát a legteljesebb objektivitás sugallta,

a nevelési rendszer elleni támadás okvetlenül szubjektív emlékekből, sőt keserűségekből táplálkozik.

Az angol közoktatás és az angol egyetem szisztémája lényegileg és formailag nagyban különbözik a kontinentális rendszerektől. A múlt század hatvanas éveitől az angol elemi (Voluntary Schools) és középiskolák (Public Schools) kizárólag egyházi vagy magánalapítványok voltak és teljesen függetlenek az állami ellenőrzéstől. A középiskolák egytől-egyig exkluzív intézmények voltak, a nemesség és gazdag polgárság privilégiuma. Az állam a közoktatással nem törődött.¹ Ugyanez állt fenn az egyetemekre is. A híres angol College-rendszer révén az egyetemi kiképzés csak az igen jómódú szülők gyermekei számára volt elérhető.

Hardy is azon tudományszomjas fiatal emberek közé tartozott, kiknek az egyetemi tanulmányok elérhetetlenek voltak. Tizenhatéves korától kezdve építészeti irodákban dolgozott² nappal és este, sőt éjszaka, latin és görög írókkal foglalkozott, néha elkeseredetten küzdve a nehézségekkel, melyek mester híján állandóan tornyosultak előtte.

Biztosra vehetjük, hogy ekkor Hardy lelkében, ki nagyon érzékeny volt minden igazságtalanság iránt, sőt az elhanyagolás vagy mellőzés is mélyen bántotta, egy egész életre szóló keserűség gyökeredzett meg és visszhangját sok írásában megtaláljuk.

Stephen Smith³ tanulmányai, melyeket Knight levelei irányítottak, Hardy személyes tapasztalatain alapszanak. Egy ideig ő is hasonlóképpen tanult.⁴ De Stephen lelkét és életét ezek a küzdelmes tanulmányok nem homályosítják el. Hardy még fiatal,⁵ mikor ezt írja.

Már sokkal erősebb hangon szólal meg 1878-ban, mikor a pusztá, Egdon Heath parasztjainak szörnyű tudatlanságáról ír.⁶ E tudatlanságnak és műveletlenségnek eklatáns bizonyítéka a babonák uralkodása. Susan Nunsuch szentül hiszi, hogy Eustacia Vye boszorkány, ki szemével megrontotta kis fiát és ezért a babonás paraszttasszony a templomban kötötűvel mélyen beleszúr Eustacia karjába, hogy fiát ezzel feloldja a boszorkányhatalom alól, majd elégeti viaszképmását.⁷ A tudatlanságon való sajnálkozás és elkeseredés egyik főmotívuma az egész regénynek: Clym Yeobright élete céljául tüzi ki a pusztá népének tanítását.⁸ Ez a törekvés, a tanításra való készülés, okozza félvakságát és így közvetve oka a végső katasztrófának is.

¹ Kornis Gyula: Angol Középiskolák, 1. l. és 2. l., ahol „plutokratikus kasztjellegű” intézményeknek nevezi az angol középiskolákat.

² 1856—62, Dorchesterben, egy Hicks nevű építész irodájában. — Fl. E. Hardy, op. cit. 35. l.

³ „A Pair of Blue Eyes.”

⁴ Fl. E. Hardy, op. cit. 40—41. l.

⁵ Harmincharmadik évében van.

⁶ „The Return of the Native.”

⁷ Hasonló motívum szerepel D. G. Rossetti, „Sister Helen” című versében.

⁸ „I want to do some worthy thing before I die. As a schoolmaster I think to do it.” I. 268. l.

Jude Fawley élete, „a teljesületlen vágyak tragédiája”,⁹ vád nemcsak az erkölcsi sznobizmus és a házassági intézmény ellen, hanem az angol közoktatásügy ellen is.¹⁰ Jude eszménye az intellektuális pálya. De bármennyire küzd, nem tudja elérni. Rengeteget tanul; vastag kabátban, kalappal fején és gyapjúkesztyűvel kezén kínlódik tanulmányaiért.¹¹ De minden hiába, hiába tanul, hiába ér Oxfordba. Csak ott ébred igazán tudatára annak, hogy ezáltal semmivel sem jutott közelebb céljához. Csak egy fal választja el a diákoktól, de micsoda fal! — „Oly messze volt tőlük” — gondolta a szerencsétlen Jude, — „mintha a világ másik végén lenne”. — „Persze, hogy oly messze volt” — teszi hozzá Hardy.¹²

Jude még arra is bátorságot merít, hogy levelet írjon hat kiváló egyetemi tanárnak és segítségüket kérje, hogy tanulmányait folytathassa. A hat közül egy válaszol, banális, szívtelen, visszautasító levélben. Igaza volt Jude földijének: „Oxford csak annak való, akinek sok pénze van”.¹³

Judenak azonban élete végéig nem lesz pénze, mindvégig a mindennapi kenyérért küzd, — így ambíciói sohasem teljesülnek. Nem szabad azonban arról sem megfeledkezni, hogy ha a viszonyok valamivel kedvezőbbek és ha Judeban valamivel több kitartás van, talán boldogulhatott volna a papi pályán egyetemi képzettség nélkül is és így nem *kizárólag* az intézmény hibája, hogy Jude vágyai nem teljesültek.

De Hardy éppen arra gondol, hogy *meg kell könnyíteni* mindenki számára a tanulmányokat, nem pedig, mint Jude esetében, megnehezíteni és elriasztani a tanulnivalókat a tudománytól.

2. Az egyház.

Amint ellenségesen állt szemben a konzervatív iskolákkal és egyetemekkel, Hardy sohasem tudott megbarátkozni az egyházzal, a pozitív vallások képviselőivel sem. Ő maga istentagadó, atheista. Számtalan bizonyíték van erre regényeiben és cikkeiben. A leglesújtóbb jelenet mind között, mikor Tess utolsó órájában, midőn viszik a vesztőhelyre, megkérdi Angel, fog-e még találkozni, mert nyugodtan halna meg, ha ezt tudná. És Angel nem felel.¹⁴ De nemcsak Angel Clare meggyőződése ez. Hardy naplója hasonlóan nyilatkozik: „I have been looking for God fifty years and I think that if he had existed I should have discovered him.”¹⁵

⁹ „Tragedy of unfulfilled aims”, Jude the Obscure, Előszó.

¹⁰ Hardy naplója (1888 ápr. 28-án) mutatja, hogy ez a támadás tudatos; a regénynek alap gondolata eredetileg csak a tudományos ambíciók letörése volt. Fl. E. Hardy, op. cit. 272. l.

¹¹ „He sat over his lamp in a great coat, hat and woollen gloves.” I. 119. l.

¹² „Yet he was as far from them as if he had been at the antipodes. — Of course he was.” I. 117. l.

¹³ „Such places be not for such as you — only for them with plenty of money.” I. 155. l.

¹⁴ „To the critical question at the critical time he did not answer.” II. 276. l.

¹⁵ „Ötven éve keresem már Istent, és azt hiszem, ha létezne, felfedeztem volna.” 1890 január 29. Fl. E. Hardy, op. cit. 293. l.

De Hardy nem erőszakolja atheizmusát olvasóira; a vallásos, hívő lélek nem szálka a szemében. Csak lelkész alakjai ellenszenvesek; Hardy a papokat üzletembereknek, kufároknak látja, akik kihasználják az emberek ostobaságát és jóhiszeműségét. Hatalmukban van, hogy segítsenek, hogy vigasztaljanak, hogy felemeljék a hívő lelket, de ehelyett minden törekvésük csak anyagi nyereség.

Mikor Tess elmondja, hogy megkeresztelte haldokló gyermekét, a pap mint ember szívesen megvigasztalna, mert meggyőződése, hogy Istennél nincs különbség, de a kereskedő, kit megfosztottak egy üzlettől, egy nyereségtől, másképp beszél.¹⁶

Joshua Halborough¹⁷ már fiatal korában észrevette, hogy a jó megjelenés többet ér a papi pályán, mint a tudomány.¹⁸ Egyetemi diploma nélkül ugyan nehéz püspökséget elnyerni, mert a dekoráció kedvéért szükséges a név utáni D. D., vagy L. L. D.,¹⁹ de a legfontosabb, — úgy látja Joshua, — hogy a lelkész *gentleman* legyen, vagy legalább is annak higgyék. Csak ötödleges követelmény, hogy igazhívő, jó keresztény legyen a pap.²⁰

Ezen alakok mellett Helmsdale püspök²¹ valóságos felemelkedést jelent. Ő sem a lelképásztorok mintaképe, egyéni vágyai és ambíciói mindennél előbbre valók. Az egyházi ember egészen háttérbe szorul a férfi mellett. Hardy főleg mint férfit mutatja be. Mikor Viviette nem jelenik meg a vacsoránál, jókedve teljesen eloszlik.²² De ő legalább nem rossz ember és tragikusnak, meg nem érdemeltnek érezzük sorsát, hogy kénytelen más ember gyermekének nevet és otthont adni.

Az öreg Clare²³ alakjában, ki a legrokonszenvesebb az összes lelkészek közül, érezzük legmaróbban Hardy kíméletlenségét a papok leírásában. Íme egy jó ember,²⁴ igazhívő és erkölcsös, kit az egyház és a teológia (nem a vallás) szűkkeblűvé és igaztalanná tett. Az egyház

¹⁶ „Having the natural feelings of a tradesman at finding that a job he should have been called in for had been unskilfully botched by his customers among themselves, he was disposed to say no ...“ I. 139. l.

¹⁷ „Tragedy of Two Ambitions.“ — „Life's Little Ironies“ c. novelláskötetben.

¹⁸ „I found — — that good impression was everything and doctrine almost nothing.“ „Life's Little Ironies.“ 59. l.

¹⁹ 62. l. — D. D. = Doctor of Divinity: hittudományi doktor. L. L. D. = Doctor of Laws: jogtudományi doktor.

²⁰ „To succeed in the church, people must believe in you first of all as a gentleman, secondly as a man of means, thirdly as a scholar, fourthly as a preacher, fifthly, perhaps as a Christian.“ 66. l.

²¹ „Two on a Tower.“

²² „... at this intelligence the social sparkle disappeared from the Bishop's eye — endeavouring to mould into the form of episcopal serenity an expression which was really one of common human disappointment.“ I. 45. l. (Erre a hírre a barátságos csillogás eltűnt a püspök szeméből és megpróbálta püspöki, nyugodt komolysággá formálni arc kifejezését, mely valójában közönséges, emberi csalódottságot mutatott.)

²³ „Tess of the D'Urbervilles.“

²⁴ „— the kindness of his heart was such that he never resented anything for long.“ I. 215. l. („Oly jóságos volt a szíve, hogy semmiért sem neheztelt sokáig.“)

konzervativizmusa, a teológiai dogmák szigora, szigorúvá teszik az öreg papot. Elméje korlátozottabb, semhogy fel tudna szabadulni a *betű* uralma alól. Nem engedí Angelt egyetemre, csak ha papnak készül, különben nincs értelme a tanulmányoknak. — Mikor Angel bejelenti nősülési szándékát, az öregúrnak csak egy követelménye van, nagyon vallásos, jó keresztény legyen a menyje.

A Chancer rajzolta igazi jó lelkipásztor nincs meg Hardy világában. Hardy nem ismerte, nem hisz létezésében.

3. Társadalmi osztálykülönbség.

A társadalmi osztályok, ahogy az idők folyamán kialakultak, hatalmas válaszfalat emeltek ember és ember közt; az osztálykülönbség már régen gyakori ellentétbe került az egyéni, érzelmi élet követelményeivel. A világirodalomban régi és elterjedt költői motívum a rangkülönbség által elválasztott szerelmesek boldogtalansága; Hardy is felhasználja, de az elcsépelet idea feldolgozása egy esetben sem sikerült.

Lady Constantine,²⁵ a szép özvegyasszony megszereti a fiatal csillagászt, Swithin St. Cleever-t. De Viviette féltelme a pletykáktól, a világ szájától, útjában áll boldogságuknak. Nem mer szembeszállni a viharral, amelyet egyrészt a mesalliance, másrészt pedig az a tény okozna, hogy ő néhány évvel idősebb Swithinnél. Végül mégis megesküsznek, még pedig titokban. Így akarja Viviette kijátszani a konvenciókat. De a megsértett társadalmi konvenció pozitív formát ölt. Swithin nagybátyja azzal a kikötéssel hagyja öröksére vagyonát, hogy szakítson Viviettel, mert ez a szerelem csak boldogtalanságot hozhat rá, főképen ha házasságra vezet. És ez az örökség tenné lehetővé Swithin tudományos kutatásait és utazásait. Mikor Viviette véletlenül megtudja a végrendelet szövegét, megragadja az alkalmat, amely visszaadja Swithin szabadságát²⁶ és nem törődve saját érzelmeivel, elküldi a fiatalembert. Kérdés, hogy Hardy valóban csak konvenciónak tartja-e, vagy igazságot lát-e abban, hogy az ilyen csekély korkülönbség, mint amilyen Viviette és Swithin közt van, valóban csak boldogtalanná tehet egy házasságot. Az a tény, hogy Swithin hazatérésekor már nem szereti oly szenvedélyesen Viviettet, mint elutazása előtt, az utóbbi feltevést támogatná; de ha meggondoljuk, hogy Viviette szépségét csak az izgalmak és gyötrelmek hervasztottak el, bizonyosnak látszik, hogy Swithin szerelme nem múltott volna el, ha együtt maradnak. Különben Swithin szereti is még Viviettet, csak nyugodtabb érelelemmel és ez talán értékesebb is Hardy szerint.²⁷ Így bizonyos, ha nem is kizárólagosan a konvenció okolható Viviette tragédiájáért, mindenesetre nagy szerepe volt benne; nagyobb, mint a véletlennek, mely egyes események előidézője volt.²⁸

²⁵ „Two on a Tower.”

²⁶ Ez az alkalom a házasság érvénytelensége, I. Bevezetés.

²⁷ „A sentiment perhaps more to be prized”... II. 253. l.

²⁸ George Somersset és Paula Power szerelmének története („A Love-dicean”) nem tartozik a remekművek közé és nem is tragikus regény. Érdekes azonban, hogy ebben is egy társadalmi konvenció, egy konvencionális felfogás a főmotívum, mert hiszen csak konvenció és ma már különösen az, hogy egy nemesi név (és csupán csak a név) értéket képvisel.

Lady Caroline²⁹ sem tud szabadulni a rangkülönbség konvenciójától. Titokban megesküszik ugyan egyszerű származású szerelmesével, de annyira fél attól a gondolattól, hogy a világ megtudhatja a házasságot, hogy éjnek idején óriási erőfeszítéssel, sajátkezűleg hazaszállítja szívszélhűdésben hirtelen meghalt férjének holttestét, csak hogy minden titokban maradjon. Büntetése ezért is azért, hogy férje nevét és kettőjük gyermekét egy más nőre testálja, mert retteg, hogy a mesalliance ki tudódik, szörnyű és egy asszonyra nézve a legborzasztóbb: mikor fia, férfikorában megtudja tettét, elítéli és megtagadja őt.

Ez a rettenetes történet csak akkor látszik valószínűnek és érthetőnek, ha az ember meggondolja, hogy nem Hardy korában, hanem egy meghatározatlan, régi korban játszódik, amikor az osztályellentétek még nagyobbak voltak.

4. Az igazságszolgáltatás.

Itt ott találunk még történeteket, melyek az igazságszolgáltatás fogyatékoságát mutatják be. Itt is mint másutt, a törvény betűjének követése, a betűhöz ragaszkodó igazságosság gyakran a legnagyobb igazságtalanság.

Már Tess kivégzését sem érezzük megérdemelt bűnhődésnek. Ótestamentumi szigorral sujt a törvény: szemet-szemért, fogat-fogért. Nincs szó megértésről vagy enyhítő körülmények figyelembe vételéről. De mire az olvasó odáig ér, már annyira elfásult Tess reménytelen küzdelmében, hogy semmin sem csodálkozik és szinte hihetetlennek találná az ember, ha ennyi kínzás és szenvedés után Tess végre megértésre találna.

Sokkal váratlanabban és épp oly megdöbbenően ér Jack Winter³⁰ halálos ítélete. Miután hiába könyörgött szóban és írásban Harriett Palmley-nek, hogy adja vissza a hozzá írt ügyetlen szerelmesleveleket, elhatározza, hogy erőszakkal szerzi vissza azokat, nehogy a hűtlen leány vőlegényét szórakoztassa velük. Az a tény, hogy a leveleket tartalmazó doboz fenekén néhány aranypénz is volt, életébe kerül a szegény fiúnak; rablással vádolják, minden körülmény ellene szól és így felakasztják.

Hasonló Jude apjának³¹ tragédiája is. Összeveszett feleségével; az egyik gyermek meghal, a szerencsétlen ember nem tud más módot kieszelni, hogy gyermeke holttestét megszerezze, ezért éjjel betör a házba és elrabolja a koporsót. Közönséges rablással vádolják és ő is, mint Jack Winter, akasztófán végzi életét.³²

A gazdag Paula Power nemesi névre áhítozik és ez a vágy majd nem fölülkerekedik minden más érzelmén. Captain De Stancy, Somerset vetélytársa, kizárólag nemesi voltának köszönheti, hogy felkelti Paula érdeklődését; a két férfi versengése, Paula habozása szerelme és ambíciója (nemesi név) közt képezi a regény cselekményét. De ezúttal a konvenció nem vezet tragédiára, Somerset elnyeri Paulát.

²⁹ „The First Marchioness of Stonehenge”. — „A Group of Noble Dames.” c. novellás kötet.

³⁰ „The Winters and the Palmley's”, — „Life's Little Ironies” c. novellás kötet.

³¹ „Jude the Obscure.”

³² Az igazságszolgáltatás fogyatékosága régi motívum az angol irodalomban: már a XIV. században, William Langland, „Piers the Plowman” c. művében is sok támadás van a bírók és a bíraskodás ellen.

Szembeötlő, hogy az e fejezetben tárgyalt társadalmi intézmények és konvenciók közül Hardy melyiket tartotta lényegesnek és valóban erős hatásúnak az ember életében.

A közoktatásügy és az igazságszolgáltatás döntő befolyású tényezők. Ezzel szemben például a társadalmi osztálykülönbség már csak másodrangú elem. Paula Power életében csak árnyék, mely ugyan végig fogja kísérni egész életén.³³ Viviette életében is áthidalható lett volna, sőt maga Viviette felette is állott. Ennek magyarázata, hogy míg az oktatásügy és igazságszolgáltatás helyzete valóban olyan volt, mint amilyennek Hardy rajzolja, addig a társadalmi osztálykülönbség, a demokratikus eszmék terjedése folytán, már sokat veszített hajdani jelentőségéből. Így csak egy esetben döntő hatású, Lady Caroline életében, de csak azért, mert ő egy régi kornak képviselője.

Befejezés.

Miután láttuk, hogy Hardy hogyan támadta az egyes társadalmi intézményeket és konvenciókat, felmerül a kérdés, hogy mi volt ezeknek a támadásoknak általános, egységes alapja. Az erkölcsi konvencionalizmus, a házasság felbonthatatlansága, az osztálykülönbség gyakori ellentétben van az emberi lélek egyik összükségletével, szerelmi vágyával. Az emberi lélek második fontos ösztöne a tudásvágy, mellyel karöltve jár a kíváncsiság ezt a tudást embertársaival megosztani; ezeket a természetes vágyakat a közoktatás korlátozza. Mellettük a vallásos érzület és az igazságosság él még primitív ösztönként az emberben; de sem az egyház, sem a törvényes igazságszolgáltatás nincsen összhangban az ősi ösztön követelményével. — Ezen ösztönök legnemesebb megnyilatkozásainak összességét nevezük humanitásnak; ez teszi az embert igazán emberré. Hardy tehát azokat az intézményeket és törvényeket támadja, melyek nem a humanitás szellemében vannak megalkotva; regényeinek egységes alap gondolata az inhumanitás elleni támadás. Ezt a regények analiziséből adódó eredményt Hardy saját kijelentése is támogatja: „Könyveim támadják az ember embertelenségét férfivel, asszonnyal és alsóbbrendű állatokkal szemben”.¹

Hardy ezen álláspontjából természetesen következik, hogy nem ellensége az egész társadalomnak; ezért nem szabad támadásai folytán álláspontját Rousseau abszolút társadalomellenes álláspontjával azonosítani. Hardy szereti a természetet, tájleírásai a legszebbek közé tartoznak az angol, sőt a világirodalomban, ő maga jobban szereti

A későbbi írók közül, kik az igazságszolgáltatás problémájával foglalkoztak, csak Dickens-re hivatkozom, aki különösen „Hard Times” c. regényében támadja az angol igazságszolgáltatás anomáliáit.

³³ Erre utal a regény utolsó mondata: „I wish you were a De Stancy” — mondja Paula fiatal férjének.

¹ „What are my books but one plea against man's inhumanity to men, women and lower animals.” W. Archer, „Real Conversations”, Pall Mall Gazette, 1901, április.

tett vidéken élni, mint Londonban;² de azért Rousseau mottója: „vissza a természethez” nem Hardy mottója is egyúttal. Hardy mint ember és mint művész oly sajátágosan, oly jellegzetesen angol, hogy nem hiányozhatik belőle teljesen a tradíció iránti érzék, mely egyike az angol nép legnemzetibb vonásainak. Ő nem akar minden meglévővel szakítani, csak változtatásokat követel, csak a hibákon akar javítani.

Hardyt különben csak *esztétikai ízlése* vezette a tragédiát okozó társadalmi problémákhoz: ő a szépet elsősorban a tragikusban látta és azt hitte, hogy korának felfogása is ez: „A művészi ösztönök újból az egyén és a külvilág összeütközését bemutató nagy drámai motívumok felé fordulnak, melyeket a Pericles- és Erzsébet-korabeli drámaírók oly hatalmasan dolgoztak fel”.³ Szerinte a régi szépségideál egy új ideálnak ad helyet:

„Valóban kérdés, hogy nem közelebb-e az ortodox szépség kizárólagos uralmának utolsó negyede. Az új Tempe-völgy talán Thule-nak egy sivár pusztája lesz: az emberi lélek talán mind bensőbb harmóniában találja majd magát a külvilág komorságával, mely nem tetszett az emberiségnek fiatal korában. Közel látszik az idő, ha ugyan el nem érkezett már, amikor egy mocsár, egy tenger vagy egy hegy gyászos magasztossága lesz egyedül összhangban az emberiség gondolkodóbb részének hangulatával.”⁴

Hardy ezt az új szépségideált próbálta megvalósítani regényeiben, ezért válogatta ki a környező életből regényei tárgyául a tragédiára alkalmas témákat.

Kérdés, hogy Hardynak ezen hajlamát a tragikus iránt összefüggésbe lehet-e hozni élettapasztalataival, vagy pedig kizárólagosan lelkének és szellemének veleszületett tulajdonsága volt-e.⁵ Ha végig tekintünk Hardy életének folyásán,⁶ az

² Fl. E. Hardy, op. cit. 193. I.

³ „There is a revival of artistic instincts towards great dramatic motives — setting forth that collision between the individual and general — formerly worked out with such force by Periclean and Elizabethan dramatists.” — „Candour in English Fiction”, New-Review, 1891, április.

⁴ „Indeed, it is a question, if the exclusive reign of orthodox beauty is not approaching its last quarter. The new vale of Tempe may be a gaunt waste in Thule: human souls may find themselves in closer and closer harmony with external things wearing a sombreness distasteful to our race when it was young. The time seems near, if it has not actually arrived, when the mournful sublimity of a moor, a sea, or a mountain will be all of nature that is in keeping with the moods of the more thinking among mankind.” — „The Return of the Native”, 10. I.

⁵ Az eddig megjelent Hardy-tanulmányok közül csak kettő próbálja Hardy pesszimizmusának okát megadni:

Hedgcock, op. cit. Chap. II. Premiers vers: „C'est à cette impuissance de se borner au monde matériel et de s'interdire l'examen des questions métaphysiques qu'on peut attribuer en partie l'incurable tristesse de l'écrivain ... son pessimisme découlera de cette source:

látszólag egészen izolált regényírói művészetétől és nincs is oly esemény benne, mely pesszimizmusát növelte vagy elősegítette volna. De a külső eseményeknek megfelelő belső lelki töréstenei több mély csalódásra engednek következtetni.

Az első (amit már érintettem, mert ez az egyetlen, mely regényeiben is kifejezésre jut), az a tény, hogy Hardy nem folytathatott egyetemi tanulmányokat, nem volt klasszikus, tudományos kiképzése.

Sokkal fontosabb ellenben az a körülmény, hogy Hardy, az ünnepektől regényíró, tulajdonképpen reményeiben és ambícióiban

du doute et des ténèbres qui entourent l'existence, en d'autres mots de sa souffrance métaphysique."

Garwood, op. cit. Chapt. I. Use of Philosophy in Literature. Hardy pesszimizmusát a következő okoknak tulajdonítja: Szeretete a középkor iránt (love of Middle-Ages), ezáltal nem érzi magát korának fiaként (feeling out of time), szülőföldjének hanyatlása, (decay of his country — mely utóbbi alatt Garwood Dorsetshire-t, Hardy szűkebb hazáját érti) és gyermektelensége (childlessness). A metafizikai fájdalom, mint Hardy pesszimizmusának forrása, nem ad semmiféle konkrétumot. Hardy elméjének benső adottságaként tekint a pesszimizmusra.

Miss Garwood meghatározása már pozitívumot is ad és én csak ezt próbálom még kiegészíteni, azzal a megjegyzéssel, hogy az a tény, hogy Hardy gyermekekre vágyott és hogy boldogtalanságot okozott neki, hogy házassága gyermektelen volt, szerintem összeegyeztethetetlen Miss Garwood tanulmányának alap gondolatával, Hardy schopenhaueri világszemléletével, ha csak úgy nem formulázzuk, hogy: mivel Hardynak nem adatott meg, hogy élete gyermekeiben folytatódjék, magáévá tette Schopenhauer elméletét és az emberiség kipusztulását kívánta. Ez az elgondolás azonban abszurdum és Miss Garwood csak saját kijelentésével kerül ellentmondásba.

* T. Hardy 1840-ben született Dorsetshire egy kis falujában, Higher-Bockhamptonban. Tanulmányait szülőfalujában kezdte meg és Dorchesterben (1849—50) folytatta. Apja kőműves, régi családból származó, intelligens munkásember volt és fiát építész pályára szánta. Így Hardy 1856—62-ben Dorchesterben, majd 1867—73-ban Londonban dolgozott építészeti irodákban. Második regényének („Under the Greenwood Tree”) sikere folytán felhagyott építészeti munkáival és teljesen az irodalomnak szentelte magát. 1873-ban feleségül veszi Emma Lavinia Giffordot. Házassága nagyon boldog volt, de gyermektelen. Londonban éltek eleinte, de Hardy nem szerette a nagyvárost, nem tudott Londonban dolgozni, úgyhogy többször leutaztak Hardy szülőföldjére, és a legtöbb regénye ott készült. 1876—78-ban a kontinensen utazgatnak, bejárják Hollandiát és a Rajna vidékét. 1879. év végét és 1880. év elejét Franciaországban, Normandiában töltik. 1883-ban Dorchesterben telepednek le véglegesen. 1887-ben még egy nagyobb utazást tesznek, bejárják egész Olaszországot. Hardy életének egyetlen, különösebben szomorú eseménye feleségének korai halála volt, mely azonban csak 1897 után következett be, amikor már az utolsó Hardy-regény is megjelent, úgyhogy ez az esemény a regényekben semmiféle nyomot nem hagyhatott. Hardy maga 1928-ban halt meg, miután életének utolsó évtizedeiben mint az angol regényirodalom egyik korifeusát ünnepezték és magasztalták.

csalódott költő volt. Eredetileg költőnek készült, költői inspirációt érzett magában és költői babérokra vágyott. Mint majd nem minden fiatal költő, Hardy is úgy járt, hogy első verseit teljesen figyelmen kívül hagyták.⁷ Sértett önérzetében el is égette összes ifjúkori kísérleteit és csak e nagy csalódás után határozta el magát a regényírásra. De ezt sohasem érezte igazi hivatásának, úgyszólván csak megélhetést biztosított számára; meg nem értett költőnek tartotta magát, és ez a végzetes tévedés Hardy életének tragikumuma. Hardy költői, művészi lélek volt, de nem volt költő.⁸ Ez a nagy csalódás egész életén végig kíséri és mi sem valószínűbb, minthogy ez fejlesztette ki pesszimizmusát, melynek csirája azonban már okvetlenül megvolt Hardy lelkében, s melynek létezését nem lehet megmagyarázni.

Befejezésül visszatérek oda, ahonnan kiindultam: nemcsak az emberi élet tragédiáinak forrása, oka különbözik Hardy regényeiben az emberi boldogtalanság Schopenhauer-szerinti okától, hanem az a következtetés is, amelyre az emberi élet szemlélése juttatja e két író: Schopenhauer abszolút pesszimizmusával szemben Hardy pesszimizmusa nem egészen reménytelen, mert nem lehetetlen, hogy az ember alkotta törvények és intézmények az idők folyamán elérik fejlődésükben azt a fokot, melyen összhangban lesznek a természet követelményeivel, humánusabbak lesznek és nem fognak boldogtalanságot okozni az emberek közt.

⁷ Fl. Hardy, op. cit. 62. és 64. l.

⁸ Verseskötetei: „Wessex Poems.“ 1898. „Poems of the Past and Present.“ 1901. „The Way of Light and other Verses.“ 1909. „Time's Laughing-stocks.“ 1909. „Satires of Circumstance.“ 1914. „Moments of Vision.“ 1917. Költészete legnagyobbbrészt gondolati líra, de még epikai jellegű versei is eszméktől telítettek. A mély eszmei tartalom, mely a regényekben már csak a mű természeténél és terjedelménél fogva is helyénvaló és nagy értéket képvisel, a verseket nehezzé és nehezkessé teszi; főleg azonban gyengíti intuitív jellegüket, ami a költészetben az esztétikai hatás egyik legfontosabb eleme. Legtöbb verse nehezen érthető, gyakran csak többszöri elolvasás és gondolkodás után jutunk a költő mondani valójának lényegéhez. — Kétségtelen, hogy van Hardynak néhány kiváló értékű költeménye is. („At a Hasty Wedding“, — „I Said to Love“, — „Poems of the Past and Present“ c. verskötetben, — „The Pink Frock“, — „Moments of Vision“ c. verskötetben stb.) De ezzel szemben mint költőnek sikere nem volt, megértésre alig talált. A sok Hardy-tanulmány közül csak kevés foglalkozik költészetével is (Hedgcock, op. cit. Brennecke, op. cit. Johnson: „The Art of Thomas Hardy“, London, 1923); kizárólag költői munkásságáról szóló tanulmány pedig még nem jelent meg és Angliában a legtöbb Hardy-olvasó nem is tudja, hogy Hardy verseket is írt.

Forrásmunkák jegyzéke.

I. a) Regények, novellák.

T. Hardy, *Desperate Remedies*, 3 vol. Tinsley Brothers, London, 1871. — *Under the Greenwood Tree*, 1 vol. Tinsley Brothers, London, 1872. — *A Pair of Blue Eyes*, 3 vol. Smith Eld. & Co. London, 1873. — *Far from the Madding Crowd*, 2 vol. Smith Eld. & Co. London, 1874. — *The Hand of Ethelberta*, 3 vol. Smith Eld. & Co. London, 1876. — *The Return of the Native*, 3 vol. Smith Eld. & Co. London, 1878. — *The Trumpet-Major*, 3 vol. Smith Eld. & Co. London, 1880. — *A Laodicean*, 2 vol. Sampson Low, Marston, Seale & Rivington, London, 1881. — *Two on a Tower*, 3 vol. Sampson Low, etc. London, 1882. — *The Mayor of Casterbridge*, 3 vol. Smith Eld. & Co. London, 1886. — *The Woodlanders*, 3 vol. Macmillan & Co. London, 1887. — *A Group of Noble Dames*, Tauchnitz, Leipzig, 1891.* — *Tess of the D'Urbervilles*, 3 vol. M'Ilvaine & Co. London, 1891. — *Life's Little Ironies*, 1 vol. Tauchnitz, Leipzig, 1894.* — *Jude the Obscure*, 3 vol. M'Ilvaine & Co. London, 1895. — *The Well-Beloved*, 1 vol. M'Ilvaine & Co. London, 1897. — *The Romantic Adventures of a Milkmaid*, Tauchnitz, Leipzig, 1914. — *A Changed Man* etc. Tauchnitz, Leipzig, 1913.

Versek.

Wessex Poems 1898. — *Poems of the Past and Present*, 1901. — *The Way of Light and Other Verse*, 1909. — *Times Laughingstocks*, 1909. — *Satires of Circumstance*, 1914. — *Moments of Vision*, 1917.

Cikkek.

The Dorsetshire Labourer. *Longman's Magazine*, 1883 July. — *Candour in English Fiction*. *New-Review*, 1891. January. — *The Science of Fiction*. *New-Review*, 1891 April. —

b) Általános kritikai munkák.

Compton-Rickett, A., *A History of English Literature*, London, 1827. — *Cross*, W. L., *The Development of the English Novel*, London, 1902. — *Cunliffe*, J. V., *English Literature during the Last Half-Century*, London, 1908. — *Dawson*, W. J., *Makers of English Fiction*, London, 1901. — *Fehr*, B., *Die englische Literatur des XIX. u. XX. Jahrhunderts*, Berlin—Neubabelsberg. — *Howell*, W. B., *Heroines in Fiction*, London, 1901. — *Phelps*, W. L., *Essays on Modern Novelists*, London, 1910. — *Selby*, T. G., *Theology of Modern Fiction*, London, 1896. — *Vowinckel*, E., *Der englische Roman der neuesten Zeit und Gegenwart*, Berlin, 1926. — *Walker*, H., *The Literature of the Victorian Era*, London, 1913. — *Wild*, Fr., *Die englische Literatur der Gegenwart*, Wiesbaden, 1928.

c) Specifikus tanulmányok.

Abercombie, L., *T. Hardy, A Critical Study*, London, 1912. — *Braybrooke*, P., *T. Hardy and his Philosophy*, London, 1928. — *Bren-*

* A novellák egyenként jelentek meg folyóiratokban és csak később kötetenként. A regények itt felsorolt kiadói az első kiadásra vonatkoznak; az idézetek lapszámait azonban a Tauchnitz-kiadás lapszámait jelölik. (Kivétel: „The Woodlanders“; a lapszámok a Macmillan's Pocket Edition szerint.)

necke, E., *T. Hardy's Universe. A Study of the Poets Mind*, London, 1924. — *Chew*, S. C. T. Hardy, Poet and Novelist, London, 1921. — *Child*, H., T. Hardy, London, 1916. — *Collins*, V. H. G., Talks with T. Hardy, 1920—22, London, 1928. — *Duffin*, H. C., T. Hardy: A Study of the Wessex Novels, London, 1921. — *Fowler*, J. H., The Novels of T. Hardy, Oxford, 1928. — *Garwood*, H., T. Hardy, An Illustration of the Philosophy of Schopenhauer, Philadelphia, 1911. — *Grimsditch*, H., Character and Environment in the Novels of T. Hardy, London, 1925. — *Hardy* F. E., Early Life of Thomas Hardy, London, 1928. — *Hedgcock*, T. A., T. Hardy, Penseur et Artiste, Paris, 1911. — *Johnson*, L. P., The Art of T. Hardy, London, 1923. — *Lea*, H., T. Hardy's Wessex, London, 1925. — *Macdonnel*, Annie, T. Hardy, London, 1894. — *Parker*, W. M., On the Track of the Wessex Novels, Poole, 1924. — *Sherren*, W., The Wessex of Romance, London, 1902. — *Salberg*, G., T. Hardy's Frauen im Lichte seiner Weltanschauung, Zürich, 1927. — *Symons*, A., A Study of T. Hardy, London, 1927. — *Tantkirch*, A. R., Die Romankunst von T. Hardy, Marburg, 1912. — *Webb*, H., A Bibliography of the Works of T. Hardy, London, 1916. — *Whitefield*, A. S., T. Hardy: The Artist, the Man and the Disciple of Destiny, London, 1921. — *Williams*, R., The Wessex Novels of T. Hardy, London, 1924.

d) Folyóiratok. (Kritikák).

The Academy, London. Mr. Hardy's New Novel, March 27. 1897. — *The Athenaeum*, London, Tess, of the D'Urbervilles, January, 1892. A Laodicean, December 31, 1881. — *Blackwood Magazine*, Edinburgh. The Anti-Marriage League, January, 1896. — *The Bookman*, London. Jude the Obscure, January, 1896. — *Fortnightly Review*, London. Jude the Obscure. June, 1896. — *Illustrated London News*, January 1896, October, 1892. — *Pall Mall Gazette*, London, April, 1901: Real Conversations, by W. Archer. — *Westminster Review*, London, February, 1896. T. Hardy's Latest Novel. — August, 1892, Some Aspects of Sentiment (Clarissa and Tess). — December, 1892, Latest Development of Fiction.

II.

Carteret-Bisson, Our Schools and Colleges, London, 1879. — *Galsworthy*, J., The Forsyte Saga, Tauchnitz. — *Gissing*, New Grubstreet, London, 1891. Odd Women, London, 1893. — *Godwin*, W. An Enquiry Concerning Political Justice, London, 1926. — *Green*, J. R., A Short History of the English People, London, 1926. — *Holcoft*, T., Anna St. Ives, London, 1792. — *Kornis Gyula*: Angol középiskolák, Budapesti Szemle különyomata, 1929. — *Meredith*, G., Diana of the Crossways, London, 1885. — *Morris*, W., News from Nowhere, London, 1891. — *Petz*, V., Ökori Lexikon, Budapest, 1902—1904. — *Rossetti*, D. G., Poems and Translations, 1850—70, London, 1926. — *Schopenhauer*, A., Die beiden Grundprobleme der Ethik, Leipzig, 1860. Sämtliche Werke, hg. von Paul Deussen, München, 1911. I. Bd. Die Welt als Wille und Vorstellung. — *Westermarck*, The History of Marriage, London, 1891.

HAZAI IRODALOM.

Magyar etymologiai szótár. (Lexicon critico-etymologicum linguae Hungaricae.) A Magy. Tud. Akad. megbízásából írta **Gombocz Zoltán** és **Melich János**. I. kötet. *A—érdem*. Budapest. Kiadja a Magy. Tud. Akad. 1914—1930. 4-r. 1600 hasáb.

A magyarországi szellemtudományok legnagyobb eseménye az 1930. évben kétségtelenül a Magyar etymologiai szótár első kötetének lezárulása. Ennek bejelentésével Közlönyünk is tartozik, mint a filológiai tudományoknak egyetemes, számos filológiának egyetlen folyóirata nálunk. Hiszen a filológiák rendszerébe nemcsak mint külön tanulmány tartozik belé a nyelv-tudomány művelése, hanem úgy is, mint alapvető előkészület egy állandó készség megszerzésére és ébrentartására, amely nélkül filológiai munka elképzelhetetlen. Ez nem új dolog, bár hangsúlyozása sohasem időszerűtlen, ma legkevésbé. A figyelmet éppen arra szeretnők ez alkalommal felhívni, hogy még a nem magyar filológiák művelőinek is mennyire szükségük van arra a történeti tudatosságra, amelyet — az anyanyelvi szókincsnek idegen szövegek értelmezésére való helyes felhasználása céljából — elsősorban egy jó etimológiai szótár segítségével lehet megszerezni.

E sorok írója csak mint klasszikus-filológus beszélhet e tárgyról. De éppen mint klasszikus-filologusnak kell állandóan éreznie az etimológiai tudatosságnak azt az igényét, amelyet az értelmezendő görög vagy latin szöveg minden szava támaszt a modern tolmácsolóban: nemcsak a tudóban, hanem már a jól vezetett középiskolai tanulóban is. Az idegen szó találó jelentésárnyalatát igen sokszor csak eredetének, s használata egész történetének gondos figyelembevételével lehet megállapítani. Az etimológiai tájékozódás szükségességét ugyanígy (de nem egyszer tehetetlenül) érezzük azzal a magyar szóval szemben is, amelyet az eredeti pontos visszaadására választani akarunk. Közlönyünk ez évi folyamában egy kis vita folyt le, amely egy igen gyakori szó esetében tanulságos példával világítja meg e helyzetet. Egy magyar Kallimachos-fordítás bírálatában (113. l.) s a fordító válaszára tett megjegyzéseimben (206. l.) kifogásoltam az ἀρετή szónak a magyar „erény” nyel való visszaadását ebben a fohászban (Call. hymn. I. 94.) δίδου δ' ἀρετήν τ' ἀφενός τε. Hivatkoztam Wilamowitz magyarázata (Hellenist. Dichtung II. 11), aki utal ἀρετή régiebb értelmére („Anerkennung, Erfolg”) s Kallimachosnál föltehető jelentésére is („tehetség”). Megjegyeztem, hogy „erény” nálunk az iskolában elkoptatott, szintelen szó, amely nem fedi mindig a görög szó tartalmát. A fordító ezzel szemben felhozta fel védelmére (206. l.), hogy itt idegen nyelvű fordítások is a „virtù, Tugend, vertu” szavakat használják. Hivatkozik Wilamowitzra is (Sappho u. Simonides 169 sk.), aki pedig ezen a helyen szintén ὁ ἐλλενη δῶντι el a vitát kategórikus megállapításával: „Die ἀρετή, die Eigenschaft, die den ἀνὴρ ἀγαθός macht, ist von Hause aus gar kein sittliches Gut”. Az iskolai „erény” szót éppen keresztény erkölcstani jelentése tette pogány görög szempontból szintelenné. Ezért bukkan fel a németeknél mosta-

nában a mély és finom tudatossággal nyelvművészkedő George-körben „Tugend“ helyett a görög *ἀρετή* lefordítására frissen képzett „Tucht“ szó. Ezzel ugyan az idézett hely magyar fordításának kérdése végleges választ nem kapott. Az Etym. szótár utolsó füzetének átlapozása után azonban nem haboznék Kallimachos fohászát így fordítani: Adj *érde-met* és jólétet“. Az „érdem“ szó az, amely ősi, a rokonyelvekből megállapítható jelentésében („Mannhaftigkeit, Mut, Trefflichkeit, Verdienst, Tugend; ars, virtus; habileté, adresse, talent; qualité, mérite, vertu“ Et. Sz. 1599—600; „erény“ jelentésben a turfáni emlékekben is, Németh Gyula, Körösi Csoma-Arch. I. 73) a görög *ἀρετή* szó Sokrates előtti tartalmát általában a legmesszebbmenően fedi (a latin *virtus* leszarmazásának is megfelel: török *âr* „férfi“-ből *dâm* képzővel) s ezen a helyen Kallimachos gondolatát is a legjobban fejezi ki (95/6) οὐτ' ἀρετῆς ἄτερ ἄλβος ἐπίσταται ἀνδρα ἀέξειν, οὐτ' ἀρετῇ ἀπένοιο διδου δ' ἀρετὴν τε καὶ ἄλβον: „Mit ér az embernek érdem nélkül a gazdagság, és mit jólét nélkül az érdem! Adj hát érdemet és gazdagságot.“

Ilyen szerencsés esetben, amikor az antik szónak ősi jelentésárnyalataiban egybevágó magyar megfelelője akad, rendszerszerint a magyar östörténet számára is levonható valami tanulság. Az *ἀρετή* szónak filozófia előtti jelentését alapvetően fejtegeti Wilamowitz, Platon I. 55—61. l. a régi görög nemesi gondolkodás élet- és becsületfelfogásából. Az „érdem“ szó az Etym. szótár szerint, Zichy István gróf, A magyarság östörténete és műveltsége 61. l. nyomán, „eredetileg magasabbrendű vallási fogalomkör tagja lehetett“. Az ú. n. öncélú klasszika-filológia rokonvonatkozású eredményeinek figyelembevétele a magyar szó jelentésében némi eltolódást kell, hogy okozzon ugyanabba az irányba, amerre a görög és latin szófejtés sokkal teljesebb és összefüggőbb anyag felhasználásával eljutott: a vallás szűkebb értelemben vett köréből a primitív morál tágasabb területére, ahol a javak még nem „erkölcsiek“ (mai értelemben), nem is sajátjágosan vallásiak, de harcos férfiakhoz nagyon is illőek. A klasszikus filológus természetesen nem kockáztathatja meg a közreműködést magyarnyelvi kérdések megoldásában mindaddig, míg olyan megbízható és könnyen hozzáférhető segítségével nem rendelkezik, mint amilyen most az Etym. szótár első kötete. Csak erre a biztos alapra támaszkodva tehettem meg az első szerény lépést az antik vallástörténelem tanulságainak magyar szóanyagban való felhasználására Árpád nevéről szóló előadásomban is (Magyar Nyelv, 1931). A Magyar etymologiai szótár minden filológusnak nélkülözhetetlen munkatársa kell, hogy legyen. Forgatásának áldásait hamar fogja élvezni s hálás lesz kitűnő íróinak azért a nagyszerű tudományos teljesítményért, amelyet a hatalmas mű képvisel, hálás az Akadémiának azért a nem kis anyagi áldozatért, amelyet kiadása jelent. Bárcsak minél előbb az egész munka megjelentéséért mondhatnánk köszönetet.¹

KERÉNYI KÁROLY.

¹ Pótlendő lenne *baka* („gyalogos katona“ értelemben), *bubuc* (gyermeknyelvi szó); *arté* 1. jelentésében („egyenesen, nyíltan a szemébe“) aligha latin *arte* (<ars)-ból; talán lat. *arte* (<*artus*³)-ból? Fogarasi, Nyelvt. Közl. IV. 133 csak a 2. jelentést („derék, pompás“) vezeti le *arte* abl.-ból, bizonyára helyesen.

Giulio Moravesik: Il Caronte Bizantino. Estratto dagli „Studi Bizantini e Neoellenici“, vol. III. A cura dell' Istituto per l'Europa Orientale. Roma, 1930. In 8°. 24 lap.

A közép- és újkori Charon, vagy ahogy már ebben a korban hívják Χάρων, csak ritkán szerepel úgy, mint az ókorban, t. i. mint hajós, aki a lelkeket szállítja az alvilágba (pl. B. Schmidt: *Gr. Märchen, Sagen und Volkslieder*. Leipzig, 1877. p. 176; a 37. és 38. népdalban), hanem ő maga az ura az alvilágnak, ahol a nálánál könyörületesebb anyjával és a feleségével a Χαρόντισσα vagy a Χαρίσσα-val lakik és ő jön el az emberekért vadász alakjában, lovon ülve, vagy mint arató, kaszával és sarlóval. J. C. Lawson: *Modern greek Folklore and ancient greek Religion. A Study in Survivals*. (Cambridge, 1910) című könyvében külön fejezetben szól Charonról. Felfogását röviden ismertetem, mert e fontos munka M. figyelmét kikerülte. Charon működési terének újabb kibővülését Lawson, részben B. Schmidt (*Das Volksleben der Neugriechen und das hell. Altertum*. Leipzig, 1871) adataira támaszkodva azzal magyarázza, hogy az ismeretes hajós csak irodalmi alakja volt Charonnak — s az irodalomban is aránylag elég későn szerepel, Homeros és Hesiodos még nem is ismerik —, de emellett a nép képzeletében valószínűleg más funkciói is voltak, melyek tovább éltek és életben maradtak a középkor és újkoron át a nép körében és annak költészetében. Arra hogy az ókorban más alakban is előfordult a hajóson kívül, utalnak az ilyenféle kifejezések: Χαρύνειος θύρα vagy Χαρύνειον (amelyen át a halálra ítélteteket kivezették), Χαρύνειος κλίμαξ (amelyen a dráma szellemei az alvilágból a színpadra feljöttek), Χαρύνεια βάραιθρα stb. Suidasnál Charon egyenlő a θάνατος-szal. Lawson szerint Euripides Alkestisében Θάνατος tulajdonképpen a nép gondolatvilágában élő Charon egyik alakja, aki eljön Alkestisért, hogy kardjával (Alc. 74. és 76. vs.) megölje. Herakles birkózik Thanatosszal, ahogy az újkorbani népdalokban Χάρων gyakran birkózik azokkal, akiket el akar vinni. Eszerint tehát már az antik néphitnek volt egy sokoldalú halálistene. Ezzel szemben áll Hesselings nézete, t. i. hogy az antik Charon csak később, mint Χάρων veszi fel Thanatos és Hades alakját, hatással van kialakulására a Biblia, a lovon ülő vadász képe pedig olasz forrásból származik.¹ M. értekezése Hesselings irányában halad, de nem tesz eléggé különbséget a nyugati hatás alatt álló irodalom és a keresztény-görög néphit Charos-alakja között. Ez utóbbi egyáltalán csak úgy maradhatott fenn, hogy már a kereszténység elterjedése óta a keresztény Isten szolgálatába állították. M. azonban erre már nem terjeszkedik ki. Conclusiója az, hogy nem az újkorbani, hanem már a bizánci korszakban ment át Charon alakja a nagy átalakuláson s a nyugati halálköltészet (a haláltánc, stb.) Mors Christianája adja meg Χάρων végleges alakját.

M. dolgozata tulajdonképpen kommentár a nála közölt négy költeményhez, melyek közül az első kettő (az első a Vaticanus gr. 207, saec. XIII., fol. 372r-n, a másik a Parisinus suppl. gr. 680, saec. XVII., fol. 71v-73r-n) eddig egészen ismeretlen volt, a harmadik és negyedik (a 3. a codex Romanus Bibl. Nationis gr. 15, saec. XV, fol. 37v-39v-n és a 4. a cod. Athous 2430, saec. XVII, p. 54-61-n) pedig variánsai a Hesselingtől már kiadott költeményeknek. Az utóbbi két költemény egy-egy dialógus az ember és Charos között a bizánciaknál annyira kedvelt alphabetum-formában. Tartalmuk azonos. Ezt a műfajt, a halál

¹ Ez utóbbi véleményét fenntartja újabb értekezésében is: Charos *rediens*. Byz. Zeitschrift XXX. (1929/30). p. 186-191, ahol Thumbot és N. G. Politist igyekszik megcáfolni. Ez utóbbi az ú. n. a thrák lovasisten ábrázolásában Charont véli felismerni.

és az ember párbeszédét, M. a középkori latin irodalomban gyakori ilyenfajta dialógusokra vezeti vissza (Dialogus Mortis cum Homine, Altercatio Animae et Corporis etc.), melyekből — és rajtuk kívül még két más műfajból — fejlődött ki a középkori haláltánc műfaja is. Ezeket a dialógusokat lefordították más nyelvekre is; Bizáncba valószínűleg olasz közvetítéssel jutott s itt az alfabétum-műfaj egyik osztályává alakult ki. Az *első költemény* egy képhez tartozó epigramma lehetett. A feketeszínű Thanatos = Χάρις egyik kezében serleget tart, mely tele van a „közös halállal“. Charonnak gyakori jelzője a „fekete“, de éppen a M.-tól idézett példa nem ide való; „già Eschilo lo chiamava τὸν ναυ-στολον μελάγκροκον θεωρίδα“ (Sept. c. Th. 857. vs.-ben); a „feketevitorlájú“ jelző csakis a hajóra vonatkozhatik, nem Charonra magára. Charont gyakran ábrázolták lakomázás közben serleggel, de szokatlan ez a halál poharával való ábrázolás: bizonyára méregpohárra kell gondolnunk. M. szerint az antik Léthé szerepét veszi itt át Charon és az embernek az élettől való teljes elszakadást, a róla való teljes megfedkezést szerzi meg italával. Ezenkívül M. úgy véli, hogy a Moirák hivatalát is átveszi Charon, ugyanis másik kezében kard van, mellyel az egymást szerető emberek barátságát vágja el. Ezt azonban szükségtelen feltenni, mert egyrészt a költeményben nincs szó a *fila sororum*-ról, mint Statiusnál a M.-tól idézett helyen, másrészt, ha elfogadjuk, hogy Charon azonos Thanatosszal, akkor nem lehet újdonságot látni abban, hogy Charont karddal a kezében ábrázolták (v. ö. Eur. Alc. 74. vs.). Méregpohár és kard együtt nem lephet meg, hiszen az újjörög népköltészetben gyakran jelenik meg Charon többféle gyilkoló eszközzel felfegyverkezve (L. B. Schmidt: Volksleb. 226. l.). A Moirák különben is még mindig élénken foglalkoztatják az újjörög nép költészetét. A *második költemény* moralizáló. Intelmeket tartalmaz s a földi élet mulandóságát hangoztatja. Itt is a halál hol a Θάνατος, hol Χάρις nevét viseli. Mind a négy költeménynek a szövegét, amennyire az már ilyenfajta szövegeknél lehetséges, M. igyekszik megszabadítani az orthographiai hibáktól, természetesen a nyelvjárási eltéréseket meghagyja. Néhány helyen valószínűnek látszó konjektúrával teszi érthetővé a romlott szöveget. Végül az érdekesebb és fontosabb szavakból kis index verborumot is kapunk, melyből a középkori vulgáris nyelvre vonatkozólag is felvilágosításokat nyerhetünk. Ez emeli a kis dolgozat értékét, amely irodalmi oldalról járul hozzá a középkori Charon alakjának ismeretéhez.

(Budapest.)

KORZENSZKY ELEONÓRA.

Hencze Béla: Kazinczy és a francia felvilágosodás. Budapest, 1928.

Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest. 6. sz.
76 old.

Irodalomtörténeteink nyomán beleidegződött a köztudatba az a vélemény, hogy Kazinczy műveltsége gyökereiben német eredetű. Még középkorokból visszacseng füllünkbe az a hagyományos nézet, hogy a széphalmi mester irodalmi mintaképeit a neohellenizmusért lelkesülő német írók soraiban kell keresnünk. Hencze Béla ügyesen megírt értékezése után ezt a megdönthetetlennek hitt irodalomtörténeti igazságot módosítanunk kell. A szerző ugyanis Kazinczy egész oeuvrejének igen aprólékos ismerete alapján, dolgozata folyamán felfejti azokat a sálakat, melyek Kazinczyt a francia felvilágosodás két fő képviselőjéhez, Rousseauhoz és Voltairehez fűzik.

Ezen két név által két nagy fejezetre tagolt értekezés első felében a szerző megállapítja, hogy Kazinczy vallási felfogására az *Émile* írója hatott elhatározólag. Rousseau deizmusa, a természetes vallás gondolata lesz a magyar író vallásos nézeteinek alapjává. Francia mesterének köszönheti a szabadvizsgálgatás jogának és kötelességének megértését, melyen elindulva — Voltaire, Mirabeau és D'Holbach közvetett hatása alatt — Kazinczy a materializmusba téved. Azonban a „vallásos érzés szüksége“, Kazinczy egyéniségének — akárcsak Rousseauénak — ezen egyik legszembevetőbb vonása, kivetíti írónkat az anyag elvűség vallásából. Sok lelki vívódás után Rousseau deizmusa, „a szív vallása“, a dogmák iránti közömbösséggel és a lélek halhatatlanságának tagadásával színezve, lesz a széphalmi mester felfogásának irányítója. Rousseau vezette be tehát — ez a dolgozat első részének foglalatja — Kazinczyt a felvilágosodás eszmekörébe. A tőle nyert ösztönzések tették Kazinczyt a magyarországi felvilágosodás fáklavívó bajnokává.

Voltairetól távolabb állt Kazinczy. Jól tudjuk emlékirataiból, hogy mi sem volt idegenebb tőle, mint a Voltaire-re annyira jellemző „univerzális szkepsis, tiszteletlen cinizmus, amorális libertinizmus“. Azonban a legeredményesebben a *Pucelle* szerzője által vezetett egyház és babonaellenes harc, a felvilágosodásnak és a toleranciának általánosan való elismertetése megnyerik Kazinczyt a kiváló francia író szellemi barátjának és a voltairianus széphalmi mester lesz Voltaire eszméinek egyik legbuzgóbb hazai terjesztője.

A beható tanulmányok és érett megfontolás után írott értékes dolgozatnak, mely szempontjaiban és indításaiban sokat köszön Eckhardt Sándor jeles munkájának (*A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Budapest, 1923.), mellyel az ilyen irányú kutatásokat megindította, főképen ezen két eredménye tarthat számot a följegyzésre: „Kazinczy az első modern magyar ember, aki a francia felvilágosodás eszméinek egyetemes ismeretéből, részben egyéni idealizmusa csődjével (pl. vallási tekintetben), egy új világ munkás hitét, hivatása tudatát s kiképzett harceszközeit hozza magával.“ (76. old.) „Kazinczy műveltsége gyökereiben — s ez az értekezés legfontosabb tanulsága — franciás is annyira, mint németes; első szellemi táplálékai jórésztben franciák, akiktől olyan ösztönzéseket nyer, melyek élő, ható irodalmi programot adnak végig ízlése tarka evolúcióján.“

Hatvan.

SIPOS LAJOS.

B. v. Pukánszky: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn*, I. Bd. Von der ältesten Zeit bis um die Mitte des 18. Jh. Münster i. W., Aschendorff, 1931. 8°. XX+492. l., 14 képtábla. (Deutschum und Ausland 34—36. Heft. 17 (kötve 19) M.

Közlönyünk jelen füzetének lezárásakor érkezett ez a hatalmas és hazai irodalomtörténeti törekvéseinkre nézve oly fon-

tos kötet, melynek behatóbb taglalására visszatérünk. Egyelőre csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy Pukánszky jólmért, azonos tárgyú magyarnyelvű munkájától több ponton eltér s természetesen az időközi vonatkozó irodalmat is tekintetbe veszi. Sok tekintetben új könyvvel állunk tehát szemben. Újak a képek is, melyek gonddal vannak megválasztva és jól vannak reprodukálva. A szép kötethez Bleyer Jakab írt előszót. K.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Genethliakon Wilhelm Schmid zum siebzigsten Geburtstag am 24. Februar 1929 dargebracht von **Friedrich Focke, Johannes Mewaldt, Joseph Vogt, Carl Watzinger, Otto Weinreich.** Tübinger Beiträge zur Altertumswiss. 5. Stuttgart, 1929. W. Kohlhammer. 8.-r, 464. l. 30.- M.

A tübingai egyetemen a klasszikus Altertumswissenschaft képviselői — a három filologuson kívül az ókori történész és az archaeologus is — vaskos születésnap emlékkönyvvel lepték meg nyugalomba vonult hellenista kollegájukat, Wilhelm Schmidet, akinek ezidőszent a legjobb görög irodalomtörténet első kötetét köszönhetjük (l. fent 75. l.). Focke dolgozata („Demosthenesstudien“) makedoniai Fülöp 352—350. évi hadjárataival, Demosthenes XV., XXIII., XIII., IV., III. beszédének időrendjével s a prooemium-gyűjtemény problémáival foglalkozik. Az alapos fejtegetések szívós filológiai aprómunkával igyekeznek fényt deríteni a demosthenesi iratok keletkezésének és kiadásának történetére. MEWALDT visszatér szofistához, akiknek kulturharcáról nemrégiben olyan érdekesen beszélt (l. fent 144. l.) s „Fundament des Staates“ címen igen finoman kifejti, mint készítették elő ugyanezek a bátor gondolkodók Platon államelméletét. Protagoras szerint az állami élet alapja, mint Platon „Protagoras“ c. dialogusából kiderül, az αἰδώς és a δίκη, a passzív és aktív jogérzék. Ezeknek felel meg a két „politikai erény“: az előbbinek a σωφροσύνη, az utóbbinak a δικαιοσύνη. Együttműködésükből ered a társas közösséget éltető φιλία. Ez az utóbbi οὐνοιοία néven s az egy társas kötelékben élő emberek egyetértésének értelmében az állam alapja, mint M. bebizonyítja, Antiphon szerint. Kritias visszatér a σωφροσύνη fogalmának előtérbe állításával Protagorashoz, de oly értelmet ad neki, amely egyenesen Platon államához vezet: τὸ τὰ εὐνοῦ πρᾶττεν. Ez a σωφροσύνη az 'erénye' (mondhatnám itt is: 'érdeme', v. ö. fent 231. l.) a maga külön célja felé józanul törekvő egyénnek. Platonnál, akinek elgondolásában Protagoras és Antiphon gondolatai is tovább rezegnek, a kritias τὰ εὐνοῦ πρᾶττεν az egyéni különcélúságtól megváltó, új értelmet nyer, mint a δικαιοσύνη tartalma az ideális állam keretében, amelynek így alapjává lesz. E formula Platonnál annyit jelent, hogy az egyén azt a maga feladatát igyekezzék betölteni, amelyet neki a közösségben való helyzete szab. Ez a követelmény bizonyára csak úgy vált lehetségessé a szofisták saajátságos 'szabad gondolkodásának' talaján, hogy a theoretikus előtt nem a megvalósult gyarló államok, hanem az állam ideája lebeg. Vogt Herodotos tanulmánya „Herodot in Ägypten“ méltán viseli ezt az alcimet: „Ein Kapitel zum griechischen Kulturbewusstsein“. Igen ügyesen adja magyarázatát a görög kutató és történetíró ama tipikus magatartásának, hogy nemzeti műveltségének lényeges elemeit készségesen ismeri el idegenből (pl. Egyiptomból) való kölcsönzésnek. Ezt az elismerést ugyanis tipikusan s az egész görögségre jellemzően megelőzi minden idegenben tapasztalt kulturvívmány öntudatlan

göröggé alakítása, azonosítása azzal, ami *otthon* megvan, ami tehát tulajdonképen idegenben is — görög. Miután előbb az egész értékes emberiséget a maga képére és hasonlatosságára alakította át lelkében, s azzal, hogy megismerte, mintegy el is foglalta magának — szívesen ismeri el a görög vele szemben a maga függőségét. WATZINGER értékes adaléka, „Die griechische Grabstele und der Orient“ egy adott esetben tisztázza a Kelettől való függés kérdését: a palmetta-díszítésű görög sírkövek esetében. Biztos kézzel vázolja e sírkőtípus történetét a Kr. e. I. évezred durván faragott sírjelző sziklatömbjeitől kezdve, amelyek szerinte nem keleti, hanem északi származásúak. A keleti eredetű palmetta-díszítés pusztán dekoratív járulék, amely természetesen nőtt ki a geometriai kor síma sírköveinek görög harmoniájú díszítéséből, kiegészítve s nem megelőzve és mintázva a stétét.

Az emlékkönyv két harmadát WEINREICH-nek ismét meglepően gazdag tanulmányai (Martialis-könyvről I. 1929, 133 kk.), „Gebet und Wunder. Zwei Abhandlungen zur Religions- und Literaturgeschichte“, foglalják el. Tulajdonképen csak egyféle imáról s egyféle csodáról van bennük szó. Az imának arról a fajtájáról, amely primitív önzéssel a szomszédba küldi a bajt. Tipusa ennek a délnémet verseike:

„O heiliger Sankt Florian
verschon dies Haus, zünd andre an!“

Érdekes példáját találja meg ennek W. Terentius Andriájában (232 di, *date facultatem, obsecro, huic pariundi, atque illi [sc. obstetrici] in aliis potius peccandi locum*) s hajlandó a felsorakoztatott példák alapján ezt inkább római (tehát eredeti terentiusi) hozzáadásnak, mint a görög eredeti fordításának tartani. A csoda, amellyel másik tanulmányában alapvetően foglalkozik, az önmagától való ajtónyílás csodája, elkezdve Hom. II. V, 748—52-től, ahol az ég kapui nyílnak meg maguktól, az alexandriai Heron automatikusan működő templomajtójáig, közben s utána keresztény, zsidó és más keleti anyag felhasználásával is. Ovidius Amores II 1 megítélésében ugyanahhoz az eredményhez jut, amelyhez mi e folyóiratban (1926, 54. l.). Az ugyanott érintett Plautus, Curculio-jelenet analysise tetőpontját alkotja fejtegetéseinek. A vallástörténeti szempontból összeállított példáknak részletes filológiai (formai és tartalmi) feldolgozása teszi e tanulmányt terjedelmessé és kötszeresen értékessé. Sajnos, hogy a legfőbbek megbeszélésére sincs elég terünk. Rendkívül fontos volt a görög ajtócsoda-típus jegyeinek pontos megállapítása: a hellenizmus körében az ajtók az isteni hatalom előtt teljesen önkéntes megnyílással hódolnak. Ezzel szemben áll — többek között — az az előzsiái elképzelés, amely szerint az isteni hatalom erőszakkal tör fel minden kaput. W.-nek sikerült ezt a típust is biztosan körvonalaznia s a hellenizmuson kívül eső, keleti jellegét kimutatnia. Végül megemlíti, hogy a jeles vallástörténész-filologus a görög regényirodalom tartalmának megítélésében nézetünket osztja (421. l.) s Achilleus Tatios ajtócsodájának tárgyalásával (398 kk., nálunk: Die griech.-or. Romanlit. 56. I. 50. j.) a regényíró ephesusi autopsiáját újabb érvekkel döntően megcáfolja.

KERÉNYI KÁROLY.

E. Drerup: Die Schulaussprache des Griechischen von der Renaissance bis zur Gegenwart. Im Rahmen einer Allgemeinen Geschichte des griechischen Unterrichts. I. T.: Vom XV. bis zum Ende des XVII. Jahrhunderts; Stud. z. Gesch. u. Kultur des Altertums, VI. Ergänzungsbd., Ferd. Schöningh, Paderborn, 1930. VIII + 488 l. Ára 30 M.

A fejlődés rendje szerint a XVI. század elejéig mindenütt az újjörögök „orientalista“ kiejtésével olvasták a klasszikus szövegeket. E hangok helytelen voltát (errores) és főleg az acuité és longueur megkülönböztetésének szükségét az ógörögben, — lebrixai Antonio, A. Manutius, Gir. Aleandro s J. Ceratinus kezdeményei után — Erasmus didaktikai reformjavaslata, a Dialogus (1529) hangsúlyozta először. Ezt az „étás“ kiejtést, a cambridgei „kinos“ előzmények után (J. Cheke—Th. Smith * 1514. ca. St. Gardiner) Anglia 1558 körül elfogadta s innen terjedt át a nyugati Svájcba (Th. Beza, 1554; új edícióját I. 159—164. l.); majd Beza köre által Franciaországba (A. Canini * 1521. Ramus, Lambinus, H. Stephanus), ahol a Sorbonne ellenére, főleg a jansenista Port-Royal-des-Champs-i iskola (alap. 1643) juttatta győzelemre; végül szintén kálvinista úton, Hollandiába (Metkerke, J. Lipsius, G. J. Vossius). A tannak ellenállt: Itália, amelynek eleven kontaktusa volt az újjörög népnnyelvel, Spanyolország és főleg Németország, ahol Reuchlin rokoni hagyatékát Melanchthon konzervativizmusa, majd Er. Schmidt és az alapos I. R. Wetsten tudománya őrizték az erasmusi „jövő zenéjétől“. Így a XVII. század vége, az ú. n. „Märkische Grammatik“ előtt Németországban nincs igazi erasmianizmus: a kálvinista Heidelberg a XVI. század vége felé elszigetelt kivétel; a jezsuita J. Gretser — úgy látszik — a rend iskolapolitikájának nyomása alatt kénytelen volt bizonyos sacrificium intellectusra.

D. érdeme azonban több, mint a kérdés történetének alapvető, utolérhetetlenül plasztikus és sokszor drámaian érdekes felvázolása. Felismerte a mély szellemtörténeti összefüggést is, amely az új kiejtés elfogadása és a kálvinista eretnekek bátorsága között eredetileg tagadhatatlan. Végül — sikeresen küzdve meg a tankönyvirodalom felkutathatatlanságának és a szóbeli információknak hihetetlen nehézségeivel — megtalálta a Hollandiában és Angliában máig divó étás, de latinosan kvantitáló kiejtésnek eddig ismeretlen szerzőjét és a nemrég még Európaszerte használt, akcentuálatlan görög írás igazi magyarázatát. Tudatos önérzettel követeli ezt az „apaságot“ a német származású H. Chr. Henning (Henninius), aki a görög studiumok általános hanyatlása idején lépett fel Hollandiában paradox próbálkozásával (ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΟΡΘΩΔΙΟΣ, 1684) és tanának abszolút tudománytalansága ellenére, amit Wetsten már 1686-ban kimutatott, érthetetlen gyakorlati sikert aratott.¹

Bámulattal adózva D. új fejezetet nyitó, hatalmas teljesítményének, várjuk művének fokozott nehézségeket jelentő befejezését.

(Budapest.)

MARÓT KÁROLY.

¹ Nagy része lehet ebben, amit D., talán mert természetes, nem emel ki: a tan kényelmes könnyűségének. Ez teremthette meg pl. a nálunk nemrég még sprodikusan divott, az Erasmus, Reuchlin és Henning-féle mellett „negyedik“: a „magyarosan“ anarchikus (csak a tanár egyéniségétől szabályzott) hangsúlyozásmódot is. M. K.

Következtetlenség van a nálunk különben általánosan elfogadott erazmiánus ejtésben is. Ha $\theta = th$, akkor ϕ legyen ph (kiejtve $p + h$), $\chi = kh$. A kiejtés kérdését csak a nyelvtudomány idevonatkozó legelőkelőbb vívmányainak figyelembevételével (latinban is: $ce, ci = ke, ki, ti$ mindig = ti) tartjuk korszerűen megoldhatónak. V. ö. Magyar Paedagogia, 36, 1927, 212—16. l. Szerk.

Philosophie der Literaturwissenschaft. Hg. v. Emil Ermatinger. Berlin, Junker u. Dünhaupt, 1930. 8°. IX+478 l. 26 (kötve 30) M.

A mai német forrongást az irodalomtörténetelmélet és gyakorlat terén szépen jellemzi ez a tekintélyes kötet. Minden értékezése áttekinti az odavágó újabb irodalmat s többnyire más nézetekkel polemizálva adja az írójának saját külön álláspontját. Éppen ezért fokozottan figyelemreméltó és kitűnő bevezetőül is szolgálhat minden ilyen kérdéssel való elmélyedőbb foglalkozáshoz. Az a körülmény, hogy különböző cikkeit más-más tudós írta, növeli érdekességét, de egyben egynémely zökkenőt is okoz. Így pl. Petersen irodalmi generációkról szóló értekezését (melyről közlőnk már bővebben megemlékezett) üti Cysarz elébekerült tanulmánya a perióduselvről, pedig a fiatal tudós itt ugyancsak lefaragott egotostromló neobarokk stílusából. Viszont tagadhatatlanul mélyebben szánt s ezért inkább Petersen után állhatott volna. Bizonyos ismétlések is együttjárnak a jelenlegi elrendezéssel. Mindennek ellenére ropzantul érdekes és sok termékeny eszmét tartalmazó kötet ez, melyet melegen ajánlhatunk. Egyes cikkeinek pontos címeit mult számunkban közöltük.

KOSZÓ JÁNOS.

Aufriss der deutschen Literaturgeschichte. Herausgegeben von H. A. Korff u. W. Linden. Leipzig—Berlin, Teubner, 1930. 8°. V+218 l. 4'80 (vászonk. 6'40) M.

A Zeitschrift f. Deutschkunde-ból (1927 decembertől kezdve megjelent) jól ismert, teljesen modern szempontok szerint megírt tömör áttekintések az egyes irodalomtörténeti korszakokról az illető korokat legjobban ismerő szaktudósok tollából most itt könyvbe gyűjtve jelentek meg. Egyben jobban össze vannak egyeztetve a különálló cikkek s erősebb akarattal egységes, folytonos vonalba szorítva. Ilyen külön kiadásukat régen sürgették a szakkörök s mi is nagy örömmel üdvözljük. Ez valóban az első mintaszerű, modern szellemtörténeti szempontok szerint megírt teljes német irodalomtörténet. E. Ermatinger, P. Merker, G. Müller, H. Naumann, F. Neumann, H. Pongs, F. Strich, K. Viëtor írták a kiadók mellett az egyes fejezeteket.

—ó.—s.

A. Biese: Deutsche Literaturgeschichte. München, C. H. Beck, 1930. 8°. 3 köt. 24. jav. és bővített kiadás. 27 M, vászonk. 35 M. (Az egyes kötetek egyenként is kaphatók.)

Biese általánosan ismert nagy munkáját dicsérni ma már nem kell. Előnyei megmaradtak ebben a kiadásban is: ez éppolyan nemesen egyszerű s mégis színes nyelven, érdekesen és minden jelentősebb íróval kapcsolatban belterjesen adja a német irodalom fejlődésének történetét, mint a régebbi kiadások. Megmaradtak az egyes korszakokat bevezető átfogóbb jellemzések is, de mind itt, mind az egyes írókkal vagy művekkel foglalkozó részeknél világosan látni azt, hogy a leg-

modernebb tudományos eredmények okos, óvatos, mérsékelt figyelembevételével gondos szeretettel át van írva az egész munka. A legrégibb (germán) kor éppúgy más képet mutat ma, mint a középkor, de a XIX. század második fele nem kevésbé, sőt itt talán még jobban érzik a tőle időben való távolodás s a tudományos kutatás átalakító hatása. Ebben a modernizálásban Biese mellett J. Alt működött közre, ki a III. kötet jelen tékeny részét maga írta. Általában a német szakkritika is elismerte azt, hogy kitűnő munkát végzett. Csak könyvészeti részre lenne még szükség, hogy ez a derék munka eredményesen kiszoríthasson más, kevésbé jól megírt kézikönyveket főiskolai használatban is. A kiadók egyébként kilátásba helyezték ennek a hiánynak pótlását a máris szükségesnek mutatkozó további kiadásokban. K.

Paul Wiegler: Geschichte der deutschen Literatur. I. Von der Gotik bis zu Goethes Tod. VIII+730 l. II: Von der Romantik bis zur Gegenwart. XI+868 l. Berlin, Ullstein, 1930. Nagy 8°. Vázonk. 22+26 M.

Németországban újabban megint egymást követik az új irodalomtörténeti kézikönyvek. Wiegleré nem szakköröknek van szánva, de különös irodalomtörténetírói célkitűzése miatt nem is jöhetne ilyen viszonylatban komolyan tekintetbe. Ő t. i. „értékelés” nélkül akarja az írókat s műveiket bemutatni. Ez természetesen lehetetlen; már a kiválasztásban értékelés rejlik s bármilyen jellemzésben még sokkal inkább. Előszóval ad rövid, tömör tartalmi ismertetéseket is, de ezek sokszor homályosokká vagy sokértelműekké válnak az erőszakolt tömörség miatt. Akaratlan romantikus irónia lengi át különösen a régebbi korokkal foglalkozó részeket, mely a fentebb említett értékelés-kerülésből, egy túlzott hideg objektivitásra törekvésből fakad. Mindettől eltekintve, nagyon sok új szempontot, apróságot nyújtó, elmélyedésre valló, nagy előkészítő munkát sejtető könyvek ezek. Különös, hogy éppen az I. kötet nyújt szakembernek is többet, míg a II. helyenkint elnagyolás benyomását kelti. Viszont az I.-ben is a középkor kissé mostoha elbánsásban részesül: 90 lap az összesen 1600 lapot kitevő műben! A maga egészében azonban nagy költészetszeretettel, bizonyos fajta lelkesedéssel érdekesen megírt hatalmas munkát ez.

—ó—s.

Das Mittelalter in Einzeldarstellungen von O. Brunner, A. Dopsch, H. Eibl, R. Ficker, H. Hirsch, K. G. Hugelmann, P. Kluckhohn, D. Kralik, H. v. Srbik, F. Strunz, J. Strzygowski, H. Tietze, E. Winkler. 9 képpel és XVI táblával. Leipzig—Wien, Deuticke, 1930. Nagy 8°, 259 l. (Wissenschaft u. Kultur III. k.) 18 (vázonk. 20'40) M.

A kötet a bécsi egyetem népszerű előadásainak egy sorozatából nőtt ki s a középkort minden oldalról igyekszik bemutatni. A művészetnek (román meg gót stílus, zenc) éppúgy figyelmet szentel, mint a kultúrhistóriának (Die ritterliche Kul-

tur in Deutschland mesteri cikk Kluckhohn tollából, de szó van a középkori műveltségről általában, meg az iskolákról is), a filozófiának (Eibl, Scholastik), meg a költészetnek (Kralik: Deutsche Heldendichtung). Kitűnő keretet ad az egész előadás-sornak egyrészt Hirsch bevezető (Das Mittelalter und wir), másrészt Srbik zárócikke (Mittelalter und Neuzeit). A német polgárságról, városokról, a jogról, államról szóló értekezések egészítik ki a már említetteket, sőt egy idegen költőről is szó van, aki nélkül persze az európai középkor érthetetlen maradna: Danteról. A kötet a maga közérthető nyelvével s mégis tudományos szempontból is igazi értéket nyújtó tartalmával jelentős gazdagodása az idevágó irodalomnak. K.

M. Sommerfeld: Deutsche Barocklyrik nach Motiven ausgewählt und geordnet. Berlin, Junker u. Dünhaupt, 1929. 8°, 189 l. (Literarhistorische Bibliothek 1.) 5-50 M.

Sommerfeld gyűjteménye minden elméleti taglalásnál döntőbben bizonyítja a rövid utószavában hangsúlyozott állásfoglalásának igazságát, hogy olyan értelemben barokk-líráról beszélni, mint azt különösen Strich idevágó fejtegetései (Muncker Festschrift, 1916) óta szokás, legalább is merész általánosítás. Ez önmagában eléggé alátámaszthatná azt a véleményünket, hogy a szerkesztő itt nemcsak hasznos, de feltétlenül szükséges munkát is végzett. A csoportosítás ügyessége, valamint az a körülmény, hogy nagyon sok, eddig nehezen hozzáférhető anyagot kapunk itt most készen, fokozott hálára kötelez a szerkesztővel és a kiadóval szemben. Sommerfeld barokk-tárgyú szemináriumi gyakorlatokhoz kézikönyvül is szánta ezt a kötetet. Ilyen célra különösen ajánlható. K.

Karl Wache: Der österreichische Roman seit dem Neubarock. Leipzig, L. Staackmann, 1930. 8°, 351 l. 10 (vászonk. 13) M.

A legújabb kor (1890-től napjainkig tartó négy évtized) osztrák regényirodalmának nagyon gondosan rajzolt képét adja ez a testes kötet. Osztrákokon nemcsak azokat értve, kik ott születtek, viszont nem is kizárólagosan azokat, kik állandóan ott éltek vagy élnek. Így tehát sokszor átnyúlik a németországi irodalom mezejére is. Generációk szerint (egy évtizedre egyet-egyet számítva, mint erre már van híres minta) tárgyalja az írókat, de külön fejezetet szentel az „érzéskifejezés”-nek és a „forma-akarat”-nak. Az egész fejlődés szoros kapcsolatba van hozva a művelődéstörténeti folyamattal s mivel tényleg a regény korunk legkifejezőbb s legkedveltebb műfaja, meglepő bepillantásokat enged az osztrákok lelkébe s legutolsó évtizedekbeli történetükbe, sorsukba. Érdekesen, jól megírt színes könyv is, úgyhogy minden tekintetben nagyon ajánlatos olvasmány éppen nekünk magyaroknak is, kik egyáltalán nem eléggé ismerjük ezt a szomszédunkat.

Koszó János.

H. O. Wilde: Der Gottesgedanke in der englischen Literatur. Breslau, Priebatsch, 1930. 8°, 155 l. (Sprache u. Kultur der german. roman. Völker. A. Anglistische Reihe I.) 5 M.

A német anglisták mind bőségesebben kezdik szolgáltatni a modern szellemtörténeti értelemben vett új szempontú angol irodalomtörténeti tárgyú könyveket. Ez a fentjelzett újonnan indult gyűjtemény, melynek szerkesztői W. Horn, Fritz Neubert, Paul Merker, első kötetként mindjárt egy nagyon figyelemreméltó munkát nyújt. Alcíme szerint az angol irodalom fejlődését a puritanizmustól a romanticizmusig akarja vázolni s a szerző az első fejezetben nagyon meggyőzőn mutatja ki, hogy ezt a fejlődést a puritán isteneszme változása váltotta ki. A puritán istengondolatot elsősorban Milton költészetében vizsgálja, de más írókortársaiéval is összeveti. Az ezt fölvaltó deista isteneszmét főként Popenál látja. Erre a metodista eszmény következik, amely visszahatást jelent a puritán racionalizmusra. Thomas Gray, Cowper állanak itt az előtérben. Ezzel el is érkezett a fejlődés a romanticizmushoz, mert Cowper vallásossága már teljesen ilyen jellegű: egységes, harmonikus világnézet. Még az angol ember sem bírta el tartósan, hogy olyan mély szakadék válassza el Istentől is, meg a környezetétől is, mint ez a szigorú puritanizmusban adva volt. A tudomány fejlődése is közreműködött itt abban, hogy Isten és ember közt a metodizmusban a gyermeki-atyai, érzésvilágot gazdagító viszony keletkezzék. A természet tárgyból, objektumból egyszerre isteni erőttől áthatott csodás rejtélyé lesz, melyet lehetetlen nem szeretni s benne nem Istent imádni! Kialakul lassan a vallás mint szeretet s mint a természet szeretése és megszentelése.

Koszó János.

O. Edwards: Englische Dichtung aus Goethes Zeitalter im Licht deutscher Kunstlehre. Bonn, Röhrscheid, 1930. 8°, 128 l. (Mnemosyne. Arbeiten zur Erforschung von Sprache und Dichtung. Heft 6.) 6 márk.

Erre a kötetre is áll az, amit általános megjegyzésként az előzőnél bocsátottunk előre: a németek többet tesznek a modern angol irodalomtörténeti beállításért, mint maguk az angolok. Ez a kötet a Walzel-iskolából került ki (ő szerkesztője a Mnemosyne-sorozatnak). Az egész munkálatra s az elért eredményekre jellemző a bevezető és a zárószavakban leszögezett megállapításoknak az a rövidre fogható lényege, hogy míg a németeknél mindig szerepet játszott a költészetben a teória, addig sem a román népeknél, sem az angloknál nem olyan korokban virágzott a művészeti alkotás, melyekben vagy melyeket megelőzően nagy lett volna az elméleti alapvetésre való törekvés. Sőt olyan költők is, kik elmélettel is szolgáltak, egyáltalán nem igazodtak ehhez (Byron — Letters 4. 486 — önmagáról vallja be, hogy klasszikus teóriájától „shamefully deviated in practice“). „Németország tudatosan s elsősorban teoretikusan volt klasszikus vagy romantikus irányú; Anglia praktikusán és öntudatlanul.“ K.

E. Rohrmann: Grundlagen und Charakterzüge der französischen Rokoko-Lyrik. Breslau, Priebatsch, 1930. 8°, 186 l. (Sprache und Kultur der germanisch-romanischen Völker. C. Romanistische Reihe, Bd. IV.) 6 M.

A XVIII. század francia lírájával általában mindig mostohán bánt a tudomány, mert a prózai műfajok vonták magukra az érdeklődést. A baj azonban ott is rejlik, hogy ma nincs szemünk (sem fülünk) az

egészen más irányú kultúrából szervesen kinőtt s vele együtt halálra ítelt rokokó-költészet finomságainak az érzéklésére. Ez a rokokó-líra kizárólagosan arisztokrata társadalmi nyilvánulás s mint ilyen, párhuzamba állítható a provençal középkori lírával, amely szintén együtt pusztult el a délfrancia udvarokkal. Az persze tagadhatatlan, hogy a középkorban nagyobb tehetségű művelői voltak ennek a költészetnek, semmint a XVIII. században. — Rohrmann munkája csak előkészítő lépésnek tekinthető. Nemcsak a problémák sokasága és az anyag nagysága, hanem hozzáférhetlensége és az előmunkálatok hiánya is lehetett volna tetteket itt még sikeresebb szintézist. A megindulás így is örömmel üdvözölhető. — 6.

Robert Prechtl: Italienfahrt. Ein deutsches Schicksal. Leipzig, Paul List, 1930. 8°, 656 l. 250 mélynyomású képpel, 12 (köte 18) M.

Germanistának tanulságos könyv, de talán romanistának sem kevésbé. Élesszemű, a déli kultúra és művészet szépségei iránt fogékonny, de kritikus megfigyelőnek (és mindent a maga északi, germán lényéből fakadóval összehasonlító), ügyes írónak és jó szerkesztőnek a munkája. Igyekszik önmagának s az olvasónak megmagyarázni a dél eltérő lényét, de — sokszor rejtett, ravasz módon — az ezeréves német Itáliaromantika ellen is dolgozik. Nem riad vissza attól sem, hogy a német legnagyobbak (pl. Goethe) rajongásával szembeszálljon. Éppen ezért fokozottan jellemző a mai német fölfogásra, amely mintegy a Stürmer Goethe gótika imádásához kanyarodott vissza. Az érdekesítőn, lebilincselően megírt könyvnek külső kiállítása is nagyon szép és izlées; a sok kép kis formája ellenére is megfelelően éles, némelyik egyencsen kitűnő reprodukció. Olasz útra magunkkal vinni nagyon jó, mert nemcsak nagyszerű érzékkel tesz figyelmessé a legfontosabbra, világítja azt meg minden oldalról, hanem egyben ébrentartja kritikai érzékünket is. K.

Hirt's Deutsche Sammlung. Literarische Abteilung — Herausgeber Wolfgang Stammler und Georg Wolf. Ferdinand Hirt in Breslau.

F. Hirt kiadásában új iskolai gyűjtemény jelenik meg illusztrációkkal bőven ellátva. Az irodalmi rész, amelyet W. Stammler greifswaldi egyetemi tanár és G. Wolf (Berlin) szerkesztenek, a következő szakcsoportokra oszlik: költemények (Th. Storm, G. Keller és W. von der Vogelweide képviselik elsősorban), novellák és elbeszélések (A. Chamisso, J. v. Eichendorff, W. Hauff, G. Keller, Th. Storm, H. v. Kleist, E. T. A. Hoffmann, Immermann, V. Scheffel, O. Ludwig, Fontane, A. v. Arnim, J. Gotthelf, Fr. Hebbel, Grillparzer és Grimmelshausen), regék (elsősorban a Grimm-testvérek), bohózatok, mesék, népkönyvek (Bürger, G. Schwab, Hebel), epikus költészet (Goethe, Hebbel, Fr. W. Weber), drámák (G. Freytag, Grillparzer, Fr. Schiller, H. v. Kleist, Hebbel, Lessing), életrajzi és önéletrajzi szemelvények (híres asszonyok levelei, Fontane: Kriegsgefangene), gondolati próza (Fr. Jahn, Fr. Schiller). Minden kötet rövid, csak a legszükségesebb életrajzi adatokkal és tárgyi magyarázatokkal van kiegészítve; az egyes kötetké ára fűzött kiadásban 35 pf., egészvázsonban 70 pf. A sorozat célját, hogy a német irodalom jelesebb termékeit izlées, de mégis olcsó kiállításban a kiválasztás pedagógiai szempontjainak megfelelően vigye szét a német iskolákba, teljes mértékben eléri.

PAPP ZOLTÁN.

Lebensgut: Aufklärung, Empfindsamkeit, Rokoko. Herausgegeben von Prof. Emil Schönfelder und Hans H. Schmidt-Voigt. Verlag Moritz Diesterweg. Frankfurt am Main, 1929. 130 l. 8°. Képmelléletekkel.

A Lebensgut barokk kötetét (amelyet a Közl. 1930. IV—VI. füzetében, 141—143. l., Nyitrai N. L. ismertet megértő alapossggal) most a felvilágosodás, a rokokó és a pietista irányzatot tartalmazó újabb értékes kötet követte. Ez a legújabb szemelvényes összefoglalás is a szellemtörténeti egység szempontjai szerint egy stíluskorszakon belül a szellemi élet különböző megnyilvánulási területeiről (irodalom, tudomány, képzőművészetek, zene stb.) nyújt értékes példákat, amelyek jobban szolgálják egy kor nemzeti szempontú ismertetésének nagy pedagógiai érdekét, mint az élménynélkülivé színtelenedett, másodkézből származó tankönyvi méltatások. Ebben a kötetben a felvilágosodást leginkább Lessing képviseli, akit elsősorban epigrammái, tizenhetedik irodalmi levele Shakespeare és a francia dráma különbségéről, értekezései Voltaire, Shakespeare, Corneille, a Laokoön-csoportról és a hármas egységről, filozófiai szempontból pedig szemelvények az „Über die Entstehung der geoffenbarten Religion“ és az „Erziehung des Menschengeschlechtes“ című műveiből állítanak élénk. A pietista irányzatot fő képviselői, G. Arnold, J. Spener, H. Brookes; a szentimentálist pedig W. F. Gellert, Hölty, Voss szemléltetik, J. Möser (részlet a Patriotische Phantasien-ből), Klopstock (szemelvények a „Messias“-ból és a jelentékenyebb ódák), Wieland (a „Musarion“ és az „Abderiten“-ből egyes részek) különösen bőven vannak szerepeltetve. Az irodalmi részt a legszerencsésebben zárják le a szaktudósok összefoglaló értékelései (J. Schneider általános bevezetése, Georg Lill rendkívül kifejező rokokó-tanulmánya, E. Ermatinger költői emelkedettségu Klopstockja és Wielandja, Korff mélyen átértzett Lessingje, Treitschke Winkelmannja, Gluck, Haydn és Mozart zenetörténeti jelentőségének ismertetése és a kor stílusát érzékeltető képző és festőművészeti reprodukciók — amelyeknél azonban Chodowieckit nélkülözzük (Ch. E. Dietrich: Schäfergeschellschaft im Freien, Musikzimmer Fr. des Grossen im Potsdamer Stadtschloss, Laokoongruppe stb.) — egészítik ki ezt az értékes kiadást. Rendkívül kíváncsú volna az újabb magyar szellemtörténeti kutatások értékelése alapján egy magyar szemelvényes kiadás összeállítása, amely közelebb vinné a középiskolák mai magyar irodalomtörténeti oktatását az egyes korok szélesebbkörű és mélyebb ismeretéhez.

FAPP ZOLTÁN.

Zeitgeist und Literaturpädagogik herausgegeben von Wilhelm Schuster. 10. Beiheft zur „Bücherei und Bildungspflege“. Verlag „Bücherei und Bildungspflege“ Stettin, 1930. 88. l. 8°. 1.50 M.

A könyvben összefoglalt hat cikk különböző oldalról világítja meg a „népkönyvtárak irodalompedagógiájának“ alapproblémáját. A kiadó bevezető cikke szerint a könyvállomány kiválasztását, az irodalmat a jelenkor életérzésének, a mának kulturális, politikai és szociális szempontjából kell értékelni; a jelenkor szellemi harcai pedig szellemi-filozófiai téren az atomizálódott „polgári“ kultúrárendszer ellen az „élet“ fogalmának nevében folynak (neovitalizmus, Lebensphilosophie); ennek a kornak típusa nem a soffőr, hanem a „Vagabund“, amint azt éppen Knut Hamsun költészete szemlélteti a legkifejezőbben. Az irracionális erők küzdelmét mutatja fel Fr. Schriewer is a korszellem legmegfelelőbb művészi kifejezésében, a „Lebens-

dichtung"-ban, de helyette a szellem és az élet új szintézisét sürgeti. A három utolsó cikk inkább intuitív megérzéssel, mint módszeres alapossggal irodalomszociológiai problémákat dolgoz fel. (A költő, mint a társadalom vezetője és polgára, a parasztság, mint a költészet tárgya — Raabe világa és korunk életkérdései.) Ez a legutolsó cikk érdekes kísérlet a közelmúlt egy írójának értékelésére a mai ember problémái alapján, noha ez a bírálat az objektív műérték és irodalmi konvenció hiányában tisztán irodalmi szempontból jogosulatlan és negatív eredményre vezet.

A kis könyv, amely a tárgyalás folyamán elválva alapcélkitűzésétől, kultúrtörténeti távlatokat fog át, rendkívül példaadó lehet a merev szemantizmus veszélye nélkül az újabb magyar irodalomtörténeti kutatásokra, amelyek csak a legújabb időkben kezdik az irodalom és az olvasóközönség, az irodalmi mű és a szociális alaprétég viszonyát feldolgozni.

FAPP ZOLTÁN.

VEGYES.

A bécsi francia könyvek bibliográfiája. A szegedi egyetem francia intézetében készült disszertációk abban a nagy előnyben vannak a budapesti társaik felett, hogy francia nyelven jelenhetnek meg s így bekapcsolódhatnak a francianyelvű irodalomtörténetbe. Az *Études Françaises* legújabb kötete: *Les impressions françaises de Vienne*,¹ Oravetz Vera munkája, a magyar filológia kutatás egyik becses segédeszköze lesz, melyet Kont Ignác *Bibliographie franco-hongroise*-a és André Leval *Supplément*-ja mellett fogunk idézni és emlegetni. Értelmes bevezetésében összefoglalja bibliográfiája adatainak tanulságát, ismerteti a bécsi könyvkiadókat, kik francia könyvek kiadásával foglalkoztak, majd tárgyak szerint csoportosítva részletes képet nyújt a bécsi termésű francia irodalomról. Itt természetesen első helyet foglal el a bécsi francia színház répertoire-ja, mellette legnagyobb számban regényeket, vallásos műveket és pedagógiai célú nyomtatványokat találunk a lajstromban.

Könyvészeti munkák eredendő hibája, hogy sohasem teljeseek. Így Oravetz Vera összeállításához is van hozzátenni valónk. A szerző láthatólag csak a bécsi könyvtárak anyagából szedte össze adatait, holott nyilvánvaló, hogy a magyarországi könyvtárakban, melyek a XVIII. századra nézve Bécs szellemi gyarmatai, sok mindent talált volna, ami a bécsi könyvtárak roppant anyagában elkerülte a figyelmét. Alábbiakban saját gyűjtésemből igyekeztem pótolni Oravetz Vera bibliográfiájának hiányait; megtartva a könyvben használt időrendi beosztást.²

1. Grimarest: *Recueil de cent lettres sur divers sujets par Mr. de —* Première partie, accompagnées d'imitations allemandes et de

¹ Vera Oravetz: *Les impressions françaises de Vienne* (1567—1850). Ouvrage couronné par la Faculté des Lettres par — ancienne élève du Collegium Hungaricum de Vienne. Szeged, 1930. *Études Françaises* publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged. 3. 204. lap.

² Az aradi könyveknél nem volt módomban korábbi jegyzeteimet a könyvek új megtekintésével ellenőrizni s így ilyen esetben adataim kevésbé teljeseek.

quelques observations tres utiles par M. J. F. S. Vienne, P. C. Monath 1751. (Német cimlappal is, a II. rész Nüremberg, G. P. Monath, 1749. jelzéssel jelent meg. Akad. Misc. O. 217.)

2. Molière: *Le Festin de Pierre*, comédie en 5 actes. Vienne, Ghelen 1752. (Akad. Francz. ir. O. 493. h. Molière darabjának verses átdolgozása.)

3. *Les Vacances*, comédie. Vienne, Ghelen 1752. (Arad.)

4. *Le jaloux désabusé*, comédie. Vienne, Ghelen 1752. (Akad. Francz. ir. O. 493. h.)

5. Molière: *Le dépit amoureux*, comédie en 5 actes et en vers, par Monsieur de. — Vienne, Ghelen 1754. (Akad. Francz. ir. O. 493. h.)

6. Pope: *Oeuvres diverses de.* — Traduites de l'anglois. Nouvelle édition, augmentée de plusieurs pièces et de la vie de l'Auteur avec de tres-belles figures en taille-douce. I—II. Vienne, Jean Thomas Trattner 1761. (Bp. Egyet. Kt. He. 533. és Arad.)

7. *Catalogue de livres françois reliés qui se trouvent a vendre aux prix marqués dans livrairie (!) a la Toison d'Or sur le Haut Pont A Vienne en Autriche* 1762. Imprimé chez Jean Jaques Jahn (Bp. Egyet. Kt. Gc. 1116.)

8. Le Prince de Beaumont, Mme: *Magazin des enfans*. Vienne, Trattner 1761. (Arad.)

9. [Graffigny, Françoise d'Issembourg d'Happoncourt, dame de:] *La fille d'Aristide*. Comédie en 5 actes. Vienne, Ghelen 1765.

10. [Perrin des Chavannettes:] *Historie polique (!) du mariage de son Altesse Royale Mons. Archiduc Joseph, prince hereditaire de Hongrie, Boheme etc.* 1771. (Nem bizonyos, hogy bécsi nyomtatvány. Arad.)

11. Le Prince de Beaumont, Made: *Magasin des Adolescentes ou dialogues entre une sage gouvernante, et plusieurs de ses eleves de la premiere distinction*. Par. — I—IV. Vienne, Jean Thomas de Trattner. (Pontatlanul idézi Oravetz V. 1772 alatt: az első két kötet 1771. a III. és IV. köt. 1772. dátumot visel. Bp. Egyet. Kt. Fc. 389.)

12. Le Prince de Beaumont, Mad. —: *Magasin des Enfans, ou Dialogues entre une sage Gouvernante et plusieurs de ses Eleves de la premiere distinction*. I—IV. Vienne, Trattner 1771. (Bp. Egyet. Kt. Fc. 4009.)

13. *Relation des fêtes données à Sa Majesté l'Impératrice par S. A. Mgr. le Prince d'Esterhaz dans son chateau d'Esterhaz le 1^r et 2e 7bre 1773.* (Idézi Pohl: Haydn II., 62. Nem bizonyos, hogy bécsi nyomtatvány.)

14. Fénelon: *Les aventures de Telemaque, fils d'Ulysse, par feu Messire François de Salignac de la Motte-Fenelon etc., etc.* Oder wunderbare Begebenheiten Telemachs ... deutlich erklärt und erläutert ... v. Joseph Anton v. Ehrenreich, jetzo aber mit vielem Fleiss übersehen, auch um viel verbesserter und vermehrter ans Licht gestellet von J. L. K. Wien, Trattner 1782.³ (Ráday kt. Lit. c. 425.)

15. André, L'abbé: *Historie générale et particulière de Bohême* I—II. Vienne 1784. (Arad, 6092.)

16. Le Prince de Beaumont, Madame: *Magasin des enfans ou Dialogue d'une sage Gouvernante avec plusieurs de ses Eleves de la premiere distinction*. Vienne, Trattner 1788. (Arad.)

17. *Masaniello ou la Revolution de Naples, fragment historique*

³ Van egy linzi (J. Th. Trattner 1795) újranyomata. (Akad. Francz. ir. 499h.) V. ö.: *Télémaque en Hongrie*, Rev. Ét. Hongr. IV., 166.

traduit de l'allemand. Vienne 1789. (Említi az aradi könyvtár alapját tevő gr. Csáky Júlia könyvtárának katalógusa Hist. 219. sz. alatt. A könyv maga nem került elő, Barbier: *Dict. des Auteurs anonymes* idéz hasonló című művet: *Masaniello ou la Révolution de Naples, fragment historique traduit de l'allemand de Meissner* par F. M. C. J[ourda]. Paris, 1821.)

18. *Observation et précis Sur le caractère et la conduite de Marie-Antoinette d'Autriche, reine de France et de Navarre.* Par la citoyenne Marie-Thérèse. Vienne, Fr.-Ant. Schraembl 1793. (Bp. Egyet. Kt. Ga. 9349 és Arad.)

19. *Alfred, roi des Anglo-Saxons, tiré de l'histoire du neuvième siècle.* Vienne... 1796. (A fordító kezdőbetűi C. A. P. Arad. 2 pld.)

20. *Précis historique de l'Établissement fondé à Hambourg pour soulager les pauvres.* Vienne. M. A. Schmidt 1802. (Arad.)

21. Filippi: *Le nouveau maître italien.* Vienne... 1803. (Arad, 4781.)

22. Voltaire: *Oeuvres choisies de.* — *Voltaire's vorzüglichste Schriften.* II—V. Wien, Schrämbel 1810. (Kétnyelvű kiad. Bp. Egyet. Kt. Hf. 2380.)

23. Voltaire: *La Henriade de.* — *Die Henriade uebersetzt v. Fr. Ant. Schraembl.* Erster Theil. I—IV. Wien, Schraembl 1819. (Ráday Kt. Lit. c. 504.)

24. *Vie de Voltaire, Des Leben Voltair's.* Wien, Schrämbel 1811. Külső címlapon: *Oeuvres choisies de Voltaire* (sth. mint fent). I Band. (Bp. Egyet. Kt. Gc. 1554.)

25. Voltaire: *Theatre de.* — *Voltaire's Theater.* I—VII. Wien, Schraembl 1811. Külső címlapon: *Oeuvres choisies de Voltaire* (sth. mint fent. Ráday Kt. Lit. c. 510.).

26. Filippi, D. A.: *Le nouveau maître italien.* Quatrième édition. Vienne, Camesina 1812. (Bp. Egyet. Kt.)

27. Bernard, J. P. C.: *Fleurs de la galanterie françoise ou choix de madrigaux et d'autres pièces fugitives.* Vienne, Ueberreuter 1813. (Megvolt saját könyvtáramban.)

28. Le Prince de Beaumont, Mme —: *Magasin des enfans.* Vienne, Tendler, 1815. (Ráday-ktár: Paed. 1206. és Lit. c. 3237.)

29. Fénelon: *Les aventures de Télémaque, fils d'Ulysse* par — Imprimé d'après l'Édition stéréotypique de Firmin Didot. Mit deutschen Anmerkungen und Erklärung schwerer Wörter und Redensarten versehen durch August Schulze. Wien, Tendler u. Manstein 1822. (Eötvös Coll.)

30. Fénelon: *Les Aventures de Télémaque, fils d'Ulysse.* Par François Salignac de la Motte Fénelon (!), archevêque de Cambrai. D'après la dernière édition polyglotte (en 4to) publiée à Paris chez le libraire L. Baudry en 1837. Avec la traduction allemande en regard, revu et corrigé avec soin I—II. Vienne, veuve Mich. Schmidl et Ign. Klang 1840. (Bp. Egyet. Kt. Hf. 5202.)

Oravetz V. idézi Heinsius nyomán Le Roy de Lozembrune-nak egy állítólagos *Essai sur l'abus moral* c. művét, mely szerint 1780-ban Bécsben, Gräffernél, jelent volna meg. Milyen viszonyban van ez a kiadás azzal, amely *Essai sur l'abus du bien moral* címen Budán jelent meg ugyanabban az évben? A könyv megvan a budapesti Egyetemi Könyvtárban,⁴ sőt ugyanott őrzik a magyar cenzurán keresztülment kézirátát is. A bécsi nyomtatvány, ha egyáltalán létezik, talán csak címlapvariáns.

⁴ L. A francia forradalom eszméi Magyarországon, 206. l.

Általában sajnálatos, hogy kimaradtak a bibliográfiából mind-azok a művek, mely ugyan *Pest* jelzéssel vannak ellátva, de minden valószínűség szerint Bécsben készültek, mint a Hartleben-féle kiadványok. A kérdés mindenestre tisztázást érdemelt volna.

Az igen derék kiadvány hiányai tehát főleg onnan erednek, hogy a bécsi környezetben a kutatók elfeledkeznek arról, hogy ide-haza is van felkutató, sőt már felhasználó és könyvekben is idézett anyag. Az idézett ezernyi címszó mellett persze elenyésző ez a hiány. Viszont pontosságban nyert volna Oravetz V. könyve, ha a szerző minden esetben megtekintette volna az általa leírt könyveket s nem elégedett volna meg néha a katalógusokban és bibliográfiákban található adatokkal.

De ha ilyen hosszasan foglalkoztunk vele, csak arra vall, hogy a francia-magyar vonatkozások kutatója hasznos és jelentős segédeszköznek tekinti.

ECKHARDT SÁNDOR.

A pozsonyi jiddis hangtana.

A pozsonyi zsidók története régi időre megy vissza. Már az Árpádok korában itt vannak és III. Endre király 1291-ben a keresztény polgárokkal egyenlő jogokat ad nekik.¹ A lakóhelyüket azonban nem változtathatják. A *Judengasse*ban (későbbi Grosse-Huttergasse; mai Hummelgasse) van a helyük és itt élnek, míg a keresztény lakosság a város közepéből ki nem szorítja őket, mert „Erstens sagt man, hätten sie eine Hostie verunehret und wurden daher aus der Stadt verwiesen; hiernächst soll ihr unmässiger und schändlicher Wucher Schuld daran gewesen sein. Kein Christ konnte mehr neben ihnen aufkommen“.² De ez nem használt semmit. Nemsokára ismét visszaszivárogtak a városba s régi üzérkedéseiket tovább folytatták. A keresztény lakosság azért sürgősen kéri a királyt újabb rendszabályok életbeléptetésére, mert különben önhatalmú fellépésre kell magát elszánnia. Róbert Károly hajlik a szóra, Nagy Lajos pedig 1376. írásba foglaltatja a zsidók jogait és kötelességeit és kimondja, hogy a zsidóság ezentúl külön közösséget alkot a városban s közvetlen jobbágya a királynak. Egyben elrendeli, hogy a zsidóság mint külön helyen lakó közösség külön hatóság alá is kerüljön és ne a város magistratusa intézze ügyeit.³ A keresztény lakosság megnyugvással fogadta az új rendelkezést, annál is inkább, mert egyik szakasz a zsidók uzsorája (kamatuzsora) ellen is megvédte. Az uzsora miatt mindamellett sokszor hangzik fel a panasz, de Mátyás uralkodása idejére „wusste es diese Nation durch ihre List...

¹ Ortvas Tivadar, Pozsony város utcái és terei, Pozsony 1905, 170. l.

² Beschreibung der königlichen ung. Haupt-, Frey- und Krönungsstadt Pressburg. Pressburg, Korabinsky, 1782, 133. l. (Jegyzet.) (Röviden Korabinsky néven citálom.)

³ Korabinsky, i. m., 133. l.

dahin zu bringen, dass man ihnen die Hälfte der Interessen zahlen musste“.⁴ Nagy az elkészeredés emiatt, de mikor a király elrendeli, hogy ezentúl zsidónak semmiféle ingatlan sem adható el, kissé megnyugszanak a felizgatott kedélyek. A dolgok tovább folynak s most már oly rendelkezésről értesülünk, amely szerint a zsidóknak ezentúl megkülönböztetés céljából külön jelvényeket: vörös sapkát, vörös- vagy sárgacsíkos köpenyeget és ú. n. zsidósuklyát kell viselniök.⁵ Sok gúny járt ki ezért a zsidóságnak, amiért II. Lajos király 1521 febr. 15-én az erre vonatkozó rendelkezést megszüntette.⁶ II. Lajos halála után a polgárság ismét kiszorította őket a városból. „Seitdem sie (aber) das Stadtgebiete meiden mussten, lieszen sie sich auf dem Schlosberg und Zuckermantl nieder, welches der Stadt, wie leicht zu erachten, noch mehr Schaden bringt. Sie befinden sich in allen Gässen der Stadt, und schachern, womit sie nur wollen und können, ohne dass sie Portion bezahlen.“⁷ S azóta — tehát a XVI. századtól — főleg itt laknak a vár tájékán, a Vártelek-utcában (Schlossgrundgasse) és a Vár-úton (Schloss-Strasse), melyek közül különösen az első tiszttára zsidó zsidóbarátok és ócskavaskereskedők foglalták el. Ma ez az utca a Judengasse (nem hivatalosan!) s ha lehetne modern gettóról beszélni, akkor ezt a Vártelek-utcat kellene gettónak nevezni.⁸ Ennek a városrésznek a nyelvét figyeltem meg s hogy pozitívumhoz is köthessem megfigyeléseimet, Steiner Mór tanár közvetítésével a Ozerdálímban (Szegényház) egy Reglinger nevű nyolcvanéves zsidóférfival ismerkedtem meg, aki kérdéseimre a Wenker-féle⁹ 40 mondatot mondta tollba a következő formában:

1. *im xqiref flñ di trükhonon bletlax in do lüft.*
2. *gläx watts qifhepn tsü šnaibm, dann watt doz wetto bessw wän.*
3. *thü kaqlñ in den qiwñ, auf doz dü mülañ kxoññ kñen.*
4. *do güthñ althñ mō iz midzāi pfeñt in (pfeñdin) āiz rāñgobroññ ün in khalt wasso gwfälñ.*
5. *ew rñz fñor fñ rōdn zekks wqññ gštqorbm.*
6. *doz fñw iz tsü štqorñh gweznñ, di khñwññ zñn üñtñ gants šwatts qñgobññt.*
7. *ew rēst do āñw immñ rññi zalts ün pfeñf.*

⁴ Korabinsky, i. m., 137. l.

⁵ Korabinsky, i. m., 137. l.

⁶ Ortway, i. m., 171. l.

⁷ Korabinsky, i. m., 137. l.

⁸ V. ö. Magyar Zsidó Lexikon, Budapest, 1929, 265. l.

⁹ V. ö. Wenker, G., Sprach-Atlas von Nord- und Mitteldeutschland, Strassburg—London, 1881, XIII. l.

8. di fīs thümme zep wē, iχ glāp, hōpsu wünt golaffm.
9. iχ bin baīm wāp gwezeŋ, ün hōbures guzokt, ündzi hōt guzokt, zi wilez āχ īwro thoxta zōŋ.
10. iχ willez āχ nimma mep thōn.
11. iχ slōx dōx glāx mittēn khōxoleff! ints bōnon (Gesicht),
dū āf!
12. wū gesto hin? zōlma mittor gen?
13. es zān slāxta tsāitŋ!
14. māi lip khint, blāp hio rüntŋ, di bezŋ gēnts baissŋ
daχ thoit.
15. dū hōst hāit ezax (viel) golēvnt ün bist brāf gwezeŋ,
dū thoŋst (darfst) frīw e hāmgen, als di andon.
16. dū bist nōx nikks grōis gōnük, üm v flāšš nēzax (wān,
Wein) autsütriŋkhon, dū müsst evšt nōx eppas (etwas) wakksŋ
ün gressu wān.
17. gē, za! zō güth ün zoktāi šwessto, zi zoll di klādu
fo rairo müttu fattix maχŋ ün mittu bāst rāino maχŋ.
18. heŋto im gōkhent, dann wēp di zāx andošt gwezeŋ.
19. wēp hōt mo māi khōvvp mit flāšš gegawwett (gestohlen).
20. ev hōd v zōi gōthōn, als oibma im tsüm dreššŋ het
ōngōštelt, zo hamas obo zelbo gōthōn.
21. wēm hōtho dō nāip mōissu fōtselt?
22. Hiányzik.
23. mo zain dōvrštix.
24. alzma geston bāi naχt tsurikh gōkhūmon zān, zainon
di andon šōin im beth gwezeŋ ün wōnn fēst aingvslōiŋm.
25. dō šnē iz haŋnt naχt bai ünts liŋ gōblibm, obo rin
dō frī īzo gōšmōltsŋ.
26. hintto ründzo hōis zān drāi šēno eplbāmolaχ mit
rōiŋtho epolaχ.
27. wēnōts nōx v minüth of ünts wōvŋ thütts, dann
gemma mithēŋkh.
28. ets thoŋts nikks zōlχo nārvškhattŋ maχŋ! (Ihr dürft...)
29. ündzoro bārkh (χōrem) zāin nikks zep hōvχ, ēŋkhōro
zān fil hāxo.
30. wōfil pfünt wōvršt ün wōfil broit woltses hōbm?
31. iχ fōštē ēŋkh nikks, ets mīs v bisselo hōiχa redn.
32. hōptsu khā štikkl! wāissi zāf fo maχ qif māi thišš
gōfūno?
33. zāi brādu wil zaχ bōin tswā šēno nāip hāizo in āipn gōvŋ.
34. dōz wōvrt iz im fon lēf (Herz) hēvriχgōkhūmon.
35. dōz wōv raxt fūn āiχ!
36. wōz zāinon dōz fo fegolaχ oibm vōdēm māivrl?
37. di bauŋn hōm gōbrovxt (gōbrēŋkt) fimpf oċksŋ ünt

nāin khī ünt tšwelf šeflaχ (šqflaχ) ün dɔz dɔvrf, di hɔmbzī gɔwelf fɔkhāfm.

38. *di lajt zān hāit āln droissn qıwm felt ün thüm men.*

39. *gē nūnr, dēn brınn hünt tüttin nikks! (wettin nikks thom!)*

40. *ix bin gıfınn mitto lajt hintı ibı di wızn in di düvr (in die Dürre, zur dürren Frucht, ins Korn).¹⁰*

Szövegünk, jóllehet minden részletkérdésben nem igazít el, mégis elég anyagot nyújt arra, hogy a pozsonyi zsidóság sajátosságos német beszédjét, főleg pedig ennek hangtanát igazán megismerhessük. Hogy ez megtörténhessék, a legfontosabb és legszükségesebb fonétikai és hangtörténeti kérdéseket teszem tanulmányom tárgyává.

Fonétikai rész.

A magánhangzók közül *i, e, a, o, u, ü, ö*, illetőleg *ī, ē, ā, ō, ū, ū, ȳ* ugyanazokat a rövid és hosszú hangokat jelzik, amelyeket a *Bühnenaussprache* szokott e hangképekkel jelezni. Ezek mellett *ę*-vel a nyílt *e*-t, *o*-val a zárt *a*-t és nyílt *o*-t adom vissza, amelyeknek artikulációja majdnem összeesik.

Az *v* jellel azt a redukált hangot tüntetem fel, amely a hangsúlytalan szórészekben igen gyakran fellép. A megszokottabb fordított *e*-t azért nem alkalmaztam, mert ennek a tökéletlenül artikulált hangnak a pozsonyi zsidónémetben általában *a*-színe van. Egy-két szóban *i*-t is használhattam volna a hangsúlytalan *i* helyén megjelenő igen kis mennyiségű hang feltüntetésére, de ezt azért nem tettem, mert e helyeken a hangszín oly élénk, hogy bátran tehetünk helyébe *i*-t is.

A kettős magánhangzók a fent felsorolt egyszerű hangzók-ból álltak elő és ezek: *iv, ev, ai, au, ov, oi* és *üv*. Mindezek emelkedők s hosszúak is lehetnek.

A félhangzók közül az *i* van meg. Ez után sokszor *ü* benyomását kelti. Pontos vizsgálat után megállapíthatjuk, hogy ily esetekben is csak *i* a kettős hangzó második eleme.

A mássalhangzók csoportjában az irodalmi ejtésnek megfelelő hangokat jelentik a következő hangképek: *p, t, k, f, s, š* (ezek zöngétlenek), *b, d, g, ž* (zöngés hangok), *w, l, r, m, n.* *b, d, g* főleg vokálisok előtt és után zöngés. Szó végén *p, t, k* lép fel helyükön.

A *χ*-hang az *ach*-hangot jelzi és oly jellegű, mintha ejtését egy *v* előzné meg. Ezért szinte *ivχ*-et s nem *ix*-et hall az ember *ich* helyén. Ez a hang a zsidó *pathah furtivum*,

¹⁰ V. ö. Tsvi Shpirn Mielec, Yiddish in Hungary, Jubilee volume for Dr. A. Landau, Vilno, 1926, 195. l.

amely szóvégén álló *Heth* előtt szokott beállni, ha előtte más vokális, mint *a* áll. Pl. *ruvχ*, *mašivχ*. Innen magyarázandó aztán a *zaχ* (sich) *daχ* (dich) stb. szavak.

Különös még az, hogy az *r* magánhangzó után vokalizálódik ugyan (*v*), de úgy, hogy az *r* uvuláris rezgése is néha némiképp hallható (*wqprt*). Sokszor, főképen akkor, amikor előtte oly magánhangzó áll, melynek színe közel áll az *v* színéhez, eltűnik s az előtte álló hangba merül (*wəvrn* < *wan*, *ḫprtṭiχ* < *ḫattiχ*).¹¹ Szóvégi *r* magánhangzóval kezdődő szó előtt a következő szóhoz megy át (*qbv rin*, aber in).

Megemlítem még, hogy gutturális hangok előtt az *n*-nek gutturális jellege van (*η*).

Említést kell tennem még a *l*-hangokról, amelyek közül írásomban *l* a palatális, *ʿl* a stossstonikus *l*-t jelenti.

A *p*, *t*, *k* aspirálva jelentkezik magánhangzók előtt (*ph*, *th*, *kh*). Kis aspirációt akkor is érzünk a *t* hangon, ha szóvégén áll és magánhangzóval kezdődő szó következik utána. Ilyenkor mintegy hangkapcsoló szerepe van a hehezetnek.

Az affrikatákból a *ts*, *dz* és *pf* fordul elő.

Szótagképző szerepe az *l*, *ṣ*, *ṣ*, *ṣ* hangoknak van.

A hangkapcsolatok közül az asszimilációs jelenségek gyakoriak (*bleiben* < *bleibṣ und* < *ünt* < *ün*). Teljes áthasonulás és összevonás két dentális találkozásánál fordul elő: *bezdṣ* < *bezdṣ* < *bezdṣ*, *werden* < *wəvrṣ* < *wvvrṣ* < *wvvrṣ* < *wān*. (Folyt. köv.) SCHWARTZ ELEMÉR.

Leibniz és a magyar nyelv. Ismeretes, hogy Leibniz, a nagy filozófus (a Monadologia és Theodicee szerzője) nemcsak szakkölcseledő volt a mai értelemben, hanem a renaissance és klasszicizmus szellemének megfelelően polihisztor és poligráf, mindentudó és mindentíró. Többek között tőle ered az első kísérlet egy nemzetközi nyelv megteremtésére. Nyelvtudása egyáltalában bámulatos. A franciául megírt Theodiceeben találunk egy magyar adatot is. Nem valószínű, hogy Leibniz közelebbről ismerte volna a magyar nyelvet (ami a XVIII. század tudosánál csodával lett volna határos; lásd Herder lehetetlen ítéletét a magyarságról), de valami fogalma lehetett róla, vagy legalább is érdeklődhetett a magyar szókincs iránt. Erről tanuskodik e kis adat. Nem több egy szónál, melynek etimológiai magyarázata ugyan meg nem állhat, de világot vet Leibniz filológiai képzettségére és érdeklődésére.

A Theodicee előszavának 36. §-a a parszi mitológia kettősségi elvéről szól. Leibniz eredeti, de helyt nem álló teológiai és mítoszmagyarázó elmélete természetesen nem tartozik ide. Ormasd és Arimán (Leibniznél ebben az alakban Ormasdes, Arimanius) említése után szó kerül Zoroasterre is. A keletiek, véli Leibniz, ezt a prófétát kiterjedt tudománya miatt az egyiptomiak és görögök Mercurjával

¹¹ V. ö. Schwartz Elemér, A hazai bajor nyelvjárások egy-két hangtani problémájáról. EPhk., 42, 209. ll.

vagy Hermesével hasonlították össze, éppúgy, mint az északiak a maguk Wodanját vagy Odinját. „Ezért a szerda vagy Mercur napja (mercredi), az északiaknál Wodan-nap, a keletieknél (mely keletieké nél, azt Leibniz nem említi) pedig Zerdust-nap, mert a törökök és perzsák ezt a napot Zarschamba vagy Dscarschambenak (a leibnizi helyesírás egészen szeszélyes; az elfogadott európai nyelvész átírásával szerda törökül čaršamba, teljes alakban čaršamba günü) az *észak-keletről származó magyarok Zerdának (igy!)*, a szlávok! Nagy-Oroszország belsejétől egész a lüneburgi wendekig Sredának hívják, mert a szlávok is a keletiektől kapták ezt a nevet.”

Mondani sem kell, hogy a szerda-sreda keleti eredete egyáltalában kétes, a čaršamba-szerda összefüggés nagyon valószínűtlen. Köz tudomású, hogy a szerda szláv eredetű és egyszerűen közepet jelent (sred, sredina).

GYÖRGY JÓZSEF.

„**Hármas piramid.**“ Arany ódája, a *Széchenyi emlékezete*, ez a páratlan történelmi és pszichológiai érzékkel megírt, s essayba kívánczó, részletekben gazdag remekmű, hosszas vajudás, sokoldalú tanulmány eredménye. A költő a nemzet nagy géniuszának titáni alakját akarta megmintázni, s így csak ingadozó önbizalommal fogott műve írásába (v. ö. Lev. II. 178—180). Tanulmányainak nyoma maradt egyebek közt a 14. versszak itt következő soraiban is:

„Hitel, Világ és Stadium! ti három —
Nem kézzel írt könyv, mely bölcsel, tanít,
De a lét és nemlét közti határon
Egekbe nyúló hármass piramid!
Am, hadd üvöltsön a Számum viharja,
Dőljön nyugatról a sivár homok:
A bujdosók előtt el nem takarja,
Melyet ti megjelöltök, a nyomot.”

(Ö. M. I. 374.)

Arany e hasonlatot gróf Dessewffy József híres Taglatatában, az első fejezet első sorai közt találta, hová azonban kevésbé kedvező értelemben került. A gúny némi árnyalatával jellemzi e helyen Dessewffy József, „talán legműveltebb embere hazánkban a század elején“ (Riedl Frigyes: Kazinczy Ferenc és a német irodalom. Bp. Sz. XVIII. k. (1878), XXXV. sz., 149. l.) Széchenyinek különös, széles, de szaggasztott és egyenetlen páthoszu írásmódját:

„Oly tágas feneket kerít néha gondolatjainak, és oly hegyes csúcsot állít emeletének tetejébe, mintha Egyiptomi gúlyát (pyramis) építene, olykor pedig, holott felfordítja gúlyáját, azt akarná még is, hogy az ellensúly törvényei szerint az emlék fel ne forduljon.“ (Gróf Dessewffy József: 'A „Hitel“ Czimű Munka' Taglatatja, Kassán, 1831. 11. l.)

Arany Jánosnál hármass jelzőhalommá lesz a hármass piramid, mely megmutatja az utat a nemlétből a lét felé s melynek nyomait el nem takarhatja a történelem nagy bujdosójának, a magyarnak tekintete elől a Bach-korszakban ideözönlő nyugati ideológia Számuma.

SKALA ISTVÁN.

Külföldi vélemény Hornyánszky Gyula „Von Hippokrates bis Tacitus“-áról. Alfred Gudeman, Philologische Wochenschrift 1930, 1412—14, kiegészítő megjegyzések után megállapítja, hogy H. Poseidonios kutató egyéniségét egyébként jól jellemzi és érdekes vonásokkal

gazdagítja. Különösen értékes az Adamantios orvosra való utalása. Bíráló csatlakozik a germánok tacitusi jellemzésének (*gens tantum sui similis*) H.-féle értékeléséhez. „Seine eingehende und überzeugende Beweisführung bildet den eigentlichen Kern, wenn nicht den Hauptzweck des lesenswerten Vortrages. Die berühmte Germaniastelle erhält so, von der Warte der taciteischen Gedankenwelt aus betrachtet, eine eigenartige und überraschende Beleuchtung“.

Beküldött és új könyvek. A *gal jelzettekre visszatérünk.

Putnam Fennel Jones: A concordance to the Historia Ecclesiastica of Bede. Published for The Concordance Society by The Mediaeval Acad. of Am. Cambridge, Massachusetts. 1929. 8°, IX+585 l. \$ 6-50.

Aránylag rövid egy év leforgása után *The Mediaeval Academy of America* kiadásában immár a második concordance, amely méltó párja *Lane Cooper Boethius-rendszerezésének*. Alapos, hangyaszigoralommal készült munka. Az alfabetikus osztályozásban az alapalakokon belül való jelentések messzemenő részletezésével sikerül szerzőnek hasonló alakok jelentéseinek árnyalati eltéréseit is feltüntetni. A szerző alapszövege *Charles Plummer: Venerabilis Bedae Opera Historica* (Oxford 1896). Nem veszi figyelembe a számunkra hozzáférhetőbb A. Holder-féle kiadást (Freiburg 1890). Eljárása annyiban kevésbé instruktív, mint *Lane Cooperé* volt, hogy egy-egy kiragadott résznek igen sokszor nincsen önálló értelme. De a Boethius-rendszerezéssel szemben itt könnyen magyarázza az egyes részletek értelmi elhatárolásával járó nehézséget, a Boethius és Beda közti jelentékeny stíluskülönbség, Apróbb pontatlanságok és következetlenségek is előfordulnak, nem olyanok azonban, hogy e hatalmas concordantia használatosságának ártanak. A középkori latinság és kultúrtörténet kutatói hálával ismerhetik el, hogy P. F. Jones munkájában igen értékes segédesszöveget nyertek.

Nagy Ferenc.

Kerényi Károly: Ascensio-ábrázolás Brindisiben. Bpest 1930. Az Arch. Ert.-ből XLIV. 74—106. l.

Kerényi Károly: A csodaszarvas az Ezeregy napban. Bpest 1930. Az Ethnogr.-ból XLI. 145—152. l.

**Farkas Gyula: A magyar romantika. (Fejezet a magyar irodalmi fejlődés történetéből.)* Budapest, M. Tud. Akad., 1930. 8°, 336 l.

Julius von Farkas: Die ung. Romantik. Berlin, W. de Gruyter, 1931. N. 8°. VIII + 230 l. (Ung. Bibliothek. I. R. 15.) 14 M. — A jelentős könyv, mely immár német nyelven is megjelenik, behatóbb tárgyalására visszatérünk. Közlönyünk szerkesztője egyelőre utalhat a *Deutschungarische Heimatsblätter* III. évf. I. számában közzétett terjedelmesebb ismertetésére s e munkával szembeni kritikai állásfoglalására. Olyan könyv, melyet el kell olvasni.

Ungarische Jahrbücher. Hg. v. Julius v. Farkas. Band X. 1930. Berlin—Leipzig, W. de Gruyter, 1930. Nagy 8°, 527 l. (Négy füzet.) Előfizetés egy évre 24 M. — Ez a Graggertől alapított folyóirat alapítójának négy év előtt bekövetkezett korai halála óta is megmaradt azon a színvonalon, amelyre ismert ügyességével ő emelte. Már ez is elég dicséret jelenlegi szerkesztője számára. Még inkább dicséri a X. kötet gazdag tartalma: 12 nagy értekezés mellett 18 kisebb cikk, melyek jelentőségben sokszor vetekednek a vezető tanulmányokkal és rengeteg rövidebb könyvismertetés tanuskodik Farkas és körének fáradhatatlan munkálkodásáról. Nagyon helyeselnünk a pár év óta tapasztalható nagyobb ismertetésterfoglalást. Ennek a folyóiratnak egyik elsőrendű kötelessége a magyar szellem nyelvileg olyan nehezen megközelíthető termékeinek legalább a lényegére ráterelni a külföld figyelmét.

Zolnai Béla: *Mikes Kelemen.* Fejezet az irodalmi gondolat történetéből. Budapest, 1930. 8°. 63 l. (Minerva-Könyvtár, XXIX.) 3 P. — A Minerva folyóirat köré gyülekezett írógárda egyik legtermékenyebb és legmozgékonyabb tagja itt egy régi, kedvelt témájához tért vissza. Már 1915-ben, irodalomtörténeti pályájának az elején, foglalkoztatta a zágoni bujdosó, sőt talán az ő személye vezette el Rákóczihoz is, kiről azóta olyan érdekes és jellemző megállapításokkal szolgált (jansenizmus). Itt is, mint sok más írásában, Zolnai tanúságot tesz arról, hogy nem tartozik a részletkérdésekbe begubódzó, kislátkörű csak filológusok közé; egyik legnagyobb érdeme, hogy a magyar irodalom történeti problémákat francia és német modern irányok alapos ismeretével kezeli.

G. Dehio: *Geschichte der deutschen Kunst.* I. Bd. 4. Auflage. Berlin—Leipzig. W. de Gruyter, 1930. Nagy 8°. Szövegrész: 375 l., képek kötete: 277 l. 27 (vászonk. 35, börk. 70) M. — Georg Dehio német művészettörténete évek óta az elismerten legjobb s legjellegzetesebben német mű erről a témáról. Céljai közé tartozott annak megmutatása, hogy a művészet mit árul el a német ember lényéből. Műalkotás ez a tudományos munka a szó legnemesebb értelmében, anélkül, hogy ezzel tudós értékéből veszítene. Az első kötet a korai középkort, meg az ú. n. fénykort, a Hohenstaufok uralmának végéig tárgyalja. Lényegileg a román stílust s ennek alakulását mutatja be. A képek s magyarázó mellékrajzok szépek, instruktívek, de nem mindig elég nagyok. Ez a negyedik kiadás már csak azért is fontos, mert szerző életében megjelenő utolsónak tekinthető (Ausgabe letzter Hand).

Deutscher Almanach für das Jahr 1931. Leipzig, Ph. Reclam, 1931. Kis 8°, 247. l. 19 képpel. Kiadja: Dr. K. Nussbächer. 1.50 M. — Tavaly ez az évkönyv az ifjú német szépíróknak volt szentelve, ezidén is zárt egészet ad, de most a filozófián és világnézetű irodalmon van a hangsúly. Természetesen Nietzsche-ről szól a legtöbb cikk, melyek közül kiemelkedik A. Baumleré N. szerelmi életéről. A mai nevesebb német bölcselek közül megszólal L. Klages és Hans Driesch mellett Leopold Ziegler („Der Philosoph in unserer Zeit“). Nagyon értékes még Frank Matzke cikke: „Von der Lebenshaltung der neuen Generation“. A zenéről szól H. J. Moser értekezése: „Die geistige Lage der heutigen deutschen Musik“. A könyv kiállítása nagyon jó.

Staackmanns Almanach. 1931. Hg. v. R. Greinz. Leipzig, 1931. Kis 8°, 268 l. 1 M. — Ez az évkönyv azzal tett szert jelentőségre, hogy mindig befejezett, egész novellákat, költeményeket közölt a vállalat érdekkörébe kapcsolódott íróktól, nemcsak szemelvényeket vagy töredékeket. Az első cikk a 70. születésnapját ünneplő Értl Emilnek van szentelve s szóhoz jutnak más idősebb, ismertnevű írók is, de emellett feltűnően jól vannak képviselve az „ifjak“. A vállalat tradícióihoz képest vezetnek az osztrákok ebben a kötetben is. Több magyar vonatkozású elbeszélés külön figyelmünkre méltó.

Der grosse Brockhaus. Handbuch des Wissens in 20 Bänden. 7. kötet (Gis—Gz), 4°, 796 l. Vász. 26 M. — Ennek a nagy lexikonnak a kiadása valóban elismerésreméltó gyors ütemben halad, pedig terjedelme, kiállítása, gondos szerkesztése mellett felő lenne ennek elhúzódnia. Ezt a legfrissebb, 1930 decemberében megjelent 7. kötetet is jellemzi mindaz, mit már első kötetének kiadásakor dicsérőleg volt alkalmunk kiemelni. Magyar szempontból most sem emelhetünk pánszt cikkei ellen, sőt, mint akkor, most is megállapítható, hogy egyáltalán nem kedvez a mi rovásunkra az ú. n. utódállamoknak.

Frank Matzke: *Jugend bekennt: So sind wir!* Leipzig, Reclam, 1930. 8°, 276 l. 4.50 (vászonk. 6.50) M. — A háborús és csaknem még

súlyosabb háború utáni időkben felnövekedett generáció kér szót ebben a könyvben. Írója tudtommal 27 éves, tehát nem vett részt a világháborúban, de nem is ismerhette már meg eléggé az azelőtti „rég” világát. Őt ettől még tátonyobb szakadék választja el, mint bennünket, akik saját magunkon érezzük, hogy milyen óriási a különbség a tegnap meg ma között. Ő egyáltalán nem éri s éppen ezért még sokkal nagyobb nála ez a különbség. Annyira benne él és lélekláz az újban, hogy tárgyilagos tud lenni a régivel szemben is (és régiek neki a negyvenévesek, meg ezeknek az egész lelkivilága). Romantikaellenes, de lenézi a legutóbbi évtized ú. n. tiszta tárgyilagosságát is. Előtörés egy új klasszikus stílus felé, így lehetne röviden jellemezni állásfoglalását. Mottóját Goethétől veszi: „Man halte sich ans fortschreitende Leben”. Már ez is mutatja, hogy más klasszicizmus ez, mint amilyenekről mi tudunk: az örök változás hullámai fölé emelkedni nem akaró, hanem velük, köztük, rajtuk a mozgást le és fel, fel és le együtt megcsinálni akaró élő életé. Jellemzők rá az utószó ezen mondatai: „Und ist es nicht grösser, zu wissen, dass nach einigen Jahren alles wieder anders, alles wieder neu sein wird, als es zu wissen, dass es nun so bleibt? Wenn es auch schmerzlich ist. Noch bevor wir selber vergehen, wird unsere Haltung, unsere Form vergangen sein. Es beginnt mit uns so wenig eine neue Weltepoche wie mit hundert Geschlechtern vor uns. Wir sind nur eine Welle in dem Strom, der ohne Anfang und ohne Ende ist, dessen Wesen Strömen ist und sonst nichts.” Minden vonalon s minden vonatkozásban vállalja ezt a változó életben való bentállást. Neki minden természetes, ami még nem olyan régen heves belső harcokra vezetett a képmutató régi „boldog” kor látszatra törő embereinél. Ezek a részek megrázó olvasmányt képeznek minden „tegnapi” ember számára, már amennyiben tiszteli a keserű igazságokat is. Szégyenpírral orcáinkon kell jó néhány lapot olvasnunk nekünk régieknek, mert tagadhatatlanul igaz a fiataloságnak. Büszkének csak egyre lehetünk: mégis csak mi vagyunk az elődei ennek a szabad generációnak s a mi körünkben s kezünk alatt nevelkedhetett ilyen szabaddá. Szögezzük le még egy nagyon igaz megállapítást: Ebben az életégésben az irodalom, mint a művészet egyáltalán, nem foglalja el többé azt a széles teret, mint egykor!

Das Märchen. Von J. W. Goethe. Mit 10 farbigen Bildern nach Gemälden von Herm. Hendrich, Textlich nachgeprüft und durch ein Nachwort erläutert von Prof. Dr. M. Hecker. Leipzig, J. J. Weber, év nélkül (1930). 4°, 30 l. 3-25 M. Goethe ezen meséje körül már régóta egész külön irodalom keletkezett, de Heckernek ez a pár lapra terjedő megfajtása igazán mindennek a sok kísérletnek a végeredményét jelenti. Egyben annyira egyszerű, világos és kézenfekvő megoldás, hogy szinte kérdezzük elolvasása után, hogy miért nem találtak mindjárt erre a jelentésére. A kiadás gyönyörű, a színes képek pompásak. Az egész a nagyon ügyes és rövidre fogott magyarázattal együtt valóban hivatva van arra, hogy Goethe e „találós” meséjének, mellyel akarva s tudatosan megtréfálta az éles elméket, új barátokat s bámulókat szerezzen.

Gottfried Kellers Lebensraum. 74 Bilder eingelegt von Ed. Korrodi. Zürich—Leipzig, Orell Füssli, 1930. (Schaubücher 21.) Kis 8°, 76 l. 2-40 M. — Ezeket az olcsó és nagyon jó képeket minél több nagy íróról kellene a vállalkozó szellemű kiadónak közreadnia. A sorozat t. i. sok számot ölel ugyan már föl, de legtöbbször nem irodalmi vonatkozású. Keller is úgy látszik csak mint svájci jutott ehhez a megtiszteltetéshez. Pedig a képek megválasztása, sorrendje és a hozzáfűzött rövid, de velős magyarázatok igazán mintaszerűek. Családi képek, a

szülői ház, a költő későbbi lakhelyei, neki kedves személyek s helyek, melyek nyomokat hagytak művein, mind fölvonulnak itt. A könyvecske valóban közelebb visz a költőnek s műveinek világához.

Sachwörterbuch der Deutschkunde, II. kötet. (K—Z.) Leipzig—Berlin, Teubner, 1930. 4°, VIII + 683 l. 27 M. — Közlönyünk folyó évi első számában (60. l.) beszámoltunk már erről a nagyszerű lexikális munkáról, azaz az akkor készen volt I. kötetről. A II. kötetrel immár most lezárult ez a hatalmas vállalkozás, amelynek előttünk fekvő része méltó az elsőhöz. Ugyanazok a tudósok folytatták, akik megkezdték. Cikkei sokhelyütt tömörebbek s mégis többetmondók, sőt modernebbek, mint pl. a szintén nem olyan régen megjelent Reallexikonéi, amivel mitsem akarunk mondani azon feltétlenül jó és szükséges másik hatalmas vállalkozás ellen sem (melynek egyébként most kezd megjelenni a IV. = pótkötete). Egyedüli kifogás csak az lehet, hogy sok címszót hiába keresünk benne, melynek pedig nagyon is egy ilyen természetű könyvben lenne a helye. Igaz ugyan, hogy akkor a két nagyalakú vaskos kötetből esetleg a duplája kellett volna, hogy legyen.

K. Heinemann: *Deutsche Dichtung*. Grundriss der deutschen Literaturgeschichte. 8. Auflage. Bis zur Gegenwart fortgeführt von Friedr. Michael. Mit 32 Bildnissen und einer Zeittafel. Leipzig, A. Kröner. É. n. (1930.) Kis 8°, XI + 396 l. Vászonzk. 3 M. — Heinemann e kis könyve mindig kedveltségnek örvendett; tudományos megbízhatóság mellett jó stílus jellemezte és érdeklető előadasmódja miatt a nagyközönség szélesebb rétegei is örömmel vették kézbe. Ez a legfrissebb 8. kiadás bizonyára még népszerűbb lesz; egyrészt az eddig nélkülözött képek, másrészt Friedr. Michael folytatása miatt, melyben a naturalizmustól máig terjedőleg (115 lapon!) adja a legmodernebb kor irodalmának nagyon jó képét. Michaelben igazán megfelelő embert talált magának a kiadócégnak.

Theodor Storm Sämtliche Werke. Mit einer Einleitung von Thomas Mann. 2 köt.: 908 + 912 l. 8°. Berlin, W. 50, Knauer, 1930. Vászonzkötésben à 285 M. (Knauer's Standard-Bände.) — A Knauer-cég olcsó kiadványairól többször volt már alkalmunk megemlékezni. Most megint egy ilyen valódi kultúrtettől számolhatunk be: kiadta Storm összes műveit két hatalmas kötetben, jó papíron, nagybetűs nyomással, tudományosan revideált szövegezésben (Dr. Friedr. Düssel nézte ezt át), teljes vászonkötésben: mindössze 570 M áron. Thomas Mann szeretetteljes, beható Storm-jellemzése külön értéke még ennek a szép és könnyen kezelhető, tetszetős s mégis olcsó kiadásnak.

*H. A. Korff, *Geist der Goethezeit*. Teil II. (Klassik). 2. és 3. Buch. Leipzig, J. J. Weber, 1930. Nagy 8°, 117—530. lapig. 10 M (a teljes II. r. ára 14 s kötve 15.50 M). — Korff immár fogalommal vált könyve ezzel elérte a befejezést. Ugyyszólván Közlönyünk lezárásának pillanatában jelenvén meg, bővebben nem foglalkozhatunk itt vele, csak utalunk rá, mint az utolsó évtized egyik legjelentősebb német irodalomtörténeti munkájára. Folytatja a Herder—Goethe, Kant—Schiller párhuzamot, amint ezt megkezdte a II. k. 1. részében, és a két nagy klasszikus világnézetének, élet- meg művészettelfogásának eszmeforténeti rendszeréből fejti ki költői szimbolumaik jelentését. A német klasszika új beállításban tárul elénk: mint szellemi fejlődés, mely kétszer két fokozaton át emelkedik a természet- és észidealizmuson, a szép és a fausti humanitáson keresztül a beteljesülésig.

VEGYES.

<i>Eckhardt Sándor: A bécsi francia könyvek bibliografiája</i>	Lap 244
<i>Schwartz Elemér: A pozsonyi jiddis hangtana</i>	247
<i>György József: Leibniz és a magyar nyelv</i>	251
<i>Skala István: Hármias pyramid</i>	252
<i>Beküldött könyvek. — Új könyvek</i>	253

INHALT

ABHANDLUNGEN.

	Seite
<i>M. Dercsényi</i> : Kritische Erklärung einzelner Stellen von Platons Theaitetos	209
<i>E. Korzenszky</i> : Leges Poenales Militares. II.	215
<i>L. Remete</i> : Quelle der Tragik in Th. Hardys Romanen. III.	218

BUCHBESPRECHUNGEN.

Vaterländische Literatur	230
Ausländische Literatur	235

VARIA.

<i>A. Eckhardt</i> : Bibliographie der Wiener französ. Bücher.	244
<i>E. Schwartz</i> : Lautlehre des pressburger „Jiddis“	247
<i>J. György</i> : Leibniz und die ung. Sprache	251
<i>St. Skala</i> : Dreifache Pyramiden	252
Eingesandte Bücher. — Neue Bücher	253

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben jelenik meg.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philológiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **dr. Császár Ernő**hoz (VI. Felső erdősor 1) intézendők. Tagdíj évi 5 (öt) pengő. Előfizetési díj évi 8 (nyolc) pengő.

Preis des Jahrgangs (10 Hefte ca. 20 Bogen) Gm. 6.—. Bestellungen sind an
Herrn **Dr. Ernst Császár** (Budapest VI, Felső erdősor 1) zu richten.

Der deutsche Auszug wird dem letzten Heft des Jg.-s 1931 beigelegt werden.

A KLASSZIKA- ÉS KELETI FILOLÓGIAI RÉSZ SZERKESZTŐJÉNEK

ÚJ LAKÁSCÍME:

|||||

NEUE ADRESSE DES HERAUSGEBERS DES ALTPHILOLOGISCHEN UND ORIENTALISTISCHEN TEILS DER ZEITSCHRIFT

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY:

KERÉNYI KÁROLY (KARL KERÉNYI)

BUDAPEST II. MARGIT-KÖRÜT 56. V. 4. SZ.

Hivatalos nyugtázás.

1930 júl. 1—dec. 1-ig.

(Tévedések fenntartásával.)

Tagsági díjak: Régi hátralék: Pröhle V. (6-64); — 1926: Elek O. (3—), Kmoskó M., Pötz E., Trócsányi Z.; — 1927: Dézsi L., Elek O. (2-78), Geleji G.-né, Gerő Zs., Grabits L., Gulyás P., Hegedüs I., Hóman B., Hunyadi J., Jirka A. (2—), Juhász E., Kiss B., Kmoskó M., Kovács Gy., Nagy P., Nyusztay A., Pötz E., Rédey T., Timár P., Trócsányi Z.; — 1928: Bazsó L., Bolemann P., Dézsi L., Grabits L., Gulyás P., Hegedüs I., Hóman B., Hunyadi J., Juhász L., Kiss B., Kmoskó M., Kovács Gy., Laziczius Gy., Mészáros E., Nagy P., Németh Gy., Nyusztay A., Pötz E., Rédey T., Schröder E. (3-50), Timár P., Trócsányi Z.; — 1929: Belochorszky F., Bolemann P., Dézsi L., Finály G., Gábor I., Geleji G.-né, Gerecs Sz., Grabits L., Gulyás P., Hanvai I., Hóman B., Hunyadi J., Juhász E., Juhász L., Kiss B., Kmoskó M., Kovács Gy., Kovalovszky J., Kurtz S., Laziczius Gy., Mészáros E., Németh Gy., Nyusztay A., Pásztor A. J., Patakné Szegő R., Pötz E., Rédey T., Roseth A., Sipos S., Szabó I., Tauszky E., Timár P., Trócsányi Z., Vass Klára, Waldapfel János (4-50), Weinberger H.-né, Zibolen E.; — 1930: Angyal D., Bajza J., Barcza L., Belochorszky F., Berze Nagy J., Binder J., Birkás G., Buday Margit, Ertl J.-né Fábán T., Garda S., Gras E., Happ P., Hornyánszky Gy., Horváth E., Karner K., Korzenszky E., Krampol M., Kristóf Gy. (3—), Kurzweil G. (4-50), Kurtz S., Marót K., Maróthy J.-né (2-50), Módi M., Moravszky F., Muráti Fr. (1-50), Nyitrai Nagy L., Patakné Szegő R., Pázmán J., Petz Kornélia, Relkovics D., Remete L., Révay J.-né, Roseth A., Sipos S. (3-75), S. Szabó J., Szinnyei F., Szuchy E., Vári R.; — 1931: Alföldi A., Bittenbinder M., Czeke M., Hornyánszky Gy., Kerényi K., Kerényi K.-né, Korzenszky E., Marót K. (4—), Nyitrai Nagy L., Német Károly, Patakné Szegő R., Relkovics D., Vári R.

Adományok: Hornyánszky Gy. (2—), Kerényi K. (39-24), Korzenszky E. (22—), Koszó J. (15-75), Nyitdai Nagy L. (6-25), Szinneyi József (5—), Techert Marigt (10-50), Zlinszky A. (5—).

Előfizetések: Aszódi Petőfi-reálgimn. (1930), Berlin Asher et Co. (1930), Budapesti Bolyai-reálisk. (1930), Izr. reálgimn. (1926—30), Kemény Zs.-reálisk. (1930), Madách-gimn. (1930), Reform-gimn. (1929), Stemmer Ödön könyvker. (1930), Verbőczy-reálgimn. (1930), Csurgói ref. reálgimn. (1930), Debreceni Class. phil. szeminárium (1926—30), Leánygimn. (1931), Gödöllői premontrei reálgimn. (1930), Gyöngyösi Koháry-reálgimn. (1930), Gyulai r. k. reálgimn. (1930), Hódmezővásárhelyi ref. reálgimn. (1930), Kaposvári Somssich-reálgimn. (1928—30), Keeskemeti ref. reálgimn. (4—), Mezőkövesdi k. k. reálgimn. (1931), Miskolci ref. reálgimn. (1929), Nyiregyházai k. k. reálgimn. (1930), Pápai Sz. Benedek-r. reálgimn. (1930), Pécsi ciszt.-r. reálgimn. (1930), Soproni Sz. Benedek-r. gimn. (1930), Szegedi Klanzál-reálgimn. (1930), Székesfehérvári leánygimn. (1927—28), Tatai kegyesr. reálgimn. (1930), Újpesti Könyves Kálmán-reálgimn. (1929—30), Váci kegyesr. reálgimn. (1930).

Budapest, 1931 január 1.

Császár Ernő, pénztáros.